

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

Колективна монографія

Одеса
Фенікс
2023

УДК 341 (477+4)
М 58

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного університету «Одеська юридична академія»
(протокол № 1 від 11.09.2023 р.)*

Авторський колектив:

М. Аракелян, Х. Бехруз, С. Андрейченко, К. Мануїлова, Т. Федорова, Р. Харитонов, В. Дронов, П. Войтович, А. Гриб, Д. Гребенюк, О. Канєнберг-Сандул, К. Жебровська, А. Рябошапченко, К. Бозкурт (Bозkurt), Ю. Акіменко, О. Белозубова, О. Цибульська.

За загальною редакцією:

*д. ю. н., професора М. Р. Аракеляна, д. ю. н., професора Х. Н. Бехруза,
к. ю. н., доцента Ю. Ю. Акіменко*

Рецензенти:

Громовенко К. В. – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, ректор Міжнародного гуманітарного університету.

Смирнова К. В. – докторка юридичних наук, професорка, проректорка з науково-педагогічної роботи (міжнародне співробітництво) Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

М 58 **Міжнародне право та євроінтеграційні перспективи України: сучасні виклики** : колективна монографія / М. Р. Аракелян, Х. Н. Бехруз, Ю. Ю. Акіменко [та ін.] ; за ред.: М. Р. Аракеляна, Х. Н. Бехруза, Ю. Ю. Акіменко. – Одеса : Фенікс, 2023. – 464 с. – Режим доступу: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/26023>
ISBN 978-966-928-975-9

Колективну монографію присвячено фундаментальним та прикладним питанням сучасного міжнародного та європейського права та проблем інтеграції України у європейський політико-правовий та економічний простір. Здійснюється спроба осмислити нагальні виклики, які постають перед науковцями та практиками у контексті поширення кризових явищ глобального та регіонального характеру.

Поширення знань з міжнародного права, міжнародного права захисту прав людини та умов наближення національного законодавства до права ЄС є критично важливим кроком для повноцінного представлення нашої держави в межах світового цивілізаційного простору як активного суб'єкту сучасної геополітики.

Для науковців та практиків, викладачів та студентів закладів вищої освіти, які навчаються за спеціальностями «Правознавство», «Міжнародне право», «Міжнародні відносини», та усіх, хто цікавиться проблемами міжнародного права.

УДК 341 (477+4)

ISBN 978-966-928-975-9

© Колектив авторів, 2023

ЗМІСТ

Вступ	5
-------------	---

Розділ 1.

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ЗАВДАННЯ СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО ПРАВА І МІЖНАРОДНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Х. Бехруз. Сучасне міжнародне право у пошуках методологічних передумов вирішення фундаментальних питань теорії і практики	7
М. Аракелян. Юридична клініка – ефективна модель надання безоплатної правової допомоги громадянам: міжнародний і вітчизняний досвід.	40
С. Андрейченко. Надання зброї Україні для протидії російській агресії: міжнародно-правовий аспект	70
К. Мануїлова. Міжнародно-правові проблеми міграції в умовах глобалізації ...	94
Т. Федорова. Ідея верховенства права у міжнародно-правовому дискурсі.	125
Р. Харитонов. Діяльність міжнародних організацій на європейському просторі в сучасних умовах: питання міжнародної безпеки, захисту прав людини та міграційної політики.	152
В. Дронов. Міжнародно-правові стандарти доступу до інформації в сучасних міжнародних відносинах	182

Розділ 2.

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ У СУЧАСНОМУ ВИМІРІ

А. Гриб. Міжнародно-правові механізми захисту прав людини: загальні засади	216
Д. Гребенюк. Актуальні тенденції у захисті прав людини: перегляд механізмів міжнародного права.	247
О. Канєнберг-Сандул. Забезпечення прав людини в умовах військової агресії: сучасні виклики	280
К. Жебровська. А. Рябошапченко. Внутрішньо переміщені особи: міжнародно-правовий аспект і сучасні міжнародні стандарти їх захисту ...	306
ІІ. Войтович. Права людини, розвиток та міжнародне право: Між минулим та майбутнім.	339

Розділ 3.
ПРАВОВА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ В ЄС: ПЕРСПЕКТИВИ
ТА ФОРМИ НАБЛИЖЕННЯ

<i>Kutluhan Bozkurt.</i> The EU – Turkey Relationships and the Customs Union Problematic	370
<i>Ю. Акіменко.</i> Acquis внутрішнього ринку як інструмент зовнішньої політики ЄС з Україною	382
<i>О. Белогубова.</i> Гуманітарна дипломатія Європейського Союзу: становлення та зміст	407
<i>О. Цибульська.</i> Недоговірні зобов'язання у спадковому праві окремих країн Європейського Союзу	431

ВСТУП

Широкомасштабне неспровоковане вторгнення РФ в Україну в 2022 році стало одним із найзначніших (якщо не найбільших) потрясінь для світового порядку з часів Другої світової війни, оскільки є безпрецедентним порушенням міжнародного права. Лише усвідомлення серйозності цієї загрози для всіх учасників міжнародних відносин, активне підтримання заборони застосування сили, сприяння територіальній цілісності держав і беззаперечному праву народів визначати власну політичну долю дає підстави для вирішення збройного конфлікту та реформування міжнародних інституцій. Збройний конфлікт між РФ та Україною – це спроба змінити міжнародне право шляхом нівелювання міжнародного консенсусу, заснованого на забороні застосування сили та анексії, і зрештою – повернутися до міжнародного правопорядку XIX ст., коли війна була суверенною прерогативою. Цей конфлікт вирує не лише на території України, завдаючи численних страждань, людських смертей і руйнувань, а й на світових інтернет-платформах, де поширюється дезінформація. Ці зловмисні дії спрямовані також на руйнацію міжнародних партнерств і альянсів, тобто правовідносин, які є здобутком міжнародного права XX століття.

Перед лицем цих тривожних перспектив багато вчених і практиків песимістично сприймають систему міжнародного права, його інституцій та їхню реакцію на такі дії з боку країни-агресора. Незважаючи на складності, негативні прогнози досі не здійснилися, а міжнародна спільнота уперше в світовій історії демонструє високу ступінь єдності та одностайності. Для юристів-міжнародників настає етап мобілізації задля адекватної відповіді на порушення норм *jus cogens* міжнародного права, таким чином створюючи засади для зміцнення міжнародного порядку. Сильна міжнародна реакція однозначно підтвердила заборону на міжнародне застосування сили та силове захоплення території, а деякі неактивні союзи та партнерства відновили свою діяльність.

Війна в Україні не лише підтвердила важливість міжнародні військових альянсів і партнерств, таких як НАТО, що давно піддаються крити-

ці як застарілі, але й довела їх важливу роль у забезпеченні солідарності зовнішньої політики держав-членів та в спільній підтримці міжнародної безпеки. Як реакцію на кожний акт агресії, ЄС та інші спільноти накладають на агресора безпрецедентні економічні санкції, незважаючи на потенційні витрати для світової економіки. Кампанія економічних санкцій просувається з шаленою швидкістю, до неї залучилися Сполучені Штати, Європейський Союз та інші держави від Північної Америки до Азії, Світова організація торгівлі тощо.

Орієнтація України на інтеграцію в ЄС та простір Внутрішнього ринку ЄС стає ще одним новітнім викликом для України та нагальним практичним завданням, бо економічний потенціал відбудови країни потребує переходу від співробітництва до євроінтеграційної моделі відносин. З набуттям Україною статусу кандидата на вступ у ЄС виникають також нові теоретичні та практичні проблеми наближення правової системи України, її пристосування та, можливо, конвергенції, вирішення яких покладається на вчених і практиків міжнародного права та права ЄС.

Міжнародна реакція на кризу українських біженців була широко-масштабною та безпрецедентною, адже на тлі постійних невдач світових держав полегшити становище переміщених осіб, які втікають із Близького Сходу, Африки та Центральної Америки, важко було уявити, що світ швидко мобілізується, зустрічаючи українців. Проте Європейський Союз відкрив свої двері для всіх українців, які тікали від війни, виходячи далеко за рамки наявних правових режимів. Війна з Україною змінює і внутрішню динаміку влади ЄС, зміцнюючи цю спільноту на майбутнє.

Зважаючи на розгортання об'єктивних складних процесів переосмислення засад і принципів міжнародного права, глобальної та регіональної інтеграції України, правове поле потребує нових наукових підходів і спроб віддзеркалення наявних проблем не тільки у міжнародно-правовому аспекті, а й у міжгалузево-правовому. Представлена монографія «Міжнародне право та євроінтеграційні перспективи України: сучасні виклики» – це спроба здійснити науковий аналіз завдань і реакції міжнародного права та міжнародних правовідносин сьогодення, дослідити теоретичні та практичні аспекти міжнародної системи захисту прав людини в сучасному вимірі та віднайти шляхи правової інтеграції в ЄС. Зокрема, автори у таких сферах, як право війни, економічні санкції, право біженців, міжнародне кримінальне право, євроінтеграція та міжнародний захист прав людини, пропонують власне бачення предмету, об'єкту та методології дослідження, і на цій підставі пропонують власні візії.

Розділ 1

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ ЗАВДАННЯ СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО ПРАВА І МІЖНАРОДНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Х. Бехруз,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4786-7341>

СУЧАСНЕ МІЖНАРОДНЕ ПРАВО У ПОШУКАХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПЕРЕДУМОВ ВИРІШЕННЯ ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ПИТАНЬ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Вступ

Питання методології у міжнародному праві є важливим і актуальним, оскільки ця галузь права впливає на формування міжнародних відносин, отже на забезпечення миру та безпеки. Однак на відміну від багатьох наукових дисциплін соціогуманітарного циклу, у науці міжнародного права йому приділяється не так багато уваги, як воно заслуговує, що, безперечно, впливає на якість і глибину досліджень у цій сфері, особливо у молодих науковців.

У 1908 році була опублікована стаття відомого юриста-міжнародника початку XX століття Л. Оппенгейма (*Lassa Oppenheim*), в якій він висловлював занепокоєння з приводу того, що не лише студенти, а й

дипломовані дослідники досить часто беруться за проведення наукових розвідок, не маючи чітких уявлень про завдання міжнародно-правової науки, не вміючи користуватися здобутками міжнародно-правової доктрини, не вміючи здійснювати дослідницькі операції, що передбачають тлумачення наявного матеріалу, і це багато в чому пов'язано з нестачею методологічних знань, навичок теоретичного та практичного характеру [78]. Минуло понад сто років, але багато юристів-міжнародників, як і раніше, ухиляються від відповіді на питання щодо методології міжнародного права, не приділяють йому належної уваги при конструюванні стратегій наукових досліджень, оскільки здебільшого зосереджені на питаннях юридичної практики.

Існує занепокоєння з приводу того, що в умовах всеохоплюючої глобалізації посилюється вплив на міжнародне право політичної науки у вигляді теорії міжнародних відносин, представники якої ставлять під сумнів статус міжнародного права як об'єктивного миротворчого міжнародного правопорядку [90, с. 259–260]. З цього приводу справедливо зазначається, що «міжнародне право має свій, самостійний вимір нормативності, який не може бути повною мірою розчинений у політичних процедурах та дискурсах» [80], і що «вибір відбувається не між міжнародним правом та політикою, а лише між тією чи іншою політикою» [63], що розуміється як «процедури, в яких суб'єкти міжнародних відносин приймають колективні рішення і мають зобов'язуючий статус» [56]. Це також спонукає до розроблення міжнародно-правовою наукою питань не лише практичного, але й теоретичного характеру, зокрема методології, які б відповідали сучасному стану міжнародних відносин.

1. Методологія міжнародного права: проблема ідентичності

Важливість методологічних основ правових досліджень не викликає сумнівів. О. Сурілов із цього приводу наголошував – «ніщо не може бути удосконалено без його пізнавального освоєння, якість якого визначається, насамперед, тим, на якій методологічній основі воно відбувається» [38, с. 6–7]. Рівень розвитку методології міжнародного права багато в чому визначає ефективність цієї науки. Заслуговує на увагу думка, що «юристам-міжнародникам, які хочуть побудувати життєздатне та обов'язкове для XXI століття міжнародне право, слід концен-

трувати увагу не лише на його суб'єктивному вимірі, розвиваючи та координуючи його за допомогою послідовної методології, але й на його об'єктивному вимірі, існування та деталізація якого значно розширилися за останні роки завдяки процесу кодифікації [48].

У зарубіжній літературі накопичено значний досвід розгляду проблематики методології міжнародного права. Серед монографічних публікацій останніх років у цій сфері необхідно назвати «Методи міжнародного права» (2004) [92], О. Кортена (*Olivier Corten*) «Методологія міжнародного публічного права» (2009) [50], «Методологія дослідження міжнародного права, геополітики та міжнародних відносин» (2010) [71], «Методи дослідження у міжнародному праві» (2011) [85], Д. Лефковіца (*David Lefkowitz*) «Філософія та міжнародне право: критичний вступ» (2020) [65], П. Терца (*Panos Terz*) «Теорія міжнародного права, філософія міжнародного права, соціологія міжнародного права, методологія міжнародного права» (2021) [91] та інші. В українській доктрині міжнародного права питання його методологічного супроводу ще не досягло того місця, яке воно посідає в зарубіжній міжнародно-правовій науці. Серед монографічних публікацій, де вони фрагментарно розглядаються, необхідно виокремити праці М. Буроменського, В. Буткевича, О. Буткевич, В. Денисова, А. Дмитрієва, Ю. Дмитрієвої, О. Задорожного, О. Мережка, В. Мищика, В. Репецького, В. Стешенка, Ю. Чайковського [8; 11; 12; 13; 14; 22; 23; 25; 26; 39; 44; 69].

Криза міжнародних відносин (а також ускладнення об'єктів наукових досліджень), що безпосередньо відбивається на міжнародному праві, ставить перед ним складне завдання щодо її подолання. Наука міжнародного права прагне вирішення цих непростих завдань, що значною мірою залежить від її взаємодії з іншими галузями наукових знань. Це обумовлено тим, що нові, більш складні об'єкти досліджень опиняються у предметному полі різних галузей науки, для вивчення яких необхідно задіяти весь арсенал їх методології. Цікавою є думка Ф. Родрігеса Адрадоса (*Francisco Rodríguez Adrados*), котру наводить як епіграф до своєї статті К. Хименес П'єрнас (*Carlos Jiménez Piernas*): «Як би не відрізнялися науки, вони мають багато спільного: вони ґрунтуються на знаннях, незалежно від того, мають справу з людиною чи природою, минулим, сьогоденням чи прогнозуванням майбутнього, будь-то лише суто теоретична наука чи та, що спрямована на отримання конкретного наукового результату. Усі вони мають на увазі знання для розуміння,

розуміння для удосконалення, усі практикують критику та потребують суворого методу, усі вони намагаються допомогти людині уникнути помилок і невігластва та покращити життя» [86, с. 43; 60].

Слід не забувати про загальноприйняте положення, що «методологія науки, методологія юридичної науки і методологія окремих юридичних наук співвідносяться як загальне, особливе і одиничне, тому кожна юридична дисципліна трансформує загальнонаукові методи, поняття і системи знань згідно з властивостями домінуючих методів і природою свого предмета» [32, с. 237], отже у межах вивчення міжнародного права розроблено відповідну йому методологію дослідження з урахуванням специфіки предмета дослідження. Насамперед визначимося з місцем методології міжнародного права в системі науки міжнародного права. Виходячи із поширеного у філософії науки підходу, в науці міжнародного права виокремлюють три сфери: онтологічну, епістемологічну та методологічну. Термін «онтологія» похідний від філософії, має на увазі рішення, необхідні для виявлення поняття та сутності міжнародного права, отже на рівні онтології формуються певні припущення щодо предмета дослідження, відбувається концептуалізація понятійного апарату та пов'язаних з ним теорій; на гносеологічному рівні формуються питання щодо стану існуючого знання та його походження, з'являються та перевіряються дослідницькі теорії; методологія у широкому значенні передбачає вибір методологічного інструментарію дослідження, певних процедур дослідження, у вузькому – вибір інструментів (методів) дослідження.

Виокремлюють такі структурні елементи науки міжнародного права: теорію міжнародного права, філософію міжнародного права, методологію міжнародного права, історію міжнародно-правових досліджень, соціологію міжнародного права, доктрину міжнародного права [90]. Методологія міжнародного права перебуває у складній системі зв'язків не лише з дисциплінами, що входять до складу науки міжнародного права, але й з іншими науками, насамперед юридичними та гуманітарними, і не обмежується лише ними.

Таким чином, одним із найважливіших завдань науки міжнародного права є подальше розроблення та збагачення методології міжнародного права, що передбачає не лише розвиток наявного методологічного інструментарію, але й залучення нових підходів і методів, розроблених іншими науками. Методологія міжнародного права є складовою науки

цієї ж дисципліни, а також галуззю знань, що перебуває на перетині різних наукових дисциплін, насамперед теорії міжнародного права, філософії міжнародного права. Це обумовлює розгляд питань міждисциплінарності методології міжнародного права, а також її взаємодії та розмежування із зазначеними вище суміжними науковими дисциплінами.

Розгляд питання міждисциплінарності методології міжнародного права потребує розмежування понять, дотичних при позначенні взаємодії різних наукових дисциплін, таких як «мультидисциплінарність», «міждисциплінарність», «трансдисциплінарність». Більшість дослідників, розмежовуючи ці поняття, зазначають, що вони відображають різне бачення можливого ступеня інтегрування дисциплін [84, с. 6], зокрема мультидисциплінарність передбачає поєднання різних дисциплін, покликаних вирішувати незалежно одна від одної різні аспекти дуже широкої проблеми; міждисциплінарність поєднує кілька дисциплін, які працюють над загальною проблемою; нарешті, трансдисциплінарність спрямована на поєднання різних дисциплін навколо загальних концепцій та злиття різних теоретичних підходів [74, с. 73]. Таким чином, ці три поняття відображають відхід від монодисциплінарного аналізу міжнародно-правової реальності та відрізняються рівнем взаємодії між науковими дисциплінами, задіяними для її вивчення.

Міждисциплінарність у міжнародному праві асоціюється, здебільшого, з методологічною та теоретичною модернізацією науки міжнародного права. Як вважає Н. Райкович (*Nikolas Rajkovic*), міждисциплінарність є сучасною тенденцією, що характерна не для конкретної наукової програми, скоріше, вона є історично обумовленим стратегічним напрямком упорядкування, концептуалізації та інституалізації знань [83], оскільки традиційна достовірність знання, поділеного між винятковими галузями наукової спеціалізації, більше не зберігається [84, с. 10]. Тому останніми роками спостерігається зростання міждисциплінарних досліджень у галузі міжнародного права, які, на думку О. Корхонена (*Outi Korhonen*), покращують сприйняття актуальності міжнародного права та можуть розглядатися як колективна відповідь на фундаментальні виклики, як вираження вічної конкуренції між науковими дисциплінами загалом і всередині них, зокрема за свою стратегічну та наукову значущість [62, с. 626].

Автори видання «Методологія досліджень у галузі міжнародного права, геополітики та міжнародних відносин» (2010) розуміють між-

дисциплінарність як співпрацю різних дисциплін, що сприяє досягненню спільних цілей і дозволяє виробляти нові знання [71, с. 6], та виокремлюють її вузький і широкий контексти: перший з них передбачає співробітництво між двома чи більше дисциплінами, кожна з яких привносить на рівні навчання або дослідницького проєкту власні концептуальні схеми, власний спосіб визначення проблем та власні методи дослідження; широкий контекст передбачає певний ступінь інтеграції між дисциплінами, між різними галузями знань та між різними підходами, а також встановлення спільної мови, що дозволяє здійснювати концептуальний і методологічний обмін [71, с. 108]. У будь-якому контексті міждисциплінарний підхід надає можливість вийти за межі монодисциплінарного аналізу міжнародно-правової реальності та збагатити дослідницький арсенал методами, притаманними іншим галузям знань.

Як зазначають Р. Деplано (*Rossana Deplano*) та Н. Цагуриас (*Nicholas Tsagourias*), перевага міждисциплінарного підходу полягає в тому, що він концептуалізує структуру та функціонування міжнародного права крізь призму методів дослідження соціальних наук, розмістивши його в інтелектуальному полі цих споріднених наукових дисциплін, надає можливість оцінити роль і вплив міжнародного права на міжнародне співтовариство з різних сторін, виходячи за межі його суто нормативного чи емпіричного аналізу [85]. Однак не слід занадто захоплюватися міждисциплінарністю, «світоглядно-методологічною крайністю, оскільки плюралізм не повинен перетворюватися на безпринципну еклектику» [18, с. 39].

Залучення до системи методології міжнародного права нових підходів, принципів і методів, розроблених у межах методології інших наук, потребує певної адаптації, обумовленої специфікою предмета міжнародного права. Міждисциплінарність у правовій науці загалом, і міжнародної зокрема, пов'язують із юридизацією, котру розглядають як «набування методами, концепціями, категоріями, залученими з інших наук, специфічних властивостей, обумовлених складністю об'єкту пізнання, яким виступає право і держава» [29, с. 10]. Виокремлюють основні напрями юридизації: у сфері методів, пізнавальних засобів і прийомів загалом, і не лише соціально-гуманітарних наук, а й природознавчих наук, математики тощо; формування на стику юриспруденції та суміжних наук нових юридичних дисциплін [43, с. 262; 1, с. 240]. Отже,

міждисциплінарний зв'язок методології міжнародного права з іншими науками проявляється на різних рівнях і в різних формах. Так, на методологічному та теоретичному рівнях для обґрунтування вихідних принципів тощо вона використовує основні ідеї, теоретичні положення, що узагальнюють висновки юридичних і неюридичних наук. Застосування міждисциплінарної взаємодії має велике значення для стимулювання та збагачення кожної з дисциплін, які певною мірою доповнюють одна одну, сприяє розвитку методології міжнародного права, надає можливість оцінити його роль та вплив на міжнародне співтовариство, виходячи за межі суто нормативного чи емпіричного аналізу, тощо.

У міжнародно-правовій доктрині наголошується на необхідності врахування «двох площин» методології міжнародного права: «...такої, що є об'єктом наукового дискурсу, тобто явною або інституалізованою методологією науки міжнародного права, що розвивається вченими та експертами на засадах академічної свободи; такої, якою керуються ті, хто проводить конкретну діяльність у сфері міжнародної правотворчості без визнання обов'язковості дотримання певної наукової методології» [37, с. 30–31]. Методологію міжнародного права (як спосіб набуття наукових знань про міжнародну правову систему) пропонують розглядати як її широкий контекст розуміння, а використання методів задля визначення норм чи правил міжнародного права – як її вузький контекст розуміння [53].

Слід визначитися, що ми розуміємо під методом і методологією міжнародного права. Для Д. Оппенгейма (*Lassa Oppenheim*) метод тісно пов'язаний з розумінням науки міжнародного права з властивим їй унікальним інструментарієм з метою вирішення питань, що входять до предмету її вивчення [78, с. 333]. Обґрунтування зв'язку між методом і теорією міжнародного права можна знайти у інших учених-міжнародників першої половини XX століття. Зокрема, Г. Кельзен (*Hans Kelsen*) вважав, що методологію, яку він розглядав як певну техніку, не можна зрозуміти або застосовувати без теорії міжнародного права, що лежить в її основі [61], а Г. Моргентгау (*Hans Joachim Morgenthau*) наполягав на необхідності переглянути методологічні засади та примирити науку міжнародного права з її предметом [75].

Найпоширенішими контекстами розуміння методу є розгляд його як шляху, що веде до мети та до досягнення істини, як способу навчання за певними принципами та у певному порядку. Метод наукового дослі-

дження формується серією послідовних етапів, необхідних для досягнення бажаного результату, та його раціональною основою, що складається з набору ідей, які слугують основою та орієнтацією самого методу. У довідкових виданнях метод визначається як «особливі процедури, які наука використовує для отримання знань, засновані на спостереженнях, формулюванні законів та теорій та експериментальній перевірці теорій чи гіпотез» [88], як «система певних розумових і/або практичних операцій, принципів, прийомів і правил, спрямованих на вирішення певних пізнавальних завдань» [10, с. 456], а методологія – як «теоретичний аналіз методів, що притаманні певній сфері дослідження, або сукупність методів і принципів, характерних для галузевих знань» [81], «система засобів, прийомів та інструментів осмислення права або окремих правових явищ з елементами філософії та наукової методології» [28, с. 460]; «сукупність методів, прийомів, які використовуються у будь-якій науці; сфера науки, яка вивчає загальні та спеціальні методи наукових досліджень; принципи організації пізнавальної та практичної діяльності» [41, с. 160] тощо. Перший контекст методології міжнародного права передбачає спосіб, за допомогою якого ми намагаємося знайти та систематизувати інформацію щодо певної проблеми міжнародно-правових відносин. Другий контекст методології міжнародного права більше відповідає критичним правовим дослідженням у цій сфері та передбачає застосування відповідного концептуального апарату, є складовою теорії міжнародного права [89]. Загалом методологія міжнародного права передбачає систематичний і комплексний підхід до вивчення та застосування міжнародного права. Вона допомагає забезпечити дотримання прав та обов'язків усіх суб'єктів міжнародного права, створити умови для мирного та справедливого вирішення міжнародних конфліктів і суперечок.

Однією з важливих особливостей методології міжнародного права є її відкритість і гнучкість. Вона враховує різноманітні підходи та традиції, які можуть бути застосовані у різних міжнародних ситуаціях, а також різні точки зору та думки з питань, пов'язаних із застосуванням міжнародного права. Хто має намір вивчати актуальні питання міжнародного права без ознайомлення з методологічним інструментарієм проведення його дослідження, може зіткнутися з проблемою відбору та систематизації необхідної інформації. Стрімкий розвиток цифрових технологій надає доступ до майже необмеженої кількості баз даних, у

яких може міститися необхідна інформація, тому дослідник значно ризикує – без належної методологічної підготовки «заблукати» у безлічі джерел. Іншою важливою особливістю методології міжнародного права є її постійний розвиток, оскільки мінливість міжнародного середовища та поява нових викликів, що виникають перед міжнародним правом, обумовлюють необхідність її удосконалення, щоб зберігати свою актуальність та ефективність.

Методологія міжнародного права дозволяє ефективно досліджувати та застосовувати норми і принципи міжнародного права. Вона містить методологічні підходи, принципи та методи, що сприяють об'єктивному дослідженню таких найважливіших складових науки міжнародного права: джерела міжнародного права (міжнародні договори, звичаї, загальні принципи, рішення міжнародних судів, арбітражів); застосування міжнародного права (способи застосування міжнародного права у національному праві та міжнародних відносинах); інтерпретація міжнародного права (методи інтерпретації міжнародного права та проблеми, пов'язані з їх реалізацією); система міжнародного права (структура та органи міжнародного права, у тому числі ООН та її інституції, міжнародні суди та арбітражі); міжнародна правосвідомість; взаємодія між правом та суспільством; роль та значення міжнародного права у сучасному світі тощо.

Важливим інструментом методології міжнародного права є інтерпретація міжнародних правових норм, яка зосереджена на роз'ясненні значень і цілей правових норм, їх взаємовідносин з іншими нормами, а також галузей їх застосування. Також важливою її характеристикою є прецедентний підхід до інтерпретації, коли рішення, ухвалені в попередніх судових справах, використовуються як керівництво для ухвалення рішень у майбутньому. Рішення міжнародних судів і трибуналів є авторитетними й обов'язковими для усіх міжнародних суб'єктів, є важливим джерелом міжнародного права.

2. Методологія міжнародного права і філософія міжнародного права

Науковці констатують зростання ролі філософії права як світоглядно-концептуальної основи методології юридичної науки загалом та науки міжнародного права зокрема. Методологія міжнародного права є складовою науки цієї ж дисципліни, а також галуззю знань, що пере-

буває на перетині різних наукових дисциплін, насамперед теорії міжнародного права та філософії міжнародного права, що обумовлює необхідність з'ясування їх загальних предметних полів, а також рис, що їх розмежують. Як уже зазначалося, з філософської точки зору методологія являє собою учення про науково обґрунтовані методи пізнання об'єктивно існуючої реальності. Узагальнене її тлумачення певним чином адаптується до потреб конкретних наукових дисциплін, між ними існує зв'язок і взаємовплив.

На необхідність тлумачення міжнародного права крізь призму філософського світогляду звертають увагу багато дослідників, які вивчають питання, які можна умовно назвати концептуальними. Ця тенденція спостерігається як у загальнотеоретичній юриспруденції, що займається концептуальними та нормативними питаннями права загалом, так і в спеціальній юриспруденції, де досягнуто значних здобутків у царині філософського дослідження галузевих наук. Зокрема Д. Лефковіц (*David Lefkowitz*), автор одного з найновіших монографічних досліджень у цій сфері («Філософія та міжнародне право: критичний вступ», 2020) [65], зазначає, що філософія: 1) надає набір аналітичних інструментів для вирішення основних проблем міжнародного права; 2) обґрунтовує дотримання чинних міжнародних норм, принципів, правил з точки зору їх легітимності, справедливості; 3) спонукає учених-міжнародників, юристів-практиків, суддів до філософської рефлексії, до моральних роздумів щодо сенсу своєї діяльності, дозволяють визначитися з етичними позиціями, цінностями тощо. О. Мережко, розглядаючи міжнародне право у контексті філософії, виокремлює три його виміри: «... суб'єктивний вимір, тобто у психологічному сенсі як юридичну емоцію; об'єктивний вимір, тобто як юридичний текст; інтерсуб'єктивний вимір, тобто у площині соціальних відносин» [23, с. 11].

Предметом філософії міжнародного права є концептуалізація філософських ідей та принципів, що становлять основу міжнародного права та його науки [40, с. 4]. Її предметне поле не є статичним, воно розширюється, трансформується. Так, у XX столітті філософські дослідження, пов'язані з міжнародним правом, загалом обмежувалися декількома питаннями політичної та моральної філософії, наприклад, питаннями справедливості. З початку XXI століття відбувається розширення предметного поля філософії міжнародного права у двох напрямках: 1) розроблення проблем глобального політичного порядку, включаючи право

власності на територію, біженців та міграцію, зміну клімату, міжнародну торгівлю, міжнародне правосуддя та ін.; 2) фундаментальні питання міжнародного права – від роздумів щодо природи звичаєвого міжнародного права до верховенства права на міжнародному рівні [54].

Філософія міжнародного права є галуззю спеціальної юриспруденції, яка не обмежується лише застосуванням філософських категорій, її діапазон набагато ширший, він охоплює як концептуальні, так і нормативні питання міжнародного права. Її зв'язок з методологією та теорією міжнародного права проявляється в тому, що вона надає уявлення про методологічні засади проведення наукових досліджень у галузі міжнародного права, що сприяє кристалізації наукового світогляду з метою більш глибокого розуміння сучасної міжнародно-правової реальності. Дослідники підкреслюють, що кінець XX – початок XX століття характеризується «...пошуком нових парадигм, методологічних і концептуальних підходів, теорій міжнародного права, адекватних реаліям глобального світу, і що еволюція ідей міжнародного права є зміною його наукових концепцій, у яких відображається переважаюче, домінуюче уявлення про зміст і значення міжнародного права» [44, с. 37].

Отже, із визначень цих трьох підсистем науки міжнародного права випливає, що між ними існує взаємозв'язок та взаємовплив, це споріднені дисципліни, спрямовані на отримання збалансованих і взаємодоповнюючих знань щодо предмету міжнародного права.

3. Методологія міжнародного права і теорія міжнародного права

Теорія є фундаментальним аспектом розвитку наукового знання, тобто наука потребує розвитку теорії. Науку міжнародного права можна визначити як систематизований набір знань про міжнародно-правову реальність, отриманий за допомогою методів наукового дослідження. Будь-яке наукове знання є результатом дослідження, проведеного з використанням певних методів. Насамперед звернемося до з'ясування загальнометодичних основ теорії міжнародного права. Вартим уваги з цього приводу є міркування П. Рабіновича, який, розглядаючи структуру науки загальної теорії права, виокремлює в її складі два основні блоки: загальний блок, до якого входить універсальна теорія права, та спеціальний блок, що складається із загальної частини національного права та загальної теорії міжнародного права, предметом якої є

«закономірні особливості міжнародного права, специфіка й реалізація у ньому загальної сутності права» [34, с. 20]. Універсальність у цьому контексті, на його думку, означає лише те, що «відповідна (всезагальна) теорія права має бути придатною для кожної із зазначених її спеціальних частин» [34, с. 21]. Тобто універсальна теорія права, за його справедливим твердженням, є «концептуальним фундаментом теорії міжнародного права, а загальнометодичною основою універсальної теорії права загалом, та її різновидів, зокрема міжнародного права, є певний тип праворозуміння» [34, с. 22].

Методологія втілюється у певних наукових теоріях і дослідженнях, але жодна теорія повною мірою не реалізується за допомогою лише методу, за змістом вона є багатшою за нього. Використовуючи систему концептуальних категорій науки міжнародного права, робляться онтологічні припущення стосовно того, що ця дисципліна вивчає. Такі припущення відображають теоретичний розвиток цієї дисципліни (сферу гносеології), а логічна несуперечність цієї категоріальної системи визначає методологічну відповідність дослідницьких процедур. Отже, певні теорії структурують і визначають вибір методів, що уможлиблює вирішувати найрізноманітніші наукові проблеми.

Слід враховувати, що метод, який використовує дослідник, може відповідати як одній теорії міжнародного права, так і декількам теорій. Також може застосовуватися поєднання методів, якщо це виправдано обраною теорією. В. Репецький звертає увагу, що «...будь-яка теорія, особливо у гуманітарних науках, не може претендувати на виключне володіння всією повнотою юридичної істини, не може розглядатися як аксіома, а може виражати лише рівень узагальнення певної теоретичної та практичної спадщини, якого досягнуто на певному етапі розвитку, зокрема науки міжнародного права» [35, с. 86].

Е. Лібліх (*Eliav Lieblih*), розмірковуючи над розмежуванням і взаємозв'язком теорії та методу, виокремлює, щонайменше, два його значення: перше поширено в описових соціально-правових дослідженнях і стосується того, як ми намагаємося знайти та впорядкувати необхідну інформацію; друге поширено у нормативних та критичних правових дослідженнях і означає спосіб, яким застосовують теорію до конкретних випадків [66, с. 50]. Цікавим є визначення методу як «застосування концептуального апарату крізь призму теорії міжнародного права у контексті конкретних проблем, з якими стикається міжнародна спіль-

нота» [89, с. 291, 292]. Методологія – це теорія, звернена до практики, а теорія, своєю чергою, є ідеалізованим відображенням правової реальності. Теорія використовується як загальна інтелектуальна основа, через яку ми розмірковуємо про право або певне юридичне питання, це призма, через яку ми аналізуємо або оцінюємо це питання [66, с. 51]. Метод, на відміну від права, як зазначає М. Бос (*Maarten Bos*), не зобов'язує, але відіграє реальну і важливу роль, дозволяючи юристу-міжнароднику тлумачити норми міжнародного права і працювати з ними [46]. Він наголошує, що «будь-яка наука є способом (методом) добування і тлумачення фактів», і що «розрізнення між методом та теорією має виключно функціональний характер: формуючись як теоретичний результат минулого дослідження, метод виступає у якості вихідного пункту та умови наступних досліджень» [31, с. 90].

Слід враховувати, що центральним елементом науки міжнародного права є доктрина міжнародного права, яка розглядається у широкому та вузькому сенсах: перший включає «систему поглядів і концепцій щодо суті та призначення міжнародного права в конкретних історичних умовах; другий – наукові праці юристів-міжнародників» [24, с. 61]. Важливість врахування мінливості ціннісних, соціальних та економічних чинників при проведенні доктринальних міжнародно-правових досліджень, обумовлює їх тісний зв'язок з історичними, порівняльними, аналітичними та філософськими методами дослідження [59].

Методологія міжнародного права торкається змісту й обґрунтування міжнародного права та визначає, у який спосіб питання чи проблеми міжнародного права можуть бути вирішеними [85, с. 1]. Відмінність між теорією міжнародного права як концептуальною основою та її методологічним супроводом – не те саме, що різниця між її теорією та практикою. Метод спричиняє застосування більш абстрактних понять до більш конкретних проблем [82]. Зв'язок між теорією міжнародного права та методологією міжнародного права як складових науки цієї дисципліни є зв'язком між абстрактним і прикладним.

Зв'язок методології та теорії міжнародного права розглянемо на прикладі цивілізаційного підходу. Зарубіжна наука міжнародного права звернулася до розгляду цивілізаційної теорії та цивілізаційного підходу ще у XIX столітті. Спочатку науковий інтерес реалізовувався у межах теорії цивілізованих націй – стандарту цивілізацій, суть якої полягала у визнанні за європейською (західною) цивілізацією універсального (до-

мінуючого) статусу стосовно інших неєвропейських націй, які, своєю чергою, могли набути статусу цивілізованих шляхом подальшої їх європеїзації (вестернізації). Друга світова війна спричинила ліквідацію колоніальної системи та, як зазначають дослідники, зробила поняття «цивілізація» значною мірою бездіяльним у контексті міжнародного права, яке було проголошено універсальним, тому євроцентристське поняття «цивілізовані нації» стало предметом історії права, а визначальною ідеєю сучасного міжнародного права стала його універсальність [67].

Одними із найбільш значущих досліджень останніх десятиліть, присвячених, з поміж іншого, цивілізаційному підходу в міжнародному праві, є монографії Я. Онума (*Yasuaki Onuma*) «Трансцивілізаційний погляд на міжнародне право» (2010) [76] та «Міжнародне право у трансцивілізаційному світі» (2017) [77], що викликали значний інтерес у науковій спільноті. Хоча у сучасному міжнародному праві досягнуто певного прогресу в подоланні європоцентризму, їх автор наголошує, що панівна система міжнародного права не враховує виникнення держав, котрі репрезентують різні цивілізації, отже, є не універсальною, а західноцентричною системою, в якій домінує інтелектуальна та інформаційна гегемонія Заходу [76, с. 57]. Головний внесок Я. Онуми вбачають в тому, що він виступив за визнання цивілізаційного розмаїття у міжнародному праві та стверджував, що цивілізація продовжує залишатися ключовим поняттям для розуміння сучасного міжнародного права, а також припускав, що це залишиться в майбутньому [67, с. 157].

Наразі в методології вітчизняної сучасної юридичної науки загалом, і науки міжнародного права зокрема, спостерігається інтерес до цивілізаційної теорії та цивілізаційного підходу. Найбільш поширене його застосування спостерігається при дослідженні регіонального міжнародного права, функціонування міжнародних регіональних систем захисту прав людини.

Застосування цивілізаційного підходу передбачає низку переваг. Розглянемо деякі з них. Так, цивілізаційний підхід дає змогу виявити універсальність та рівнозначність різних цивілізацій і передбачає відмову від застосування принципу європоцентризму, який полягає у вузькому підході до аналізу всесвітньої історії та зосередженні уваги дослідників здебільшого на вивченні європейських (західних) теорій і концепцій міжнародного права. Цивілізаційний підхід у дослідженні міжнародної правової системи враховує багатомірність бачення міжна-

родного права, його поширення сприяє розвитку незахідних концепцій міжнародного права та становленню міжнародного регіонального права. Відповідно, використання цього підходу в міжнародному праві уможливилює, з одного боку, зробити бачення еволюції міжнародної правової системи та її регіональних варіантів більш багатовимірним. Цивілізаційний підхід вказує не лише на різницю між правовими традиціями та різними правовими системами, а й відкриває нові горизонти для правової акультурації в рамках діалогу правових систем, удосконалення процесів адаптації, імплементації, уніфікації та гармонізації норм міжнародного права [3, с. 234].

Щодо міжнародних стандартів прав людини, то у цій сфері міжнародного права стикаються дві протилежні позиції – універсалізму та релятивізму. Так, на «універсальності основних стандартів у галузі прав людини наполягають представники універсального лібералізму, тоді як прихильники релятивізму виходять із різноманіття правових культур і прагнення останніх захистити свою ідентичність» [30, с. 12], що, своєю чергою, обумовлює врахування цивілізаційних особливостей, вимог культурних, релігійних та інших чинників при імплементації універсальних стандартів прав людини, формуванні регіональних стандартів прав людини та регіональних механізмів їх захисту. При цьому «необхідно враховувати фактор культурного різноманіття та прагнення національних правових систем до збереження культурної самобутності, збереження властивих певній цивілізації правових традицій та цінностей» [16, с. 186].

Отже, діалектичний взаємозв'язок між теорією та методологією міжнародного права проявляється у тому, що теорія є систематизованою концепцією знань, яка зумовлює, зокрема, вибір конкретної методології, тоді як остання визначає методологічний інструментарій та обґрунтовує теоретичні основи їх застосування.

4. Структурний концепт методології міжнародного права

Методологічна підготовка сучасного дослідника включає: формування філософських передумов авторського світогляду, тобто загальне уявлення дослідника про світ і характер наукового дослідження, і набір основних епістемологічних та онтологічних припущень, на яких базується дослідницька парадигма; дослідницькі стратегії; конкретні мето-

ди та прийоми дослідження. Наприклад, стратегії дослідження пропонується розглядати як «схеми чи моделі якісних, кількісних та змішаних досліджень, що задають певний напрямок процедурам, які використовуються в дослідному проєкті [72].

Як відомо, методологія наукового пізнання є засобом розкриття його предмета, відповідно, елементи, що входять до структури методології міжнародного права, дозволяють розкрити та вивчити її предмет. Основною функцією методології міжнародного права є внутрішня організація та регулювання процесу пізнання чи практичного перетворення того чи іншого явища міжнародно-правової реальності.

Існує думка про структурування методології дослідження правової реальності на дві основні групи (блоки, рівня) методів: теоретико-світоглядний блок (рівень) та інструментальний блок методологічних знань. Теоретико-світоглядний блок (рівень) «складається із сукупності таких загальних способів (шляхів) пізнання, змістовий вибір яких залежить від світоглядної позиції дослідника, зокрема це стиль наукового мислення, наукова парадигма, наукові принципи пізнання, тоді як інструментальний блок складається з певної системи більш конкретних за своїм змістом методів, які в процесі дослідження виконують функції технічних пізнавальних засобів-інструментів» [15, с. 13].

Найбільш поширеною є концепція трьохелементної ієрархічної структури методології. П. Рабінович до складу методології права загальною відносить: «дослідницькі концептуальні підходи – певні вихідні аксіоматичні ідеї, засади, що постулюють загальну стратегію дослідження, забезпечують відбір досліджуваних фактів та інтерпретацію результатів дослідження; дослідницькі методи – процедури інтерпретації та застосування філософських та загальнонаукових категорій і понять у процесі дослідження правових явищ; способи (прийоми) дослідження – це зумовлені певним концептуальним підходом і відповідними йому пізнавальними методами діяльнісні операції (інтелектуальні й фізичні), які спрямовані на виявлення та інтерпретацію закономірностей тих явищ, що належать відповідно до предметів філософії права і загальної теорії права» [33, с. 234].

Цікавою є думка про поділ методів дослідження міжнародного права на чотири категорії (групи). Перша група – це доктринальні методи, які складаються зі способів осмислення міжнародно-правової реальності та більшою мірою зосереджені на побудові теоретичних основ

аналізу, ніж на систематичному розгляді емпіричних даних, зібраних у рамках окремого дослідження. Ці методи найбільше використовуються у міжнародному праві, в історичному вимірі вони є найдавнішими. До них віднесено, насамперед, позитивізм, природне право, критичну юриспруденцію, теорію інтернаціоналізму, психологічну теорію міжнародного права, феміністську теорію права тощо. Друга група методів дослідження міжнародного права – це емпіричні та соціально-правові методи, що є похідними від соціальних наук і включають якісні та кількісні методи, завдяки яким, спираючись на емпіричні спостереження тенденцій міжнародної практики, є можливість доповнити висновки, що базуються на нормативному та доктринальному аналізі міжнародного права. Тобто це методи, які при координації дозволяють аналізувати міжнародний правопорядок і пояснювати його характеристики. До третьої групи методів дослідження міжнародного права віднесено порівняльні методи (синхронне та діахронне порівняння, порівняння на макро- та мікрорівнях, концептуальне нормативне, текстуальне порівняння тощо), що надають можливість у компаративному аспекті вивчати прийоми тлумачення норм і принципів міжнародного права суб'єктами міжнародного права. Четверта група методів – це міждисциплінарні методи, які поєднують деякі основні риси доктринальних та емпіричних методів. Їх перевага полягає в тому, що вони дозволяють розглянути функціонування міжнародного права крізь призму методів дослідження споріднених дисциплін, виходячи за рамки суто нормативного чи емпіричного його аналізу [85].

Менш поширеною є структуризація методології міжнародного права на групу індуктивних та групу дедуктивних методів. Згідно з індуктивними методами, юридичні норми випливають із реальної практики міжнародного права [87] та визнаються суб'єктами міжнародного права; вони сприяють встановленню дієвості норм міжнародного права шляхом спостереження за їх ефективністю. Вони не заперечують корисності інших методів, зокрема дедуктивних, але результати застосування цих методів розглядаються як гіпотези, котрі мають бути перевірені емпіричним спостереженням. Дедуктивні методи є більш поширеними порівняно з індуктивними, виводять існування правила із процесу логічного міркування, заснованого на встановлених принципах, які також надають правилу легітимності [58]. Перевага цих двох груп методів полягає в тому, що вони обумовлюють структурований підхід до між-

народно-правових міркувань, забезпечуючи обсяг, тлумачення норм і принципів міжнародного права [85]. Ці методи не виключають один одного, тому будь-яке дослідження міжнародного права має базуватися на їх поєднанні, тобто на «спостереженні, позбавленому будь-яких упереджених ідеологічних чи доктринальних уявлень, з урахуванням того, що міжнародно-правова система та її норми є витвором людського розуму, раціоналізацією, а отже, спостереження не може бути вільним від раціональних елементів» [53].

За аналогією до методології теорії права, пропонуємо виокремити декілька блоків (рівнів) елементів у структурі методології міжнародно-правової науки: блок концептуальних ідей і концептів (підходів); блок принципів; блок методів пізнання. Елементи першого блоку (рівня) пов'язані з визначенням об'єктів пізнання предмета міжнародного права за допомогою певних концептуальних підходів (ідей), обумовлених, переважно, типом праворозуміння. Концептуальні підходи (ідеї) «...відображають методологічні основи пізнання, які виконують роль прожекторів, що освітлюють шлях дослідника до розуміння об'єкта та предмета дослідження, у рамках яких може бути використана певна система методологічних принципів, методів» [6, с. 50]. Елементи другого блоку (рівня) пов'язані з організацією конкретно пізнавального процесу з урахуванням обраних методологічних принципів. Елементи третього блоку (рівня) представлені конкретними методами, розкривають та відображають зміст предмета дослідження. Концептуальні підходи, методологічні парадигми, методи є інтелектуальними інструментами, за допомогою яких упорядковується та систематизується міжнародно-правова реальність. Усі рівні методології міжнародного права взаємопов'язані, наприклад, відповідно до нормативістської теорії, як прояв концептуальних підходів (ідей) кожна норма міжнародного права виводиться шляхом дедукції, логічного висновку з попередньої норми. Слід зазначити, що методологічний інструментарій, про який ми ведемо мову, уперше виник для дослідження внутрішньодержавного права, що, безумовно, посилює концептуальні зв'язки між міжнародним і внутрішньодержавним правом. Співвідношення між цими системами права має діалектичний, взаємодоповнюючий характер. Історія цих співвідношень має суперечливий характер.

Як справедливо наполягають дослідники методології сучасного правознавства, наразі недоречно обмежувати розгляд правової реальності

лише «одним домінуючим у дослідницькій сфері підходом, оскільки сучасне правознавство вже давно не обмежується набором певних незмінних формально-логічних та понятійних форм, а його методологічний інструментарій є не замкненою, а відкритою системою, для адекватного реагування на суспільний контекст розвитку усіх галузей правової науки» [20, с. 37].

Отже, розширення меж наукового дискурсу обумовлює застосування певних комбінацій різних методологічних підходів, методів, способів, прийомів, тобто сучасне пізнання більше не засновується на методологічному монізмі. Відмова від методологічного монізму передбачає використання принципу плюралізму при виборі методологічного інструментарію, що означає відмову від єдино вірної методології, при цьому зникає можливість побудови єдино вірної системи уявлень про буття права (онтології), можливості його пізнання (гносеології), правових цінностей (аксіології) тощо [36].

Методологія у міжнародному праві не може бути звужена до якогось одного концептуального підходу чи методу, вона залежить від рівня пізнання, від особливостей предмета конкретного дослідження тощо. Кожен метод, як правило, застосовується не ізольовано, а у поєднанні, у взаємодії з іншими. Тобто необхідною умовою продуктивного вивчення предмета міжнародного права є принцип комплексного використання сукупності універсальних концептуальних підходів, загальнонаукових і спеціально-юридичних принципів та методів.

Систематичне застосування певних концептуальних підходів, методологічних принципів, конкретних методів і методики не виключає використання інших у рамках методології міжнародного права. Це застосування обумовлено природою і специфікою міжнародно-правової реальності. Наприклад, порівняльно-правовий аналіз міжнародно-правової реальності передбачає певні стадії та правила, що відображають методику його проведення, зокрема вивчення окремо кожного порівнюваного об'єкту, виявлення та дослідження подібних і відмінних рис порівнювальних об'єктів [31, с. 30]. Методика порівняльно-правового аналізу міжнародно-правових явищ є сукупністю взаємопов'язаних етапів (стадій), правил найбільш відповідного застосування порівняльно-правового методу та способів пізнання правових явищ з метою виявлення подібних і відмінних ознак, угруповання, класифікації цих явищ. Метою методики є не лише вивчення предмета міжнародного

права, а навчання тому, як раціонально та ефективно проводити його дослідження, що передбачає знання та володіння методологічними інструментами, адаптованими до раніше визначених наукових завдань. Дослідники мають свободу вибору методологічного інструментарію, зокрема методів, прийомів і процедур дослідження, обумовлених предметом дослідження.

Отже, методологія міжнародного права є складним і багаторівневим явищем, що містить різні концептуальні підходи, методологічні принципи і методи, розроблені як у межах теорії міжнародного права та філософії міжнародного права, так і запозичених та адаптованих з інших юридичних і неюридичних наук, які забезпечують ефективне функціонування міжнародних правових відносин, сприяють дотриманню прав та обов'язків усіх суб'єктів міжнародного права та створенню умов задля мирного та справедливого вирішення міжнародних конфліктів і суперечок.

5. Порівняльно-правовий метод у методології міжнародного права

Порівняння розглядається як спосіб упорядкування будь-якого знання. У філософському контексті воно розуміється як пізнавальна операція, як процес відображення у свідомості людини реальних відносин тотожності/відмінності різних явищ, зокрема міжнародно-правових. Усталеним є погляд на порівняльне правознавство як на галузь знань, що використовується для аналізу та зіставлення нормативних аспектів функціонування двох або більше національних правових систем. Порівняльно-правовий метод як основний у методології порівняльного правознавства є «сукупністю прийомів виявлення загальних та специфічних закономірностей виникнення, розвитку, функціонування правових систем шляхом їх порівняння, під яким розуміється пізнавальна операція, що дає можливість на основі фіксованої ознаки встановити схожість та відмінність об'єктів шляхом зіставлення» [42, с. 13].

Слід зазначити, що порівняльно-правові дослідження можуть здійснюватися не лише у рамках національних правових систем чи між національними правовими системами, але й між різними рівнями систем права – міжнародно-універсального права, міжнародного регіонального права, транснаціонального права, що пов'язують з процесом інтернаціоналізації національного права [52]. Слушною є думка, що наразі

порівняльне правознавство «...є науковим виміром діалогу і взаємодії правових систем, культур, цивілізацій, інструментом формування справедливого світу, попередження та усунення конфліктів, інтенсифікації міжнародних економічних, культурних, політичних зв'язків, є ідеологією, що покликана служити розвитку культури миру, взаєморозуміння і поваги між людьми та державами» [21, с. 18], і що йому відведена «роль об'єднуючої ланки між класичною теорією права та іншими науками» [7, с. 284], у тому числі наукою міжнародного права. Тому в міжнародному праві поширюється практика застосування методології порівняльного правознавства у дослідженні міжнародно-правової реальності. Як відзначають К. Цвайгерт (*Konrad Zweigert*) і Х. Кьотц (*Hein Kötz*), зростання кількості, оригінальності й складності підсистем норм міжнародного права, збільшення джерел для правових рішень, розширюють межі застосування порівняльного аналізу правових явищ. Серед іншого, ці рішення стали вирішальними для відновлення критичних дебатів щодо важливості порівняльного правознавства для міжнародного права [93]. Особливу роль порівняльного правознавства у механізмі міжгалузевих зв'язків міжнародного права підкреслює А. Петерс (*Anne Peters*), яка зазначає, що за умов відсутності у міжнародній правовій системі центральних правозастосовних органів, компаративістський ракурс розгляду реалізації міжнародного права різними державами надає можливість зосередитися на знанні місцевих правових традицій різних правових систем, і це стає все більш важливим для майбутнього міжнародного права та міжнародно-правової науки [79, с. 757]. Тому справедливою є думка, що в умовах неминучості множинності національних, регіональних, індивідуальних та інституційних інтерпретацій норм міжнародного права, залучення методології порівняльного правознавства до вирішення проблем конфліктності між ними є нагальною потребою [51, с. 758].

До найвагоміших чинників, що пояснюють зростання уваги до порівняльних міжнародно-правових досліджень, відносять: сучасне панування порівняльного конституційного права; зростаючу привабливість порівняльного регіонального правознавства; зрушення наукової парадигми у вивченні права, що відображає вплив глобалізації на соціальні науки, в межах яких юридичні дослідження знаходять своє концептуальне місце [73]. Одним із перших, хто почав досліджувати питання міжнародного права у порівняльному контексті, є У. Батлер (*William*

Elliott Butler) [57], який і нині публікує статті за цією тематикою [47], зазначаючи, що спочатку, як і багато інших дослідників, уникав вживання словосполучення «порівняльне міжнародне право», надаючи перевагу «порівняльні підходи до міжнародного права» [2, с. 118].

До публікацій останніх років, що стосуються цього питання та формування на підставі взаємодії міжнародного і порівняльного права нової галузі наукових знань – порівняльного міжнародного права, належать монографії Т. Маркуса (*Till Markus*) «Порівняльне правознавство у міжнародному праві» («Rechtsvergleichung im Völkerrecht», 2021) [68] та «Порівняльне міжнародне право» («Comparative International Law», 2018) за редакцією А. Робертс (*Anthea Roberts*), П. Стефана (*Paul B. Stephan*), П.-Ю. Верд'є (*Pierre-Hugues Verdier*), М. Верстер (*Mila Versteeg*) [49], «Ідея порівняльного міжнародного права: pro et contra» («Idea of Comparative International Law: pro et contra», 2015) [19].

Може виникнути питання, яким чином порівняння може застосовуватися у галузі права, що передбачає застосування правил, норм, принципів, однакових для усіх її суб'єктів – суб'єктів міжнародного права. Однак, як справедливо зазначається, міжнародне право не є монолітним цілим, оскільки держави як основні суб'єкти міжнародного права можуть дотримуватись як схожих, так і різних інтерпретацій міжнародних норм та стандартів, багато в чому обумовлених цивілізаційними особливостями їх розвитку. Ці тлумачення, що надаються законодавчими та судовими органами, своєю чергою, можуть впливати на міжнародні правила та змінювати їх [49]. Зокрема, сучасне міжнародне право складається з універсального (загального) та регіонального права, яке, відповідно, міжнародно-правовою доктриною поділяється на «міжнародне європейське право, міжнародне американське право, міжнародне латиноамериканське право, міжнародне африканське право, міжнародне ісламське право» [5, с. 472].

Очевидно, що «...сучасні тенденції правового розвитку свідчать про зростання впливу міжнародного регіонального права на систему національного права. Порівняльно-правові дослідження таких взаємовпливів сприяють адекватному осмисленню цих складних теоретико-правових проблем та зміцненню регіональних правових просторів, що базуються на специфіці інтерпретації міжнародно-універсальних норм у межах національних правопорядків, які формують ці регіональні правові простори» [4, с. 252]. З цього приводу О. Мережко справедливо

во зазначає: «...оскільки для кожної цивілізації та правових систем, що формуються в її межах, є характерним свій особливий тип міжнародного права, то ми можемо порівнювати ці цивілізації з погляду їхнього підходу до міжнародного права» [69]. На думку Т. Маркуса (*Till Markus*), методологічно керовані правові зіставлення сприяють дії та впорядкуванню міжнародного права через підвищення ступеня раціональності, догматичної ясності та легітимності розроблення міжнародних договорів та ухвалення судових рішень [68, с. 4]. М. Коскенніємі (*Martti Koskeniemi*) вважає, що «...порівняльне дослідження міжнародного права сприяє розумінню світу вже не з точки зору того, що Гегель називав абстрактними універсальними, а на підставі розгляду одночасно усіх його суб'єктів, як універсальних, так і приватних, але роблячи це зі своєї власної локалізованої точки зору» [64, с. 4]. О. Буткевич зазначає, що порівняльний метод сприяє «...встановленню сутності різних регіональних підсистем міжнародного права; розгляду інститутів, норм або принципів міжнародного права, що історично склалися; з'ясування особливостей міжнародного права в різні історичні періоди... виявленню спільних для всіх правових цивілізацій і культур міжнародно-правових напрацювань, елементів та явищ [8, с. 19]. Таким чином, незважаючи на універсальний характер міжнародного права, на практиці держави іноді не однаково його інтерпретують та застосовують. Зокрема, міжнародне право використовує ідеї та методи порівняльного правознавства для виявлення, аналізу та пояснення подібностей та відмінностей таких інтерпретаційних практик.

Отже, розвиток і розширення сфер регуляторного впливу міжнародного права обумовлюють збільшення кількості юридичних порівнянь, щоб визначити його предмет і зміст. Це однаковою мірою стосується основних джерел міжнародного права – міжнародних договорів, звичаєвого міжнародного права та загальних принципів міжнародного права. Подібності та відмінності їх інтерпретації виступають предметом порівняння нової галузі наукових знань – порівняльного міжнародного права, що перебуває на перетині порівняльного правознавства та міжнародного права. М. Дамірлі, з урахуванням вертикального та горизонтального режимів порівняння, надає розгорнуту картину предмету порівняльного міжнародного права, до якого поміж інших елементів включає «горизонтальне порівняння міжнародно-правових шкіл, учень, доктрин, підходів, традицій (у тому числі національних та

регіональних), а також міжнародно-правових ідей окремих науковців – юристів-міжнародників» [9, с. 238–239].

Порівняльне міжнародне право розглядається як методологічний підхід, як функціональний інструмент, котрий обслуговує «політичний проект, спрямований на удосконалення міжнародного права як професії та, своєю чергою, міжнародного права як нормативної системи» [49]; «як конкуруючий підхід щодо моделей глобального управління» [45, с. 211] «як місток між міжнародними правовими дисциплінами і теорією міжнародного права [9, с. 228]. Є. Стрельцова зазначає, що у «площині компаративізму було закладено методологічну орієнтацію на вихід за межі юридичного тексту в суспільний контекст, як спосіб пояснення й створення уніфікованих міжнародно-правових актів та їх національну імплементацію» [37, с. 28].

Порівняння може здійснюватися або у формі зіставлення, або у формі протиставлення. Порівняльне правознавство виконує різні функції щодо побудови, визначення та застосування окремих джерел права та розвитку міжнародного правопорядку загалом. Щодо міжнародних договорів, то застосування порівняльно-правового методу при їх аналізі розширює розуміння проблеми, забезпечує розгляд різних варіантів врегулювання спірних питань, сприяє прогнозуванню можливих соціальних, економічних та екологічних наслідків різних підходів до їх врегулювання. Також порівняльне правознавство виконує у правовому регулюванні міжнародних відносин легітимну функцію, яка сприяє створенню найбільш прийнятних для усіх суб'єктів міжнародного права стандартів. Прикладом цього є поширена практика використання порівняльного правознавства Комісією міжнародного права з метою виявлення можливих відмінностей між практикою держав, або *opinio juris*, та визначення мінімального спільного знаменника для держав щодо змісту наявного міжнародного права [55]. Порівняльний метод має вагоме значення при визначенні загальних принципів права, розробленні міжнародно-правових стандартів захисту прав людини тощо. Порівняння норм національного та міжнародного права також сприяє упорядкуванню чи дефрагментації міжнародного права, тобто допомагає уникнути чи пом'якшити колізії між цими різними нормативними масивами [68, с. 5–6]. Застосування порівняльного методу, зокрема діахронного порівняння, на думку О. Івакіна та Ю. Чайковського, є «надзвичайно важливим для аналізу відмінностей різночасних ідей,

теорій, для пошуку і знаходженню тих конструктивних суперечностей, які дозволяли б визначати джерела розвитку міжнародного права, бо будь-який духовний розвиток завжди є необхідна реакція на проблему, поставлену у вигляді протистояння діалектично концепцій, що протистоять одна одній» [18, с. 38].

Порівняльне міжнародне право пропонується розглядати: як «порівняльно-правовий метод, що застосовується у міжнародно-правових дослідженнях» [69], тобто у межах науки міжнародного права; «як міст між міжнародно-універсальним, міжнародно-регіональним правом, а також між національним правом» [48]. Його можна розглядати як «нову якість, новий рівень взаємодії таких найважливіших юридичних наук, як міжнародне право та порівняльне правознавство» [4, с. 254], що «використовує ідеї та методи порівняльного правознавства для виявлення, аналізу та пояснення подібностей і відмінностей у тому, як міжнародне право розуміється, інтерпретується, застосовується та розглядається різними національними та міжнародними суб'єктами» [49].

Порівняльному правознавству та порівняльному міжнародному праву належить роль ланки, яка поєднує національне та міжнародне право, що значною мірою сприяє перегляду усталених стереотипів, формуванню нового погляду на норми і постулати. Порівняльне правознавство може допомогти науці сучасного міжнародного права знайти баланс між динамікою та статикою суспільного розвитку, необхідних для формування принципів і норм, що потребують загального визнання та загальної для усіх суб'єктів міжнародного права значущості [5, с. 473]; сприяє «намаганням віднайти загальні принципи права, які можна було б використати у практичній діяльності при підготовці міжнародно-правових актів, тлумаченні та застосуванні міжнародних публічних договорів» [27, с. 21]. «...у процесі правозастосування однакових або однієї й тієї ж норми різними міжнародними судовими органами у різному контексті допоможе запобігти загостренню питання фрагментації як у теорії, так і на практиці міжнародного права» [17, с. 260–261].

Отже, поширення використання міжнародним правом порівняльно-правового методу та формування у межах науки міжнародного права порівняльного міжнародного права, є нагальною потребою для дослідження його об'єкта та предмету. Порівняння того, як міжнародні норми тлумачаться на міжнародно-універсальному, регіональному та

національному рівнях, є необхідним для ефективної оцінки змісту, охоплення та дійсності норми міжнародного права. Застосування порівняльного методу, поряд з іншими інструментами пізнання міжнародного права, забезпечує результативність та ефективність міжнародно-правових досліджень. Багато правознавців-міжнародників вважають, що саме це формує зміст поняття «порівняльне міжнародне право».

Висновки

Вивчення методології міжнародного права є важливою складовою наукових досліджень, юридичної освіти та практики, що обумовлює незгасаючий інтерес наукової спільноти до розроблення цього важливого і мало вивченого питання. Сучасний етап розвитку науки міжнародного права характеризується синтезом різних підходів у вивченні його проблем, що зумовлює міждисциплінарний характер наукових досліджень, у результаті чого науково-дослідний процес досягає необхідних цілей. Це стосується як юридичної науки загалом, так і її галузей, серед яких – наука міжнародного права з її складовими елементами (зокрема, методологія міжнародного права). Методологічна характеристика науки міжнародного права впливає, насамперед, із загальних принципів філософії соціальних наук, які визначають методологічний вибір та вимагають узгодженості між онтологічними й епістемологічними припущеннями, а також саме методологією.

Міжнародне право, інтегруючи різні знання стосовно власного об'єкта, предмета та завдань, виконує системоутворюючу функцію щодо міждисциплінарного вивчення міжнародної правової системи. Таку ж функцію виконують і складові елементи науки міжнародного права, зокрема методологія міжнародного права, стосовно знань, яких вона набуває в інших юридичних науках та інших складових науки міжнародного права.

Методологія сучасного міжнародного права – багаторівневий феномен, який має вертикальний та горизонтальний виміри, її елементи взаємодоповнюють один одного. Методологічний інструментарій має, переважно, міждисциплінарний характер, вироблений у рамках не тільки юридичних наук, а й інших неюридичних наук, що проходять процес юридизації, залежно від об'єкта та предмета міжнародно-правової науки.

Важливою особливістю сучасної методології міжнародного права є її синтез із методологією інших юридичних наук, серед яких особливо виокремлюється порівняльно-правова методологія. Результатом такого синтезу, взаємодії та взаємодоповнення є формування порівняльного міжнародного права, що сприяє відображенню сучасних реалій міжнародно-правового дискурсу, концепцій, парадигм раціонального та ірраціонального характеру.

Список використаних джерел

1. Бандура О. О. Правознавство у системі наукового знання: аксіологічно-гносеологічний підхід : моногр. Київ : Київ. нац. ун-т внутр. справ. 2010. 272 с.
2. Батлер У. Е. Порівняльне міжнародне право. *Ідея порівняльного міжнародного права: pro et contra* : зб. наук. пр. на честь інозем. члена НАН України та НАПрН України Уільяма Елліотта Батлера / за ред. Ю. С. Шемшученка та ін. Київ ; Львів : Ліга-прес, 2015. С. 114–139.
3. Бехруз Х. Методологічний потенціал цивілізаційного підходу в порівняльному правознавстві. *Порівняльно правознавство*. 2012. № 1-2. С. 229–237.
4. Бехруз Х. Порівняльне міжнародне право – нова якість взаємодії порівняльного правознавства та міжнародного права. *Ідея порівняльного міжнародного права: pro et contra* : зб. наук. пр. на честь інозем. члена НАН України та НАПрН України Уільяма Елліотта Батлера / за ред. Ю. С. Шемшученка та ін. Київ ; Львів : Ліга-прес, 2015. С. 242–256.
5. Бехруз Х. Н., Мохд Н. О. Порівняльне міжнародне право та регіоналізація міжнародного права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 471–474. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2022/106.pdf
6. Бехруз Х. Порівняльне правознавство : підруч. Одеса : Фенікс, 2009. 464 с.
7. Бехруз Х. Порівняльне правознавство: сучасні грані досліджень. *Порівняльне правознавство*. 2013. № 1-2. С. 278–285.
8. Буткевич О. В. Історія міжнародного права : підручник. Київ : Юстініан, 2016. 412 с.
9. Дамірлі М. А. Порівняльне міжнародне право в пошуках власної академічної ідентичності. *Ідея порівняльного міжнародного права: pro et contra* : зб. наук. пр. на честь інозем. члена НАН України та НАПрН України Уільяма Елліотта Батлера / за ред. Ю. С. Шемшученка та ін. Київ ; Львів : Ліга-прес, 2015. С. 214–241.
10. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методи правового дослідження. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. Харків : Право, 2017. С. 456–460.

11. Дмитрієв А. І., Дмитрієва Ю. А., Задорожній О. В. Історія міжнародного права : моногр. Київ : Проміні, 2008. 384 с.
12. Енциклопедія міжнародного права : у 3 т. Т. 1: А-Д / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов та ін. ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Академперіодика, 2014. 920 с.
13. Енциклопедія міжнародного права : у 3 т. Т. 2: Е-Л / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов та ін. ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Академперіодика, 2017. 928 с.
14. Енциклопедія міжнародного права : у 3 т. Т. 3: М-Я / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов та ін. ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Академперіодика, 2019. 992 с.
15. Єрмоленко Д. О. Поняття і структура методології дослідження правосвідомості молоді. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Ч. 1, т. 1. С. 11–13.
16. Жебровська К. А. Універсалізм та релятивізм правових цінностей у діалозі правових систем : моногр. Одеса : Фенікс, 2010. 222 с.
17. Задорожній О. В. До питання про «порівняльне міжнародне право» або про порівняльно-правовий метод дослідження в науці міжнародного права. *Ідея порівняльного міжнародного права: pro et contra* : зб. наук. пр. на честь інозем. члена НАН України та НАПрН України Уільяма Елліотта Батлера / за ред. Ю. С. Шемшученка та ін. Київ ; Львів : Ліга-прес, 2015. С. 257–269.
18. Івакін О. О., Чайковський Ю. В. Основні філософсько-правові проблеми теорії і практики становлення міжнародного права. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. Одеса, 2009. Вип. 36. С. 35–43.
19. Ідея порівняльного міжнародного права: pro et contra : зб. наук. пр. на честь інозем. члена НАН України та НАПрН України Уільяма Елліотта Батлера / за ред. Ю. С. Шемшученка [та ін.]. Київ ; Львів : Ліга-прес, 2015. 536 с.
20. Кельман М. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. *Психологія і суспільство*. 2015. № 4. С. 33–46.
21. Кресін О. В. Привітання учасникам Днів порівняльного правознавства. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку* : зб. ст. / за ред. Ю. С. Шемшученка та ін. Київ : Логос, 2009. С. 18–19.
22. Мережко О. О. Ідея міжнародного права: історико-соціологічний нарис : моногр. Київ : Юстиніан, 2011. 144 с.
23. Мережко О. Проблеми теорії міжнародного та публічного права. Київ : Юстиніан, 2010. 320 с.
24. Мицик В. Права людини у міжнародному праві. *Міжнародно-правові механізми захисту* : підруч. Київ : Проміні, 2010. 722 с.
25. Міжнародне право. Основи теорії : підручник / за ред. В. Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2002. 608 с.

26. Міжнародне публічне право : підруч. : у 2 т. / за ред. В. В. Мицика ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Харків : Право, 2019. Т. 1: Основи теорії. 415 с.
27. Оборотов І. Г. Порівняльне правознавство : навч. посіб. Миколаїв, 2014. 218 с.
28. Оборотов Ю. М., Горобець К. В. Методологія правового пізнання. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. Харків : Право, 2017. С. 460–463.
29. Оборотов Ю. М. Розвиток міждисциплінарності та змішаних методологій юриспруденції. *Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції* : моногр. / Ю. М. Оборотов, А. П. Овчиннікова, В. В. Завальнюк та ін. Одеса : Фенікс, 2019. С. 8–15.
30. Основи міжнародно-правових стандартів прав людини : навч.-метод. посіб. / за ред. О. В. Бігняка. Херсон : Гельветика, 2019. 168 с.
31. Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології / О. В. Кресін, Л. А. Луць та ін. / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. 256 с.
32. Правова доктрина України : у 5 т. / за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2013. Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція. 976 с.
33. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права : навч. посіб. Львів : Медицина і право, 2021. 256 с.
34. Рабінович П. Універсальна теорія права як загальна концептуальна основа теорій національного і міжнародного права (до проблеми формулювання). *Публічне право*. 2017. № 3. С. 18–23.
35. Репецький В. Історичні умови формування теорії міжнародного публічного права. *Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини»*. 2001. Вип. 3. С. 81–86.
36. Стовба О. В. Право і час : моногр. Харків : Тім Пабліш Груп, 2016. 368 с.
37. Стрельцова Є. Д. Уніфікація міжнародного права та її вплив на національне законодавство : моногр. Одеса : Гельветика, 2019. 522 с.
38. Сурілов О. В. Теорія держави і права : навч. посіб. Одеса : Астропринт, 1998. 224 с.
39. Сучасні проблеми міжнародного права. Liber Amicorum до 60-річчя професора Михайла Всеволодовича Буроменського : кол. моногр. / за наук. ред. В. Репецького та В. Гутника. Львів ; Одеса : Фенікс, 2017. 561 с.
40. Філософія міжнародного права : навч.-метод. посіб. / М. Аракелян, Х. Бехруз та ін. ; за заг. ред. Х. Бехруза. Одеса : Фенікс, 2023. 100 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/24134>
41. Філософія : словник термінів та персоналій / В. С. Бліхар, М. А. Козловець та ін. Київ : КВІЦ, 2020. 274 с.

42. Харитонов О. І., Харитонova Є. О. Порівняльне правознавство Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. Харків : Одиссей, 2002. 592 с.
43. Цуркан-Сайфуліна Ю. Міждисциплінарна методологія в контексті права і влади. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 262–267.
44. Чайковський Ю. В. Філософські засади становлення міжнародного права : моногр. Одеса : Фенікс, 2010. 176 с.
45. Boris N. Mamlyuk, Ugo Mattei. Brief History of Comparative International Law. *Ідея порівняльного міжнародного права: pro et contra* : зб. наук. пр. на честь інозем. члена НАН України та НАПрН України Уільяма Елліотта Батлера / за ред. Ю. С. Шемшученка та ін. Київ ; Львів : Ліга-прес, 2015. Р. 165–213.
46. Bos M. *A Methodology of International Law*. Amsterdam ; NewYork : North-Holland, 1984. 357 p.
47. Butler W. E. Comparative International Law: some interim reflections. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку* : зб. наук. пр. / за ред. Ю. С. Шемшученка та ін. Київ : Логос, 2011. С. 257–265.
48. Carcano A. Uses and possible misuses of a Comparative International Law approach. *Questions of International Law*. 2018. Vol. 54. URL: http://www.qil-qdi.org/uses-and-possible-misuses-of-a-comparative-international-law-approach/#_ftn40
49. Comparative International Law / ed. by A. Roberts, P. B. Stephan, P.-H. Verdier, M. Versteeg. Oxford : Oxford University Press, 2018. 640 p.
50. Corten O. *Méthodologie du droit international public* 3-e. Universite de bruxelles, 2017. 304 p.
51. Delmas-Marty M. Comparative Law and International Law: Methods for Ordering Pluralism. *University of Tokyo Journal of Law and Politics*. 2006. Vol. 3. P. 43–59.
52. Delmas-Marty M. Études juridiques comparatives et internationalisation du droit : Leçon inaugurale prononcée le jeudi 20 mars 2003. URL: <https://books.openedition.org/cdf/2700>
53. Dominicé Ch. Methodology of International Law. *L'ordre juridique international entre tradition et innovation* [en ligne]. Genève : Graduate Institute Publications, 1997. URL: <https://books.openedition.org/iheid/1334>
54. Follesdal A., Ratner R. Introducing David Lefkowitz's Philosophy and International Law. 2021. URL: <https://www.ejiltalk.org/introducing-david-lefkowitzs-philosophy-and-international-law/>
55. Forteau M. Comparative International Law Within Not Against, International Law: Lessons from the International Law Commission. *Comparative International Law*. 2015. Vol. 109. Is. 3. P. 498–513. DOI:10.5305/amerjintelaw.109.3.0498

56. Lasswell H. D. Politics: who gets what, when, how. Cleveland. *Schlüsselwerke der Politikwissenschaft (Chapter 60)* / bearbeitet von Steffen Kailitz. VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007. 529 p.
57. International law in comparative perspective / ed. by W. E. Butler. Alphen aan den Rijn [u.a.]. Sijthoff & Noordhoff, 1980. 315 p.
58. International legal positivism in a post-modern world / ed. J. Kammerhofer, J. D'Aspremont. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. 556 p.
59. Ishwara Bhat P. Idea and Methods of Legal Research. Oxford : Oxford University Press, 2019. 660 p. DOI: 10.1093/oso/9780199493098.001.0001.
60. Jiménez Piernas C. El método del derecho internacional público / Instituto de estudios internacionales y europeos «Francisco de Vitoria». Madrid, 1995. 65 p. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/29404269.pdf>
61. Kelsen H. Théorie générale du droit international public: problèmes choisis. *Collected courses of the Hague Academy of International Law*. 1932. Vol. 42. URL: http://dx.doi.org/10.1163/1875-8096_pplrdc_A9789028607927_02
62. Korhonen O. Within and beyond interdisciplinary in international law and human rights. *European Journal of International Law*. 2017. Vol. 28. Is. 2. P. 625–648. DOI: <https://doi.org/10.1093/ejil/chx040>
63. Koskeniemi M. International law in Europe: between tradition and renewal. *The European journal of international law*. 2005. Vol. 16. № 1. P. 113–124. URL: <http://www.ejil.org/pdfs/16/1/279.pdf>
64. Koskeniemi M. The Case for comparative international law. *Finnish Yearbook of international law*. 2009. Vol. 20. URL: <https://www.qub.ac.uk/Research/GRI/mitchellinstitute/FileStore/Filetoupload,901295,en.pdf>
65. Lefkowitz's D. Philosophy and international law: a critical introduction. Cambridge : Cambridge University Press, 2020. 225 p.
66. Lieblich E. How to do research in international law? A basic guide for beginners. *Harvard International Law Journal online*. 2021. Vol. 62. P. 42–67. URL: <https://harvardilj.org/wp-content/uploads/sites/15/How-to-do-research-in-international-law.pdf>
67. Mälksoo L. Civilizational diversity as challenge to the (false) universality of international law. *Asian Journal of International Law*. 2019. Vol. 9 is. 1. P. 155–164. DOI: <https://doi.org/10.1017/S2044251318000206>
68. Markus T. Rechtsvergleichung im Völkerrecht. Mohr Siebeck Tübingen, 2021. 498 s.
69. Merezko O. In what sense can we talk about Comparative International Law? URL: <https://www.academia.edu/>
70. Merezko O. Psychological theory of international law (public and private) : monogr. Odesa : Feniks, 2012. 241 p.
71. Méthodologie de la recherche en droit international, géopolitique et relations internationales / A. Cabanis, J.-M. Crouzatier, R. Ivan, J. Soppelsa. Agence universitaire de la Francophonie, 2010. 164 p.

72. Metodologia badań stosunków międzynarodowych. URL: http://informatorects.uw.edu.pl/pl/courses/view?prz_kod=2104-L-D5MBSM
73. Moral Ignacio de la Rasilla. The Case for comparative international law in question – a response to Martti Koskeniemi's the case for comparative international law : working paper / Wuhan University Institute of International Law. 2012. 13 p. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2045747
74. Moran M. Interdisciplinary and political science. *Politics*. 2006. Vol. 6, is. 2. P. 73–83. DOI:<https://doi.org/10.1111/j.1467-9256.2006.00253.x>
75. Morgenthau H. J. Positivism, functionalism, and international law. *The American Journal of International Law*. 1940. Vol. 34, № 2. P. 260–284.
76. Onuma Y. A Transcivilizational perspective on international law. Leiden, Boston : Martinus Nijhoff, 2010. 480 p.
77. Onuma Y. International law in a transcivilizational world. Cambridge : Cambridge University Press, 2017. 711 p.
78. Oppenheim L. The Science of international law: its task and method. *The American Journal of International Law*. 1908. Vol. 2. № 2. P. 313–356.
79. Peters A. Die Zukunft der Völkerrechtswissenschaft: Wider den epistemischen Nationalismus. *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*. 2007. № 67. P. 721–776. URL: https://www.zaoerv.de/67_2007/67_2007_3_a_721_776.pdf
80. Peters A., Schäfer R. International legal histories – continuation of politics by other means? : Interview, 17.09.2021. URL: <https://voelkerrechtsblog.org/writing-international-legal-histories-continuation-of-politics-by-other-means/>
81. Pickett Joseph P. The American heritage dictionary of the english language. 4th ed. Boston : Houghton Mifflin, 2000. 532 p.
82. Ratner St. R., Slaughter A.-M. Appraising the methods of international law. *American Journal of International Law*. 1999. April. URL: <https://www.uio.no/studier/emner/jus/humanrights/HUMR4100/h06/undervisningsmateriale/Slaughter%20-%20IL%20Method.pdf>
83. Rajkovic N. Chapter 31: Interdisciplinarity. Concepts for international law. *Contributions to disciplinary thought* / ed. J. d'Aspremont. Edward Elgar Publishing, 2019. P. 490–504.
84. Rajkovic N. The transformation of international legal rule and the challenge of interdisciplinarity : inaugural address. Tilburg University. 2016. 27 May. P. 3–24.
85. Research methods in international law : a handbook / ed. R. Deplano, N. Tsagourias. Edward Elgar Publishing, 2021. 544 p. URL: <https://www.elgaronline.com/display/edcoll/9781788972352/9781788972352.00007.xml>
86. Rodríguez Adrados F. Actuación con ocasión de la entrega de los Premios Nacionales de Investigación (Madrid, 1989). *Política Científica*. 1989. № 16.
87. Schwarzenberger G. The inductive approach to international law. London : Stevens & Sons; Dobbs Ferry, New York : Oceana Publications, 1965. 209 p.

88. Scientific method. Oxford Reference. URL: <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803100447727>
89. Steven R. Ratner, Slaughter Anne-Marie. Appraising the methods of international law: a prospectus for readers. *The American Journal of International Law*. 1999. Vol. 93, № 2. P. 291–302.
90. Terz P. Die Völkerrechtssoziologie, Versuch einer Grundlegung in den Hauptzügen. *Defensio Scientiae Iuris Inter Gentes. Papel político*. 2006. Vol. 11, № 1. P. 259–303. URL: http://www.scielo.org.co/scielo.php?script=sci_arttext&pId=S0122-44092007000100008#53
91. Terz P. Theorie des Völkerrechts, philosophie des völkerrechts, soziologie des völkerrechts, methodologie des völkerrechts. AV Akademikerverlag, 2021. 184 p.
92. The methods of international law / eds. St. R. Ratner, A.-M. Slaughter. Washington, D. C : American Society of International Law, 2004. 271 p.
93. Zweigert K., Kötz H. An introduction to comparative law. 3 edit. Clarendon Press, 1998. 744 p.

Ключові слова: сучасне міжнародне право, наука міжнародного права, теорія міжнародного права; філософія міжнародного права методологія міжнародного права, структура методології міжнародного права, порівняльне міжнародне право, цивілізаційний підхід, порівняльно-правовий метод.

Key words: modern international law, science of international law, theory of international law; philosophy of international law, methodology of international law, structure of methodology of international law, comparative international law, civilizational approach, comparative legal method.

М. Аракелян

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3797-5405>

ЮРИДИЧНА КЛІНІКА – ЕФЕКТИВНА МОДЕЛЬ НАДАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ ГРОМАДЯНАМ: МІЖНАРОДНИЙ І ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД

Вступ

Юридична освіта в сучасному світі відіграє ключову роль у формуванні загального розвитку держави. На сьогоднішній день правники, які задіяні в наданні юридичної допомоги, посідають провідне місце в суспільстві. Юридична клініка як основне джерело моделі надання безоплатної правової допомоги громадянам є основою становлення юридичної еліти. Надання юридичної допомоги *pro bono* є традиційним завданням юридичних клінік у всьому світі. Клієнтам юридичних клінік пропонуються юридичні консультації безпосередньо здобувачами вищої освіти юридичних факультетів, які зараховуються на клінічний курс, або волонтерами під наглядом персоналу клініки. Іноді клініка спрямовує клієнтів до відповідних державних установ, міжнародних організацій чи приватних адвокатів.

Значними підвалинами розвитку та осмислення цієї проблематики займалися як вітчизняні, так і зарубіжні вчені, серед них: Н. Дубчак, М. Дулеба, А. Галай, К. Головачова, Р. Кацавець, С. Ківалов, В. Кравчук, Ю. Матвеева, С. Молібог, О. Орлова, Д. Павленко, М. Пашковський, О. Соколенко, В. Стаднік, Н. Сухицька, А. Чернега, М. Удод, Д. Мейєр, В. Роуві, Д. Франк, Г. Фроммгольд та ін. Предметом їхнього дослідження виступали як історичний аспект формування юридичних клінік, так і практичне значення, проте в українській науці дослідження правового регулювання діяльності юридичних клінік на теренах України практично не відбувалося.

Захист прав людини гармонійно має у 1898 році в німецькому журналі «Deutsche Juristen-Zeitung». виступати ключовим етапом формування демократичної держави. Основною гарантією прав людини є

Конституція України 1996 року, де відображено право людини на безоплатну правову допомогу. Правова освіта має стати професійною ланкою для формування правової свідомості громадян держави.

1. Інститут юридичних клінік: виникнення та становлення

Значний розвиток юридичної освіти передбачає створення юридичних клінік. Термін «юридична клініка» був використаний професором Ф. Фроммгольдом у нотатках під назвою «Juristische Kliniken» [33, с. 448], опублікованих на основі практики медичних клінік, що існують при медичних факультетах та академіях, автор пропонував на зразок їх упорядкувати клініки при юридичних вищих навчальних закладах, де здобувачі вищої освіти розбирали б під керівництвом професора не вигадані чи такі, що віджили, юридичні казуси, а надавали безпосередню юридичну допомогу особам, які її потребують.

На початку XX століття поняття «клінічна юридична освіта» почали використовувати в США, визначивши новий напрям у юридичній науці. У 20–30-х роках XX століття термін «клінічна» використовувався разом з поняттям «юридична освіта». Його поява стала відображенням певної тенденції у сфері юридичної освіти – впровадження соціальних аспектів у вивчення права. Одним із перших американців, хто звернув увагу на це питання, був Джером Франк, який у 1933 році опублікував статтю з риторичною назвою «Чому б не створити клініку для юристів?» (Legal Review, University of Pennsylvania, США). У цій роботі Д. Франк провів певні аналогії між клінічною юридичною освітою та медичною освітою і запропонував запозичити ідею принципово нового типу юридичної освіти з медичної професії, де існувала традиція використання функціонуючих клінік як бази для підготовки молодих фахівців-медиків.

Одну із перших юридичних клінік, що називалась «Гарвардське Бюро юридичної допомоги», було створено на базі юридичного факультету Гарвардського університету в 1913 році. Юридичний факультет Гарвардського університету був і залишається одним із найстаріших, найбільших та найпрестижніших юридичних вищих навчальних закладів. Перший досвід Гарвардського університету, пов'язаний з функціонуванням юридичної клініки, сприяв поширенню такої практики в інших вищих навчальних закладах і, зрештою, став стандартом практичної діяльності в інших юридичних школах.

Відзначимо, що перші програми юридичної допомоги сформувалися у великих мегаполісах США, ці програми були «місцевими за натхненням та обмеженими за прагненням», майже повністю фокусуючись на питаннях закону про бідність. Зазначені програми започаткували традицію участі студентів-юристів у роботі *pro bono*, спираючись на закон про бідність, тобто студенти, які брали участь у цих програмах, робили це добровільно, неофіційно та без отримання кредиту чи оплати. Тоді мало уваги приділялося тому, яким чином студенти-юристи могли заповнити прогалини у доступності юридичних послуг.

Дослідження діяльності та необхідності впровадження юридичних клінік продовжувались. У 1917 році американський вчений Вільям Роув опублікував статтю «Юридичні клініки та юристи, які краще підготовлені» в журналі «Огляд судової практики» [18], а вищенаведена стаття американського юриста Дж. Франка «Чому б не створити клініку для юристів?» (1933) стала певним каталізатором ідеї запровадження в США на юридичних факультетах вищих навчальних закладів практичного курсу, який надавав би студентам можливість застосування навичок, отриманих на основі накопичених знань в процесі навчання. Освоюючи теоретичний матеріал, студенти могли одночасно використовувати його шляхом надання кваліфікованої юридичної допомоги громадянам, які її потребують, але не в змозі звернутися до адвокатів за платною послугою.

Декан юридичного факультету одного з вищих навчальних закладів Чикаго Едвард Леві писав ще у 1951 році, що юридична клініка стане важливим кроком в американській юридичній освіті. Він вважав за необхідне поставити юридичні навчальні заклади у позицію, де вони матимуть справу з фактами реальних випадків, таким чином провести експеримент при підготовці юристів з використанням методів, аналогічних тим, що застосовуються у медичних навчальних закладах [35].

До 1960 року в США функціонувало вже понад 30 юридичних клінік при юридичних факультетах, де студенти під керівництвом викладачів і професійних адвокатів надавали юридичну допомогу вразливим верствам населення.

У 1965 році у США було створено інститут грантодавців в особі Ради юридичної освіти та професійної відповідальності, а з 1978 року, коли цей інститут вже припинив свою діяльність, уряд США вирішив фінансувати юридичні клініки через надання допомоги Міністерством

освіти. Така система фінансової підтримки юридичних клінік функціонувала до 1997 року. «Саме гранти Ради юридичної освіти і професійної відповідальності та урядова допомога Міністерства протягом такого тривалого періоду зробили значний внесок у розвиток клінічної освіти, а пізніше фінансування клінічної діяльності перейшло виключно до навчальних закладів» [9, с. 22].

У 70-х роках ХХ ст. юридичні клініки у США стали звичним явищем. Тоді Американська Асоціація юристів, яка здійснює контроль за акредитацією юридичних вищих навчальних закладів, порушила питання перед американськими школами права про впровадження клінічної освіти. Поступово цей курс став дуже популярним не лише серед університетів, але й серед населення: люди почали звертатися до цих установ за отриманням кваліфікованої допомоги з правових питань.

Також було запропоновано надати юридичним школам статус «клінічної юридичної освіти», що є важливою частиною навчального плану. В такому разі студенти отримували б можливість працювати в юридичній клініці під керівництвом викладача юридичної школи безпосередньо з реальними клієнтами. Набутий у клінічній практиці досвід мав обговорюватися та аналізуватися студентами, а нові методи та стратегії, отримані в теорії, мали застосовуватись у клініці.

Таким чином, клінічна юридична освіта в цей період трансформувалася в офіційну складову навчальної програми школи права.

Примітно, що впровадження клінічної освіти у США призвело до створення спеціальних юридичних клінік за системою «Street Law» (живе право). Такі програми були розроблені в багатьох правових школах США і почали процвітати і в інших країнах – Південній Африці, Польщі тощо.

Програма «Street Law» (живе право) являє собою клініку на базі університету чи недержавної організації, де студентів юридичних факультетів навчають викладати основні правові аспекти звичайним громадянам – не фахівцям в галузі права, а школярам та їхнім батькам, особам, які відбувають покарання у виправних установах різного профілю, а також особам, які потребують охорони своїх прав через їх соціальну незахищеність.

Сьогодні практично у всіх юридичних вищих навчальних закладах США функціонують юридичні клініки, які мають чимало клієнтів. Близько 70% діяльності юридичних клінік присвячено питанням у сфе-

рі сімейного, житлового права, а також питанням отримання державної допомоги. В галузі сімейного права надаються юридичні консультації у випадках розлучення або щодо права власності, визначення місця проживання, у питаннях опіки над дитиною, у питаннях щодо насильства в сім'ї. Іноді робота юридичної клініки є єдиною допомогою, що може врятувати сім'ю або допомогти людині не стати бездомною.

Крім того, деякі люди можуть також мати право на отримання державної допомоги, наприклад, виплати для осіб з обмеженими можливостями, оскільки уряд іноді відмовляється сплачувати ці пільги або встановлює їх після того, як було пред'явлено претензії. Тому юридичні послуги, що надаються в юридичних клініках, є вкрай цінними при отриманні державної допомоги та відновленні цивільних прав, захисті законних інтересів. Така практика набула широкого поширення в різних державах Латинської Америки, Азії, Європи та в країнах пострадянського простору.

Щодо Латинської Америки, то хоча практика формування юридичних клінік поширилась і на ці території, проте, на думку Ю. О. Фігеля, «...клініки функціонують неякісно через недостатній контроль з боку професорів чи практиків за діяльністю клінік. Хоча останніми роками і було здійснено спробу відновлення діяльності юридичних клінік та забезпечено професійний нагляд за роботою студентів-консультантів» [28].

Практика клінічної освіти набула поширення та розвитку і в Китаї, зокрема в 2002 році було створено Всекитайський комітет юридичної клінічної освіти, якому підпорядковувались 13 юридичних клінік.

У 2001–2006 роках за допомогою американських фахівців у галузі клінічної юридичної освіти було проведено реформу японської вищої юридичної освіти, завдяки якій у багатьох вищих навчальних закладах Японії студенти отримали можливість проходити практику у правових клініках.

У жовтні 1997 року розпочала свою роботу перша юридична клініка в Польщі на юридичному факультеті Ягеллонського університету (м. Краків). У 1998 році клінічні юридичні курси були включені до навчальної програми Варшавського університету. Значну роль у розвитку програм клінічної юридичної освіти Польщі відіграла Європейська асоціація студентів-юристів, зокрема в травні 1998 року у Шеціні Європейською асоціацією студентів-юристів було організовано конфе-

ренцію «Реформа юридичної освіти. Розвиток ідеї клінічної юридичної освіти», в процесі якої відбулися цікаві та продуктивні дискусії, особливо завдяки тому, що проведення конференції співпало з Національним конгресом Спільки польських юристів та Національним конгресом деканів юридичних факультетів. Як результат, конференція у м. Шеціні призвела до швидкого поширення ідеї клінічної юридичної освіти по всій країні.

Також юридичні клініки поступово почали з'являтися у країнах Центральної та Східної Європи (Україна, Білорусія, Молдова), Середньої, Південної та Східної Азії (Грузія, Казахстан, Киргизстан) [15, с. 17].

В Україні питання про організацію юридичної клінічної освіти стало на порядку денному в 1993–1997 роках за ініціативою юристів, які отримали можливість вивчати досвід викладання юридичних наук у зарубіжних країнах, особливо у США, а також на міжнародних колоквіумах і семінарах з цих питань, де вони мали можливість ознайомитися з роботою юридичних клінік на практиці та усвідомити їхнє значення у підготовці юристів та у вирішенні соціальних проблем громадян.

Враховуючи досвід створення юридичних клінік у різних країнах та їх велику роль у вирішенні соціальних проблем громадян, відновленні їхніх цивільних прав і охоронюваних законом інтересів, не дивно, що наразі розвиток клінічної юридичної освіти та створення юридичних клінік виходить за межі однієї держави чи окремого регіону. Практика клінічної юридичної освіти та створення юридичних клінік дійсно набула всезагального поширення.

2. Інститут юридичних клінік: до етимології питання

Питання про етимологію терміну «юридична клініка» в юридичній літературі досі викликає дискусію. Термін «юридична клініка» походить від англійського «Law clinic». Ця назва є не зовсім звичною для юридичної науки. На відміну від слова «клініка» (від грец. *klinice* – лікування), під яким «суспільство чітко розуміє заклад лікарняного типу, де надання медичної допомоги хворим поєднується з науково-дослідницькою та педагогічною роботою» [1, с. 798], характеристика терміну «юридична клініка» звужується до інституту (структурно оформленого підрозділу вищого юридичного навчального закладу або юридичного факультету, громадської організації чи правової консультації) або складової части-

ни навчального процесу (спеціального навчального курсу, навчальної програми) у вищому навчальному закладі, з метою набуття студентами старших курсів практичних навичок професії юриста шляхом надання юридичних консультацій соціально вразливим верствам населення на безоплатній основі [15].

Отже, з огляду на досить близьку аналогію щодо організації, способу та мети діяльності такого інституту з медичною клінікою, назву «юридична клініка» можна вважати досить вдалою, хоча вона і звучить трохи дивно, так що можна подумати, «ніби юриспруденція є якоюсь хронічною хворобою» [10].

На думку Ю. О. Фігеля, юридична клініка в її інституційному розумінні за своєю суттю є «унікальним навчально-практичним центром (лабораторією) у складі викладачів та студентів старших курсів, що створюється та функціонує на базі вищого навчального закладу юридичного профілю з метою підготовки висококваліфікованого юриста із знанням як правової теорії, так і практики» [29, с. 47].

Роботу юридичних клінік можна охарактеризувати як дослідження на основі спільноти. Основна їхня функція полягає як у підвищенні обізнаності громадськості щодо своїх прав, так і в забезпеченні доступу до юридичної науки для нефахівців і некомерційних організацій. На практиці це означає, що організації громадянського суспільства матимуть безкоштовний доступ до юридичних досліджень, які проводяться в юридичних клініках.

Юридична клініка являє собою освітню програму, що навчає здобувачів вищої освіти юридичних факультетів надавати юридичну допомогу населенню. Вона надає студентам можливість набувати практичних навичок у галузі права, працюючи на реальних випадках клієнтів, під наглядом досвідчених викладачів та юристів.

Також юридичні клініки знайомлять студентів з новими навичками управління бізнесом у сфері юридичних послуг, сприяючи зміні поведінки в юридичних професіях шляхом обміну ідеями з успішними юристами, юридичними підприємцями та професійними тренерами із університетів.

Юридичні клініки можуть працювати як самостійно, так і в рамках університетів та юридичних факультетів. Зазвичай вони надають безкоштовну юридичну допомогу в галузі цивільного, кримінального та адміністративного права, міжнародного права, зокрема консультації з

питань сімейного, трудового та податкового права, а також допомогу у складанні документів.

Для клієнтів юридичні клініки є доступним і недорогим джерелом юридичної допомоги, а для здобувачів юридичної освіти – цінною можливістю застосовувати теоретичні знання на практиці та покращувати свої навички у спілкуванні з клієнтами та вирішенні правових проблем.

Важливо, що юридичні клініки можуть не тільки надавати консультативну допомогу, але й здійснювати представництво клієнтів у суді, надавати допомогу у врегулюванні суперечок тощо. Проте, для цього зазвичай потрібна ліцензія на надання юридичних послуг, яку клініка може отримати у відповідних органах.

Безумовно, робота в юридичній клініці є корисною не лише для здобувачів вищої освіти юридичних факультетів, а й для тих, хто зацікавлений у правовій допомозі та захисті прав. Чимало клієнтів, які звертаються до юридичних клінік, не мають можливості сплатити за послуги юриста, тому робота студентів може бути добрим способом допомогти окремим людям, тим самим бути корисним для суспільства.

До речі, юридичні клініки можуть бути корисними не тільки для клієнтів і здобувачів вищої освіти, але й для юридичних вищих навчальних закладів та факультетів, які можуть використовувати клініки як практичну складову навчання. Водночас клініки можуть підвищити престиж університету та сприяти залученню нових студентів.

Юридичні клініки можуть мати різну спеціалізацію. Можуть працювати як на постійній основі, так і тимчасово, в рамках певних проєктів чи заходів, маючи своєю основною метою – навчити здобувачів вищої освіти реальним навичкам надання юридичної допомоги. Здобувачі вищої освіти працюють з клієнтами, досліджують правові питання, консультують клієнтів та надають рекомендації щодо вирішення правових проблем. У разі необхідності вони можуть також складати документи, вести переговори та представляти інтереси клієнтів у судах.

Юридичні клініки можуть працювати з різними категоріями клієнтів, включаючи незаможні та вразливі групи населення, зокрема вони надають допомогу біженцям, незаможним громадянам, безробітним тощо. До того ж, клініки можуть допомогти малому бізнесу та некомерційним організаціям.

Варто звернути увагу, що юридичні клініки можуть бути пов'язані з активізмом та громадськими рухами, вони можуть надавати правову допомогу протестувальникам і захищати права членів суспільства.

Окрім студентів, робота в юридичній клініці може бути корисною і для практикуючих юристів, які можуть отримати досвід роботи в новій галузі права та розвивати свої навички.

Загалом юридичні клініки є важливою частиною юридичної системи, забезпечуючи доступність юридичної допомоги для широких верств населення. Безумовно, вони сприяють підтримці справедливості та рівності перед законом.

Юридичні клініки мають ще одну цікаву і корисну функцію – слугують важливим джерелом інформації для уряду, громадських організацій та юридичних фірм, які можуть використовувати дані клініки для аналізу правових проблем і розроблення відповідної політики.

Питання оплати праці в юридичних клініках вирішується по-різному: в деяких студенти можуть працювати на волонтерській основі, а в інших – передбачено оплату праці. Тут варто враховувати, що робота в юридичній клініці може бути або складовою навчання студентів на юридичному факультеті, або окремою програмою.

Зрозуміло, що юридичні клініки можуть співпрацювати з іншими організаціями та установами, такими як органи місцевого самоврядування, некомерційні організації, урядові агенції тощо. Це може істотно допомогти клінікам покращити якість послуг і розширити сферу своєї діяльності.

Як згадувалося вище, юридичні клініки можуть мати різні види спеціалізацій, такі як сімейне право, цивільне право, кримінальне право, міжнародне право, права людини і т.д. Вони можуть працювати з певними групами населення, такими як жінки, діти, мігранти тощо.

Сьогодні юридичні клініки, беззаперечно, є важливим компонентом правової системи, вони забезпечують доступність до правосуддя всім верствам населення. Також вони надають здобувачам вищої освіти юридичних факультетів можливість отримати практичний досвід та розвинути навички через реальну допомогу суспільству у захисті прав і законних інтересів громадян.

Варто звернути увагу і на те, що юридичні клініки можуть мати важливе значення для розвитку юридичної культури та освіти в суспільстві. Вони сприяють цьому зокрема шляхом організації та проведення різних

науково-практичних семінарів, конференцій та інших заходів, у тому числі для створення можливостей обізнаності більшості громадян про їхні права та охоронювані законом інтереси, а також про способи і механізми їх захисту. Такі заходи, однозначно, можуть допомогти підвищити правову грамотність населення та сприяти дотриманню законів.

Значущим є і те, що юридичні клініки можуть надавати допомогу у випадках медіації та альтернативного вирішення конфліктів, що допомагає уникнути тривалих і затратних судових процесів і досягти більш справедливого та ефективного вирішення спору.

Важливою є і науково-дослідницька робота юридичних клінік. Так, деякі з них займаються дослідницькою роботою та публікацією результатів своїх досліджень, що дозволяє виявити проблеми в правовій системі та зробити рекомендації щодо їх вирішення.

Крім наведених функцій, юридичні клініки можуть також сприяти розвитку соціально відповідального бізнесу та громадського підприємництва, можуть надавати допомогу малому та середньому бізнесу у правових питаннях, пов'язаних зі створенням та розвитком бізнесу, а також допомагати у створенні некомерційних організацій і громадських проєктів.

Зауважимо, що юридичні клініки мають безліч можливостей для розвитку та розширення своєї діяльності. Вони є важливим джерелом юридичних послуг і правової допомоги, сприяють освіті та правовій грамотності населення.

Проте не варто забувати, що юридичні клініки можуть стикатися і з різними проблемами та викликами у своїй роботі. Так, деякі клініки мають обмежені фінансові ресурси, що ускладнює можливість надання ними безоплатної юридичної допомоги. Можуть стикатися з обмеженнями у праві на представництво в суді, що суттєво обмежує їхні можливості надавати допомогу в деяких випадках.

Ще одним викликом для юридичних клінік може стати нестача кваліфікованих фахівців, таких як юристи та юридичні консультанти, що істотно впливатиме на ефективність їхньої роботи. Також проблематичним може виявитися спілкування з клієнтами через різні мовленнєві, культурні та соціальні особливості.

Утім, незважаючи на всі ці виклики, юридичні клініки продовжують відігравати важливу роль у суспільстві та надавати допомогу тим, хто потребує відповідної правової підтримки.

Отже, можна зробити висновок, що юридичні клініки надають безкоштовну або недорого юридичну допомогу, допомагають підвищувати правову грамотність населення, сприяють розвитку соціально відповідального бізнесу та громадського підприємництва, а також сприяють розвитку правової культури в суспільстві.

Юридичні клініки істотно сприяють посиленню правозастосовної практики та покращенню роботи судів і правоохоронних органів. Зауважимо, що надання якісної юридичної допомоги бідним і незаможним може допомогти знизити нерівність та сприяти зміцненню правової держави.

Враховуючи все вищевикладене, підсумуємо, юридичні клініки є важливою складовою правової системи і можуть сприяти покращенню доступності та якості юридичної допомоги для всіх громадян, незалежно від їх соціального статусу та фінансових можливостей.

Однак для того, щоб ефективно працювати, юридичні клініки повинні мати підтримку з боку держави, громадських організацій і приватних компаній. Це може включати фінансову підтримку, надання юридичних послуг на безоплатній основі, а також сприяння у налагодженні зв'язків з різними зацікавленими сторонами.

Не менш важливо розвивати співпрацю між юридичними клініками заради того, щоб обмінюватися досвідом і кращими практиками, а також забезпечувати навчання студентів-юристів і наставництво.

Варто підкреслити, що існує безліч прикладів успішної роботи юридичних клінік у різних країнах світу. Наприклад, у США юридичні клініки широко поширені, надають безоплатну юридичну допомогу бідним та незаможним громадянам. У Бразилії та Індії юридичні клініки також відіграють важливу роль у доступності юридичної допомоги для всіх громадян.

Загалом, юридичні клініки є важливим інструментом забезпечення правового захисту та доступності юридичної допомоги для всіх громадян. У процесі надання правової допомоги клініки іноді спрямовують клієнтів до відповідних державних установ, органів громадянського суспільства, міжнародних організацій чи приватних адвокатів, що значно сприяє захисту прав і законних інтересів громадян. Тут велике значення мають також зовнішні відносини юридичних клінік з різними міжнародними правозахисними організаціями, засобами масової інформації тощо.

3. Міжнародна клініка з прав людини

На початку 1980-х років з'явився новий тип клінік, що отримав назву «міжнародна клініка з прав людини». Ця назва передбачає, що такі установи насамперед досліджують порушення міжнародного права в галузі прав людини. Відомо, що основу міжнародних стандартів прав людини складають такі документи, як Загальна декларація прав людини [7], Міжнародний пакт про громадянські та політичні права [12], Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права [13]. Міжнародні стандарти прав людини ще іменують міжнародним правом прав людини, яке включає, крім вищезазначених, й інші акти про права людини. При цьому міжнародні договори зазвичай передбачають відповідальність лише державних суб'єктів, оскільки держави є їхніми єдиними сторонами. Проте, сьогодні багато юридичних клінік відмовилось від моделі зосередження уваги виключно на державах і використання лише міжнародного права щодо галузі прав людини, але продовжують називати себе міжнародними клініками з прав людини.

Хоча такі клініки застосовують нові підходи у своїй роботі, проте досі не відбувалося вдумливого обговорення, на яких принципах має засновуватися діяльність таких клініки, щоб мати більшу ефективність для забезпечення справедливості в усьому світі. Все це є певною прогалиною у питаннях права, що застосовується клініками при захисті прав людини. Тому вважаємо, що саме «транснаціональне право» могло б запропонувати кращу основу для клінік з прав людини.

Багато вчених писало про переваги залучення університетів, студентів-юристів та клінік до правозахисної діяльності. Утім, міжнародні клініки з прав людини відійшли від традиційної моделі клінік. Це пов'язано, по-перше, з тим, що на відміну від клінік прямого обслуговування, більшість проєктів клінік з прав людини, як правило, не обслуговують індивідуальних клієнтів, оскільки не вважають ці організації «клієнтами» у традиційному сенсі, а називають їх «партнерами». У той час як між адвокатом і клієнтом зазвичай існують сервісні відносини, відносини між клінікою з прав людини та її партнерами вважаються більш рівноправними. У деяких випадках клініки з прав людини можуть навіть не співпрацювати з організаціями, а лише працювати над просуванням норм і принципів захисту прав людини. По-друге, клініки з прав людини, на відміну від деяких інших клінік, не завжди беруть

участь у судових розглядах, а здійснюють широкий спектр проєктів: місії щодо встановлення фактів, складання звітів щодо конкретних країн або регіонів, лобіювання, законодавчий захист, створення судових або інших посібників тощо.

На практиці зустрічається й інший підхід – у деяких юридичних школах США клініки, які працюють за кордоном або застосовують міжнародне право, більше не застосовують назву «міжнародна клініка з прав людини». Наприклад, у Юридичній школі Університету Пенсильванії клініка, яка працює над просуванням рівності та прав для спільнот у всьому світі, називається «Транснаціональною юридичною клінікою у місцевих, глобальних та транснаціональних зусиллях щодо просування гендерної справедливості». У Нью-Йоркському університеті «Клініка глобального правосуддя» займається «запобіганням, оскарженням та усуненням порушень прав, пов'язаних з глобальною нерівністю», працюючи над справами та проєктами, пов'язаними з порушеннями прав людини всередині країни та за її межами.

Тут варто констатувати, що сучасний стан формування культури прав людини в Україні, як і в усьому світі, характеризується неоднозначністю й суперечливістю. Так, з одного боку, права людини визнаються цінністю загальнолюдської культури, існує система міжнародних стандартів та їх регламентації, механізмів їх захисту. А з іншого – повага до прав людини, дотримання і гарантування прав людини нівелюються й знецінюються в умовах катастроф техногенного характеру, зменшення матеріальних і природних ресурсів, особливо в умовах сучасних міжнародних збройних конфліктів, у тому числі в умовах воєнної агресії проти України.

Саме тому для дотримання та захисту прав людини дуже важливою є освіта в галузі прав людини, яка відіграє значну роль у просуванні прав людини та доступі до правосуддя в суспільстві. Однак права людини, як і раніше, стикаються з серйозними проблемами, більшість з яких виникає через відсутність ефективних методів навчання. Наше дослідження показує, що юридичні клініки при юридичних факультетах і вищих юридичних навчальних закладах можуть відіграти важливу роль у вирішенні цих проблем, у підвищенні рівня освіти в галузі прав людини. Клінічну освіту в галузі прав людини можна розглядати як успішний метод, який є доступним, прийнятним та адаптованим. Крім того, цей метод є практичним і недорогим та може відповідати критеріям задоволеності, сталості та частоти навчання [34].

4. Юридична клініка в Україні: становлення, нормативно-правові засади діяльності

На території України юридичні клініки почали створюватися та функціонувати раніше, ніж були розроблені перші нормативно-правові акти, що регулюють їх діяльність. Перші юридичні клініки з'явилися у вищих юридичних навчальних закладах за участю студентських та інших громадських організацій у 1996–1999 роках у різних регіонах України, зокрема у Києві, Одесі, Львові, Донецьку, Ужгороді, Сімферополі.

Перша в Україні юридична клініка виникла в 1996 році. Це юридична клініка *Pro Voto* при Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка, головною метою якої було вдосконалення юридичної освіти, а також надання правової допомоги малозабезпеченим верствам населення.

Сьогодні діє програма підтримки створення юридичних клінік у всіх регіонах України. У перші ж роки існування в Україні їхня діяльність не завжди підтримувалась керівництвом вищих навчальних закладів. Більшість юридичних клінік, які сьогодні існують в Україні, створені з ініціативи студентів, за кошти грантодавців та на базі неурядових правозахисних організацій, з акцентом не на освітніх (практичних), а на соціальних аспектах (з метою задоволення потреб суспільства у сфері правової допомоги та правопросвітницької діяльності) [14, с. 5].

Звісно, у зв'язку зі створенням і функціонуванням юридичних клінік в Україні виникла нагальна потреба уніфікації їх діяльності. Першим кроком на цьому шляху стало створення Всеукраїнської громадської організації «Асоціація юридичних клінік».

Що стосується правових основ функціонування юридичних клінік в Україні, то існує сукупність нормативно-правових актів, ухвалених різними органами державної влади України, які регулюють різні аспекти становлення та функціонування юридичних клінік. Серед них провідними є Кримінальний процесуальний кодекс України, Закони України «Про вищу освіту», «Про адвокатуру», «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», «Про надання безоплатної правової допомоги». Особливого значення серед вищеназаних нормативно-правових актів має Закон України «Про надання безоплатної правової допомоги», де визначено коло суб'єктів надання такої допомоги, водночас не уточнюється статус юридичних клінік та принципи їхньої діяльності щодо надання безоплатної правової допомоги.

Крім зазначених нормативно-правових актів, велике значення для створення та функціонування юридичних клінік мала «Національна програма правової освіти населення», затверджена Указом Президента України від 18.10.2001 року. В ньому закріплено положення, що «...становлення України як демократичної, правової держави, формування засад громадянського суспільства зумовлюють необхідність підвищення правової культури населення. Вимагають рішення на державному рівні питання подальшого розвитку правосвідомості населення, подолання правового нігілізму, задоволення потреб громадян в отриманні знань про право. Це може бути забезпечене насамперед шляхом удосконалення правової освіти населення».

В означеній Національній програмі зазначено, що її метою є «...підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, формування у них поваги до права» [19].

Національна програма правової освіти населення передбачає подальше створення необхідних умов для набуття правових знань і навичок їх застосування широкими верствами населення, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначає основні напрями правовиховних заходів і першочергових заходів щодо їх проведення.

Утім, незважаючи на те, що вказані нормативно-правові акти відіграли найважливішу роль у становленні та функціонуванні юридичних клінік в Україні, вони не охоплюють всі питання статусу юридичних клінік, принципів їхньої діяльності, порядку формування та організації тощо. Це завдання частково було вирішено Наказом Міністерства освіти і науки України від 03.08.2006 р. «Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України» [22].

На виконання рекомендацій Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради, з метою створення умов для набуття громадянами необхідного обсягу правових знань і навичок їх застосування, надання безоплатної правової допомоги особам, які потребують соціального захисту й підтримки, а також отримання практичних знань і навичок здобувачами вищої освіти старших курсів, було затверджено положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України.

Згідно з Типовим положенням, юридична клініка не є юридичною особою, для досягнення своїх цілей вона як структурний підрозділ ви-

щого навчального закладу користується його майном. За цим Положенням, мета юридичної клініки: «...підвищення рівня практичних знань, умінь і навичок здобувачів вищої освіти юридичних спеціальностей; забезпечення негайного доступу представників соціально незахищених верств суспільства до правової допомоги; формування правової культури громадян; навчання та виховання студентів у дусі дотримання та поваги до принципів верховенства права, справедливості та людської гідності; розширення співпраці вищих навчальних закладів, що готують спеціалістів-юристів, з органами судової, правоохоронної, державної та місцевої влади, з іншими установами та організаціями; впровадження в навчальний процес елементів практичної підготовки студентів-юристів у сфері надання юридичних послуг».

До основних завдань юридичної клініки належать: «...надання студентам юридичної клініки можливості отримання навичок практичної діяльності за фахом; створення місць для проходження студентами навчальної та виробничої практики; надання громадянам (соціально уразливим верствам населення) безоплатних юридичних консультацій; проведення заходів щодо правової освіти населення; забезпечення можливості спілкування здобувачів вищої освіти під час навчального процесу із спеціалістами-практиками судових та правоохоронних органів, інших державних органів та органів місцевого самоврядування з питань їхньої діяльності; створення ефективного механізму обміну інформацією між населенням, засобами масової інформації та юридичною клінікою, що дозволить оперативно реагувати на практичні потреби громадян» (2.2).

Відповідно до цілей та завдань юридичних клінік, для їх повного та ефективного функціонування керівництво юридичних клінік і вищих навчальних закладів організовує та забезпечує проведення спецкурсу за «Основами юридичної клінічної практики», де висвітлено: принципи та функції юридичних клінік, основні аспекти юридичної практики; проведення теоретичних і практичних занять за результатами роботи юридичної клініки; проведення правопросвітницьких, правових роз'яснювальних та інших навчально-практичних заходів; надання юридичної допомоги з питань захисту прав і свобод людини та організацій з усіх галузей права відповідно до чинного законодавства України; проведення роботи з документами правового характеру та базами даних; підготовка та розповсюдження публікацій для населення з ак-

туальних правових питань; співробітництво з представниками державних і недержавних органів та організацій; проведення науково-практичних конференцій, семінарів, тренінгів та інших заходів з актуальних правових питань; систематизація та аналіз судової практики України, рішень Європейського суду з прав людини; вирішення правових питань в правоохоронних органах, органах державної влади та місцевого самоврядування; співпраця з іншими юридичними клініками вищих навчальних закладів України та за кордоном.

Типове Положення визначає такі принципи діяльності юридичної клініки: «...повагу права, справедливість, людську гідність; спрямованість на захист прав і свободи людини; гуманізм; законність та верховенство права; об'єктивність; безоплатність надання допомоги; конфіденційність; компетентність та сумлінність» (ст. 3).

Фінансування юридичної клініки, згідно з Типовим положенням, здійснюється за рахунок коштів навчального закладу, грантів міжнародних та українських організацій, благодійних внесків громадян і організацій.

У подальшому проводилось чимало роботи щодо розвитку клінічної юридичної освіти в Україні. Так, з метою подальшого розвитку та зміцнення навчально-виховної роботи у вищих навчальних закладах Міністерство освіти і науки України у липні 2002 року надіслало юридичним факультетам лист про результати роботи конференції «Розвиток програм, що допомагають удосконалювати навчально-виховний процес на юридичних факультетах», яка відбулася у м. Києві 22–23 березня 2002 року [30].

Міністерство юстиції України також оприлюднило рекомендацію Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення «Роль громадських приймальних та юридичних клінік щодо надання правової допомоги населенню» (м. Івано-Франківськ, 01.11.2002) [25].

Для збереження та подальшого примноження досягнень юридичного клінічного руху, в 2003–2004 роках мережу існуючих юридичних клінік (18 юридичних клінік в 14 регіонах України) об'єднано в Асоціацію юридичних клінік України – Всеукраїнську громадську організацію, метою якої є підтримка діяльності юридичних клінік, сприяння розвитку юридичної клінічної освіти та впровадження відповідних юридичних освітніх програм в Україні [31, с. 78].

Асоціація юридичних клінік України розробила два важливі та необхідні для успішної діяльності юридичних клінік України документи: «Стандарти діяльності юридичних клінік» від 16.11.2003 (зі змінами та доповненнями від 25.08.2005), схвалені Всеукраїнським З'їздом Асоціації юридичних клінік України (протокол № 2 від 19.06.2014) [26] та «Примірний етичний кодекс юридичної клініки» [24], затверджений з'їздом Асоціації юридичних клінік України 25.08.2005 р., де закріплено основні стандарти, принципи та етичні правила, необхідні для функціонування юридичних клінік.

З метою забезпечення єдиного підходу до організації діяльності юридичних клінік в Україні, Асоціація визначила систему принципів діяльності юридичних клінік, щоб відрізнити їх від інших форм об'єднань студентів та молодих юристів, які надають правову допомогу населенню. Так, у Стандартах знайшов своє закріплення принцип повного інформування клієнта щодо правил роботи юридичної клініки: підкреслюється необхідність роз'яснення клієнту, що суб'єктами надання допомоги є здобувачі вищої освіти, а суб'єктами отримання допомоги можуть бути не всі представники населення, тому що всім громадянам надати допомогу неможливо, для цього є офіційні органи – адвокатські установи (ст. 3) [27].

Наведені Стандарти визначають юридичну клініку як формування, що створюється для правозахисної та правопросвітницької діяльності, функціонує у вищому навчальному закладі (III–IV рівня акредитації, який здійснює підготовку фахівців за спеціальністю «Право» та «Міжнародне право») з ініціативи вищого навчального закладу (або громадської організації у співпраці з вищим навчальним закладом), до складу якого входять здобувачі вищої освіти, викладачі, спеціалісти-практики. Наголошено, що юридичні клініки покликані забезпечувати практичну підготовку здобувачів вищої освіти юридичних університетів і факультетів до професійної діяльності, сприяти усвідомленню ними суспільної важливості професії юриста та розв'язанню соціальних проблем.

Примірний етичний кодекс членів юридичної клініки починається зі слів: «Ми, студенти та викладачі юридичної клініки, керуючись загальноновизнаними нормами моралі, визнаючи своїм обов'язком захист прав і свобод людини та громадянина та необхідність удосконалення свого професійного рівня, приймаємо Етичний кодекс юридичної клініки».

Цей кодекс призначений для регулювання етичних засад організаційної діяльності здобувачів вищої освіти, викладачів, практиків (учасників юридичної клініки) у процесі виконання завдань юридичної клініки. Відповідно до кодексу, діяльність юридичної клініки базується на засадах гуманізму; незалежності, конфіденційності, пріоритету інтересів клієнта, повного інформування клієнта щодо правил роботи юридичної клініки, компетентності та професіоналізму, неприпустимості представництва клієнтів із суперечливими інтересами; безкоштовності; чесності та порядності.

Юридична клініка як структурний підрозділ юридичних вищих закладів діє на основі законів та інших нормативно-правових актів, де здобувачі вищої освіти вищих навчальних закладів надають безкоштовні юридичні консультації особам, які не мають змоги отримати платну юридичну допомогу.

У 2004 році Асоціація юридичних клінік України розробила сайт юридичних клінік, який став ефективним майданчиком для обміну думками та інформацією між співробітниками юридичних клінік України щодо надання правової допомоги населенню України.

У 2005 році побачив світ «Вісник Асоціації юридичних клінік України» як професійне видання, що висвітлює питання, пов'язані з різними аспектами функціонування юридичних клінік та з проблемою юридичної клінічної освіти в Україні. Вісник став важливим кроком на шляху підвищення якості правової допомоги населенню, на його сторінках отримали висвітлення питання щодо змісту та природи юридичної клінічної освіти, її необхідності й ефективності.

У зв'язку з реформуванням системи надання безоплатної правової допомоги та підвищенням ролі юридичних клінік у цьому процесі, а також з метою повномасштабної реалізації ідей і принципів юридичної клінічної програми у сфері вищої юридичної освіти, у грудні 2006 року в м. Києві було проведено досить плідну щорічну підсумкову конференцію юридичних клінік України, у якій взяли участь представники Міністерства юстиції України та Міністерства освіти й науки України.

З метою координації дій щодо виконання рішень конференції на всеукраїнському рівні, для реалізації інших програмних завдань щодо підтримки, забезпечення та координації діяльності юридичної клінічної програми в Україні, Міжнародний благодійний фонд започаткував «Фонд юридичних клінік України» [32]. Такі фонди сприяння розвитку

юридичних клінік та юридичної клінічної освіти загалом діяли та продовжують діяти у багатьох країнах світу. Одним із прикладів успішної діяльності таких фондів є діяльність Фонду юридичних клінік Польщі [6, с. 5].

Найбільшого успіху щодо реалізованих після 2006 р. проєктів представників юридичного клінічного руху в Україні, як справедливо зазначає М. Гаращук, можна назвати щорічне проведення Всеукраїнської олімпіади юридичних клінік з інтерв'ювання клієнтів. «Основні завдання цього унікального студентського турніру були спрямовані на стимулювання самовдосконалення консультантів юридичних клінік України, формування нового покоління молодих юристів через вдосконалення ними необхідних для роботи з клієнтами практичних навичок, підвищення інтересу здобувачів вищої освіти до поглибленого вивчення юридичних дисциплін та спецкурсів з основ юридичних клінік України, виявлення недоліків підготовки консультантів до роботи з клієнтом у юридичних клініках України; пропаганда юридичної клінічної освіти, підвищення рівня викладання юридичних дисциплін та спецкурсів з основ юридичної практики в юридичних вищих навчальних закладах України, виявлення, поширення та впровадження у навчально-виховний процес сучасних прийомів та методів навчання, формування команд для участі в міжнародних олімпіадах» [5, с. 1].

Варто підкреслити, що Асоціація юридичних клінік України завжди створює нові можливості для здобувачів вищої освіти та розвиває юридичну освіту через цікаві тренінги і конкурси для майбутніх юристів.

В історії сучасної України була спроба визначити статус юридичної клініки на рівні законодавства. З метою надання юридичним клінікам при вищих навчальних закладах України правового профілю статусу суб'єктів надання первинної та вторинної безоплатної правової допомоги, у Верховній Раді України було зареєстровано проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безкоштовної первинної та вторинної правової допомоги» (№ 9502 від 25.11.2011) та проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про безоплатну правову допомогу” щодо юридичних клінік від 05.03.2015р. № 2319» [20, 21]. На засіданні Комітету Верховної Ради України з питань правової політики 12.04.2012 р. було розглянуто ці законопроекти і за підсумками засідання рекомендовано Верховній Раді України для

ухвалення. За результатами його розгляду в першому читанні ці законопроекти було прийнято за основу, було надано доручення Комітету ВРУ з питань правової політики з урахуванням пропозицій та зауважень доопрацювати ці законопроекти до другого читання. Однак Комітет не встиг погодити остаточну редакцію проекту Закону № 9502 від 25.11.2011 р. до завершення роботи ВР України шостого скликання, а законопроект № 2319 від 05.03.2015 р., на жаль, не було розглянуто й ухвалено Верховною Радою України, оскільки він був відкликаний 05.07.2012 року.

Варто зауважити, що проблема надання юридичним клінікам вищих навчальних закладів України правового профілю статусу суб'єктів надання безоплатної правової допомоги неодноразово обговорювалася серед науковців і представників юридичного клінічного руху України на З'їзді мережі юридичних клінік України «Юридичні клініки: сучасні виклики, потреби та потенціал їх участі у функціонуванні й вдосконаленні правової системи України», що відбувся у м. Ірпінь 14.10.2011 р.; на Всеукраїнському круглому столі клінік України «Юридичні клініки в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку» [8], що відбувся в м. Одеса 28.10.2011 р.; на Всеукраїнському науково-практичному круглому столі «Діяльність юридичних клінік України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про безкоштовну правову допомогу» [2], м. Київ 27.01.2012 року. Ці та інші заходи ще раз підтверджують, що в українській доктрині має місце ґрунтовна дискусія щодо правової природи юридичної клініки, у тому числі й щодо тих положень чинного законодавства, де визначаються її поняття та основи діяльності. Як правило, в юридичній літературі правова природа юридичної клініки пов'язується зі змістом правової освіти. Так, на думку О. Орлової, «...недостатньо повним є визначення даної категорії в Типовому положенні, оскільки юридична клініка є різновидом юридичної освіти як курс, який передбачає наявність двох компонентів (викладач та студенти), що організовується самим вищим навчальним закладом через викладачів-фахівців практичного права та є офіційно введеним у розклад занять як обов'язковий чи факультативний предмет, а також передбачає надання безоплатної правової допомоги населенню» [16, с. 194].

Важливо, що у наукових колах відбувся поступовий відхід від безпосереднього ототожнення та вживання словосполучення «юридична клініка» як назви спеціальної дисципліни, інтегрованої в навчальний про-

цес вищого навчального закладу, у зв'язку з впровадженням спецкурсу «Основи юридичної клінічної практики», хоча в Україні продовжують існувати вищі юридичні навчальні заклади, які використовують назву «юридична клініка» стосовно відповідного спецкурсу [17, с. 7].

Тут варто зазначити, що правова природа юридичних клінік проявляється у самій ідеї їхньої діяльності. Деякі вчені вірно вказують на наявність трьох основних функцій юридичних клінік, що, по суті, відображають їхню правову природу, а саме: «...правозахисна функція (полягає у наданні безкоштовної первинної та вторинної правової допомоги особам, які звертаються за нею); функція правової освіти (полягає у правовій освіті населення через консультації, роз'яснення, лекції, випуск літератури тощо); навчально-формуюча функція (включає дві складові: з одного боку, створення умов на базі юридичної клініки для професійної практики студентів, набуття перших навичок практичної діяльності; з іншого – робота студента в юридичній клініці формує у нього високу громадянську позицію, моральність, соціальну відповідальність, співчуття до ближнього та інші якості)» [4, с. 16–21]. Ті, хто поділяє цю думку, особливо наголошують на особливій значущості навчально-формуючої функції, оскільки юридичні клініки при вищих навчальних закладах створюються для навчання здобувачів вищої освіти, а інші завдання виступають як похідні від неї [3, с. 69]. З цим теж не можна не погодитися.

Рух юридичних клінік у широкому розумінні та в його сучасному стані є збірним поняттям, він включає всі правові центри і сегменти юридичної спільноти України, які багато років докладали та докладають значних зусиль для відродження діяльності юридичних клінік як специфічних суб'єктів, що одночасно мають ознаки організацій громадянського суспільства та вищої освіти. Це вищі навчальні заклади України, доктринальні праці керівників юридичних клінік, які слугували провідною базою та основою подальшого розвитку юридичних клінік як особливого механізму сприяння підвищенню якості юридичної освіти, що виявляється у створенні можливостей для здобувачів вищої освіти під час навчання практикувати в юридичній професії, виконуючи аналітичну та безпосередньо правозахисну роботу [11].

Отже, аналіз шляху становлення та розвитку юридичних клінік в Україні як у нормативному, так і в доктринальному аспектах свідчить, що цей інститут у правовій системі України в контексті надання пра-

вової допомоги населенню посідає належне місце, відіграє ефективну роль у реалізації правозахисної діяльності держави.

5. Юридична клініка Національного університету «Одеська юридична академія»: становлення та функціонування

В останні роки здобувачі вищої освіти більшості провідних вищих навчальних закладів України юридичного профілю все частіше почали проводити вільний від навчання час у приміщеннях юридичних клінік, де під керівництвом кураторів надають безоплатну правову допомогу малозабезпеченим верствам населення, підвищуючи при цьому теоретичні знання та набуваючи практичних навичок для подальшої професійної діяльності.

Досить яскравим прикладом популярності такої новації серед здобувачів вищої освіти у вітчизняній юридичній освіті є юридична клініка Національного університету «Одеська юридична академія». В її заходах під час одного навчального семестру беруть участь понад сотні здобувачів вищої освіти, а понад триста здобувачів з усіх факультетів та інститутів цього навчального закладу щорічно проходять тут навчальну, виробничу, переддипломну та аспірантську практики.

Юридична клініка розпочала свою діяльність 22.02.1998 року як безкоштовна юридична консультація *Pro Bono*, а з 22.02.2002 року її було реорганізовано в самостійний підрозділ Одеської національної юридичної академії – юридичну клініку.

У своїй діяльності юридична клініка НУ «Одеська юридична академія» керується законодавством України, Статутом і нормативними актами Університету, Типовим положенням про юридичну клініку вищого навчального закладу України, затвердженим Наказом Міністерства освіти і науки України від 03.08.2006 р., а також іншими нормативно-правовими актами щодо організації роботи юридичної клініки.

На основі Типового положення, з метою забезпечення належного функціонування, було опрацьовано «Положення про юридичну клініку Національного університету «Одеська юридична академія», ухвалене вченою радою і затверджене ректором НУ «ОЮА» у 2020 році [23].

Відповідно до цього Положення, «Юридична клініка Національного університету “Одеська юридична академія” є структурним підрозділом університету та використовується як база для практичного навчання

і проведення практики студентів Університету. За наявності договорів про співпрацю між Університетом та іншими вищими навчальними закладами III–IV рівнів акредитації, які здійснюють підготовку спеціалістів у галузі знань “Право”, “Міжнародне право”, або шляхом обміну відповідними листами, юридична клініка може також використовуватися для практичного навчання та проведення практики здобувачів вищої освіти інших вищих навчальних закладів і установ».

Метою юридичної клініки НУ «Одеська юридична академія», відповідно до Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України (як уже зазначалось вище), «...є виховання нового покоління юристів, пов’язаного з формуванням у здобувачів вищої освіти розуміння соціально-орієнтованого змісту юридичної професії та усвідомлення ними правозахисної ролі юриста у суспільстві, практична підготовка та навчання здобувачів вищої освіти у дусі дотримання та поваги до принципів верховенства права, прав і свобод людини, справедливості та людської гідності, підвищення рівня практичних знань, умінь та навичок здобувачів вищої освіти та аспірантів Університету, формування правової культури громадян тощо» [22].

Діяльність юридичної клініки НУ «ОЮА» як структурного підрозділу Університету (і водночас як особливого виду освітньої програми) спрямована на виховання нового покоління юристів, пов’язаного з набуттям здобувачами вищої освіти Університету досвіду практичної діяльності із захисту прав, свобод та інтересів людини, формування в них усвідомлення важливої ролі юриста в суспільстві, розуміння суспільних проблем та бажання забезпечити незахищеним громадянам доступ до безоплатної правової допомоги і правосуддя. Діяльність юридичної клініки НУ «ОЮА» спрямована на безпосереднє надання здобувачами вищої освіти Університету безкоштовної правової допомоги малозабезпеченим верствам населення під керівництвом викладачів-кураторів Університету та юристів-практиків.

Відповідно до такої мети, основними завданнями юридичної клініки НУ «ОЮА» як структурного підрозділу Університету є «надання студентам юридичної клініки, які беруть участь у діяльності юридичної клініки (студентам-клініцистам), можливості набуття навичок практичної діяльності за фахом; створення місць для проходження студентами навчальної та виробничої, переддипломної та магістерської практики; сприяння аспірантам Університету в засвоєнні практичних навичок на-

дання правової допомоги населенню, інтерактивних методик навчання студентів та аналізу правозастосовної практики; надання громадянам соціально уразливих верств населення безплатних юридичних консультацій; проведення заходів щодо правової освіти населення тощо» [22].

Звісно, юридична клініка НУ «ОЮА», як і будь-яка юридична клініка, відповідно Типовому Положенню діє на засадах поваги до закону, справедливості, людської гідності, спрямованості на захист прав і свобод людини, гуманізму, законності та верховенства права, об'єктивності, безкоштовності надання правової допомоги, конфіденційності, компетентності та сумлінності.

Відповідно до Типового Положення, загальне керівництво юридичною клінікою здійснює ректор Університету, а безпосереднє керівництво – керівник (завідувач) юридичної клініки, який призначається на посаду ректором Університету за погодженням з президентом Університету. Працівниками юридичної клініки, які беруть участь у діяльності клініки на постійній основі, є: керівник (завідувач) юридичної клініки, куратори та лаборант юридичної клініки.

Важливо, що в діяльності юридичної клініки беруть участь її куратори (викладачі та практикуючі юристи), які надають необхідну методичну та теоретичну підтримку студентам-клініцистам: вирішують питання про прийнятність справи, направлення її на розгляд до консультанта юридичної клініки, виступають кураторами щодо кожного звернення, а також контролюють діяльність здобувачів вищої освіти щодо дотримання правової допомоги вимогам законодавства та професійної етики.

Щодо куратора юридичної клініки, то ним може бути особа, яка має вищу освіту за спеціальністю «Право», «Міжнародне право», досвід практичної роботи в цих галузях, має інтерактивні методики практичного навчання здобувачів вищої освіти та необхідні особисті якості, є викладачем Університету (викладач-куратор) або практикуючим юристом (куратор – практикуючий юрист).

Викладачі-куратори юридичної клініки працюють в ній на посадах юристів 1–2 категорії, а куратори – практикуючі юристи беруть участь у її діяльності на громадських засадах.

Студенти-консультанти беруть участь у діяльності юридичної клініки як її консультанти, помічники-консультанти та слухачі. Консультанти юридичної клініки – здобувачі вищої освіти 3–4 курсів денної форми навчання, які володіють необхідними теоретичними знаннями та прак-

тичними навичками й здатні самостійно надавати правову допомогу за підтримки куратора (завідувача) юридичної клініки. Статус консультанта юридичної клініки надається помічнику консультанта юридичної клініки її керівником (завідувачем) за поданням куратора.

Варто зазначити, що за весь час діяльності юридичної клініки НУ «ОЮА» безоплатну правову допомогу отримали кілька десятків тисяч громадян, а велика кількість здобувачів вищої освіти Університету мала змогу набути додаткових теоретичних знань та практичних навичок.

Практика в юридичній клініці Університету дозволяє здобувачам вищої освіти набути додаткових знань у галузі практичного застосування цивільного, житлового, сімейного, трудового та ін. законодавства; сформувати навички роботи з клієнтами; навчитися аналізувати не лише окремі проблеми, а й концептуально підходити до справ клієнтів.

Студенти-консультанти юридичних клінік також мають можливість запровадити нові методи та форми навчання здобувачів вищої освіти, зміцнити і розвинути зв'язок теорії права та юридичної практики, закріпити практичні навички під контролем досвідчених юристів-наставників.

Безумовно, юридична клініка НУ «ОЮА» потрібна не тільки населенню м. Одеси, а й здобувачам вищої освіти, які навчаються в Університеті. Досвід, набутий студентами-консультантами, має важливе значення для подальшої професійної діяльності випускників, для побудови правової демократичної держави, де повага прав людини посідає головне місце. Особливо важливим сьогодні є консультування з юридичних питань, зокрема щодо захисту прав та інтересів внутрішньо переміщених осіб і осіб, постраждалих від збройної агресії РФ проти України, допомога цим особам у захисті їх прав та охоронюваних законом інтересів, у разі необхідності – представництво їхніх інтересів у відповідних органах.

Тому сьогодні надзвичайно важливою є наявність такого закладу, як юридична клініка, оскільки вона сприяє захисту прав людини, що полягає у наданні безоплатної правової допомоги тим категоріям громадян, які не можуть звернутися за правовими послугами на платній основі. На це і спрямована діяльність юридичної клініки Національного університету «Одеська юридична академія», що цілком відповідає вимогам сьогодення та реформування юридичної освіти, адже подальший розвиток юридичної освіти має бути спрямований на підготовку юриста

відповідно до його основної ролі – утвердження верховенства права через захист прав і свобод людини.

Висновки

В сучасних умовах юридичні клініки є одним із ефективних інструментів набуття здобувачами вищої освіти практичних навичок, а також використання цих навичок на практиці та вміння аргументовано відстоювати свою позицію. Створення та функціонування юридичних клінік є основою для підвищення професійного рівня юридичної освіти та надання правових послуг населенню на безоплатній основі. Надання правової допомоги у вирішенні конкретних життєвих ситуацій дає можливість здобувачам вищої освіти швидше адаптуватися в процесі переходу від теоретичних знань до їх практичного застосування. Також юридичні клініки відіграють важливу роль у сучасній системі надання правової допомоги та допомагають з'ясувати, які зміни потрібні у нормативно-правовому регулюванні їх діяльності.

Професійна підготовка юристів – багатогранне і складне завдання, яке стоїть перед вищою освітою. Враховуючи світову практику, цю проблему раціонально вирішувати шляхом впровадження інноваційних технологій – інтерактивних форм підтримки, серед яких важливе місце посідає юридична клініка. Використання клінічних методів забезпечує ефективний спосіб вирішення низки проблем у професійній юридичній освіті, юридична клініка є найпотужнішим досвідом, де право діє ефективним способом розвитку переданих і специфічних професійних навичок і забезпечує міцну основу для етичної практики. Великі перспективи та можливості мають юридичні клініки у сфері правової допомоги та правової освіти населення. У клініках зосереджена талановита, творчо активна молодь, з якої можна і потрібно формувати високопрофесійних, соціально орієнтованих юристів.

Захист прав людини та можливість їх реалізації є однією з найактуальніших проблем протягом існування людства. Важливе місце у механізмі захисту прав людини посідають юридичні клініки, вирішуючи конкретні проблеми та підвищуючи рівень освіти у галузі прав людини. Юридичні клініки у своїй діяльності мають на меті, передусім, закласати у здобувачів вищої освіти основи захисту прав людини, прищепити їм повагу до демократичних цінностей, верховенства права та захисту

прав людини, визначених основними міжнародно-правовими та іншими документами, у тому числі пов'язаними з інтеграцією України до ЄС.

Список використаних джерел

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / укл. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
2. Всеукраїнський науково-практичний круглий стіл «Діяльність юридичних клінік України у зв'язку з прийняття Закону України «Про безоплатну правову допомогу» (м. Київ, 27.01.2012 р.). URL: <http://www.civicua.org/news/view.html?q=1765493>.
3. Галай А. О. Юридична клініка як суб'єкт адміністративних правовідносин. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 4 (138). С. 66–73.
4. Галай А. Шляхи впровадження курсу юридичної клінічної освіти у навчальний процес вищих навчальних закладів України. *Право України*. № 1. 2009. С. 16–21.
5. Гаращук М. Юридична клініка – місце, де вчать лікувати суспільство. *Юридична газета*. 2006. № 4 (64). С. 1.
6. Дулеба М. Допоможе і навчить юридична клініка. *Урядовий кур'єр*. 22 грудня 2006 року. № 242. С. 5.
7. Загальна декларація прав людини 1948 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
8. Ківалов С. В. Юридичні клініки в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Матеріали Всеукраїнського круглого столу з представниками юридичних клінік* (м. Одеса, 28.10.2011 р.) / за заг. ред. акад. С. В. Ківалова. Одеса, 2011. С. 3–5.
9. Клименко О. Юридичні клініки в Україні: внесення соціальних аспектів у вивчення права. *Юридична газета*. 06 жовтня 2009 р. № 40. С. 22.
10. Лоджук М. Юридична клініка: від ідей професора Георга Фроммгольда до їх реалізації в сучасній Україні. *Юридичний вісник*. 2011. № 4. С. 143–147.
11. Мережа юридичних клінік України: ретроспективи та перспективи / авт.-укл. М. В. Дулеба. Київ, 2006. 296 с.
12. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
13. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
14. Молібог С. Клініки часто народжувалися у жорстких сутичках із керівництвом вузів. *Юридична газета*. 12 жовтня 2006 р. № 19 (79). С. 5.

15. Нечипорук С. Історія юридичної клініки. *Хрещатик*. 1 жовтня 2008 р. № 177. С. 17.
16. Орлова О. О. Юридична освіта та юридична клініка: форми правового виховання чи правової освіти? *Юриспруденція XXI століття: теорія і практика* : зб. тез. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2008. С. 194.
17. Основні навчальні компоненти юридичної клінічної освіти: шляхи впровадження клінічного спецкурсу та практики студентів у навчальний процес вищих навчальних закладів в Україні : навч. посіб. Київ : КНТ, 2009. 49 с.
18. Палійчук Г. Клінічний випадок: про інститут юридичних клінік та клінічну юридичну освіту. *Український адвокат*. Червень 2009 р. № 6 (34). С. 10–11.
19. Про Національну програму правової освіти населення. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992/2001#Text>.
20. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» щодо визначення статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=41880.
21. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про безоплатну правову допомогу» щодо юридичних клінік. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=41935.
22. Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України : Наказ Міністерства освіти та науки України від 03.08.2006 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0956-06#Text>.
23. Положення про юридичну клініку Національного університету «Одеська юридична академія». URL: <https://onua.edu.ua/ua/polozhennia-pro-strukturni-pidrozdily/4014-polozhenie-o-yuridicheskoy-klinike-2>.
24. Примірний Етичний кодекс юридичної клініки. URL: <https://legalclinics.in.ua/prymirnyj-etychnyj-kodeks-yurydychnoyi-kliniky/>.
25. Роль громадських приймалень та юридичних клінік по наданню правової допомоги населенню : рекомендації Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення Міністерства юстиції України № 1/11-2194 від 01.11.2002 р. URL: <http://www.legalclinics.org.ua/zakony/zakony.php?menuitem=zakony&zakon=muu>.
26. Стандарти юридичних клінік України від 16.11.2003 р. (із змінами та доповненнями від 25.08.2005 р.): Асоціація юридичних клінік України. URL:

- <http://pravo.prostir.ua/library/412.html>, <https://legalclinics.in.ua/wp-content/uploads/2017/07/standarti-diyalnosti-yuridichnikh-klinik-ukrajini.pdf>.
27. Стандарти діяльності юридичної клініки. URL: http://www-jurfak.univer.kharkov.ua/yurklinika/yk_dok_stand.php.
 28. Фігель Ю. О. Роль юридичних клінік у формуванні вмінь реалізації права студентами юридичних спеціальностей : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2010. 198 с.
 29. Фігель Ю. О. Формування вмінь реалізації права в юридичній клініці. *Адвокат*. 2010. № 10 (121). С. 47.
 30. Юридична клініка : навч. посіб. / В. А. Єлов, С. І. Молібог, Д. Г. Павленко. Київ : «Школяр», 2004. 315 с.
 31. «Юридичні клініки» в Україні: роль, завдання та організаційно-правові засади : посіб. / за ред. М. В. Дулеби. Київ : «МП Леся», 2003. 165 с.
 32. Юридичні клініки України: сучасні виклики, потреби та потенціал їх участі у системі підготовки юристів. URL: http://www.irf.ua/files/ukr/programs_law_news_1167_ua_RL.doc.
 33. Frommhold G. Juristische Kliniken. Frommhold, Georg. *Deutsche Juristen-Zeitung*. Jg. 5, 1900. S. 448–449.
 34. Mahdi Meghdadi. The role of legal clinics of law schools in human rights education; Mofid University legal clinic experience. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042811007804>.
 35. Mordfin R. I. Fifty years of clinical legal education at Chicago Law. The Record Online (Alumni Magazine).

Ключові слова: юридична клініка, безоплатна правова допомога, права людини, право прав людини, юридична освіта.

Keywords: legal clinic, free legal aid, human rights, human rights law, legal educational

С. Андрейченко

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного та європейського прав
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID id: <https://orcid.org/0000-0002-1063-3210>

НАДАННЯ ЗБРОЇ УКРАЇНІ ДЛЯ ПРОТИДІЇ РОСІЙСЬКІЙ АГРЕСІЇ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Вступ

Агресія Російської Федерації проти України, яка почалася в 2014 році та набула повномасштабної форми після 24 лютого 2022 року, призвела до вбивств і поранень мирного населення [15], [64], [87], руйнації тисяч будинків, численних лікарень, шкіл, університетів, дитсадків, залізниць, вокзалів, церков, архітектурних пам'яток і цілих міст [7], безпрецедентної кількості людей, змушених залишити свої домівки та країну [91], до гуманітарної [59] та економічної [97] катастрофи, загроз ядерній та радіаційній безпеці [42]. Ця нічим не спровокована війна стала знаковою не лише для самої України, а й для Європи та всього світу [90], новою точкою відліку в сучасній системі міжнародних відносин. Україна та український народ, ведучи відчайдушну боротьбу з однією з найбільших армій світу, підтвердили свій вибір європейського шляху розвитку та відданість демократичним цінностям. На глобальному рівні постала низка складних політико-правових питань: необхідність реформування підходів до колективної безпеки; переосмислення підходів до забезпечення воєнної безпеки окремих держав; заборона використання ядерної зброї; протистояння між інтересами окремої держави та фундаментальних принципів міжнародного співтовариства, покликаних гарантувати мир, – і це лише деякі з них.

Вторгнення в Україну є незаконним застосуванням сили, актом агресії та грубим порушенням норм *jus cogens* [34, с. 24]. Від кількості зброї, яка буде надана Україні, залежить можливість протистояння України агресору – відповідно, й економічна, соціальна та гуманітарна ситуація не лише в Україні, а й у Європі та всьому світі. «Чим сильнішою є Україна, тим можливішим стає реальне та взаємоприйнятне рішення, тим більша ймовірність того, що майбутня угода відповідатиме інтересам

миру та безпеки в Україні та Європі. Не може бути “втоми” від санкцій, тому що це дорівнює “втомі” від воєнних злочинів, вбивств дітей і руйнування міст» [46].

Про значні поставки зброї з країн ЄС в Україну було оголошено майже одразу після російського вторгнення 24 лютого 2022 року [29], [36], [93]. Низка країн постачає зброю у різних обсягах, серед них США [26], Велика Британія [56], Польща [61], Німеччина [31], Франція [17], Норвегія [57], Латвійська Республіка [49], Канада [19], Австралія [18], Данія [25], Іспанія [69] – і це не повний перелік. Україна отримала багато видів озброєння, серед яких зенітно-ракетні комплекси, безпілотні авіаційні комплекси, бойові та зенітні танки, ракети та ракетні комплекси, артилерійські системи, системи залпового вогню, а також бойові жилети, шоломи, окуляри нічного бачення, гранати [80].

Війна в Україні привернула увагу до експорту зброї та військової допомоги [71]. На практиці виявилось, що виникла низка складних питань щодо залучення третіх держав до військової допомоги Україні. Ці питання почали активно обговорюватися політиками, державними діячами та науковцями світу: загрози державам, які надають зброю Україні та світовій спільноті у зв'язку з наданням/ненаданням зброї Україні; наявність зобов'язань держави сприяти обороні України внаслідок російської агресії, що порушує *jus cogens* норми; задіяння механізмів реалізації права на колективну самооборону при наданні зброї Україні та низка інших важливих питань.

Оскільки безпекове середовище продовжує розвиватися, а Україна продовжує отримувати іноземну допомогу, державам, які постачають зброю в Україну, необхідно «орієнтуватися в щільному та складному міжнародно-правовому ландшафті, який регулює передачу зброї» [38]. У представлений роботі розглядаються питання, пов'язані із законністю постачання зброї третіми державами в Україну внаслідок агресії Російської Федерації. Увага буде приділена обґрунтуванню постачання зброї в Україну на підставі таких правових інструментів: ст. 51 Статуту ООН, Пакт Бріана-Келлога, Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння.

1. Стаття 51 Статуту ООН як правова основа постачання зброї

В сучасному міжнародному праві інститут права держав на самооборону виступає, з одного боку, як один із засобів підтримки

міжнародного правопорядку в цілому, як одна з гарантій підтримки міжнародної безпеки і норми *jus cogens* – незастосування сили або загрози силою, а з іншого – як складова міжнародної правосуб'єктності держави, засіб реалізації її суверенітету. Характеристика права на самооборону як «невід'ємного права» вказує на зв'язок із правом самозбереження. Реалізація права на самооборону одночасно є відповіддю на порушення принципу незастосування сили або загрози силою та являє собою війну-санкцію, примусовий захід, вживаний до порушника миру не лише в інтересах безпосередньої жертви збройного нападу, але й в загальних інтересах світового співтовариства [9, с. 79].

Реалізація Україною відповідно до міжнародного звичаєвого права та Статуту ООН права на самооборону внаслідок російської агресії має подвійну мету: захист національної безпеки та суверенітету України та водночас захист міжнародного миру як загальнолюдської цінності. Україна зазнала збройного вторгнення Російської Федерації, що є серйозним порушенням Статуту ООН і міжнародного права. Цей факт чітко визнано міжнародними інституціями, такими як Генеральна Асамблея ООН [81], [82], [83], [84], [86], Парламентська Асамблея Ради Європи [21], [22], [23], Міжнародний суд ООН [14], [41], ЄСПЛ [33], [75] та ряд інших.

Зі змісту ст. 51 Статуту ООН, де визначено певні обмеження щодо здійснення права на самооборону, випливає наступне. Самооборона згідно зі ст. 51 та п. 4 ст. 2 Статуту ООН є заходом, який застосовує Україна з метою припинення порушення Російською Федерацією міжнародного принципу погрози силою або її застосування проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України. Підставою для рішення України про самооборону є збройний напад з боку Російської Федерації. Наявність збройного нападу встановлюється Україною як потерпілою державою. Право ухвалювати рішення про самооборону Україна має як держава, що піддається збройному нападу, і для цього не потрібні рішення чи санкції Ради Безпеки ООН. Про заходи, вжиті Україною для реалізації права на самооборону, було негайно повідомлено Раду Безпеки, як того вимагає Статут ООН. Застосування збройної сили Україною з метою самооборони може бути продовжено, «доки Рада Безпеки не вдасться до заходів, необхідних для підтримки міжнародного миру й безпеки».

Унаслідок російської агресії проти України держави, які надають військову допомогу Україні, мають право посилатися на ст. 51 Статуту ООН, яка поряд з правом на індивідуальну самооборону гарантує право на колективну самооборону. Статут жодним чином не зачіпає невід'ємного права на індивідуальну або колективну самооборону, якщо відбудеться збройний напад на Члена Організації, доти, поки Рада Безпеки не вдасться до заходів, необхідних для підтримки міжнародного миру й безпеки. Дії, вжиті Членами Організації при здійсненні цього права на самооборону, мають бути негайно повідомлені Раді Безпеки й жодним чином не повинні зачіпати повноважень і відповідальності Ради Безпеки, відповідно до цього Статуту, відносно вжиття в будь-який час таких дій, які вона вважатиме за необхідні для підтримки міжнародного миру й безпеки [92, ст. 51].

Водночас зі змісту цієї статті та усталеної практики держав не зрозуміло, за яких умов інші держави мають право здійснювати право на колективну самооборону та вести збройну боротьбу. Право на «колективну самооборону» викликало багато суперечок серед вчених-юристів. Тим не менш, воно стало основним юридичним виправданням військових дій держав за межами їх власних територій [67, с. 155].

Загальновизнано, що право на колективну самооборону дозволяє державі, яка не зазнала нападу, надавати допомогу державі, яка зазнала нападу [68, с. 802]. Носіями права на колективну самооборону є треті держави, які безпосередньо не постраждали від збройного нападу, але надають допомогу державі, яка має право на індивідуальну самооборону. Допомога в колективній самообороні може включати низку дій, наприклад, постачання зброї та інших матеріальних засобів державі, що захищається, економічну блокаду агресора тощо. Право на колективну самооборону може бути реалізовано як укладенням договору про колективну безпеку або взаємну військову допомогу, так і за відсутності такого договору [39]. Таким чином, право на колективну самооборону, яке відображено і в договірному, і в звичаєвому міжнародному праві, покликане стати одним із головних інструментів у забезпеченні миру та безпеки людства. Отже, держави мають право на колективну самооборону відповідно до ст. 51 Статуту ООН і, відповідно, мають право прийти на допомогу Україні (у тому числі шляхом постачання зброї) виходячи зі спільних інтересів миру та безпеки.

Правомірність здійснення права на колективну самооборону залежить від того, чи має держава, на користь якої здійснюється колективна самооборона, право на індивідуальну самооборону. На колективну самооборону поширюються всі правила, обов'язкові для індивідуальної самооборони, з урахуванням певних особливостей. Держави, які надають допомогу Україні, можуть посилатися на право на колективну самооборону за умов: наявності збройного нападу на державу-жертву; повідомлення РБ ООН та *untilclause*; дотримання принципів необхідності та пропорційності.

Міжнародний суд ООН у справі Нікарагуа визначив процедурні вимоги для здійснення права на колективну самооборону: держава-жертва повинна оголосити, що зазнала нападу, та звернутися з проханням про допомогу [77, пп. 165, 195, 199]. З початку безпрецедентної агресії Російської Федерації Україна закликала міжнародне співтовариство вжити необхідних заходів для відновлення міжнародного миру й безпеки та звернулася з проханням про допомогу, а також оголосила про акт агресії з боку РФ [1], [2], [54], [94], [70].

Що стосується вимоги повідомлення Ради Безпеки ООН про дії, вжиті при здійсненні права на самооборону та *untilclause*: стаття 51 Статуту ООН приписує негайного повідомляти Раду Безпеки ООН про заходи, вжиті державою в рамках колективної самооборони, і продовжувати військові дії до тих пір, поки Рада не застосує власних заходів для підтримки або відновлення міжнародного миру та безпеки.

Держави, які надають Україні військову допомогу насамперед через постачання зброї, не посилаються на право на колективну самооборону. З боку таких держав не відбулося поінформування РБ ООН щодо здійснення дій, зокрема надання зброї Україні, у межах права на колективну самооборону. До прикладу, після збройного терористичного нападу на США 11 вересня 2001 року та збройних нападів терористичної організації «Ісламська держава» на Ірак, Францію та інші країни, Федеральний уряд Німеччини безпосередньо поінформував Раду Безпеки про вжиті заходи в рамках колективної самооборони [72].

Таким чином, для держави, яка бере участь у конфлікті та надає допомогу Україні, це означає, що вона має негайно повідомити Раду Безпеки ООН про вжиті заходи на підставі пункту 2 статті 51 Статуту ООН. Держави НАТО поки що утримуються від таких повідомлень – це свідчить, що їх військова підтримка України все ще нижча за поріг

колективної самооборони і, отже, не сягає участі в конфлікті [27, с. 10]. Однією з причин невикористання такими державами права на колективну самооборону є побоювання, що їм буде надано статус воюючих разом із Україною проти Росії [72].

У цьому контексті слід підкреслити, що Рада Безпеки ООН не може вважатися ефективним міжнародним механізмом відновлення міжнародного миру через зловживання Росією правом *вето*. Росія наклала *вето* на проєкт резолюції Ради Безпеки ООН S/2022/155 від 25 лютого 2022 року [88]. У цьому документі РБ ООН, нагадуючи про свою основну відповідальність згідно зі Статутом ООН щодо підтримання міжнародного миру та безпеки, висловила жаль з приводу агресії Російської Федерації проти України в порушення пункту 4 статті 2 Статуту Організації Об'єднаних Націй та постановила, що Російська Федерація має негайно, повністю та безумовно вивести всі свої військові сили з території України в межах її міжнародно-визнаних кордонів.

Не спромігшись об'єднатись у протистоянні масовим злочинам в Україні, які, безсумнівно, становлять загрозу міжнародному миру та безпеці, Рада зраджує тим самим ідеалам, які надихнули заснування ООН [47]. Тому, фактично, найбільша та найзначніша організація колективної безпеки у світі виявилася «паралізованою» щодо виконання одного зі своїх головних завдань – підтримання миру.

Рада Безпеки ООН 27 лютого 2022 року ухвалила резолюцію S/RES/2623 (2022) [89], де відзначалося, що РБ ООН вирішила скликати екстрену спеціальну сесію Генеральної Асамблеї ООН через відсутність одностайності її постійних членів на 8979-му засіданні, що завадило Раді виконувати свої функції стосовно підтримання міжнародного миру та безпеки. Генеральна Асамблея ООН у своїй резолюції A/ES-11/L.1 «Агресія проти України» від 2 березня 2022 року визнала, що військові операції РФ на суверенній території України мають такий масштаб, з яким міжнародне співтовариство не стикалося в Європі десятиліттями, і що необхідні термінові дії, аби врятувати це покоління від лиха війни. РБ ООН висловила серйозну стурбованість погіршенням гуманітарної ситуації в Україні та навколо неї, вимагала від РФ негайно припинити застосування сили проти України та утриматися від будь-якої подальшої незаконної погрози чи застосування сили проти будь-якої держави.

Заходи, які вживає ГА ООН, не є обов'язковими для виконання та відновлення миру. Водночас такий засіб, як відзначає Дж. А. Грін, зреш-

тою, безсумнівно, зміцнив і без того тверде розуміння державами, що Росія веде відверто агресивну війну, яка не може залишитися без відповіді. Дійсно, міжнародна реакція на атаку – громадянська, політична та правова – була безпрецедентною [34, с. 26].

Щодо дотримання принципів необхідності та пропорційності: усі попередні заходи, вжиті Україною та міжнародним співтовариством на універсальному та національному рівнях з метою запобігання та припинення акту агресії, не сприяли виведенню російських військ, припиненню бойових дій і скоєнню злочинів на території України.

Принцип пропорційності передбачає суворе дотримання правил ведення війни (*ius in bello*). Передусім він має бути спрямований на запобігання подальшим жертвам, захист цивільного населення та захист критичної інфраструктури. Воєнний конфлікт ні в якому разі не повинен перетворюватися на каральні дії та має припинитися негайно, як тільки з'явиться перспектива мирного вирішення [28]. Враховуючи посилення загроз з боку російської агресії не лише для України, а й для багатьох країн світу, зокрема через блокування зерна в портах України [48], [66], захоплення та можливість бомбардування АЕС [40], спільні дії держав щодо захисту України цілком виправдані та необхідні для захисту світу від руйнувань.

П. Пальчетті справедливо зауважує, що за умов агресії проти України держави можуть обґрунтовувати свою відповідь первинними нормами щодо застосування сили, які надають їм право діяти в порядку колективної самооборони [58, с. 1230]. Той факт, що право на колективну самооборону за статтею 51 Статуту ООН забезпечує фундаментальну правову основу для надання окремими державами військової допомоги Україні як постраждалій державі, вказується в ряді джерел [27], [36], [37], [51], [53, с. 2], [72].

Отже, згідно з міжнародним договірним та звичаєвим правом, збройний напад Росії на Україну активував право на індивідуальну та колективну самооборону. Будь-яка держава має право приєднатися до України і спільно дати відсіч російській агресії, якщо вжиті заходи є необхідними та пропорційними. Це також є основою для постачання Україні зброї, впровадження санкцій та будь-якої іншої підтримки [4]. Держави мають усі правові підстави надавати Україні зброю та іншу допомогу на підставі реалізації права на колективну самооборону відповідно до ст. 51 Статуту ООН. Наразі жодна держава, надаючи зброю

Україні, не посилялася на ст. 51 як на правову підставу такої допомоги. Офіційні заяви держав не містять посилань на використання ними права на колективну самооборону відповідно до ст. 51 Статуту ООН. Основною позицією держав-постачальників зброї є сприяння Україні в реалізації нею права на індивідуальну самооборону відповідно до ст. 51 Статуту ООН. «НАТО та члени Альянсу продовжують надавати Україні безпрецедентний рівень підтримки, допомагаючи відстоювати її фундаментальне право на самооборону» [55]. «НАТО не є стороною конфлікту. Але ми підтримуємо Україну, щоб вона могла відстояти своє право на самооборону, закріплене в Статуті ООН» [62]. Держави, які допомагають Україні ефективно протистояти Російській Федерації шляхом передавання зброї, надання розвідувальної інформації, економічних санкцій та гуманітарної допомоги, розглядають свою підтримку як внесок у невід’ємне право України на індивідуальну самооборону.

2. Пакт Бріана-Келлога (1928) як правова основа постачання зброї

Надання зброї Україні, яка зазнала нападу з боку Російської Федерації, може бути виправдано Договором про відмову від війни як інструменту національної політики (Пакт Бріана-Келлога) [30], що став першим міжнародним багатостороннім договором, котрий засудив війну як засіб вирішення суперечок [10], [52].

Жоден правовий аналіз використання сили в міжнародних відносинах не може оминати Пакт Бріана-Келлога як значущу подію [73]. Пакт Бріана-Келлога, безсумнівно, відіграв найважливішу роль у міжнародних відносинах, адже завдяки цьому документу в міжнародному праві з’явилась універсальна норма, яка замінила «право на війну» принципом заборони агресивної війни. У ст. 1 Договору зазначено: «Високі Договірні Сторони урочисто проголошують від імен своїх відповідних народів, що вони засуджують звернення до війни для вирішення міжнародних суперечностей і відмовляються від неї як знаряддя національної політики у відносинах один з одним». Будапештські статті тлумачення Пакту Бріана-Келлога, ухвалені Асоціацією міжнародного права в 1934 році, передбачали, що договірні сторони можуть «...надавати фінансову або матеріальну підтримку атакованій державі, включаючи військове спорядження, а також підтримку своїми збройними силами» [8].

Як констатує Коплоу Девід А., найбільшою спритністю у роботі Келлога-Бріана було зіставлення «абсолютної» риторики (очевидно, відмова від усіх воєн без винятків або обмежень) з *subsilentio* збереженням права силової відповіді на неспровоковану агресію сусіда, і навіть визнання зобов'язань, що накладаються іншими угодами про баланс сил того часу, в разі потреби прийти на допомогу військовими засобами союзній державі, яка стала жертвою необґрунтованого застосування противником військової сили [24, с. 131].

Пакт досі чинний [24, с. 125], [52]. «Усі положення цього договору, за винятком частини IV, яка стосується норм міжнародного права щодо операцій підводних човнів або інших військових суден щодо торговельних суден, втратили чинність 31 грудня 1936 року. Відповідно до положень статті 23, частина IV зберігає чинність безстроково» [78, с. 46]. «Прагнення укладачів були високими, а їхня риторика була сміливою, і вони вирішили висловити свої амбіції у формі письмового, юридично зобов'язуючого договору, а не напутливої “принципової угоди”, спільної заяви про наміри чи серії великих політичних промов, – пише Коплоу Девід А. – Визначальним фактором є те, що Пакт Келлога-Бріана “регулюється міжнародним правом”» [24, с. 145].

Договір встановлює зобов'язання *erga omnes partes*. Порушення цих зобов'язань безпосередньо зачіпає інтереси кожної окремої сторони [72]. Нині Договір нараховує сімдесят учасників (серед них Австрія, Франція, Німеччина, Італія, Польща, Російська Федерація, Україна [6], Велика Британія, США [44]), включаючи представників усіх континентів, крім Антарктиди [72, с. 131].

Пакт Бріана-Келлога підлягає критиці через те, що в ньому не запропоновано жодного механізму забезпечення виконання для запобігання його порушенням [45, с. 374]. Однак жоден міжнародний договір не може бути виконаний, якщо немає бажання його виконувати. Головною проблемою в міжнародних відносинах зазвичай є не брак засобів, а радше, відсутність бажання забезпечити виконання угоди [73]. Тією мірою, якою Пакт передбачав заборону війни, він не виконувався, але це не заважало йому впливати на правові наслідки війни, що ведеться у порушення Пакту [52].

Отже, Пакт Бріана-Келлога сприяв і популяризував ідею про несприятливість агресивного і превентивного військового втручання та приєднання території, незабаром ця ідея стала світовим стандартом

[76]. Враховуючи проблеми юридично обов'язкової сили міжнародного права, значення Пакту Бріана-Келлога 1928 року полягає в тому, що це перший багатосторонній міжнародний договір, який імперативно засуджував війну як засіб вирішення суперечок між державами та містив важливі міжнародно-правові норми, спрямовані проти агресивної війни [5, с. 335]. Держави-учасниці Пакту Бріана-Келлога мають право надавати Україні як жертві агресії зброю та іншу військову допомогу для забезпечення регіональної й глобальної стабільності та безпеки. Така допомога виправдана зобов'язаннями *erga omnes partes*, що випливають із цього міжнародного багатостороннього договору, а також духом цього Договору.

3. Статті про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (2001) у контексті обґрунтування постачання зброї

Постачання зброї в Україну узгоджується з положеннями Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р. (далі – Статті, 2001 р.), а саме ст. 40 та 41. Коли незаконне застосування сили сягає рівня акту агресії, треті держави можуть покладатися на вторинні норми, що стосуються правових наслідків, котрі виникають унаслідок серйозного порушення імперативної норми, щоб виправдати свою односторонню реакцію проти держави-агресора [56, с. 1230].

Відповідно до ст. 41 Статей 2001 р., держави зобов'язані співпрацювати з метою припинення серйозних порушень зобов'язань, що випливають з імперативних норм загального міжнародного права. Статті 2001 р. представляють «прогресивний розвиток» міжнародного права та значною мірою є повторним формулюванням звичаєвого міжнародного права щодо вторинних принципів відповідальності держави [16, п. 116]. Стосовно статті 41, у справі *Güzelyurtlu and Others v. Cyprus and Turkey* (2019) Європейський суд з прав людини посилався на статті 40 і 41 Статей 2001 р., а також на коментар до статті 41 як на відповідне міжнародне право [35, п. 157–158], [85, с. 40]. Апеляційний суд м. Лінц (Австрія) у своєму рішенні (2016) посилався на статтю 41 (2) Статей 2001 р., яка кодифікує звичаєве міжнародне право, і постановив, що всі держави мають юридичне зобов'язання не визнавати ситуацію, створену порушенням міжнародного права [65].

Зобов'язання, що випливають з імперативних норм загального міжнародного права, випливають із тих основних норм поведінки, що забороняють таку поведінку, яка вважається неприпустимою через загрозу, яку вона представляє для виживання держав і народів, що їх населяють, і збереження найважливіших людських цінностей [20, с. 112]. За загальноприйнятою думкою, серед цих заборон саме заборону агресії слід розглядати як імперативну норму. Це підтверджується, наприклад, коментарем Комісії до того, що мало стати статтею 53, незаперечними заявами урядів під час Віденської конференції з права міжнародних договорів, у документах, поданих обома сторонами у справі про воєнну та напіввоєнну діяльність, та у власному рішенні Суду в цій справі [20, с. 112].

Щодо форм співробітництва, то з урахуванням різноманітності обставин, які могли б виникнути у цьому відношенні, в деталях не розкривається, яку форму має набувати така співпраця. Співпраця може бути організована в межах компетентної міжнародної організації, зокрема Організації Об'єднаних Націй. Водночас передбачається і можливість неінституціоналізованої співпраці [20, с. 114]. У Статтях 2001 р. також не встановлено, яких заходів мають вжити держави, щоб покласти край серйозним порушенням норм *jus cogens*. Така співпраця має здійснюватися із застосуванням правомірних засобів, вибір яких залежатиме від обставин конкретної ситуації. Водночас із цього положення ясно випливає, що зобов'язання співпрацювати застосовується до держав незалежно від того, чи стосувалося серйозне порушення кожної з них окремо. В умовах наявності серйозних порушень, від усіх держав потрібні спільні та скоординовані зусилля щодо протидії наслідкам цих порушень. Можуть виникнути сумніви, чи наразі встановлено загальним міжнародним правом позитивне зобов'язання співпрацювати, і в цьому відношенні пункт 1, можливо, відображає прогресивний розвиток міжнародного права. Однак насправді така співпраця, особливо в рамках міжнародних організацій, вже здійснюється у відповідь на найважчі порушення міжнародного права і нерідко виявляється єдиним способом ефективного захисту [20, с. 114].

Згідно п. 2 ст. 41 на держави покладається обов'язок: по-перше, не визнавати правомірним становище, що склалося внаслідок серйозного порушення норм *jus cogens*, і по-друге, не надавати допомогу чи сприяння у збереженні такого стану. До прикладу, МС ООН у своєму Консультативному висновку щодо правових наслідків будівництва стіни

на окупованій палестинській території наполягав, що дії Ізраїлю (навіть якщо вони двозначні) все одно можуть означати фактичну анексію Палестини, і що всі держави зобов'язані не визнавати цю протиправну ситуацію, навіть якщо Ізраїль дасть запевнення, що анексії не було [50, п. 159]. Міжнародний кримінальний суд у справі *Prosecutor v. Bosco Ntaganda* (2017) зазначив, що «як загальний принцип права існує обов'язок не визнавати ситуації, створені певними серйозними порушеннями міжнародного права», посилаючись на ст. 41 (2) Статей 2001 р. [43, п. 53].

При дослідженні імперативних норм загального міжнародного права окрему увагу необхідно звернути увагу на зобов'язання *erga omnes*, оскільки змістом імперативних норм є зобов'язання *erga omnes* [74], [96, с. 15]. Кожна держава як член міжнародного співтовариства в цілому має право посылатися на відповідальність іншої держави за порушення зобов'язань *erga omnes* [11]. Усі держави за визначенням є членами міжнародного співтовариства в цілому, а зобов'язання *erga omnes* за визначенням є колективними зобов'язаннями, що захищають інтереси міжнародного співтовариства як такого. Звичайно, такі зобов'язання можуть водночас захищати індивідуальні інтереси держав, оскільки заборона актів агресії захищає виживання кожної держави та безпеку її народу [20, с. 137]. Із характеру заборони застосування сили, що широко визнана як норма *jus cogens*, незаперечно випливає, що заборона агресії має силу *erga omnes* і зачіпає інтереси всіх держав [63, с. 74–79]. Насправді зобов'язання утримуватися від актів агресії настільки важливе, що його порушення, можливо, загрожує безпеці будь-якої іншої держави, колективно та індивідуально. Таким чином, значущість зобов'язання перед будь-якою іншою державою – колективно та індивідуально – сама по собі, ймовірно, виправдовує право будь-якої держави забезпечити дотримання відповідного зобов'язання [60, с. 482]. Отже, згідно з теорією зобов'язань *erga omnes*, акт агресії Російської Федерації проти України породжує право кожної держави на відповідь, зокрема шляхом надання Україні зброї.

Висновки

Міжнародне право, яке забороняє застосування сили в міжнародних відносинах, передбачає підтримку України як жертви агресії. Ав-

торкою розглянуто кілька можливих позицій міжнародно-правового обґрунтування надання зброї Україні третіми державами внаслідок агресії Російської Федерації: за статтею 51 Статуту ООН, Пактом Бріана-Келлога, а також відповідно Статтям про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння.

Поставки зброї в Україну є законними, що відповідає невід'ємному праву на колективну самооборону згідно зі статтею 51 Статуту ООН та міжнародним звичаєвим правом. Колективна самооборона, по суті, є застосуванням колективної безпеки, за якої безпека кожного пов'язана з безпекою інших. Цей підхід забезпечує правову основу для будь-якої третьої держави для застосування сили проти держави, що атакує, без дозволу Ради Безпеки, отже, без потреби одностайності постійних членів. Оскільки агресія Російської Федерації проти України є грубим порушенням міжнародного правопорядку, а також суттєво підриває міжнародний мир і безпеку, то не лише потерпіла, а й будь-яка держава має право застосувати санкції до держави-порушниці та підтримати Україну, зокрема шляхом надсилання зброї. Держави, які допомагають Україні ефективно протистояти російській агресії, зокрема шляхом надання зброї, оголошують свою підтримку як внесок у невід'ємне право України на індивідуальну самооборону згідно зі ст. 51 Статуту ООН та міжнародним звичаєвим правом. Отже, наразі головною позицією держав-постачальників зброї є сприяння Україні в реалізації нею права на індивідуальну самооборону, а не здійснення колективної самооборони.

Надання зброї Україні як державі, що зазнала нападу, відповідає Пакту Бріана-Келлога 1928 р., який є чинним і встановлює зобов'язання *erga omnes partes*. Теорія зобов'язань *erga omnes*, що впливає з цього міжнародного багатостороннього договору (а також духу цього Договору), породжує право для всіх держав як членів міжнародного співтовариства вживати заходів у відповідь на акт агресії з боку РФ проти України, зокрема шляхом постачання зброї. Держави-учасниці Пакту Бріана-Келлога мають право надавати Україні як жертві агресії зброю та іншу військову допомогу для забезпечення регіональної та глобальної стабільності й безпеки.

Постачання зброї в Україну може бути обґрунтованим ст. 40–41 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р., які кодифікують міжнародне звичаєве право та регулюють правові наслідки серйозних порушень зобов'язань, що впливають з

імперативних норм загального міжнародного права. Заборону агресії слід розглядати як норму *jus cogens*. Статті про відповідальність 2001 р. закріплюють позитивний обов'язок держав співпрацювати з метою припинення серйозних порушень норм *jus cogens*. При цьому не встановлено, в якій формі має здійснюватися це співробітництво і яких заходів повинні вжити держави, щоб припинити серйозні порушення норм *jus cogens*. Змістом норми про заборону агресії як норми *jus cogens* є зобов'язання *erga omnes*, яке захищає інтереси міжнародного співтовариства як такого, тобто заборона агресії зачіпає інтереси всього міжнародного співтовариства. Згідно з теорією зобов'язань *erga omnes*, акт агресії РФ проти України породжує право кожної держави на відповідь, зокрема шляхом надання Україні зброї.

Слід враховувати можливість ризиків, які можуть виникнути через масштабні постачання зброї в Україну, до прикладу: захоплення зброї Росією; ризик реконструювання захопленої зброї; захоплення зброї недержавними збройними угрупованнями; поширення зброї у постконфліктний період та супутнє зростання злочинності й т. д. При цьому мета допомогти Україні захистити себе від російської агресії, покласти край стражданню українців і не тільки українців [3], захистити Європу і міжнародний правопорядок, обґрунтовують постачання необхідної кількості зброї для України відповідно до міжнародного права. Україна та світ разом мають зробити все можливе, аби за допомогою сильного воєнного опору та жорстких і ефективних економічних санкцій страждання українського народу були припинені, а цінності міжнародного права – відстояні.

Список використаних джерел

1. Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором : Постанова Верховної Ради України від 27 січня 2015 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: zakon2.rada.gov.ua/laws/show/129-19 (дата звернення: 04.11.2022).
2. Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейської Комісії, Європейського Парламенту, інших міжнародних організацій та їх парламентських асамблей, парламентів та урядів дер-

- жав – членів Європейського Союзу та НАТО, парламентів та урядів демократичних держав світу щодо необхідності вжиття додаткових спільних заходів з метою припинення агресії Російської Федерації проти України та запобігання поширенню цієї агресії на інші країни в Європі : : Постанова Верховної Ради України від 24 березня 2022 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2141-20#Text (дата звернення: 02.11.2022).
3. Besheer M. UN: War in Ukraine could push millions into hunger worldwide. 8 June 2022. URL: www.voanews.com/a/un-war-in-ukraine-could-push-millions-into-hunger-worldwide/6608856.html, (дата звернення: 17.09.2022).
 4. Гнатовський М. Правосуддя буде не швидким, але точно буде неминучим. *Право.ua*. 27 квітня 2022 р. URL: pravo.ua/pravosuddia-bude-ne-shvydkym-ale-tochno-bude-nemynuchym-mykola-hnatovskyi-pro-voienni-zlochyny/ (дата звернення: 01.09.2022).
 5. Дмитрієв А. Юридично обов'язкова сила міжнародного права: природа і принципи. *Університетські наукові записки*. 2014. № 2(50) С. 333–337.
 6. Договір про заборону війни як засіб національної політики (Пакт Бріана-Келлога), 27.08.1928. Набрання чинності 24.07.1929 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_647#Text (дата звернення: 13.09.2022).
 7. На листопад 2022 року загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України, складає майже \$136 млрд. 15 грудня 2022 р. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/na-listopad-2022-roku-zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-skladaye-mayzhe-136-mlrd/> (дата звернення: 22.01.2023).
 8. Паризький пакт Бріана-Келлога (27 серпня 1928 р.): статті про тлумачення, ухвалені Будапештською конференцією 1934 р.: (4) У разі порушення Пакту шляхом застосування збройної сили або війни однією Державою-підписантом проти іншої, інші держави можуть, не вчиняючи при цьому порушення Пакту або будь-якої норми міжнародного права, зробити все або будь-що з наступного: (...) с) надавати державі, яка зазнала нападу, фінансову або матеріальну допомогу, включаючи військове спорядження; (d) надавати допомогу збройними силами державі, яка зазнала нападу.
 9. Ржевська В. С. Право держави на самооборону в світлі розвитку юридичних гарантій міжнародної безпеки : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 211 с.
 10. Спочатку Пакт підписали та ратифікували п'ятнадцять держав, включаючи Німеччину, США, Бельгію, Францію, Великобританію, Канаду, Австралію, Нову Зеландію, Південну Африку, Ірландію, Індію, Італію, Японію, Польщу та Чехословаччину. До неї приєдналися ще 48 держав. Див.: R. C. H. Lesaffer, 'Kellogg-Briand Pact (1928)'. In *Max Planck Encyclopedie of*

- Public International Law* (Oxford, Oxford University Press, 2011), URL: pure.uvt.nl/ws/portalfiles/portal/1336402/Lesaffer_KelloggBriandPact_110617_postprint_immediately.pdf, visited on 15 September 2022.
11. У сучасному міжнародному праві ці зобов'язання впливають, наприклад, із заборони актів агресії та геноциду, а також принципів та норм, що стосуються основоположних прав людини, включно із захистом від рабства та расової дискримінації. Див.: *Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain)*. 5 February 1970. ICJ. Paras. 33–34 URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/50/050-19700205-JUD-01-00-EN.pdf> (дата звернення: 10.10.2022).
 12. Яку зброю ЗСУ отримали від країн Заходу: перелік. *ТСН*. 31 травня 2022 р. URL: tsn.ua/ato/yaku-zbroyu-zsu-otrimali-vid-krayin-zahodu-perelik-2074318.html (дата звернення: 04.06.2022).
 13. Nuclear Safety, Security and Safeguards in Ukraine: 2nd Summary Report by the Director General, 28 April – 5 September 2022. URL: reliefweb.int/report/ukraine/nuclear-safety-security-and-safeguards-ukraine-2nd-summary-report-director-general-28-april-5-september-2022 (дата звернення: 25.11.2022).
 14. 8 листопада 2019 р. МС ООН визнав, що має юрисдикцію розглядати позови, висунуті Україною відповідно до Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Див.: ICJ. Reports of Judgments, Advisory Opinions and Orders. Application of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism and of the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (Ukraine v. Russian Federation).
 15. According to the UN Office of the High Commissioner for Human Rights, from 24 February 2022, when the Russian Federation's armed attack against Ukraine started, to 23 January 2023, were recorded 18,483 civilian casualties in the country: 7,068 killed and 11,415 injured. OHCHR believes that the actual figures are considerably higher, as the receipt of information from some locations where intense hostilities have been going on has been delayed and many reports are still pending corroboration. This concerns, for example, Mariupol (Donetsk region), Izium (Kharkiv region), Lysychansk, Popasna, and Sievierodonetsk (Luhansk region), where there are allegations of numerous civilian casualties. URL: <https://www.ohchr.org/en/news/2023/01/ukraine-civilian-casualty-update-23-january-2023> (дата звернення: 25.01.2023).
 16. Archer Daniels Midland Company and Tate and Lyle Ingredients Americas, Inc. v. the United Mexican States, Award, 21 November 2007, ICSID, Case № ARB(AF)/04/05.
 17. Arms For Ukraine: french weapons deliveries to Kyiv. URL: www.oryxspioenkop.com/2022/07/arms-for-ukraine-french-weapon.html (дата звернення: 04.10.2022).

18. Australia's military aid to Ukraine has been ramping up. URL: www.theguardian.com/australia-news/2022/oct/06/australias-military-aid-to-ukraine-has-been-ramping-up-heres-how-it-compares-with-other-nations (дата звернення: 04.10.2022).
19. Canada provides an additional plane to deliver military aid to Ukraine. URL: mil.in.ua/en/news/canada-provides-an-additional-plane-to-deliver-military-aid-to-ukraine (дата звернення: 04.10.2022).
20. Commentaries to the draft Articles on Responsibility of States for internationally wrongful acts adopted by the International Law Commission at its fifty-third session (2001) : Report of the Commission to the General Assembly on the work of its fifty-third session. *Yearbook of the International Law Commission*. 2001. Vol. II. Part Two.
21. Council of Europe. Further escalation in the Russian Federation's aggression against Ukraine. Resolution 2463 (2022), 13 October 2022. URL: pace.coe.int/en/files/31390/html (дата звернення: 10.11.2022).
22. Council of Europe. Recent developments in Ukraine: threats to the functioning of democratic institutions. Resolution 1988 (2014). URL: pace.coe.int/en/files/20873 (дата звернення: 10.11.2022).
23. Council of Europe. Resolution CM/Res(2022)2 on the cessation of the membership of the Russian Federation to the Council of Europe. 16 March 2022. URL: search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680a5da51 (дата звернення: 10.11.2022).
24. David A. Koplow Nuclear Kellogg-Briand Pact: proposing a treaty for the renunciation of nuclear wars as an instrument of national policy. *Syracuse Journal of International Law and Commerce*. 2014. Vol. 42(1).
25. Denmark to present a large package of military support to Ukraine. URL: en.defence-ua.com/news/denmark_to_present_a_large_package_of_military_support_to_ukraine-4397.html (дата звернення: 05.10.2022).
26. Department moves quick to replenish weapons sent to Ukraine. URL: www.defense.gov/News/News-Stories/Article/Article/3154210/departments-moves-quick-to-replenish-weapons-sent-to-ukraine (дата звернення: 02.10.2022).
27. Deutscher Bundestag. WD2–3000–019/22, Rechtsfragen der militärischen Unterstützung der Ukraine durch NATO-Staaten zwischen Neutralität und Konfliktteilnahme, 2022. URL: www.bundestag.de/resource/blob/892384/d9b4c174ae0e0af275b8f42b143b2308/WD-2-019-22-pdf-data.pdf (дата звернення: 02.11.2022).
28. Doubek P. War in Ukraine: time for a collective self-defence? 23 March 2022. URL: opiniojuris.org/2022/03/29/war-in-ukraine-time-for-a-collective-self-defense/ (дата звернення: 02.11.2022).
29. European Union high representative for foreign affairs and security policy J. Borrel: «Another taboo has fallen. The taboo that the European Union was

- not providing arms in a war». URL: www.youtube.com/watch?v=jNd-mSWurjI (дата звернення: 07.09.2022).
30. General Treaty for renunciation of war as an instrument of national policy, 27 August 1928. URL: treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/LON/Volume%2094/v94.pdf (дата звернення: 14.09.2022).
 31. Germany provides support for Ukraine. URL: www.bundesregierung.de/breg-en/news/military-support-ukraine-2054992#:~:text=War%20in%20Ukraine%20Military%20support,An%20overview (дата звернення: 03.10.2022).
 32. Goodrich L. M., Hambro E. Charter of the United Nations: commentary and documents. 2nd and revised edition. Boston : Boston World Peace Foundation, 1949. 710 p.
 33. Grand Chamber Admissibility Decision in the case of Ukraine v. Russia (re Crimea) (app nos 20958/14 and 38334/18), ECLI:CE:ECHR:2020:1216DEC002095814, 14 January 2021. URL: www.refworld.org/cases,ECHR,60016bb84.html (дата звернення: 12.11.2022).
 34. Green J. A. et al. Russia's attack on Ukraine and the jus ad bellum. *Journal on the Use of Force and International Law*. 2022. Vol. 9(1). P. 4–30.
 35. Güzelyurtlu and Others v. Cyprus and Turkey, Judgment, 29 January 2019, ECHR, Grand Chamber, Application no. 36925/07.
 36. Hamilton T. Articulating arms control law in the EU's lethal military assistance to Ukraine. 30 March 2022. URL: www.justsecurity.org/80862/articulating-arms-control-law-in-the-eus-lethal-military-assistance-to-ukraine (дата звернення: 03.09.2022).
 37. Heintschel von Heinegg W. Kriegsbeteiligung durch Soldaten-Schulung? 02 May 2022. URL: www.mdr.de/nachrichten/deutschland/politik/krieg-ukraine-waffen-kriegspartei-deutschland-voelkerrecht-100.html (дата звернення: 07.09.2022).
 38. Heller K. J., Trabucco L. The legality of weapons transfers to Ukraine under international law. *Journal of International Humanitarian Legal Studies*. 29 August 2022. URL: brill.com/view/journals/ihls/aop/article-10.1163-18781527-bja10053/article-10.1163-18781527-bja10053.xml (дата звернення: 04.11.2022).
 39. Hoogh A. The elephant in the room: invoking and exercising the right of collective self-defence in support of Ukraine against Russian Aggression. 7 March 2022. URL: opiniojuris.org/2022/03/07/the-elephant-in-the-room-invoking-and-exercising-the-right-of-collective-self-defence-in-support-of-ukraine-against-russian-aggression (дата звернення: 02.11.2022).
 40. IAEA. Director General Rafael Mariano Grossi delivers a statement on the safety, security and safeguards implications of the situation in Ukraine to the Board of Governors on 9 June 2022. URL: www.iaea.org/newscenter/news/iaea-led-visit-to-zaporizhzhya-nuclear-power-plant-is-a-must-grossi-tells-iaea-board (дата звернення: 02.11.2022).

41. ICJ. Allegations of Genocide under the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Ukraine v. Russian Federation). Request for the indication of provisional measures, 16 March 2022. URL: www.icj-cij.org/public/files/case-related/182/182-20220316-SUM-01-00-EN.pdf (дата звернення: 08.11.2022).
42. International Atomic Energy Agency. Summary Report by the Director General «Nuclear Safety, Security and Safeguards in Ukraine 24 February – 28 April 2022», «The situation in Ukraine is unprecedented. It is the first time a military conflict has occurred amid the facilities of a large, established nuclear power programme, which in this case also include the site of the 1986 accident at the Chernobyl NPP». URL: www.iaea.org/sites/default/files/22/04/ukraine-report.pdf (дата звернення: 25.09.2022).
43. ICC. Prosecutor v. Bosco Ntaganda. 4 January 2017, ICC, Case no ICC-01/04-02/06. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2017_00011.PDF (дата звернення: 08.10.2022).
44. Kellogg-Briand Pact, Status List. URL: www.state.gov/wp-content/uploads/2020/02/249-Kellogg-Briand-Treaty.pdf (дата звернення: 13.09.2022).
45. Kissinger H. A. Diplomacy. New York : Simon and Schuster, 1994. 904 p.
46. Kuleba D. called on nine countries on NATO's eastern flank to provide more weapons to Ukraine and to step up sanctions on Russia, 1 April 2022. URL: www.kmu.gov.ua/en/news/dmitro-kuleba-zaklikav-devyat-krayin-shidnogo-flangu-nato-nadati-ukrayini-bilshe-zbroyi-ta-pidvishchiti-sankcijnij-tisk-na-rf (дата звернення: 07.09.2022).
47. Kuwali D. Compelling Russia to Stop the Aggression in Ukraine, 2 May 2022. URL: rwi.lu.se/blog/compelling-russia-to-stop-the-aggression-in-ukraine (дата звернення: 12.10.2022).
48. Lack of grain exports driving global hunger to famine levels, as war in Ukraine continues, 19 May 2022. URL: www.un.org/press/en/2022/sc14894.doc.htm (дата звернення: 02.10.2022).
49. Latvia achieves milestone in military aid for Ukraine, eyes further donations. URL: www.thedefensepost.com/2022/08/31/latvia-military-aid-ukraine (дата звернення: 04.10.2022).
50. Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, 9 July 2004, ICJ, Advisory Opinion. URL: <http://www.icj-cij.org/public/files/case-related/131/131-20040709-ADV-01-00-EN.pdf> (дата звернення: 07.10.2022).
51. Lentföhr Ch., Recht in Russlands Krieg gegen die Ukraine: Kiews bewaffnete Zivilisten, 4 March 2022. URL: www.law-blog.de/2968/ukraine-krieg-humanitaeres-voelkerrecht-schutz-zivilbevoelkerung-bewaffnete-zivilisten-kiew (дата звернення: 03.09.2022).
52. Lesaffer R. C. H. Kellogg-Briand Pact (1928). *Max Planck Encyclopedie of Public International Law*. Oxford : Oxford University Press, 2011. URL: pure.uvt.nl/

- ws/portalfiles/portal/1336402/Lesaffer_KelloggBriandPact_110617_postprint_immediately.pdf
53. McKee M. et al. How can the international community respond to evidence of genocide in Ukraine? *The Lancet Regional Health – Europe*, 7 May 2022. URL: [www.thelancet.com/pdfs/journals/lanepi/PIIS2666-7762\(22\)00097-7.pdf](http://www.thelancet.com/pdfs/journals/lanepi/PIIS2666-7762(22)00097-7.pdf) (дата звернення: 10.09.2022).
 54. Ministry of Foreign Affairs of Ukraine. Statement of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine on the new wave of aggression of the Russian Federation against Ukraine, 24 February 2022. URL: www.kmu.gov.ua/en/news/statement-ministry-foreign-affairs-ukraine-new-wave-aggression-russian-federation-against-ukraine (дата звернення: 02.11.2022).
 55. NATO's response to Russia's invasion of Ukraine, 23 September 2022. URL: www.nato.int/cps/en/natohq/topics_192648.htm (дата звернення: 06.10.2022).
 56. New British aid package for Ukraine includes micro-drones. URL: www.defensenews.com/global/europe/2022/08/24/new-british-aid-package-for-ukraine-includes-finger-sized-scout-drones (дата звернення: 03.10.2022).
 57. Norway gives new weapons to Ukraine. URL: norway.postsen.com/local/43858/Norway-gives-new-weapons-to-Ukraine-%E2%80%93-VG.html (дата звернення: 04.10.2022).
 58. Palchetti P. Consequences for third states as a result of an unlawful use of force. Weller M. et al. (eds). *The Oxford handbook of the use of force in international law*. Oxford : Oxford University Press, 2015.
 59. Parliamentary Assembly of the Council of Europe, «Consequences of Russian aggression against Ukraine: the role and response of the Council of Europe», Resolution 2433 (2022), 27 April 2022, «The Russian Federation's aggression against Ukraine is an act of unprecedented gravity in itself and because of its far-reaching consequences: it is provoking the direst humanitarian crisis in Europe, with the largest number of casualties, the largest internal and external displacement experienced since the Second World War», URL: pace.coe.int/en/files/30017/html (дата звернення: 30.09.2022).
 60. Pok Yin S. Chow On obligations erga omnes partes. *Georgetown Journal of International Law*. 2021. Vol. 52.
 61. Poland has given Ukraine military aid worth at least USD 1.7bn, expects allies to help fill the gaps. URL: notesfrompoland.com/2022/06/15/poland-has-given-ukraine-military-aid-worth-at-least-1-7bn-expects-allies-to-help-fill-the-gaps (дата звернення: 03.10.2022).
 62. Press point with NATO Secretary General Jens Stoltenberg, 30 September 2022. URL: www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_207788.htm (дата звернення: 06.10.2022).
 63. Ragazzi M. *The concept of international obligations erga omnes*. Oxford : Oxford University Press, 2002. 264 p.

64. Report by a Mission of Experts under the OSCE Moscow Mechanism «Report on violations of international humanitarian and human rights law, war crimes and crimes against humanity committed in Ukraine since 24 February 2022». URL: www.osce.org/odihr/515868 (дата звернення: 05.09.2022).
65. UN Doc A/77/198. Responsibility of States for internationally wrongful acts: comments and information received from Governments : Report of the Secretary-General. P. 5-6. Справа стосувалася запиту суду Севастополя, направленого до компетентних органів Австрії через Генеральну прокуратуру Російської Федерації, про видачу громадянина України за злочини, скоєні в Севастополі в період з 2011 р. та 2013 р. Суд ухвалив, що приєднання Автономної Республіки Крим, включаючи місто Севастополь, до Російської Федерації 18 березня 2014 р. було здійснено з порушенням заборони стосовно погрози силою або її застосування відповідно до статті 2 (4) Статуту ООН як імперативної норми загального міжнародного права. Суд дійшов висновку, що для Австрії не існує зобов'язань щодо видачі і що екстрадиція, яку вимагають, є недопустимою.
66. Russia halting Ukraine grain exports will most heavily hit those already facing extreme hunger, warns IRC, 30 October 2022. URL: <https://reliefweb.int/report/world/russia-halting-ukraine-grain-exports-will-most-heavily-hit-those-already-facing-extreme-hunger-warns-irc> (дата звернення: 01.11.2022).
67. Schachter O. International law in theory and practice. Dordrecht, Boston, London, Martinus Nijhoff Publishers, 1991. 431 p.
68. Simma B. (ed.) et al. The Charter of the United Nations: A Commentary. 2nd ed. New York : Oxford University Press, 2002. 895 p.
69. Spain sends five transport aircraft with ammo for large-caliber artillery systems to Ukraine. URL: en.interfax.com.ua/news/general/859554.html (дата звернення: 03.10.2022).
70. State Border Guard Service, The State Border of Ukraine was attacked by Russian troops from Russia and Belarus 24 February 2022. URL: www.kmu.gov.ua/en/news/derzhprikordonsluzhba-derzhavnij-kordon-ukrayini-piddavsya-atacirosijskih-vijsk-z-boku-rf-ta-rb (дата звернення: 02.11.2022).
71. Stavrianakis A. Arming Ukraine: weapons control and the future of international order, 31 May 2022. URL: www.globalpolicyjournal.com/blog/31/05/2022/arming-ukraine-weapons-control-and-future-international-order (дата звернення: 03.07.2022).
72. Talmon S. Waffenlieferungen an die Ukraine als Ausdruck eines wertebasierten Völkerrechts, 9 March 2022. URL: verfassungsblog.de/waffenlieferungen-an-die-ukraine-als-ausdruck-eines-wertebasierten-volkerrechts (дата звернення: 12.11.2022).
73. Tenenbaum Y. J. Why was the Kellogg-Briand Pact of 1928 a Watershed in the Evolution of Public International Law? 15 May 2021. URL: newjurist.com/

- why-was-the-kellogg-briand-pact-of-1928-a-turning-point-in-the-history-of-international-relations.html (дата звернення: 07.10.2022).
74. UN Doc A/74/10. Text of the draft conclusions on peremptory norms of general international law (jus cogens), adopted by the Commission on first reading. Conclusion 17. URL: legal.un.org/ilc/reports/2019/english/chp5.pdf (дата звернення: 08.10.2022).
 75. The European Court grants urgent interim measures in application concerning Russian military operations on Ukrainian territory, 1 March 2022. URL: hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=003-7272764-9905947&filename=The%20Court%20grants%20urgent%20interim%20measures%20in%20application%20concerning%20Russian%20military%20operations%20on%20Ukrainian%20territory.pdf (дата звернення: 12.11.2022).
 76. The Kellogg-Briand Pact: the aspiration for global peace and security. URL: [diplomacy.state.gov/artifact-collection-highlights/the-kellogg-briandpact/#:~:text=The%20agreement%20became%20known%20as,settle%20disputes%20by%20peaceful%20means](https://www.diplomacy.state.gov/artifact-collection-highlights/the-kellogg-briandpact/#:~:text=The%20agreement%20became%20known%20as,settle%20disputes%20by%20peaceful%20means) (дата звернення: 06.10.2022).
 77. The Military and Paramilitary Activities In and Against Nicaragua v. United States of America), Judgment of 27 June 1986, ICJ, paras. 165, 195, 199). URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/70/070-19860627-JUD-01-00-EN.pdf> (дата звернення: 03.11.2022).
 78. Treaties in Force. A List of Treaties and Other International Agreements of the United States in Force on 1 January 2020. URL: www.state.gov/wp-content/uploads/2020/08/TIF-2020-Full-website-view.pdf (дата звернення: 17.09.2022).
 79. Ukraine war has stoked global food crisis that could last years, says UN, 19 May 2022. URL: www.theguardian.com/world/2022/may/19/ukraine-war-has-stoked-global-food-crisis-that-could-last-years-says-un (дата звернення: 01.11.2022).
 80. Ukraine weapons: What military equipment is the world giving? URL: www.bbc.com/news/world-europe-62002218 (дата звернення: 04.10.2022).
 81. UN General Assembly Resolutions on the Problem of the militarization of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine, as well as parts of the Black Sea and the Sea of Azov (73/194 of 17 December 2018). URL: documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N18/451/02/PDF/N1845102.pdf?OpenElement, 74/17 of 9 December 2019. URL: documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N19/400/94/PDF/N1940094.pdf?OpenElement and 75/29 of 7 December 2020, URL: documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N20/345/86/PDF/N2034586.pdf?OpenElement.
 82. UN General Assembly Resolutions on the Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine (71/205 of 19 December 2016). URL: documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/

- N16/455/74/PDF/N1645574.pdf? OpenElement, 72/190 of 19 December 2017. URL: documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N17/462/64/PDF/N1746264.pdf?OpenElement, 73/263 of 22 December 2018. URL: documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N18/464/75/PDF/N1846475.pdf?OpenElement, 74/168 of 18 December 2019. URL: documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N19/429/45/PDF/N1942945.pdf?OpenElement, 75/192 of 16 December 2020. URL: documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N20/373/94/PDF/N2037394.pdf?OpenElement and 76/179 of 16 December 2021. URL: documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N21/404/00/PDF/N2140400.pdf?OpenElement.
83. UN Doc. ES-11/2 Humanitarian consequences of the aggression against Ukraine : Resolution of the General Assembly Eleventh emergency special session, 24 March 2022. URL: digitallibrary.un.org/record/3966630?ln=en (дата звернення: 14.11.2022).
84. UN Doc. ES-11/3 Suspension of the rights of membership of the Russian Federation in the Human Rights Council : Resolution of the General Assembly, Eleventh emergency special session, 7 April 2022. URL: digitallibrary.un.org/record/3967950?ln=en (дата звернення: 14.11.2022).
85. UN Doc A/74/83. General Assembly, Responsibility of States for internationally wrongful acts, Compilation of decisions of international courts, tribunals and other bodies. Report of the Secretary-General.
86. UN Doc 76/70 (2021) Problem of the militarization of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine, as well as parts of the Black Sea and the Sea of Azov : Resolution of the General Assembly, Seventy-sixth session, 9 December 2021. URL: documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N21/386/25/PDF/N2138625.pdf?OpenElement (дата звернення: 13.11.2022).
87. UN Human Rights Council. Documents of 34th special session of the Human Rights Council on the deteriorating human rights situation in Ukraine stemming from the Russian aggression, 12 May 2022. URL: www.ohchr.org/en/hr-bodies/hrc/special-sessions/session34/34-special-session (дата звернення: 15.05.2022).
88. UN Security Council. Draft resolution, 25 February 2022. URL: documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N22/271/07/PDF/N2227107.pdf?OpenElement (дата звернення: 13.10.2022).
89. UN Security Council. Resolution 2623 (2022). 27 February 2022. URL: www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/s_res_2623.pdf (дата звернення: 11.10.2022).
90. UNGA. Emergency special session, «Russian Federation's war marks the dawn of a new era», 1 March 2022, GA/12406. URL: www.un.org/press/en/2022/ga12406.doc.htm (дата звернення: 17.09.2022).

91. UNHCR. After Russia's invasion of Ukraine, more than 7.8 million refugees from Ukraine recorded across Europe, updated 22 November 2022. URL: data.unhcr.org/en/situations/ukraine (дата звернення: 26.11.2022).
92. United Nations. Charter of the United Nations, 24 October 1945, 1 UNTS XVI, Article 51.
93. Ursula von der Leyen, President of the European Commission: «For the first time, the EU will finance the purchase and delivery of weapons and equipment to a country under attack», 27 February 2022. URL: twitter.com/vonderleyen/status/1497972564634882048 (дата звернення: 05.09.2022).
94. Verkhovna Rada of Ukraine. On Address of Verkhovna Rada of Ukraine to foreign parliaments, parliamentary assemblies and international organizations as to condemnation of ongoing aggression of Russian Federation against Ukraine : Resolution, 18 February 2016. URL: www.rada.gov.ua/en/news/News/125749.html (дата звернення: 03.11.2022).
95. Weapons to Ukraine: Which countries have sent what? 9 September 2022. URL: www.aljazeera.com/news/2022/6/5/weapons-to-ukraine-which-countries-sent-what (дата звернення: 05.10.2022).
96. Wet E. Jus Cogens and Obligations Erga Omnes. Shelton D. (ed.). *Oxford Handbook on Human Rights* (OUP, 2013). URL: case.edu/law/sites/case.edu.law/files/2020-02/CLE%20materials%203-2.pdf (дата звернення: 10.10.2022).
97. World Bank Report. Implications of the War in Ukraine for the Global Economy, April 2022. URL: thedocs.worldbank.org/en/doc/5d903e848db1d1b83e0ec8f744e555700350012021/related/Implications-of-the-War-in-Ukraine-for-the-Global-Economy.pdf (дата звернення: 04.05.2022).

Ключові слова: російська агресія, постачання зброї в Україну, індивідуальна самооборона, колективна самооборона, стаття 51 Статуту ООН, пакт Бріана-Келлога, статті 40–41 Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння.

Key words: russian aggression, supplying weapons to Ukraine, individual self-defence, collective self-defence, Article 51 of the UN Charter, the Briand-Kellogg Pact, Articles 40–41 of the Articles on Responsibility of States for internationally wrongful acts.

К. Мануїлова

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3066-4900>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ МІГРАЦІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Вступ

У сьогоденнішньому глобалізованому світі люди перебувають у постійному русі. Міграція розмиває традиційні кордони між культурами, етнічними групами і мовами, робить свій внесок у розмаїття, культурне і економічне багатство. Водночас чимало людей сприймають міграцію як виклик або навіть загрозу. Однозначно, що вона є викликом для механізмів прав людини, які мають забезпечити повне дотримання прав людини для всіх, у тому числі й мігрантів, однак на практиці права людини стосовно мігрантів часто порушуються. Міжнародні міграційні процеси становлять невід'ємну частину сучасних економічних, політичних, культурних та інших взаємовідносин держав. Процес глобалізації, і насамперед формування світового ринку праці та капіталу, призвів до того, що в наразі жодна держава не може дозволити собі перебувати в ізоляції від інших країн. Трудова, вимушена, етнічна, незаконна та інші види міграції, складним чином переплітаючись, охоплюють всі регіони світу, водночас кожному з них притаманні певні особливості. Міграційні процеси впливають на всі сторони суспільного життя. Такий вплив вимагає оцінки з боку суспільства та вироблення міграційної політики держави, щоб ефективно використовувати переваги, які надаються міжнародною міграцією населення, і по можливості пом'якшити її негативні наслідки. Сучасні процеси міграції в світі є однією з ключових проблем всього людства. Суттю цих процесів є прагнення мігрантів до благополуччя і безпеки, які між собою нерозривно пов'язані. Причинами міграції можуть бути локальні або регіональні військові конфлікти, природні чи техногенні катастрофи, епідемії, голод, низький рівень життя, політичні процеси та багато інших. Вимушене безробіття, відсутність грошей, зайнятості та будь-якого соціального статусу

підштовхують людей шукати матеріальних благ та заробляння грошей в інших країнах. Подібна схема міграції однакова на всіх континентах. Виходячи з соціальної сутності проблеми міграції, можна стверджувати, що всі відомі негативні соціальні явища постійно супроводжуються міграцією. Але будучи глобальним викликом, міграція завжди несе в собі загрозу стабільному розвитку тих країн, куди прибувають мігранти.

Актуальні питання міжнародної міграції досліджували у своїх працях зарубіжні та вітчизняні вчені: Дж. Вільямсон, П. Мартін, В. Зомбарт, М. Околоські, К. Філіпс, С. Білошицький, І. Грабинський, С. Гусаров, К. Дарвіш, Ю. Курунова, А. Комзюк, О. Малиновська, О. Михайловська, О. Салманова, Ю. Присяжнюк, Р. Харитонов, Ю. Чайковский, Б. Юськів та інші. Проте, хоча у працях зазначених вчених відображено важливі аспекти міграції, проблематика міжнародно-правових проблем в умовах глобалізації все ще залишається малодослідженою та актуальною.

1. Виникнення міграційного напрямку в міжнародному праві та вплив на нього глобалізації

Міграція населення є значущою складовою всіх найбільш важливих процесів сучасності. Протягом всієї історії людства люди мігрували. Згідно з історичними зведеннями, народи залишали країни свого походження добровільно або примусово з різних причин: колонізація, війни, політичні переслідування, економічний дефіцит, возз'єднання сімей, а також пошук нових і більш сприятливих місць для проживання. В основі процесу міграції лежать державні кордони та концепції національної безпеки, відмінності в культурних цінностях, а також мовні відмінності, кліматичні й природні особливості різних куточків планети. Міграція є складовою міжнародних відносин, без якої неможливо уявити життя в сучасному глобалізованому суспільстві.

Традиційно міграцією вважається переміщення людей, пов'язане з переселенням на нове місце проживання. В умовах глобалізації воно стало не лише більш інтенсивним, але й більш різноманітним, що призвело до необхідності розширити рамки терміну «міграція». Міграція населення – це переміщення людей, пов'язане зі зміною місця проживання, воно є однією з глобальних проблем і розглядається не тільки як просте механічне пересування людей з одного регіону країни в інший,

а й як складний суспільний процес, що стосується багатьох сфер соціально-економічного, політичного та культурного життя суспільства; міграція виступає об'єктом міжнародного регулювання. Наразі велика частина міграції пов'язана з незаконним військовим вторгненням Російської Федерації на територію України, а також до міграції все частіше відносять тимчасові переміщення, пов'язані з роботою, навчанням, туризмом, комерційною діяльністю.

Як зазначає Б. Юськів, «...зростання міграції під впливом глобалізації посилює її роль у суспільствах. Це підтверджує зростання уваги до міграційних процесів з боку влади, науковців, політиків, підприємців. Особливо інтерес до міграції зріс, коли негативні наслідки міграційних процесів почали відчуватися на міжнародному рівні, і людство постало перед необхідністю координації зусиль багатьох країн для вирішення проблемних ситуацій, пов'язаних з міграцією» [11, с. 7].

До глобальних міграційних потоків можна віднести переміщення, які зазвичай відбуваються між континентами, охоплюють декілька держав, мають вагомий вплив на соціально-економічний та демографічний розвиток держав. Що стосується терміну «міжнародна міграція», то в цілому це явище розцінюється як процес переміщення мігрантів з територій однієї держави на територію іншої. Важливим елементом є безпосередньо сам факт перетину державного кордону, регулювання аспектів пересування через кордон і подальшого перебування на території країни законодавством приймаючої держави та нормами міжнародного права.

На сьогоднішній день поняття «мігрант» у міжнародному праві не вироблено, тобто юридично узгодженого визначення поняття «мігрант» не існує. Так, наприклад, Організацією Об'єднаних Націй не розроблено єдиного визначення поняття «мігрант», а Статут Організації не згадує про цю категорію взагалі. На регіональному та універсальному рівні міжнародного характеру в документах наводяться лише деякі визначення трудящого-мігранта, але єдиного узагальненого поняття «мігрант» в науці міжнародного права не існує. Тобто можна зробити висновки, що міжнародне право не дає загальної, всеохоплюючої концепції міграційного процесу, хоча й існує визначення якихось конкретних категорій мігрантів. За причини відсутності такої концепції розуміння в цілому міграції та всіх її аспектів, у рамках різних міжнародних організацій склалися своє розуміння цього явища.

Важливим учасником системи ООН, який впливає на регулювання міграції, є Міжнародна організація праці (МОП). З ініціативи МОП було ухвалено ряд конвенцій, які зобов'язували держав-учасниць дотримуватися принципу недискримінації громадян і мігрантів у сфері трудових відносин. Статут МОП визначає систему контролю за дотриманням державами-учасницями положень, зафіксованих у її конвенціях. Ця система передбачає регулярні звіти держав-учасниць, а також спеціальні процедури контролю за результатами розгляду доповідей і скарг [4, с. 126].

Останніми роками відбувалися поступові зміни в бік збільшення міграції, зокрема загальні масштаби міграції та переміщення. Можна вважати, що відбувається поглиблення наявних моделей міграції мірою виникнення можливостей, обумовлених подальшою реалізацією економічного зростання та реформ, лібералізацією торгівлі та зміцненням довгострокової стабільності. Крім того, відбувається накопичення масиву фактів, які свідчать, що хоча загальне поняття «міжнародна міграція» може здаватися простим і зрозумілим (наприклад, як її описують засоби масової інформації), проте все більш очевидною стає її складність. Питання про те, як ми концептуалізуємо міграцію і мобільність, вже давно перебуває в центрі уваги багатьох вчених і політиків. Останнім часом дехто закликає до переосмислення цих явищ, підкреслюючи зростаючі невідповідності, які випливають з досить усталеного уявлення про «міграцію».

Організація Об'єднаних Націй розцінює і визначає мігранта лише як особу, що проживає в чужій країні протягом більше одного року незалежно від причин її міграції (недобровільних/добровільних) і методів (нелегальних/легальних). Незважаючи на це, у звичайній практиці таке визначення включає і деякі види непостійних (короткострокових) мігрантів, таких як сезонні сільськогосподарські працівники та ін. УВКБ ООН визначає поняття «мігрант» як особу, котра з певних причин добровільно залишає власну країну, щоб оселитися в іншому місці. Мігрант – особа, яка переміщується з однієї держави в іншу і потребує міжнародних міграційних послуг, що надаються міжнародними організаціями.

Більшість людей не пересуваються або прив'язані до певного місця, це може бути привабливим, але є не оптимальним. Мобільність є характеристикою, що органічно властива всім групам населення, якщо тільки

не вступають в дію конкретні напрямки політики або інші фактори, які обмежують або контролюють цю мобільність. Проте ми спостерігаємо, що деякі народи пересуваються більше інших і іншим чином, ніж інші, – можливо, це тісно пов'язано з рівнем розвитку в кожній країні, який, своєю чергою, пов'язаний з розподілом населення в кожній країні. Незважаючи на всі труднощі у вимірюванні внутрішньої міграції, досягнуто значного прогресу в побудові аналітичних моделей, що дозволяють проводити зіставлення моделей у просторі. Аналізуючи історико-правовий огляд виникнення вимушеної міграції, становлення та розвитку терміну «мігрант» у міжнародному праві, можна зробити висновок, що численні економічні, політичні та соціальні кризи, а також війни, як ми можемо спостерігати наразі, – стали причиною появи такого явища, як вимушена міграція, що в подальшому переросло в глобальну проблему, рішенням якої займається світове співтовариство. Однак ми повинні визнати, що зростаюча складність міграції частково обумовлена і тим, що зараз є набагато більше інформації про міграцію і мігрантів, ніж будь-коли раніше. Ми більше інформовані про те, хто мігрує, чому люди мігрують, де і як вони мігрують, хоча, ймовірно, і не тою мірою, якою нам хотілося б. Однак уже зрозуміло, що більш широка проблема спричиняє досить багато змін, що відбуваються у світовому масштабі.

Активізація транскордонних міграційних процесів стала наразі однією з основних тенденцій світового розвитку. Вона обумовлена, перш за все, посиленням нерівномірності економічного зростання різних країн в умовах глобалізації; різноманітним міжетнічним, соціальним, міжнародним конфліктам; особливостями демографічних процесів у регіонах. Проблема міжнародної міграції посідає одне з провідних місць у порядку світової політики. Мірою зростання масштабу і складності цієї проблеми держави та громадянські інститути стали більше усвідомлювати виклики та можливості, які зумовлені міграцією. У всіх регіонах світу зараз є розуміння, що економічні, соціальні та культурні вигоди від міжнародної міграції повинні реалізовуватися більш ефективно, і що слід приділяти більше уваги вирішенню проблем негативних наслідків транскордонного руху населення.

Міграція являє собою безперервний процес, який є предметом політичних дискусій по всьому світу. На всіх континентах люди залишають свої будинки як добровільно (з економічних і інших причин), так

і примусово (в результаті війн, міжетнічних конфліктів тощо). Управління людськими міграційними потоками є одним із найбільш істотних викликів як для розвинених країн, так і для тих, що розвиваються. Різні причини і напрямки міграції створюють додаткові проблеми для урядів, оскільки необхідно враховувати мотиви, що спонукали людей до переміщення. В науковій літературі міграцію населення визначають як «...будь-яке територіальне переміщення населення, пов'язане з перетинанням як зовнішніх, так і внутрішніх меж адміністративно-територіальних утворень з метою зміни постійного місця проживання або тимчасового перебування на території для здійснення навчання або трудової діяльності незалежно від того, під переважаючим впливом яких чинників воно відбувається». Крім того, міграцію розглядають як складний соціальний процес, який стосується багатьох сфер життєдіяльності суспільства, оскільки міграції зіграли важливу роль в історії людства, з ними пов'язані процеси розвитку родоплемінних відносин, освоєння земель, утворення різних рас, культур, мов і народів. Наразі спостерігається інтенсивне розширення міграційних потоків, водночас процес міграції став складовим чинником багатьох глобальних змін.

Міграція є однією з найгостріших проблем сучасної цивілізації, причому останніми десятиліттями спостерігається значна активізація міграційних процесів, викликана політичними і соціально-економічними змінами. Це обумовлює необхідність побудови як міжнародної, так і внутрішньої міграційної політики відповідно до потреб суспільства і держави. Динаміка сучасного світу характеризується наростанням протиріч. З одного боку, економічна глобалізація стимулює міжнародні переміщення, з іншого – тягне інтенсивну криміналізацію суспільних і економічних відносин, а як наслідок – посилення міграційних режимів приймаючих країн.

Міжнародна міграція населення виключно різноманітна за своїми причинами, мотивами, стратегіями, формами, ступенем впливу на суспільство й економіку, а також за наслідками для самих мігрантів. У цьому різноманітті криється основна складність вивчення міграції. Дослідники, що займаються різними громадськими дисциплінами, вивчають міграцію населення з різних точок зору, висуваючи свої концепції й теорії. Але навіть представники одного напрямку, скажімо, економічного, по-різному розкривають природу і механізм міграції, акцентуючи увагу на різних вихідних положеннях, і зрештою їх теорії виявляються

мало пов'язаними одна з одною. Вже давно було помічено, що «неможливо досягти повного розуміння сучасних міграційних процесів, гнучуючись на інструментарії лише однієї науки або фокусуючись лише на одному дослідницькому рівні». Те, що вивчення міграції має носити міждисциплінарний характер, давно є загальновизнаною істиною.

Слід розглянути фактори (чинники) міграційних процесів. Фактор розглядається як рушійна сила будь-якого процесу або явища. У класичному варіанті вони поділяються на дві основні групи: об'єктивні та суб'єктивні. Об'єктивні фактори поділяються на три основних типи за ступенем регулювання: некеровані або постійно діючі фактори (географічне положення місцевості та природні компоненти, природні лиха та катаклізми); тимчасові фактори, регульовані непрямим впливом (рівень освоєння території, створення інфраструктури, статевий, віковий та етнічний склад населення); фактори поточного регулювання (збільшення заробітної плати, встановлення і скасування пільг, кадрова та національна політика, умови життя і забезпеченість населення робочими місцями).

Дослідники, які розглядають чинники з точки зору впливу на міграційні процеси, є близькі щодо виявлення механізмів, які безпосередньо впливають або регламентують їх перебіг. Хотілося б звернути увагу на групу факторів, які в наукових публікаціях поділяють на фактори рушійної сили і фактори структурні. Структурні фактори (демографічні, етнічні та ін.) впливають на рівень рухливості населення, на структуру міграційних потоків. Деякі структурні чинники (наприклад, етнічні) при певних умовах впливають і на напрям міграційних зв'язків. Дійсність є такою, що структурні чинники залишаються незмінними, а на характер міграційних процесів впливають як суб'єктивні, так і об'єктивні фактори.

Під суб'єктивними факторами міграції слід розуміти особистості індивідів, які в одних і тих же умовах призводять до диференціації прийнятих рішень. У науковій літературі мали місце спроби диференціювати міграційні потоки на підставі значущих чинників. Зокрема, дослідники відносять до таких чинників економічні, соціальні, культурні, політичні, етнічні, релігійні, демографічні, військові, расові та інші.

Багато дослідників дотримуються точки зору, що вирішальну роль у міграції відіграють економічні фактори, бо більшість мігрантів на новому місці проживання займається пошуком нового місця роботи. Біль-

шість мігрантів – це працездатне населення, яке зрештою потрапляє на національні або світові ринки робочої сили.

Звичайно ж, економічні фактори відіграють вирішальну роль у формуванні міграційних потоків населення, однак не слід залишати поза увагою і низку інших важливих чинників. Окрім етнічних, соціальних, політичних та еколого-географічних процесів величезна роль належить суб'єктивним факторам міграції, котрі, як правило, часто недооцінюються, зокрема ступінь комфортності певної території (країни, регіону) для людини, яка поки не є мігрантом або стала ним і приймає рішення про поселення в іншій місцевості. Фактор комфортності буде характеризувати ступінь привабливості певної території (регіону, країни) для певного мігранта або досліджуваної сукупності мігрантів. Цілком ймовірно, цей фактор має об'єктивно-суб'єктивну природу. З одного боку, він заснований на об'єктивних факторах міграції – економічних, етнічних, соціальних, еколого-географічних та інших. З іншого боку, суттєво залежить від сприйняття об'єктивних чинників певною особистістю. Зокрема, відомо багато випадків, які ми, на жаль, можемо спостерігати наразі в Україні, коли навіть в екстремальній ситуації деякі люди категорично відмовляються виїжджати з районів військових дій або міжнародних конфліктів.

На думку С. Білошицького, є «...необхідність зміни акцентів у дослідженнях міжнародних міграційних процесів – від традиційного опису економічних і соціально-демографічних причин міграції до більш глибокого пояснення масштабів, напрямів, складу міграційних потоків, факторів, що визначають мотивації рішень мігрантів про переміщення та вибір місця самореалізації, а також мотивації держав і наддержавних структур, що стимулюють певні міграційні процеси або перешкоджають їм» [1, с. 155].

Міграційні процеси впливають на внутрішню та зовнішню політику держав і є невід'ємною їх складовою. Ці процеси мають об'єктивну природу, що витікає із загального процесу глобалізації, з одного боку, і нерівномірного розвитку окремих регіонів – з іншого. Зростаюча економічна взаємозалежність держав є загальноновизнаним проявом глобалізації. Стосовно впливу на цей процес міграції, можна привести висновки одного з досліджень, проведених під егідою МОП: «Дані свідчать про посилення міграційного тиску у багатьох частинах земної кулі... Процеси, притаманні глобалізації, посилили руйнівні наслідки модер-

нізації і капіталістичного розвитку... Багато країн, що розвиваються зіткнулися з серйозними соціальними та економічними проблемами, пов'язаними зі стійкою бідністю, зростанням безробіття, руйнуванням традиційних торговельних зв'язків і тим, що отримало назву «наростаюча криза економічної безпеки» [15, с. 30].

Оскільки міжнародна міграція населення сьогодні набуває глобального характеру, вона одночасно є ознакою самої глобалізації. Глобалізація – процес зближення і зростання взаємозв'язку націй і держав світу, супроводжується виробленням загальних політичних, економічних, правових, культурних і ціннісних стандартів. Вона охопила і міжнародні відносини: останніми роками посилюється взаємозв'язок і взаємовплив різних сфер життя та діяльності в міжнародному житті. Глобалізація є процесом об'єднання народів і держав, веде до стирання кордонів між народами та створення єдиного політичного, економічного і духовного простору. Вона об'єднує в загальну систему, у світовий ринок економічні системи різних держав, що сприяє зміні культури та побуту народів. Процес глобалізації полегшує доступ всього людства до нових винаходів, технологій і знань, знімає заборони й обмеження для розвитку і творчості, – тобто глобалізація має системний характер, охоплює всі сфери життя суспільства. Технічний прогрес значно прискорив поширення інформації, що, своєю чергою, призвело до використання мобільних телефонів, а також до зростання обсягів телевізійних передач і вільного доступу до інтернет-ресурсів. Переміщатися на великі відстані так само стало легше, ніж раніше. Глобалізація також підвищила рівень життя в промислово розвинених країнах, що поглибило нерівність як на світовому рівні, так і в національних масштабах. Глобалізація також внесла свій вклад у скорочення бар'єрів міжнародної торгівлі та пересування капіталів. І все це не супроводжувалося жодними політичними діями щодо посилення міграції.

У сучасному світі глобалізація, охопивши не тільки розвинені країни, а й країни третього світу, підняла міграцію на абсолютно новий рівень, зробивши її необхідною складовою будь-якої держави. Міжнародна міграція та глобалізація, як виявляється, є тісно пов'язаними між собою процесами. Глобалізація характеризується встановленням міцних економічних, інформаційних, політичних, культурних та інших зв'язків між державами, і саме ці зв'язки стають визначальним компонентом їх майбутнього розвитку. Важливою формою цих зв'язків є міграційні

потоки, тобто міждержавні переміщення людей, що викликані об'єктивною нерівномірністю світового економічного розвитку, нерівністю економічних умов і можливостей в різних країнах, різним ступенем їх залучення до процесів модернізації та глобалізації, потребами світового ринку праці.

В умовах глобалізації міжнародна міграція стала важливим фактором світового розвитку, забезпечуючи гнучкість міжнародного ринку праці, залучення більш відсталих країн до світової культури. З'явилося нове поняття «глобалізація міграційних процесів», – під цим явищем, як правило, розуміється збільшення масштабів міжнародної міграції населення, залучення все більшої кількості країн світу до міграційної взаємодії, якісна зміна структури міграційних потоків відповідно до потреб глобалізованого ринку праці [5, с. 194]. З початком глобалізації прогрес розвиненої частини людства обернувся для всього іншого її населення інтенсивним процесом посилення злиднів. Зростання багатства перестало зменшувати злидні та призводить до їх збільшення, супроводжується зростанням числа бідних. У цьому – основне протиріччя глобалізації. Його суть – у гальмуванні прогресу і прямому погіршенні умов існування все зростаючої більшості населення нашої планети, водночас у прискоренні розвитку та зростання добробуту його абсолютного. Таким чином, в епоху глобалізації «невидима рука» ринку перетворилася на жакхливу зброю, що використовується сильними для придушення слабких. Ця зброя отримала свою персоніфікацію в особі глобальних монополій, що сформувалися в процесі загальної конкуренції.

Глобалізація міграційних процесів, зростання масштабів трудової, незаконної та вимушеної міграції обумовлюють інтеграційну спрямованість міграційної політики зарубіжних країн. Це сприяє розвитку міжнародного співробітництва країн міграції та еміграції, виїзду, транзиту і в'їзду нелегальних мігрантів. У зв'язку з цим в зарубіжних країнах перманентно виникають потреби в оптимізації системи державного управління міграційними процесами, в удосконаленні міграційного законодавства та ін.

Саме глобалізація світових міграційних потоків являє собою одну з основних сучасних тенденцій, які набувають все більш закономірного характеру. Ця тенденція обумовлюється, по-перше, залученням до світової міграції практично всіх країн світу, серед яких досить чітко можна

визначити країни імміграції (здебільшого, це багаті західні країни) та країни еміграції, які є постачальниками дешевої робочої сили (здебільшого країни, що розвиваються). По-друге, безпрецедентними масштабами міжнародної міграції та формуванням своєрідної «нації мігрантів».

Особливістю глобалізації як фактору міграційного процесу є значне поширення нелегальної міграції. Як наслідок розвитку глобалізації на основі ліберальної моделі, нелегальна міграція практично стає ірраціональною формою, в якій знаходить свій вияв ідея свободи пересування. Глобальна міграція, залучаючи до свого обігу мільйони трудових ресурсів, у глобальній економіці стає сферою сучасного прибуткового бізнесу. Глобалізаційні процеси в поєднанні зі стрімкими змінами в глобальних політичних та економічних системах сприяли різкій інтенсивності світових міграційних потоків, що призвело до формування принципово нової міграційної ситуації в світі, характерними рисами якої є: розширення географії міжнародної міграції, залучення майже всіх країн світу до міграційних процесів; зміна структури міграційних потоків відповідно до глобалізаційних процесів; розширення масштабів міжнародної міграції та формування так званої «нації мігрантів»; визначене значення економічної та, перш за все, трудової міграції; зріст масштабів і розширення географії вимушених мігрантів; ріст і структурна «невизначеність» нелегальної міграції; збільшення значимості міжнародної міграції населення в демографічному розвитку світу та, перш за все, приймаючих країн; подвійний характер міграційної політики та протиріччя між національним і транснаціональним регулюванням міграційних процесів.

В умовах глобалізації до міграції як глобального явища були залучені нові соціально-демографічні групи населення, які раніше були малорухомими. Традиційно міграційні потоки включали невелику долю людей з низьким рівнем освіти та кваліфікації, жінок, дітей і підлітків. Наразі ці групи населення також почали активно включатися в міграційні процеси. В епоху глобалізації виникло таке явище, як «фемінізація міграції» – зростання кількості жінок у міграційних потоках, що почали бути затребуваними в деяких сегментах ринку праці (догляд за престарілими та хворими, дітьми тощо). Молодь також почала активно залучатися до трудової та навчальної міграції. Ще одним наслідком глобалізації є те, що з'явилися нові форми міграції, суттєво зросли масш-

таби міграційних потоків, які раніше були незначними. Наприклад, посилилася ділова міграція, з'явилася податкова міграція, коли деякі люди використовували переїзд в іншу країну з метою зменшення податків. Розширилася міграція інвесторів, коли мігрує людина, яка бажає вкласти кошти в створення підприємства за кордоном. Вигоду з таких форм міграції використовують такі країни, як США, Канада, Австралія, Нова Зеландія; вони залучають мігрантів-інвесторів, надаючи їм певні умови в спрощеному порядку для отримання виду на проживання та громадянства. Розвивається шлюбна міграція, деякі країни стимулюють її шляхом відкриття спеціальних віз, так званих «віз наречених». Значно збільшилися масштаби туризму – переміщення людей в інші країни з метою відпочинку й оздоровлення, у пізнавальних або професійно-ділових цілях без зайняття роботою, що оплачується в місці спрямування особи.

Екс-віце-президент Всесвітнього Банку Кемаль Дарвіш у своєму виступі відзначив: «Міжнародна міграція та переміщення за самою своєю природою є транснаціональними явищами, що стосується держави походження і призначення, а також держави, через територію яких можуть подорожувати мігранти (так званими «транзитними» державами) або в яких їх беруть після переміщення через національні кордони. І все ж, як це не парадоксально, історично регулювання міграції залишалася головним чином у регулюванні окремих держав, а їхня політика і приписи в галузі міграції зазвичай розробляються на національному рівні. У більшості випадків управління процесами міграції тісно асоціюється з державним суверенітетом. Держави зберігають за собою право прийняття рішень про в'їзд і перебування не громадян, оскільки міграція безпосередньо торкається деяких з визначальних елементів держави. Для регулювання міграції характерно укладання двосторонніх і багатосторонніх домовленостей, і існують кілька глобальних угод у вигляді міжнародних договорів, в яких держави дійшли згоди про застосування прав людини та пов'язаних з ними обов'язків держав в конкретних галузях. Двома такими важливими прикладами є Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року і Конвенція про статус біженців 1951 року – значною мірою завдяки їх широкій ратифікації. Інші конвенції по міграції не були настільки ж широко прийняті, наприклад такі як Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих-мігрантів і членів їх сімей, серед держав-учасників якої все ще немає традиційних

країн призначення. Крім цього, протягом декількох десятиліть були реалізовані численні багатосторонні і глобальні ініціативи, діалоги і процеси з питань міграції» [3].

За відсутності узгодженого міжнародного режиму в галузі міграції, несподівані великомасштабні та важливі міграційні події, а також геополітичні «тектонічні зрушення» можуть драматично впливати на глобальне регулювання міграції, виконуючи роль «закликів до дії» в міжнародному співтоваристві. Такі події призвели також до енергійного заповнення деяких прогалин, які існують у фрагментованій глобальній системі регулювання міграції, і до усвідомлення необхідності більш активних дій щодо розроблення більш узгодженого міжнародного підходу до міграції з метою поліпшення становища держав, суспільств і мігрантів.

Взаємодія міжнародно-правового та національно-правового регулювання міграції заснована на суворому виконанні приймаючими державами своїх зобов'язань, включаючи різні форми імплементації таких зобов'язань у внутрішнє право. Міждержавна міграція як глобальне явище сьогодні вимагає посилення пошуку оптимальних рішень щодо її регулювання. На сьогодні можна виділити окремі актуальні аспекти міжнародно-правового регулювання міграції, до яких належать: співвідношення міжнародних зобов'язань держав і їх національного міграційного законодавства; використання класичних основ міжнародно-правового захисту біженців на універсальному рівні та їх відповідність сучасним реаліям; формування переліку професійних прав трудящих-мігрантів у рамках застосування національного режиму; існування не врегульованих у міжнародному праві форм вимушеної та добровільної міграції; наявність нових тенденцій і підходів у регіональній регламентації міграції. Нарешті представляється необхідним, з теоретичної точки зору, уточнити суть механізмів міжнародно-правового регулювання міграції та визначити їх складові елементи.

Міжнародно-правове регулювання міграції має бути орієнтовано на ті новації й перспективи, які позначаються в міждержавних відносинах. Система міжнародного права здатна дати відповідь на позитивні й негативні виклики сучасної міграції через різну структуру своїх норм, вдаючися до диспозицій, коли йдеться про регулярні та контрольовані пересування, і використовуючи заборони стосовно незаконної міграції.

Не можна не погодитися з думкою Ю. Чайковського, який зазначає, що «...міграційна політика є тією сферою, де дотримання національно-

го законодавства та міжнародного права може бути запорукою успіху в боротьбі з міжнародним тероризмом і транснаціональною організованою злочинністю» [10, с. 174].

Міжнародна міграція, як і міграція в цілому, є складним і багатограним процесом, який має тривалу історію. Значне збільшення масштабів міжнародної міграції все більше посилює її вплив на ті чи інші держави та регіони. Тому, з урахуванням сучасного розвитку міграційних процесів, можна зробити найбільш точне визначення міжнародної міграції населення: це територіальні пересування людей через державні кордони, пов'язані зі зміною постійного місця проживання та громадянства, з перебуванням в країні в'їзду, мають безповоротний, сезонний або тимчасовий і маятниковий характер.

Міграційні потоки розвиваються і стають більш різноманітними за видами та формою, а міграційна взаємодія країн, очевидно, набуває якісно нового характеру. Результатом нових об'єктивних реалій став чітко спостережуваний спалах інтересу до дослідження міжнародної міграції, причому як з боку вчених, так і з боку тих, хто визначає міграційну політику. Повсюдно активізувався пошук нових концептуальних підходів до вдосконалення системи управління міграційними процесами, особливо на міждержавному рівні. В основі цих процесів лежить усвідомлення того, що міжнародна міграція (особливо її економічно обумовлені види і форми) може виступати важливим ресурсом розвитку як для приймаючих країн, так і для країн походження. Щодо теоретичного обґрунтування такого підходу – останніми роками на глобальному рівні відбувається консультативний діалог про взаємоприйнятні шляхи використання економічних і соціальних переваг міжнародної міграції та можливості подолання її негативних наслідків. У практичному плані нове розуміння ролі міжнародної міграції проявляється в активізації міждержавного співробітництва в міграційній сфері на двосторонній і багатосторонній основі, що має місце в різних регіонах світу.

Основними відмінними рисами міжнародної міграції, порівняно з внутрішньою міграцією, є низка важливих, властивих тільки їй ознак: державний нагляд за міграційними переміщеннями через державні кордони мігрантів і подальшим перебуванням їх в країні; ступінь відкритості держави для зовнішнього світу; прагнення держави до інтеграції або ізоляції; політика держави на ринку праці, в питаннях надання притулку, боротьби з незаконною міграцією.

Як і будь-який глобальний процес, міжнародна міграція не тільки відкриває нові можливості, але й ставить нові проблеми перед світовим суспільством. Для зміцнення зв'язку між міжнародною міграцією та розвитком недостатньо лише усвідомлювати їх взаємозалежність – необхідно створити сприятливі умови для інтеграції мігрантів у приймаючі суспільства та отримання максимальної користі з міграційних процесів.

Одним із джерел збільшення населення країн, тобто одним з обов'язкових передумов прогресу, є переселення мігрантів на постійне місце проживання. Однак проблеми міграції населення є водночас політичними, оскільки вони пов'язані з перетинанням національних кордонів значною кількістю людей, а також з формуванням на території країни імміграції нерідко великих за розмірами громад з нестійкою міграційною поведінкою, що сприяє підвищенню соціальної напруги. Сучасний етап розвитку міграційних процесів характеризується тим, що тою чи іншою мірою міграційними потоками охоплені всі країни світу, а масштаби міграції обчислюються вже сотнями мільйонів людей, які перетинають щорічно з різних причин і з різними цілями державні кордони, що дозволяє говорити про глобальний характер цього суспільного явища.

Як показує досвід останніх десятиріч, наслідки глобальної міграції можуть бути різними та неоднозначними. З одного боку, міграція може являти собою живильну основу, а з іншого боку – руйнівну силу. Підвищення інтенсивності різних видів міграції – економічної, етнічної, трудової – характерна риса глобалізації, а частка мігрантів у постійному населенні країн відображає ступінь залучення до глобалізаційних процесів. Звичайно, міграція, що контролюється та регулюється певними нормами, може приносити позитивний ефект для економіки, демографічної ситуації, соціального розвитку та культурного життя країн, що відпускають мігрантів, та приймаючих країн. Міграційні потоки, що регулюються, можуть компенсувати нестачу трудових ресурсів і стимулювання освоєння незаселеної території, позитивним чином змінювати вікову структуру населення та вносити різноманіття в культурне життя, таким чином сприяючи соціально-економічному розвитку держави.

Потоки міжнародної міграції мають в цілому спрямованість із країн, що розвиваються, в розвинені регіони світу, що зумовлено, зокрема, де-

мографічною ситуацією в цих регіонах. Поеднання низької народжуваності та низької смертності в розвинених країнах формує таку демографічну структуру, за якої виникає нестача трудових ресурсів у працездатних вікових групах. Багато країн у такій ситуації вдаються, явно чи приховано, до політики, що заохочує міграцію. З іншого боку, в країнах, що розвиваються, висока народжуваність в поєднанні зі зменшенням дитячої смертності формують дуже молоду вікову структуру населення, сприяючи найвищому приросту населення в працездатних вікових групах. Оскільки можливості зайнятості не можуть рости такими ж темпами, ринок праці молоді переповнюється, створюючи потенціал для трудової міграції в інші країни.

Однак чисельність і розмір міграційних потоків, не викликаних цією демографічною причиною, призводять багатьох до питання, чи є зростання населення таким уже й важливим фактором у поясненні причин міграції. Значна міграція має місце між країнами, що розвиваються, – такі країни відрізняються високим рівнем народжуваності і молодою віковою структурою. Один із прикладів – потоки біженців, які прямують сусідніми країнами в регіони, які розвиваються, що особливо наочно видно на прикладі Африки. Водночас в інших випадках економічні можливості, що виникають у нових індустріальних країнах Азії, нафтовидобувних країн Перської затоки, Західної Африки, Південної Африки, Венесуели і Мексики в Латинській Америці, стали «магнітами» для економічних мігрантів. З іншого боку, спостерігається значний потік мігрантів з однієї країни в іншу, при тому що обидві з них мають низьку народжуваність, як, наприклад, зі Східної в Західну Європу.

Разом з тим міграційні процеси мають як переваги, так і недоліки, стаючи, таким чином, джерелом протиріч і конфліктів. Нерегульована міграція може спричинити зріст тіньової економіки, підвищення злочинності, скорочення заробітної плати місцевого населення, посилювати міжнаціональну напругу. Так, міграційні потоки в розвинені країни зменшують частку титульних націй, бо мігранти, як правило, мають більш високий рівень народжуваності, наприклад, у Німеччині, в Італії та інших країнах. Багатий міжнародний досвід і сучасна світова практика дають зрозуміти, що міграція сприяє економічному і соціальному розвитку держав і навіть цілих регіонів світу, заповнює потреби економік країн трудовими ресурсами, виступає засобом тісної міжнародної комунікації на людському рівні, відіграє помітну

роль в міжкультурному обміні між країнами і народами. Водночас міграція несе загрози приймаючому суспільству. Мігранти привносять в нове середовище свою культуру поведінки, яка часто суперечить традиціям і цінностям приймаючого товариства. Міграція стала першочерговим завданням політичних дебатів у багатьох країнах Європи та США. У всіх цих країнах міграційні дебати, як правило, можна звести до трьох основних позицій. Першу позицію поділяє незначна меншість, вона не має серйозної політичної підтримки: міграція фундаментально вигідна розвиненим країнам, тому що мігранти допомагають пом'якшити демографічні проблеми і сприяють розширенню професійної бази економіки.

Друга позиція – повна протилежність першій: міграції треба запобігати будь-якими доступними способами. Захисники цих поглядів зазвичай переконані, що мігранти негативно впливають на рівень зарплат, особливо в нижній частині піраміди розподілу доходів, і знижують якість життя місцевих жителів. Вони також говорять, що мігранти руйнують культуру і традиції країни, а економісти нерідко недооцінюють значення подібних тверджень з емоційним забарвленням.

Третя позиція – десь посередині між цими двома крайнощами. Її прихильники частково визнають потенційні вигоди міграції, але закликають до проведення суворих професійних перевірок, які б гарантували, що тільки мігранти здатні заповнити нестачу кваліфікованих кадрів у країні, можуть в'їхати в цю країну. Завдяки таким діям міграція сприятиме підвищенню якості пропозиції на ринку праці та конкурентоспроможності компаній, не створюючи культурних проблем.

Багато економічно розвинених країн тривалий час намагалися механічно заповнювати чисельність населення мігрантами, перш за все трудовими. Навіть виник термін «заміщуюча міграція», який означав міграційні потоки, які компенсували скорочення чисельності населення або окремих вікових контингентів населення. Однак, як показує практика, масштабна заміщуюча міграція принесла з собою масу культурних, соціальних і навіть політичних проблем. Наразі міграційна політика економічно розвинених країн стає все більш жорсткою щодо некваліфікованої робочої сили, віддається перевага людям з високою кваліфікацією та мігрантам, які навчаються. Крім того, значна увага приділяється демографічній політиці, яка направлена на стимулювання народжуваності та на підтримку сімей з дітьми. Більшість економічно

розвинених країн, які потрапили в демографічну кризу, здійснюють політику, яка має на меті підвищення народжуваності.

Будучи предметом тривалого періоду співпраці держав, міграція одночасно є глобальним явищем. При регулюванні міграції інтереси окремих держав доповнюються діяльністю міждержавних універсальних і регіональних об'єднань. Міжнародно-правові механізми регулювання міграції ще не отримали детального розгляду в правовій науці, і це багато в чому пов'язано з відсутністю аналізу їх змісту, ролі спеціальних принципів регулювання міграції та уніфікованої класифікації типів міграції.

Слід особливо відзначити серйозні зрушення в політичній сфері, особливо в контексті залучення громадянського суспільства через соціальні мережі та інші онлайн-платформи, а також щодо стандартів політичного лідерства. Зовсім недавно ми стали свідками шквалу аналітичних матеріалів і коментарів про зміни, що відбуваються в демократичних системах всюди в світі, про їх наслідки для державного управління, геополітики та міжнародного співробітництва. Ми живемо в період, коли оскаржуються основні цінності, що лежать в основі глобального управління. Цінності рівності, підзвітності, неупередженості, справедливості, правосуддя і чесності активно підриваються. Як ми спостерігали впродовж всієї історії, їх постійна і систематична корозія може вилитися в посягання на права людини і, зрештою, в нападки на групи людей всередині товариств.

У контексті нинішніх зрушень міжнародна міграція все більше перетворюється на зброю. Дехто використовує її як політичний інструмент, що підриває демократію й інклюзивну громадську участь. Деякі лідери прагнуть розділити громади, спекулюючи на проблемі міграції, применшуючи значні переваги і матеріальні вигоди, які несе з собою міграція, і наполегливо ігноруючи факти нашої історії, пов'язані з міграцією. При цьому ми все частіше стаємо свідками використання соціальних мереж як засобу поділу та поляризації, і не лише стосовно проблеми міграції, але й іноді у зв'язку зі спостережуваним нами застосуванням мережевої «тактики трайбалізму» активістами, які намагаються зобразити міграцію в негативному і такому, що вводить в оману, світлі. Ці зміни в описах міжнародної міграції підкріплюються впровадженням технологічних інновацій, особливо інформаційно-комунікаційних технологій [14].

2. Особливості трудової міграції в умовах глобалізації

Важливою проблемою сьогодення є значні потоки нелегальної та напівлегальної трудової міграції. Трудова міграція є першочергово значущим предметом сучасного міжнародно-правового регулювання. Це пов'язано з затребуваністю, яка спостерігається у світі щодо пересування трудових ресурсів і послуг, з інтернаціоналізацією сучасного виробництва та накопичення капіталу. Якщо право в цілому, і міжнародне право зокрема, виступають регулятором суспільних і міждержавних відносин, то цілком зрозуміло, що його норми спрямовані на пріоритетні сфери взаємодії держав, у даному випадку на трудову міграцію. У ч. 1 ст. 2 Міжнародної конвенції ООН про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їх сімей 1990 року вони визначені, як «особи, які будуть займатися, займаються або займалися оплачуваною діяльністю в державі, громадянами якої вони не є» [6]. Як відомо, універсальним міжнародно-правовим стандартом виступає право кожної людини на працю. Під ним згідно ч. 1 ст. 6 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 року мається на увазі право індивіда «заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає і на яку він вільно погоджується» [8].

Трудова міграція може бути викликана як прагненням змінити параметри власного робочого місця, так і зовнішніми щодо місця проживання умовами: соціокультурними, житлово-побутовими, екологічними, природно-кліматичними та ін. При оцінюванні міжнародно-правового регулювання трудової міграції такі параметри не враховуються в принципі, залишаючися сферою суто соціологічною. Це пояснюється тим, що трудова міждержавна міграція має суворо поворотний характер. Це відрізняє її від інших типів добровільної міграції, наприклад, від переїзду особи на постійне місце проживання до іншої держави через возз'єднання з членами сім'ї або участі в програмі повернення на історичну батьківщину.

Незважаючи на відмінності в національно-правовому регулюванні категорій трудящих-мігрантів і їх статусу, будь-яка приймаюча держава виробляє селекцію іноземних працівників. Вони умовно поділені на тих, кому приймаюча держава пропонує короткострокове перебування, і тих, хто може претендувати на тривале проживання та заслуговує окремих інтеграційних заходів і програм (мовних, культурних, сімейних) тощо.

Основною тенденцією трудової міграції є сезонний характер роботи в приймаючій державі. Відсутність інституту інтеграції, націленість самих мігрантів на сезонність у роботі породжує комплекс проблем як для самих мігрантів, так і для приймаючого суспільства. Крім того, слабо проявлена селективна функція міграції населення. Все це породжує відокремлене існування трудових мігрантів, геттізацію, є причинами конфліктності та роздратування з боку приймаючого населення стосовно мігрантів, особливо щодо трудових. Саме тому настільки важливою є успішна інтеграція мігрантів. Для самих мігрантів інтеграція створює умови для стабільного існування й ефективного досягнення міграційних цілей.

Глобалізація світових міграційних процесів потребує активної участі країн, різних за своїм економічним рівнем в універсальному міжнародно-правовому регулюванні. Розподіл міграційних трудових потоків у світі нерівномірний: одні країни тільки приймають трудових-мігрантів, інші є державами виїзду, треті виконують обидві функції. Тому зацікавленість у посиленні міжнародно-правового регулювання трудової міграції у них різна. З огляду на тимчасовий характер зайнятості трудящих-мігрантів, слід передбачити в міжнародно-правовому регулюванні принцип зворотності. Він повинен забезпечуватися і направляючою, і приймаючою державою. Гарантією законного перебування та виїзду на національному рівні слугує видача приймаючою державою дозволу на тимчасове перебування або дозволу на проживання, які мають встановлений термін дії для іноземних працівників. Міжнародні договори регіонального та двостороннього рівня повинні забезпечувати співпрацю зацікавлених держав за класифікацією видів трудової міграції, гарантії реалізації правового статусу трудящих-мігрантів і забезпечення їх безпечного повернення на батьківщину.

Великих масштабів набула нелегальна міграція. М. Околоскі справедливо зазначає, що незаконність міграції зазвичай розуміється як невідповідне закону діяння, спрямоване на досягнення місця призначення в іншій державі або отримання постійного місця проживання за межами держави походження. Це включає в себе методи самопідтримки, такі як незаконна зайнятість або будь-яка інша невіршена діяльність з метою отримання доходу в іноземній державі. Термін «незаконна міграція» передбачає будь-який рух населення в державу, з неї або через неї, а термін «незаконний мігрант» – будь-яку особу, що залучена до такого

руху, незалежно від її громадянства або держави, де порушення закону мало місце [13, с. 58–60]. Йдеться про дешеву й абсолютно безправну робочу силу, значну частину якої становлять жінки. Нелегальні переміщення призводять до масової маргіналізації мігрантів і криміналізації всієї сфери міграційних відносин. Мігранти працюють нелегально і вкрай незахищені як з соціальної, так і з правової точки зору. У значній частині світу мігранти не лише виконують роботу, яку відмовляються робити місцеві жителі, але й займаються діяльністю, що вимагає високої кваліфікації, якої не мають місцеві жителі. У ряді країн цілі сектори економіки та багато сфер комунальних послуг стали виключно залежати від наявності працівників-мігрантів і миттєво розвалилися б, якби ці працівники раптом зникли.

Загрозою світовому порядку виступає незаконна міграція, що супроводжується такими явищами, як приховування мігрантами реальної мети в'їзду або таємний перетин міжнародних кордонів, нелегальне перебування іноземних громадян, організовані злочинні діяння, пов'язані з торгівлею людьми та експлуатацією трудової зайнятості іноземних громадян.

Першочерговим завданням держави є проведення відповідної міграційної політики, яка б сприяла зменшенню масового відтоку молодих українців за кордон, створення сприятливих умов життя і праці населення в своїй країні, захист інтересів своїх працівників за кордоном.

Проблема міграції стає найбільш суттєвою в містах, оскільки саме там мігранти шукають кращого життя. При цьому життя в містах дозволяє більшою мірою інтегруватися в суспільство. Міста, крім цього, забезпечують гідний рівень житла, освіти, медицини, транспорту тощо. Хоча провідна роль міст у застосуванні перших заходів у відповідь на міграцію незаперечна, вони в цілому далекі від адекватної участі в національній та міжнародній системі вирішення проблем міграції. При великій кількості мігрантів, що прибувають у міста, керівництво міст стикається з проблемою забезпечення життєво важливою міською інфраструктурою і послугами для задоволення потреб мігрантів. Сюди входять доступне і соціальне житло, якісна освіта і медичні послуги, простий доступ до основних комунальних послуг (вода, електроенергія тощо), надійне і неперевантажене транспортне сполучення та інфраструктура і, нарешті, забезпечення інтеграції та соціальної згуртованості з місцевим населенням.

Ще однією проблемою можна визначити те, що міграція може бути і причиною бідності, і її наслідком. Аналогічно, бідність може зменшитися або зрости в результаті міграційного руху населення. У деяких регіонах і за певних обставин бідність може виступати корінною причиною міграції, в той час як в інших регіонах, за інших обставин, бідніше населення буде виявляти найменшу схильність до міграції. Так само в одних регіонах за допомогою міграції люди зможуть вибратися з бідності, а в інших міграція посилить бідність. Міграцію часто розглядають як елементарну втечу від бідності: оскільки в одному місці можливості життя вкрай обмежені, люди переїжджають в інше місце, щоб вижити. Втеча від масового голоду є класичним прикладом такого роду взаємозв'язку, що було підтверджено численними повідомленнями в засобах масової інформації, які зображують виснажених людей, які долають величезні відстані, щоб дістатися до організованих міжнародними установами та благодійними організаціями пунктів харчування. Абсолютно зрозуміло, що такі випадки мають місце, але зазвичай вони відбуваються в найбідніших країнах світу, переважно в тропічній Африці [12].

Мало що викликає таку полеміку, як міжнародна міграція, частково тому, що з нею пов'язано так багато різних інших питань – економіка, демографія, політика, національна безпека, культура, мова і навіть релігія. Таке поєднання лише ускладнює і без того складне розроблення політики, яка б дозволила максимально використовувати переваги міграції для країн, в яких мігранти осідають, тих, які вони залишають, і для самих мігрантів. Подолання цих труднощів вкрай важливо, тому що міграція завжди мала місце в історії людства: люди завжди шукали нові й кращі місця для проживання і будуть продовжувати шукати їх у майбутньому. Більш того, багато країн мусимуть залучати мігрантів у найближчому майбутньому для вирішення проблеми старіння населення і можливого заповнення прогалин у робочій силі. Країнам з уже сформованим великим співтовариством мігрантів потрібно буде знайти шляхи поліпшення результатів мігрантів у таких галузях, як освіта і зайнятість.

Природа міграції дуже відрізняється між країнами. У деяких країнах, таких як США і Франція, більшість тих, хто іммігрував легально, зробили це через сімейні причини – або переїжджають до близьких родичів, які вже проживають у цих країнах, або починають життя в шлюбі. В інших країнах, таких як Швейцарія, більшість іммігрантів по-

дорожують, бо мають право на роботу і життя в країні. Є й інші відмінності: в традиційних «країнах поселення», таких як Австралія, Канада і США, більшість іммігрантів планує оселитися на постійній основі. А в багатокраїнній зоні вільного пересування, такій як Євросоюз, міграція носить, скоріше, тимчасовий характер.

Це твердження справедливо підтверджують Р. Харитонов та О. Шишменко: «...вибір українських біженців до ЄС як напряму міграції цілком зрозумілий, оскільки ЄС протягом своєї історії був одним із центрів тяжіння збільшеної міграції та територією захисту для людей, які тікають від переслідувань чи серйозної шкоди у своїй країні. походження. У ЄС, зоні відкритих кордонів і свободи пересування, країни-члени поділяють однакові фундаментальні цінності та спільний підхід до гарантування високих стандартів захисту для біженців, які визначаються спільною міграційною політикою, правовою основою з яких є установчі договори ЄС» [9, с. 88].

Усі ці фактори, а також потреби країн з високою і низькою кваліфікованою робочою силою, позначаються на тому, яким чином уряди намагаються керувати міграцією. Тим не менш, важливо пам'ятати, що велика частина міграції не контролюється безпосередньо урядами. У багатьох випадках люди дійсно мають право оселитися за кордоном, наприклад, тому що країна визнає офіційне право на возз'єднання сім'ї, або тому що вона взяла на себе зобов'язання прийняти певне число претендентів притулку, або тому що вона складає зону вільного пересування. Також існує і феномен незвичайної (або «нелегальної») імміграції – спірне питання в багатьох країнах, яке має, до того ж, і тенденцію стимулювати публічну антипатію навіть щодо легальної міграції.

Вплив мігрантів на країни, в яких вони поселяються, перебуває в центрі уваги, але зворотна сторона медалі залишається в тіні, а саме – як впливає міграція на країни й економіки, які мігранти залишають. Для країн світу, що розвиваються, міграція може бути і благословенням, і прокляттям: благословенням через грошові перекази, іноземні контакти і досвід, а прокляттям, тому що вона забирає найкращих. Очевидно, що в умовах старіння населення і низьку народжуваність приплив робочої сили є запорукою успішного розвитку в майбутньому. Без мігрантів неможливе зростання європейських економік. Але поряд з цим масштабна міграція, формування етнічних громад і їх відокремлений розвиток сприяє зростанню ксенофобії та націоналізму серед титулова-

ного населення європейських країн, зростанню активності ультраправих, націоналістичних партій і організацій, які закликають європейців до захисту своєї національної ідентичності. Без ефективних програм з адаптації мігрантів є неможливим безконфліктний розвиток товариств. Міграція населення значно впливає на демографічну ситуацію, як у країні виїзду, так і в країнах в'їзду. Все це може призвести до певних зрушень не тільки в плані вікової структури населення, а й народжуваності та смертності. Крім того, зростання міграційної інтенсивності впливає певним чином на народжуваність і в бік її зменшення, цей процес тісно взаємопов'язаний з сімейно-шлюбними відносинами.

Глобальні міграційні процеси призвели до формування великих діаспор та «діаспоризації» економіки багатьох країн. XXI століття можна охарактеризувати як «століття діаспор», які значно збільшились, починають відігравати все більш значиму роль та є вагомим ресурсом. Посилення міграційної активності викликає загострення міжнаціональних проблем. Відбувається зіткнення різних культур, цінностей, конфесій, що може призвести до серйозних наслідків, таких як міжнаціональний конфлікт, війна. В умовах глобалізації виявилася ще одна властивість зовнішньої міграції: міжнародні міграційні потоки наразі продовжують формуватися переважно за рахунок населення країн, що розвиваються, основним мотивом переміщення яких є прагнення забезпечити себе і своїх близьких вищим рівнем життя, який у провідних країнах світу в десятки разів вище, ніж в інших країнах. Мігранти все частіше не тільки ухиляються від повернення на батьківщину, але й прагнуть переселити до себе близьких родичів. Представники різних діаспор пересилають гроші та інвестують в економіку своєї батьківщини. Враховуючи значну роль діаспор у деяких державах, останнім часом суттєво активізувалася політика підтримки міграції та діаспори, навіть були призначені спеціальні міністри зі справ діаспори (наприклад, у Марокко, Armenії та ін.). В умовах глобалізації діаспору можна розглядати не тільки як частину народу, який проживає за межами своєї країни, який має з нею духовне, культурне та історичне коріння та прагне до підтримки різноманітних контактів з історичною батьківщиною, але й як транснаціональну мережу, яка перебуває на етапі становлення, проте таку, що містить соціально-економічний, культурний та загально-політичний потенціал.

Виникає парадоксальна ситуація: майже всі країни світу мають потребу в ще більшому притоці мігрантів і на нього розраховують, водно-

час стикаються з величезними труднощами, викликаними необхідністю інтегрувати новоприбулих у місцеве середовище. Особливо значні труднощі відчувають країни, в яких громади мігрантів витіснені на узбіччя життя і змушені існувати в гетто з низьким рівнем суспільних послуг, охорони здоров'я, шкільної освіти та правоохоронної діяльності. На політичних майданчиках і в ЗМІ очорняється соціальна, культурна, етнічна та релігійна самотність мігрантів, що посилюється відмовою в політичній підтримці інтеграції. І навпаки: в країнах, де усвідомлено поводяться з усіма однаково шанобливо та допомагають мігрантам асимілюватися, досягнуто чималих успіхів у справі їх інтеграції та залучення у виробничу діяльність і життя суспільства. Але тим не менше, мігрантів з готовністю звинувачують в тому, що з їх появою почало зростати безробіття, люди перестали відчувати себе в безпеці, зменшилась якість суспільних послуг, посилилася маргіналізація і криміналізація в середовищі робітничого класу, серед людей похилого віку і молоді. Хибне тлумачення цих факторів і маніпулювання ними в політичних цілях посилюють почуття незахищеності серед населення, росте підтримка демагогів, що розсипаються у фальшивих обіцянках і пропонують легкі рішення сильно спрощених проблем.

Проте названі явища мають цілком реальну основу: лібералізація ринку і зростаюча конкурентна боротьба на міжнародній арені в умовах глобалізації. Якраз це і викликає зниження до мінімуму заробітної плати, пільг і допомог, погіршення умов праці. Щоб залишитися на плаву, роботодавці змушені наймати дешеву, покірну і незахищену робочу силу. Для деяких підприємств і прихильників уряду це означає найм іноземців та/або відмова від їх офіційної реєстрації з тим, щоб змусити їх працювати за низьку плату в невідповідних ніяким нормам умовах.

В умовах глобалізації потребує перегляду стратегія міграційної політики. Міграційна політика розвинених країн, яка реалізується сьогодні, дає суттєві збої. З одного боку, вона направлена на обмеження міграційних потоків з бідних країн на підставі різних критеріїв, а з іншого – намагається привести етнокультурне різноманіття мігрантів до загального знаменника. Міжнародна міграція висвітлила всі недоліки в галузі міжнародного регулювання і загострила увагу на першочергових проблемах, які потребують узгодженого підходу всіх держав-членів до якнайшвидшого їх вирішення. З позицій міжнародного права, регулювання міграції обумовлено відносинами між державами, які беруть

участь у міграційному обміні та приймають мігрантів, включає також правові основи діяльності міжнародних міжурядових організацій у цій галузі. Крім того, держави беруть участь в універсальних механізмах захисту певних категорій мігрантів.

Міграція як актуальний предмет міжнародного співробітництва диктує необхідність уніфікованих підходів. Свобода пересування за межі власної держави виступає універсальним міжнародно-правовим стандартом, закріпленим у змісті Загальної декларації прав людини 1948 року (ч. 2 ст. 13) [2] та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року (ч. 2. ст. 12) [7], обмежується державним суверенітетом країн прийому. Звісно, що сьогодні потрібно говорити про суб'єктивне право індивіда на міграцію. Водночас будь-який перетин міжнародних кордонів має призначенням територію певної держави, і індивід, що в'їжджає, підпадає під її юрисдикцію. Національно-правові системи регулювання міграції та форми міждержавного співробітництва в цій галузі взаємно впливають одне на одне.

У сучасному міжнародному праві сьогодні одночасно спостерігаються такі тенденції, як збереження універсальних підходів і посилення регіональної та субрегіональної правотворчості в рамках відповідних об'єднань держав. Питання про можливість впливу держав на впорядкування міграційних потоків підтверджує значення нових правових підходів до взаємодії регіональних і субрегіональних систем регулювання. Водночас універсальні міжнародно-правові основи впливу на процеси міграції стають частиною глобального світового порядку.

Міжнародно-правове регулювання у сфері міграції не має відокремленого характеру і не має ще такого рівня систематизації, який уможливив би говорити про єдність спеціальних методів, норм і принципів галузевого регулювання. Для кожного типу регулювання міграції повинні бути передбачені спеціальні принципи, якими б керувалося міждержавне співтовариство при поводженні з різними категоріями мігрантів. Очевидно, що наявні механізми міжнародно-правового регулювання міграції не можуть бути повністю зараховані до якої-небудь однієї галузі міжнародного публічного права. Умовний поділ всіх типів міжнародного пересування на вимушені й добровільні види міграції та принципів відмінності в їх правовому регулюванні є концептуальними міжнародно-правовими підходами, вони досить чітко позначені відповідними міждержавними договорами. Крім того, ці підходи залежать

від потреби приймаючих держав у подібній класифікації, пов'язаній з утриманням чинних універсальних і регіональних договорів та національним міграційним законодавством.

Організація Об'єднаних Націй докладає багато зусиль для врегулювання всіх питань, що стосуються міжнародної міграції. Спільним рішенням держав-членів створюються різні структури, що мають у своїй компетенції проблеми скрутного становища мігрантів в окремих регіонах і відстежують напрямки потоків міграції, провідну статистику міжнародної міграції. Організація глобального форуму і діалогу з питань міжнародної міграції та розвитку стали важливою віхою в обговоренні цих проблем. Конференції подібного рівня і масштабу уможливили не тільки налагодити й удосконалити механізми міжнародного співробітництва з питання міграції, але й залучити до процесу обговорення членів громадянського суспільства й організації, що не мають офіційного статусу в системі ООН. З метою вирішення проблем, пов'язаних з міграційною ситуацією, як у Європі, так і в цілому в світі, державам необхідно зосередитися на виробленні ефективної міграційної політики, створенні комплексу заходів, які можуть включати в себе нормативне врегулювання, а також зміну політичних курсів провідних держав щодо міграції.

Якщо прямо враховувати диференційований підхід держав до вирішення і врегулювання проблем різних категорій мігрантів, то слід зазначити важливість нормативного закріплення їх класифікації, проте в класифікацію не слід включати всі практично і теоретично наявні категорії мігрантів, достатньо обмежитися лише тими з них, для яких мається на увазі здійснення спеціального регулювання правового характеру, наприклад: за правовим статусом – легальні й нелегальні; за територіальною ознакою – зовнішні і внутрішні; за мотивами і цілями – добровільні (навчальні, трудові, сімейні) і вимушені (особи, які шукають притулку, біженці, переміщені особи, екологічні мігранти).

Заборонних заходів на кордонах вже не достатньо для утримання міграції, потрібно необхідно створити умови для розвитку бідних країн і регіонів – тих, з яких йде найбільша кількість мігрантів. У тому числі вкладення грошей в освіту, планування сім'ї, нові медичні та інформаційні технології, розвиток медичної та соціальної інфраструктури. Це допоможе підвищити в цих державах стандарти життя та рівень загального оптимізму, понизить зовнішню міграцію в розвинуті держави. Сучасна ситуація в глобальному масштабі накладає на розвинені країни

відповідальність за безпеку, це є своєрідна плата за ту велику дистанцію, яка виникла в результаті нерівномірного розвитку та їх критичного відриву від найбідніших країн протягом останніх десятиріч.

З метою контролю над в'їздом пропонується дослідити глибинні причини міграції, особливо в країнах походження, яким притаманна економічна та соціальна відсталість. Допомога на розвиток іноді уявляє альтернативу міграції, є благою спробою позбавити населення цих країн від страждань і психологічних труднощів, пов'язаних з відривом від коренів їх власної культури. Однак цей підхід має багато недоліків. По-перше, не зрозуміло, яким чином потрібно орієнтувати допомогу, щоб скоротити міграцію. По-друге, будь-яке помітне економічне зростання в країні походження швидше призводить у короткостроковому і середньостроковому плані до зростання міграції з цих країн. По-третє, використання економічного зростання в країнах походження як засобу зменшення міграційного тиску породжує інші питання, такі як, наприклад, торгові угоди та потоки грошових переказів, а це може привести до нових проблем у галузі зовнішньої та торговельної політики. Нарешті, може скластися враження, що країни, в які мігрують громадяни, керуються егоїстичними мотивами, а це теж може породити серйозну напруженість між країнами походження та державами призначення. З цих причин ані розвиток допомоги, ані створення зон вільної торгівлі, хоча це і є важливою частиною політичного рівняння, не можуть розглядатися як замітники всеосяжної міграційної політики.

Переудусім держава повинна турбуватися про добробут власних громадян, і постійне утримання біженців за рахунок податків є категорично неможливим. Тому необхідно створювати умови, щоб мігранти були самодостатніми, могли не залежати від грошової допомоги, могли самі забезпечувати себе в країні перебування.

Наступна проблема – ослаблення державної безпеки. Тероризм уже багато років по праву є загрозою суспільству. Різні організації подібного складу, які пропагують іслам у радикальному і спотвореному вигляді, створили несприятливі й упереджені думки про мусульман майже у всіх країнах Європи. З цього випливають міжнаціональні конфлікти, розпалюються внутрішньодержавна і міжнародна обстановки, національна більшість починає налаштовуватися проти мігрантів. Більш радикально спрямовані представники національної більшості починають атакувати етнічні квартали і руйнувати предмети релігійних культів.

Третя проблема – масштабні зміни соціально-культурної сфери. Нові релігійні течії та етнічні традиції перекроюють усталений соціальний устрій, нелегальна міграція сприяє створенню гетто, які функціонують як мікродержави, де діють свої закони і норми поведінки. Неможливість забезпечити національну більшість робочими місцями, не кажучи вже про мігрантів, призводить до все більшого рівня злочинності.

Незважаючи на те, що міграційні відносини важко контролювати, саме вони (при грамотному регулюванні) можуть сприяти розвитку держави та її зовнішньої політики. Позитивними ефектами міграції можна назвати програми міжнародного обміну студентами та школярами, програми обміну співробітниками підприємств з різних держав для перейняття досвіду та інновацій, міжнародні договори про співпрацю та міжнародні державні контракти. Таке унікальне явище, як міграція, необхідно об'єктивно оцінювати, аналізувати сукупність плюсів і мінусів. Міграція, що приносить користь і сприяє розвитку держави та зміцненню зовнішніх відносин, безумовно, гідна підтримки і заохочення.

Висновки

На основі вище викладеного матеріалу можна зробити висновок, що на сьогоднішній день невід'ємним фактором, що впливає на політичні, економічні, культурні та інші відносини між державами, є міграційні процеси. Міжнародно-правове регулювання міграції охоплює безліч різноманітних джерел. Міжнародна міграція тісно переплітається з багатьма факторами розвитку держав, регіонів і світу в цілому. Увага держав, які активно залучені в міграційні потоки, сфокусована на прагненні зрозуміти ці взаємозв'язки та, відповідно, вибудовувати на цьому розумінні як національну міграційну політику, так і міждержавне співробітництво в міграційній сфері з метою отримання найбільшого позитивного ефекту для економічного, політичного, демографічного розвитку.

Міграція – це явище, яке має місце з самого початку існування людства, викорінити його не уявляється можливим. Глобальні імміграційні процеси захлинули світове співтовариство, мільйони людей з року в рік залишають свою історичну батьківщину в пошуках кращого і безпечнішого місця для проживання. Однак такі масштабні процеси не можуть не спричинити будь-яких негативних наслідків, серед яких – деградація економічного потенціалу. Нелегальна трудова міграція сприяє знижен-

ню надходження податкових виплат. Крім того, утримання біженців і переселенців також потребує певних витрат. Міграційні процеси в умовах глобалізації – це, перш за все, об’єктивне посилення проникливості міждержавних перегородок і різке зростання швидкості та інтенсивності трансдержавних, транснаціональних перетікань людських ресурсів. Наслідки міграції, як бачимо, проявляються в різних сферах і можуть бути як позитивними, так і негативними. У зв’язку з цим одним із основних завдань, що стоять перед країнами в епоху глобалізації, є розроблення ефективної міграційної політики, чітка регуляція міграційних процесів, щоб забезпечити безконфліктний і благополучний розвиток країн, їх подальше економічне, політичне, культурне та соціальне процвітання.

Крім того, результат міграції далеко не завжди передбачуваний, можна висловити деякі міркування щодо міграційної політики: по-перше, необхідно приділяти постійну увагу захисту мігрантів – як чоловіків, так і жінок; по-друге, міграція – це не нове явище, хоча наразі й проявляються деякі нові тенденції, вона була присутня в усі часи і в усіх країнах. Міграція ніколи не припиниться. Урядам країн варто усвідомлювати, що всі спроби контролювати міграцію всередині країни безперспективні, вони можуть мати лише короткостроковий ефект.

Міжнародно-правове регулювання міграції людей має диференційовано залежати від цілей, які ставляться державами-учасниками. У будь-якому випадку імплементація спеціальних міжнародно-правових норм, принципів та інститутів в міграційній сфері є необхідною умовою міждержавного співробітництва. Особливістю їх застосування виступає та обставина, що чинні міжнародно-правові механізми регулювання міграції можуть бути реалізовані тільки на території конкретної країни, що приймає. Прийом мігрантів тісно пов’язаний з дотриманням загального принципу поваги прав і свобод людини, а також з використанням приймаючою державою універсальних основ звернення і певного правового режиму щодо біженців, шукачів притулку і трудящих-мігрантів.

Список використаних джерел

1. Білошицький С. Сучасна міжнародна міграція як політична проблема та об’єкт політичної науки. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 4 (78). С. 142–158.

2. Загальна декларація прав людини 1948 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
3. Дарвіш К. Проблеми глобальної міграції: витоки та рішення. URL: <https://www.liga.net/world/opinion/problema-globalnoy-migratsii-istoki-i-resheniya>.
4. Мануїлова К. В. Інституційна система регулювання міжнародної міграції. *Правова держава*. 2019. № 34. С. 125–130.
5. Міжнародна організація міграції. Доповідь про міграцію у світі 2020 року. URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/final-wmr_2020-ru.pdf.
6. Міжнародна конвенція ООН про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їх сімей 1990 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_203#Text.
7. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
8. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
9. Харитонов Р. Ф., Шишменко О. І. Міжнародно-правовий захист прав мігрантів в ЄС: сучасний стан. *Науковий журнал «Південноукраїнський правничий часопис»*. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. № 4. С. 87–90.
10. Чайковський Ю. В. Міжнародна міграція і внутрішня безпека держави. *Правова держава*. 2019. № 33. С. 173–178.
11. Юськів Б. М. Глобалізація і трудова міграція в Європі : моногр. Рівне : видавець О. М. Зень, 2009. 476 с.
12. Martin P. L., Widgren J. International migration: facing the challenge. *Population Bulletin*. 2002. №. 57 (1). 43 p.
13. Okoloski M. Illegality of international population movements in Poland. *International Migration*. 2000. Vol. 38. №. 3. P. 58–59.
14. Ritholtz B. The world is about to change even faster: Having trouble keeping up? The pace of innovation and disruption is accelerating. *Bloomberg Opinion*. 2017. URL: www.bloomberg.com/opinion/articles/2017-07-06/the-world-is-about-to-change-even-faster.
15. Stalker P. Workers without frontiers: the impact of globalization on international migration. London, 2000. 163 p.

Ключові слова: міграція, міжнародна міграція, глобалізація, міжнародно-правове регулювання, міграційна політика, трудящі-мігранти, міграційні процеси.

Key words: migration, international migration, globalization, international legal regulation, migration policy, migrant workers, migration processes

Т. Федорова

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4174-890X>

ІДЕЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОМУ ДИСКУРСІ

Вступ

Верховенство права – феномен, який посідає вагоме місце в сучасному політико-правовому та філософському дискурсі. Відомі політики та юристи зазначають, що у розділеному світі концепція верховенства права є одним із найбільших об'єднуючих факторів, можливо, найбільшим універсальним принципом [43], ідеалом, до якого варто прагнути [32]. Ідея верховенства права, що має давні традиції – ще з часів Античності, згодом перетворилася на доктрину, ідеологію, відхилення від якої розглядається як вада чи недолік правової системи будь-якого типу.

Верховенство права, як і будь-які інші правові феномени, не є статичним. За умов швидких соціальних і технологічних змін його зміст трансформується, розширюється сфера застосування, щоб відповідати новим реаліям та бути ефективним соціонормативним регулятором. Століттями верховенство права розглядалося як конституційний принцип виключно у межах національних правопорядків. Воно не було притаманним класичному міжнародному праву, а нині має основоположне значення для міжнародного миру, безпеки та політичної стабільності, для досягнення економічного та соціального прогресу і розвитку, для захисту права та свобод людини, воно посідає вагоме місце у доктрині міжнародного права як одна з найвищих правових цінностей, як ідеальна конструкція світового устрою, отримавши закріплення на нормативному рівні у міжнародно-правових актах.

Можна також сказати, що у мінливому світі та завдяки технологічним інноваціям верховенство права перетворилося на динамічну концепцію, здатну інтерпретуватися, для задоволення потреб та інтересів різних суб'єктів. Цифрова революція проклала шлях до технологічного прогресу і, водночас, до розвитку верховенства закону [62, с. 8].

Незважаючи на свою значущість і популярність у сфері міжнародних відносин, зацікавленість проблематикою міжнародного верховенства права не набула значного поширення у вітчизняних правників-міжнародників, про що свідчить, зокрема, відсутність посилань на них у статті, присвяченій міжнародному верховенству права, в українській «Енциклопедії міжнародного права». Доволі часто дослідники міжнародного верховенства права розглядають цей феномен крізь призму його національного контексту, що викликає низку застережень [6, с. 77]. Серед вітчизняних науковців, які докладають зусилля до розгляду цього питання саме в міжнародно-правовому контексті, необхідно назвати В. Буткевича, І. Городинського, К. Горобця, В. Денисова, О. Задорожного, М. Козюбру, Т. Короткого, І. Куровську, Є. Львову, В. Мицика, М. Патей-Братасюка, П. Рабіновича, С. Серьогіна, Є. Стрельцову.

1. Верховенства права: основні доктринальні інтерпретації

Верховенство права – одна з найскладніших і найбагатогранніших політико-правових ідей. Такий його статус обумовлений, насамперед, тим, що воно є багаторівневою теоретичною та філософсько-правовою конструкцією, засобом розуміння права, як національного, так і міжнародного, та визначальним елементом у механізмі забезпечення правопорядків усіх рівнів – національних, регіональних, міжнародного.

Складність дослідження верховенства права є проблемою не лише сьогодення. Воно визначається й характеризується історичною трансформацією, пов'язано з національними культурами, з політичними та юридичними ідеями і містить у собі безліч значень і проявів. Концепція верховенства права має європейське коріння, є продуктом тривалого еволюційного шляху європейської правової традиції, важливим ідеалом політико-правової думки. Неможливо зрозуміти його сучасний міжнародно-правовий контекст без розуміння цієї історичної спадщини.

У межах різних правових культур верховенство права по-різному сприймається доктриною і практикою. Зокрема, у філософсько-правовій доктрині сформувалися три основні традиції розуміння верховенства права: англо-американська – *Rule of Law*, засновником якої вважається А. Дайсі; німецька – *Rechtsstaat*, заснована на концепції державного врегулювання через право, значною мірою пов'язана з ім'ям

І. Канта; французька – *Étatdedroit*, уперше сформульована після Першої світової війни Р. Карре де Мальбергом, яка втілилась у формулу конституційної держави як юридичного гаранта фундаментальних прав. Переклад «Rule of Law» з англійської на українську має певні складності, зустрічаються такі варіанти: «верховенство права», «верховенство закону», «панування права», що спричиняє певну термінологічну багатоваріантність при розгляді цього феномену. Отже, як зазначає С. Серьогін, застосування «...слова “право” при перекладі слова “law” в цьому значенні обумовлено лише тим, що в українській правовій доктрині, як і в правових доктринах більшості країн континентальної Європи, традиційно для позначення системи загальнообов’язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечуються державою, застосовується слово “право”, а не “закон” [21, с. 35–36]. З цього приводу слушною є думка, що це питання є не стільки розумінням історичної форми самого верховенства права, а розумінням правових традицій, що дають ресурси для того, щоб думати про верховенство права певними способами, а не іншими [64, с. 44].

Оскільки генеза ідеї верховенства права багато в чому є частиною її сучасного застосування у міжнародному праві, необхідно розглянути основні доктринальні інтерпретації верховенства права. Розуміння верховенства права передбачає плюралізм концепцій та різноманітність їх типологій. Оскільки особливо суттєве значення мають відмінності між формальними, що можуть претендувати на універсальність і всезагальність, та матеріальними, що є більшою мірою локальними, соціорегулятивними закономірностями [20, с. 303], то концепції верховенства права поділяються на дві основні групи: формальні теорії та матеріальні (змістовні) теорії. Концепції, які наголошують на формальних аспектах верховенства права, описують інструментальні обмеження на здійснення державної влади, тоді як матеріальні теорії містять також вимоги до змісту закону, що зазвичай має узгоджуватися з правовими або моральними принципами. Важливо, що «...з формальної точки зору верховенство права полягає в тому, що в суспільстві мають існувати правові норми, яких дотримуються всі без винятку суб’єкти, у тому числі держава, тобто право обмежує державу самим фактом існування правил і процедур. Матеріальний аспект верховенства права полягає в тому, що мають існувати доволі чіткі змістовні стандарти, які визначають суть позитивного права» [14, с. 44–47]. Також існує інша

типологія підходів до розуміння верховенства права (розроблених не лише вітчизняними правниками): інтегральний підхід (П. Рабінович, Д. Вовк, М. Цвік та ін.); поелементний підхід (Ф. Гаєк, С. Головатий, Дж. Раз та ін.) [16, с. 28–96].

Історичний вимір верховенства права сприяє усвідомленню зв'язків між політичними подіями, уявленнями про право та інституційними структурами, а також розумінню того, як ці історичні чинники впливають на мислення в галузі верховенства права. Ідейні витoki верховенства права сягають часів Античності та пов'язані з Аристотелем, були продовжені у середньовіччі спробами відмежувати законні форми королівської влади від деспотичних режимів. У період Нового часу концепція верховенства права розвивалася у роботах Дж. Локка, Дж. Харрінгтона, у європейському Просвітництві – у працях Ш. Монтеск'є та ін.

У трактатах Аристотеля «Політика» та «Етика» викладено погляди філософа на світоустрій, на засади упорядкування відносин людей та народів. Основою цих відносин має бути природний порядок існування, де перед кожним членом виникає природня необхідність жити в спільноті. Аристотель розумів верховенство закону як практику політичної влади, що випливає з практичної мудрості, яка поєднує розум і бажання. Він зазначав, що позитивний закон може претендувати на розумність настільки, настільки він адекватно виражає ідею права та політичну природу людини, зазначаючи, що ці закони мають бути добрими, і якщо вони суперечать природному стану речей, то вони є неприйнятними [1, с. 150]. Аристотель дотримувався схожих із Платоном поглядів на небезпеку демократії та олігархії. Він побоювався, що ці режими налаштують багатих проти бідних, але визнавав, що ці типи урядів набували безлічі форм, і гіршими були ті, хто не мав верховенства закону. Правителі мають бути «слугами закону», тому що «закон – це порядок, а добрий закон – це добрий порядок». Функціонування належного, доброго порядку залежить не тільки від закону, але й від типу режиму, який ухвалив і застосував цей закон.

В. Шаповал зазначає, що «історично принцип панування права діяв у Англії ще з часів XIII століття» [23, с. 539], коли уперше відбулося його нормативне закріплення в акті англійського парламенту – Великій хартії вольностей (1215), яка містила положення, що ніхто не може бути вищим за закон, у тому числі король і духовенство. У Петиції про права (1628) було розширено тлумачення верховенства права, а також належ-

ну правову процедуру його застосування, включивши до неї такі умови: жодна вільна людина не може бути ув'язнена або позбавлена своїх свобод без відповідного рішення в рамках правової процедури; жодна людина не може бути вигнана зі своєї землі або позбавлена спадщини без дотримання належної правової процедури; жодна людина не може бути засуджена до страти без суду, відповідно до принципів Великої хартії вольностей і законів країни. У Біллі про права (1689) зазначалося, що закон не може бути ухвалено, скасовано або призупинено без волі парламенту, внаслідок чого король не міг маніпулювати судовою системою, а піддані набули право подавати позов проти монарха.

Ідеологічним підґрунтям формування класичної концепції верховенства права, яку наприкінці XIX століття сформулював А. Дайсі, стали праці Г. Гроція, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та інших філософів. Г. Гроцій, якого вважають батьком природного права та права народів, – тим, хто уперше виокремив міжнародне право (*jus gentium*) в окрему правову систему, також не оминув увагою питання ідеї верховенства права, хоча і не називав її так. Це відобразилося у його праці «Про право війни та миру» (1625), яка, за визначенням М. Коскенньємі, створила новий простір для міжнародної законності між утилітарною політикою та теологією. Родоначальник нового міжнародного права спроектував «мораль права», за якою суб'єкти правової системи – люди, наділені розумом, мають дотримуватися природних і позитивних законів, а також суб'єктивних прав, що лежать в їх основі [53, с. 20]. Людині, на думку Г. Гроція, є властивим прагнення підтримувати суспільний порядок, відповідно до людського розуму, а тому несправедливість є тим, що суперечить суспільству розумних істот. Із цього слідує зобов'язання не робити нічого, що загрожує соціальній злагоді, наприклад, не красти, не порушувати домовленості, не ухилятися від покарання тих, хто порушує закон тощо. Верховенство права, за переконанням Г. Гроція, передбачає відповідальність правителів перед своїми підданими, богом і природою, обмеження свого правління категоріями справедливості та совісті Він писав: «...якщо особи, наділені владою, наказують вчинити те, що суперечить природному закону або божественним приписам, цього не можна робити» [46].

Дж. Локк, один із засновників теорії лібералізму, критикував абсолютну монархію та наголошував на необхідності запровадження конституційної монархії, в умовах якої влада та народ однаково підзвітні

верховенству права та закону. У «Двох трактатах про правління» (1689) він підкреслював важливість управління за допомогою встановлених чинних законів, оприлюднених і відомих народу. Він писав, що там, де закінчується закон, якщо він порушується на шкоду іншому, починається тиранія, і що суверен, який перевищує владу, дану йому законом, і використовує силу з метою поширити те, що не дозволено законом, перестає бути джерелом влади [11].

Тлумачення верховенства права філософом-просвітителем Ш. Монтеск'є найбільш відоме в контексті його концепції поділу влади, викладеної в політико-правовому трактаті «Про дух законів» (1748). Для нього верховенство права означало, що реалізація політичної влади підпорядкована формальним обмеженням чинних правил, кодифікованих у позитивних законах, і що ніхто не може бути вищим за закон, а дії держави мають послідовно відповідати загальновідомим стандартам.

Розвиток правової думки щодо верховенства права асоціюється також з ім'ям англійського філософа Дж. Гаррингтона, який у праці «Республіка Океанія» (1656) вжив цей термін у значенні «імперії законів, а не людей», що можна вважати інтерпретацію поглядів Аристотеля, нібито вищою є та держава, яка керується законами, а не людьми. Уперше близьке до сучасного розуміння верховенства права було запропоновано теоретиком англійського конституційного права, англійським юристом А. Дайсі, який у праці «Вступ до вивчення конституційного права» (1885) виокремив три його вихідні засади: жодна людина не може бути покараною інакше, як за порушення чітко визначених положень закону, на підставі судового рішення; ніхто не може бути вищим за закон, у тому числі прем'єр-міністр; норми конституційного права є не джерелом, а наслідком прав індивідів, які визначені та захищені судами [39]. Б. Малишев звертає увагу на те, що виокремлені А. Дайсі ознаки верховенства права «є відображенням реальної дії цього принципу, а не результатом інтелектуального моделювання, оскільки він ішов до своїх висновків емпірично-індуктивно, тобто від аналізу дійсності до теоретичного узагальнення досвіду» [13, с. 121].

Слід зазначити, що в той час, як у Великій Британії сформувався принцип верховенства права, в країнах континентального права з початку XIX століття відбувалося формування теорії правової держави. У німецькій традиції розуміння верховенства права еквівалентом його

позначення є поняття «*Rechtsstaat*», яке виникло наприкінці XVIII століття. Спочатку воно розумілось як протилежність абсолютистській поліції та авторитарній державі. Тобто німецька концепція верховенства права спочатку виступала за раціональну реформу патріархальних поліцейсько-державних структур правління. У 1813 році ліберальний учений-юрист К. Велькер першим надав цьому словосполученню об'єктивного значення, створивши теорію формальної правової держави, що має базуватися на ідеях юридичного позитивізму, для якого кожна держава є правовою. Дещо інший характер мала концепція матеріальної правової держави, розробленої у Німеччині за часів відродження ідей природного права та покладеної в основу Конституції ФРН 1949 року. Поряд з вимогами верховенства конституції, відповідності законодавства положенням конституції, поділу влади, незалежності суду тощо, Конституція ФРН включала положення щодо обов'язку держави захищати природні основи життя у межах конституційного порядку та визнавати недійсними ті конституційні положення, які порушують основоположні принципи справедливості. З часом теорія правової держави поширилась у Франції. Потім сформувалася американська концепція верховенства права, основою якої став принцип «належної правової процедури», що поширився на сфери правосуддя, в яких дотримується принцип верховенства права.

Протягом XX – початку XXI століття проблематика верховенства права перебуває у центрі академічних і парламентських дебатов, судових рішень тощо. У працях представників різних філософських і політико-правових традицій, серед яких Г. Кельзен, Ф. Хайек, Дж. Раз, Л. Фуллер, Р. Дворкін, Дж. Ролз та інші, його тлумачення були розвинені, інтерпретовані постулати класичної концепції верховенства.

Для Г. Кельзена, одного з найвпливовіших представників юридичного позитивізму XX століття, верховенство права та держава були, по суті, синонімами [52]. Л. Фуллер – американський філософ права, автор процесуальної теорії природного права, яка склала альтернативу правовому позитивізму та стала у XX столітті однією з найвпливовіших версій юснатуралізму. У своїй книзі «Мораль права» (1964) він описав верховенство права та його зв'язок з мораллю, а також сформулював вісім принципів внутрішньої моральності закону: «...загальність, публічність, неприпустимість їх зворотної дії, за винятком особливих випадків, несуперечливість, реальність викладених у них положень,

стабільність, обов'язковість їх дотримання посадовцями будь-якого рівня» [41; 9, с. 1030–1031].

Дж. Раз розглядає верховенство права в рамках позитивізму, виходячи з його розуміння як нормативного соціального регулятора. Для нього верховенство права – це стандарти, дотримання яких обумовлює ефективність дії позитивного права, щоб закон міг сприяти суспільному добробуту. Він, як і Л. Фуллер, запропонував низку принципів верховенства права: закони мають бути перспективними, відкритими та зрозумілими; вони не повинні зазнавати постійних змін; при їх створенні слід застосовувати загальні та чіткі правила; незалежність судової влади; прийняття рішень державними посадовими особами має ґрунтуватися на засадах процесуальної справедливості; суд повинен мати повноваження щодо перегляду рішень; доступність правосуддя; законність правоохоронної діяльності. Вільна від змісту концепція верховенства права Дж. Раза не визначає, якими мають бути матеріальні норми, а просто вказує на те, що процес створення права має здійснюватися з процедурною справедливістю.

Запропонований Т. Бінгемом (один із найвідоміших суддів у сучасній Великій Британії) підхід до розуміння верховенства права, сформульований під час його перебування на вищій суддівській посаді, відображає, здебільшого, не теоретичні, а сучасні практичні уявлення про зміст цієї основної цінності та уособлює його розуміння британською судовою системою: «Сутність верховенства права полягає у тому, що... всі особи та органи влади, як державні, так і приватні, повинні бути пов'язані та мати право користуватися законами, публічно та перспективно оприлюдненими та публічно застосовувати їх у судах» [31]. Т. Бінгем доводить, що верховенство права – це не суто правова доктрина, а основа чесного та справедливого суспільства, гарантія відповідального уряду та запорука економічного зростання. Він також висуває вісім умов, що відображають його сутність, як вона розуміється сьогодні у західних демократіях, що майже збігаються із запропонованими Л. Фуллером та Дж. Разом, але, на відміну від них, він додав умову, що верховенство права вимагає від держави дотримання своїх зобов'язань з міжнародного права. Це визначення верховенства права та його складових було визнано у 2011 році Венеціанською комісією у Доповіді про верховенство права таким, що найкраще охоплює головні елементи поняття «верховенство права» [2].

При розгляді сучасних концепцій верховенства права не можна оминати увагою концепцію Р. Дворкіна – представника англо-американської аналітичної філософсько-правової традиції, автора інтегральної філософії права. Він заперечував беззмстовну ідею верховенства права і був прихильником матеріального підходу до визначення її сутності. На його думку, верховенство права «не обмежується лише формальними приписами законодавства та оперує ними лише тією мірою, якою такі формальні приписи дають можливість досягти основних цілей правової системи. На відміну від формального підходу, який уникає надання ціннісної кваліфікації, принцип верховенства права ґрунтується на моральному баченні належної правової системи та оцінює правові норми з точки зору того, наскільки вони дозволяють досягти поставлених перед системою цілей» [40, с. 45; 4, с. 210]. Р. Дворкін, як і Л. Фуллер, Дж. Раз та Т. Бінгем, посилається на «звід правил» верховенства права, де серед інших умов верховенства права передбачається існування між громадянами моральних прав та обов'язків, політичних прав щодо держави загалом, а також дотримання цих моральних прав. Заслужують на увагу твердження представників соціологічної юриспруденції, наприклад, М. Хертога [48], П. Селзника [63], М. Кригера [55], що верховенство права набуває конкретного значення лише у певному контексті та в правовій культурі, і що існують величезні відмінності у розумінні верховенства права. Очевидно, що процесуальний контекст розуміння верховенства права більш характерним є для англо-американської традиції. Отже, характеризуючи верховенство права, західні правознавці визначають його, здебільшого, як «...нормативну та інституційну структуру сучасної держави, яка на основі індивідуалістичної філософії (з подвійним змістом політичного песимізму і нормативного оптимізму) і через процеси поділу та диференціації влади наділяє правову систему першочерговим завданням захисту громадських і політичних прав, тим самим протидіючи схильності суб'єктів влади до сваволі та зловживання владою» [66, с. 29–30].

Вітчизняні правники зробили істотний внесок у розвиток уявлень про зміст верховенства права та його значення для розвитку доктринальних положень, приділяючи значну увагу його розмежуванню з поняттям правової держави, принципом законності, а також питанню співвідношення принципів верховенства права і верховенства закону. Ними висловлюють різні точки зору щодо змісту верховенства права,

які можна систематизувати відповідно до типології праворозуміння: природно-правова концепція (М. Козюбра, М. Патей-Брасюк); легістсько-позитивістська концепція (Ю. Шемшученко, С. Головатий); соціологічно-позитивістська концепція (О. Петришин); комплексні (змішані) концепції (М. Орзіх, С. Шевчук) [17, с. 298–300]. Варто погодитися з позицією Д. Вовка та Д. Юзова, що у визначенні верховенства права повинно поєднати природно-правові та позитивістський підходи. Під верховенством права у цьому випадку розуміється основоположний принцип права, який «...діє у демократичній державі: верховенство права є вираженням ідей примату права над державою і пріоритету природних прав людини в суспільстві, що знаходить свій прояв верховенстві конституції та правових законах» [3; 24].

П. Рабінович до верховенства права застосовує таке позначення, як «термінопоняття», та надає визначення цьому особливому соціальному феномену з позицій потребового підходу [15, с. 288]. На його думку, це «...взаємозумовлене існування і взаємоузгоджена реалізація буттєвих прав і свобод та обов'язків людини, а також буттєвих прав і свобод та обов'язків людських спільнот, об'єднань, суспільств й усього людства» [18, с. 72].

Підсумовуючи розгляд основних доктринальних інтерпретацій верховенства права, слід погодитися з науковцями, які зазначають, що філософсько-правова доктрина, зважаючи на надзвичайну складність і багатогранність цього феномену, не зможе надати визначення цього принципу, яке було б універсальним, придатним на всі випадки життя [10], як у межах національних правопорядків, так і поза ними, у міжнародному правопорядку.

2. Зміст верховенства права у міжнародно-правовому дискурсі

Верховенство права застосовується не тільки в межах національних правопорядків, а й дедалі частіше – для регулювання міждержавних відносин. У своїй знаменитій книзі про верховенство права Т. Бінгхем зазначає, що глобальні проблеми, з якими нині стикається людство, значною мірою мають бути вирішені за допомогою правил, узгоджених і реалізованих на міжнародному рівні, і саме цього вимагає верховенство права у міжнародному порядку [32]. Не викликає сумніву, що концептуальні витоки інкорпорації верховенства права в міжнародне

право впливають із національного контексту його розуміння. Однак зміст верховенства права в контексті міжнародного права (у доктрині пропонується називати цей феномен міжнародним верховенством права) відрізняється від його національного тлумачення, що обумовлено суттєвими відмінностями між міжнародним і національним правопорядками. Головні відмінності полягають у тому, що національний контекст передбачає його функціонування у відносинах вертикальної ієрархії між суб'єктами права, тоді як на міжнародному рівні взаємодія між рівними суб'єктами відбувається в горизонтальній площині, відсутні децентралізована правотворчість та ефективні механізми судового контролю.

Міжнародно-правовою доктриною висунуто декілька підходів до міжнародного верховенства права в контексті його зв'язку з національною концепцією верховенства права: розуміння міжнародного верховенства права, його значення та функцій крізь призму його внутрішньодержавного контексту; пропонується розширити національні критерії оцінки верховенства права з урахуванням особливостей міжнародного права [28; 37]; обґрунтовується твердження, що національний та міжнародний варіанти верховенства права – це різні концепції, які розвинулись у відповідь на різні питання та проблеми, ґрунтуються на різних схемах політичної влади, різних механізмах нормотворчості та правозастосування [50, с. 365, 376], і що міжнародне верховенство права має бути сформовано без звернення до його внутрішніх ідей [33]. Також деякі дослідники взагалі відкидають існування цього феномену, посилаючись на те, що міжнародне право ще не сягло того рівня нормативного чи інституційного розвитку, щоб дати змогу наголошувати на існуванні міжнародного верховенства права [34, с. 358], або наголошують на утопічності чи невизначеності його реалізації в межах міжнародної правової системи. Наприклад, О. Кортен стверджує, що можливе посилення верховенства права в міжнародному масштабі призведе до того, що міжнародне право перейде від власне «міжнародного» права до «глобального» або «федерального» права. Він стверджує, що реалізація верховенства права на міжнародному рівні означала б у цьому сенсі зникнення специфіки міжнародного правопорядку [25]. Висловлюється думка, що «...трансплантація концепту верховенства права у міжнародний правопорядок призвела до відриву його смислу від соціокультурного контексту і, зрештою, до збіднення конкретного змісту

поняття, позначуваного відповідною терміносполукою» [19, с. 25]. Очевидним є те, що міжнародний контекст верховенства права не може бути виведений без будь-яких застережень, безпосередньо з його внутрішньодержавного, національного контексту.

Міжнародне верховенство права, як і верховенство права у межах національних правопорядків, передбачає плюралізм філософських тлумачень. Зокрема, послідовники політичного реалізму та постмодерністського релятивізму ставлять під сумнів можливість існування міжнародного верховенства права, аргументуючи свою позицію, здебільшого, національними характеристиками верховенства права. Справедливим є твердження дослідників, які при дослідженні феномену міжнародного верховенства права пропонують відійти від національних концептуальних обмежень, абстрагуватися від його внутрішньої моделі та спробувати його реконструювати у вигляді «реверс-інжинірингу» [45, с. 236] та розглядати його в цьому контексті, давати його визначення, виділяти характерні риси та необхідні умови функціонування, оскільки на нинішньому етапі розвитку міжнародного права більше немає необхідності транспонувати, впроваджувати чи використовувати його внутрішньодержавний контекст, при цьому не заперечуючи факту, що багато з цих концепцій глибоко вкорінені у політичну філософію та керують нашим мисленням щодо будь-якої правової чи політичної системи [26; 49].

Розмірковуючи над питанням, у межах якої концепції – формальної чи матеріальної – доцільніше розглядати міжнародне верховенство права, дослідники більше схиляються до думки, що ані матеріальна, ані формальна теорії не в змозі поодинокі, у своїх межах, розкрити специфіку цього соціорегулятивного феномену. Наприклад, Дж. Уолдрон вважає, що ключове напруження теорії верховенства права не отримує належного визнання ні за формальною, ні за змістовною точкою зору. Він стверджує, що основна цінність верховенства права розкривається у його процесуальній концепції, у доступі до правосуддя та відповідних процедур, пов'язаних з цим [67]. С. Честерман зазначає, що оскільки матеріальні концепції «...зорієнтовані на ціннісний зміст та значення правового регулювання, то вони не можуть бути застосовані в міжнародному праві через відсутність консенсусу щодо міжнародно-правових цінностей, а формальні концепції, розроблені з орієнтацією на національні правопорядки із домінуванням у них вертикальних відносин

між суб'єктами, тоді як у міжнародному праві домінують горизонтальні відносини між суб'єктами, також не можуть бути екстрапольовані на міжнародно-правову реальність» [34, с. 332; 5, с. 38].

Для сучасного міжнародного права найбільш поширеним є функціональний підхід до міжнародного верховенства права: як до здатності міжнародного права стримувати політичних акторів, насамперед держави, таким чином сприяти розвитку більш ефективних міжнародних інституційних механізмів [35]; як зводу норм, що поєднує в собі як їх формальні, так і змістовні переваги норм, закріплюючи тим самим статус держав як основних агентів і адресатів міжнародного права [45, с. 247], як основу взаємодії та асоціацій у сфері міжнародних відносин [58]; як інструмент, ресурс, за допомогою якого відбувається легітимація відносин між міжнародним правом та державною політикою [51]. У визначенні міжнародного верховенства права, запропонованому Венеціанською комісією Ради Європи, відображається саме функціональний підхід і широка концепція його тлумачення, що враховує такі аспекти, як права людини, громадська згода, дотримання міжнародно-правових зобов'язань тощо.

Оксфордський словник пропонує розглядати міжнародне верховенства права у двох ракурсах. Перший контекст верховенства права передбачає його застосування до міжнародної правової системи, тобто застосування верховенства права до тих правових відносин, що регулюються міжнародним правом. Міжнародне верховенство права тут використовується переважно як позначення дотримання міжнародного права, як синонім «міжнародного порядку, заснованого на правилах», або як позначення питання про те, чи є міжнародне право «реальним» правом. Другий ракурс застосування верховенства права в міжнародному контексті охоплює усі інші аспекти верховенства права у світі, що глобалізується, зокрема просування верховенства права в його найширшому сенсі. Посилення взаємодії міжнародного і національного права та між різними національними правопорядками шляхом поширення та рецепції права, часто опосередкованого міжнародним правом, є проявом другого контексту верховенства права у міжнародному праві [30].

Міжнародне верховенство права розглядається як основний принцип у діяльності більшості міжнародних організацій, як потужний інструмент захисту прав людини, як міжнародний стандарт, як стратегія розвитку та інструмент тлумачення міжнародних джерел права. Най-

більший рівень розроблення міжнародних стандартів спостерігається у міжнародному праві прав людини, міжнародному гуманітарному праві, міжнародному економічному праві, міжнародному кримінальному праві, міжнародному трудовому праві, міжнародному морському праві, міжнародному праві про відповідальність держав. Міжнародне верховенство права використовується як правова конструкція, регулююча парадигма, допоміжний загальновизнаний нормативний регулятор відносин між державами як членами міжнародного співтовариства, як «невід’ємна сфера взаємодії держав та інших суб’єктів міжнародного права як на рівні ООН та її інституцій, так і на рівні інших міжнародних організацій, зокрема Європейського Союзу, Ради Європи, Світової організації торгівлі тощо» [5, с. 39].

Основні вимоги до міжнародного верховенства права: загальновизнаність, універсальність; фундаментальність, що не передбачає його заперечення переважною більшістю суб’єктів міжнародних відносин; стабільність і наступність [26]. Як слушно зазначає Б. Таманаха, «якщо має існувати універсальне міжнародне верховенство права, то воно має розглядатися як відображення інтересів усієї міжнародної спільноти, інакше мало шансів повсюдно вкоренити необхідну віру в те, що міжнародне право гідне панування» [65, с. 136]. З приводу універсальності міжнародного верховенства права та існування регіональних правових стандартів висловлюється така думка: «...якщо універсальність є невід’ємною особливістю міжнародного верховенства права, то перехід до регіональних правових порядків може спричинити значні зміни, зокрема, коли це супроводжується створенням інших, регіональних правових стандартів. Якщо зважати на багатосторонність, міжнародне верховенство права ставиться під сумнів, коли держави все частіше діють в односторонньому порядку» [54]. Отже, партикуляризм конкретних правових зобов’язань країн контрастує з універсалізмом ідеології міжнародного верховенства права. Протиріччя між фрагментарністю та універсальністю, яке часто вважається перешкодою для розвитку цілісної міжнародної правової системи, можна розглядати як шлях подальших досліджень щодо міжнародного права з приводу того, що є універсальним та незаперечним, і те, що є приватним та спірним.

Головні цілі міжнародного верховенства – підтримання правопорядку та стабільності, забезпечення рівності застосування закону, забезпечення доступу до правосуддя для захисту прав людини та врегулюван-

ня спорів [57, с. 303–304]. Якщо порівнювати головні цілі верховенства права в національному та міжнародному контексті, то на національному рівні воно зосереджується, передусім, на захисті прав особи від держави, тоді як міжнародний рівень на перший план висуває координацію міждержавних взаємодій. Також пропонується розглядати однією з головних цілей міжнародного верховенства права захист індивідуальної та державної автономії від свавільного втручання міжнародних інституцій [60, с. 334].

Міжнародне верховенство права є відносним, а не абсолютним, оскільки конкретні вимоги верховенства права здебільшого відображають конкретну історичну та конституційну еволюцію держав, а міжнародне верховенство права не можна ототожнювати з будь-яким одним національним значенням цього поняття [68, с. 16], воно може застосовуватися до держав, міжнародних організацій та недержавних суб'єктів. Відносна нормативність, якої стандарти «м'якого права» набувають у процесі юридизації, робить їх важливим чинником реалізації міжнародного верховенства права [44].

Для обґрунтування міжнародного верховенства права пропонується прийом екстерналізації, за допомогою якого умова, характеристика, властива верховенству права в національному контексті, проєцирується на його міжнародний контекст, з урахуванням певних відмінностей цих контекстів, відповідно до дихотомічної структури «внутрішньо-зовнішнє» [29, с. 204]. Тобто оцінюється, яким чином суттєві елементи національної концепції верховенства права, що розуміються у її формальних версіях, відображені в її міжнародно-правовому контексті, а саме: правова нормативність; універсальність та застосовність до всіх суб'єктів міжнародного права (суверенна рівність); судовий захист забезпечення нормативності міжнародного верховенства права. Якщо наявність таких умов (критеріїв) міжнародного верховенства права, як правова нормативність, рівність суверенних держав-суб'єктів міжнародного права, майже не викликають суперечок, то його судове забезпечення – навпаки.

Верховенство права вимагає, щоб взаємовідносини між державами визначалися правом, і наразі існує багато зводів міжнародно-правових норм у багатьох сферах міжнародних відносин, які обмежують свавілля однієї держави стосовно інших суб'єктів міжнародного права. Рівність як важлива умова міжнародного верховенства права набула закріплен-

ня у багатьох нормативно-правових актах, насамперед у Статуті ООН, Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, та інших документах. Рівність держав у міжнародному праві означає, що все, що є законним для однієї держави, є однаково законним для будь-якої іншої. Зокрема, поняття «суверенна рівність» містить такі елементи: «...держави є юридично рівними; кожна держава має права, властиві повному суверенітету; кожна держава має поважати правосуб'єктність інших держав; територіальна цілісність та політична незалежність держави є недоторканими; кожна держава має право вільно обирати та розвивати свої політичні, соціальні, економічні та культурні системи; кожна держава зобов'язана виконувати повністю та сумлінно свої міжнародні зобов'язання та співіснувати у світі з іншими державами» [7]. Отже, нормативність як умову міжнародного верховенства права застосовують рівною мірою, однаково до усіх держав, які є основними суб'єктами міжнародного права. Щодо судового забезпечення міжнародного верховенства права, то в міжнародному правопорядку немає механізму, який гарантував би його остаточне дотримання, якщо держави відмовляються слідувати судовим рішенням.

Розгляд міжнародного верховенства права в рамках теорії глобального права обумовив появу поняття «глобальне верховенство права». Цей підхід відображає появу квазі-адміністративних режимів, що виходять за рамки традиційних національних і міжнародно-правових категорій, він пов'язаний зі спробами ідеалізації міжнародного права як автономного системного правопорядку. У дискусіях навколо ідеї глобального права, яка має глибинні витоки, проявляється віра у панування права. Зокрема, Ю. Хабермас поділяє думку тих юристів-міжнародників, які для осмислення процесу просування верховенства права та демократії за межами суверенних держав використовують концепт «конституціоналізація міжнародного права» [47]. Неоднозначна думка Ю. Хабермаса залишає відкритим питання, чи досяжна наднаціональна конституційна ідентичність, хоча він і вважає, що концепт «конституціоналізація міжнародного права» сприяє просуванню шляхом до створення політичної конституції мультикультурного світового суспільства без світового уряду.

Глобальний конституціоналізм як міждисциплінарна категорія також визначається як «напрямок наукової думки та політичну необхід-

ність, що пильнує застосування конституційних принципів (верховенства права, стримувань та противаг, захисту прав людини, демократизму) у міжнародній правовій сфері задля того, щоб забезпечити режим міжнародно-правової законності, покращити ефективність і чесність міжнародного правового порядку [12, с. 141], метою якого є «вирішення сучасних глобальних політичних проблем за допомогою конституційних принципів (захист прав людини, верховенство права, демократизм, розподіл влад тощо) [12, с. 9]. Також зазначається, що оскільки заклики до глобального конституціоналізму є сміливою претензією нової епохи, то верховенство права може розглядатися як основна умова для правового оточення, незалежно від того, діє воно в рамках держави чи за її межами [59, с. 444].

3. Нормативний статус верховенства права у міжнародному праві

Розгляд питання щодо закріплення міжнародного верховенства права в документах і резолюціях ООН необхідно розпочати з аналізу Статуту ООН (1945). Зокрема, документ не містить цього поняття, а вказує лише на важливість міжнародного права у відносинах між державами, що можна розглядати як певне вираження цієї ідеї. У преамбулі Статуту зазначено: «...держави-члени ООН заявляють про свою рішучість створити умови, за яких можуть підтримуватися справедливість та дотримання зобов'язань, що випливають із договорів та інших джерел міжнародного права» [22].

Загальна декларація прав людини (1948) стала першим документом, у якому в міжнародно-правовому контексті безпосередньо застосовується термін «верховенство права». Зокрема, у преамбулі зазначається: «...щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу захисту своїх прав до повстання проти тиранії і гноблення, необхідна охорона цих прав силою закону» [8]. Слід констатувати, що в Загальній декларації домінує внутрішній вимір верховенства права.

Наступний крок у напрямку нормативного закріплення міжнародного верховенства права було зроблено у 1970 році, коли Генеральна Асамблея ООН ухвалила Декларацію про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй, у преамбулі якої визнано, що «...її прийняття сприятиме зміцненню миру в усьому

світі та стане важливою віхою у розвитку міжнародного права та відносин між державами, у просуванні верховенства права між державами та, зокрема, в універсальному застосуванні принципів, втілених у Статуті ООН» [7]. Уперше термін «верховенство права» з'явився у резолюції 48/132 Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 року. Наразі найбільш повною резолюцією Генеральної Асамблеї ООН з питань верховенства права є «Декларація засідання високого рівня Генеральної Асамблеї з питань верховенства права на національному та міжнародному рівнях», ухвалена 24 вересня 2012 року. Зокрема, у документі наголошується, що «...права людини, верховенство права та демократія взаємопов'язані та доповнюють один одного і належать до універсальних та неподільних основних цінностей та принципів ООН. Зміцнення верховенства права є необхідною умовою забезпечення сталого економічного зростання, сталого розвитку, викорінення злиднів і голоду та захисту всіх правам людини і основних свобод» [38]. У преамбулі документа закріплено відданість держав-членів ООН «...верховенству права та його фундаментальне значення для політичного діалогу та співробітництва між усіма державами та для подальшого розвитку трьох основних стовпів, на яких побудовано ООН: міжнародний мир та безпека, права людини та розвиток» [38]. У Декларації з питань верховенства права також було заявлено, що держави-члени ООН підтверджують свій обов'язок вирішувати міжнародні суперечки за допомогою заходів, пропонованих Міжнародним Судом ООН та іншими міжнародними судовими органами і трибуналами, у просуванні верховенства права на міжнародному та національному рівні.

Аналізуючи нормативне закріплення концепції міжнародного верховенства, не можна не згадати про глобальний план розвитку, ухвалений Генеральною Асамблеєю у вересні 2015 року, – Порядок денний на період до 2030 року. У цьому документі, зокрема, зазначається, що верховенство права, правильно зрозуміле та реалізоване, просуває три стовпи сталого розвитку – економічний, соціальний та екологічний, а також зміцнює їх взаємозв'язок у вигляді: правових та інституційних реформ, захисту прав; доступу до правосуддя; стратегії розширення правових можливостей.

Загалом, підсумовуючи відображення міжнародного верховенства права в офіційних документах ООН та Ради Безпеки ООН після Декларації тисячоліття, дослідники цього питання визнають, що в цих доку-

ментах, порівняно зі Статутом ООН, відбулося прогресивне розширення його змісту. Однак навіть у такому розширеному варіанті він залишається досить розпливчастим і нечітким, переважно через тенденцію поєднувати цю концепцію з іншими ідеями, поняттями та принципами, що частково збігаються наприклад, з демократією чи ефективним управлінням, багато з яких теж позбавлені конкретизації, а також застосування цієї концепції практично до всіх сфер діяльності ООН [27].

Нормативне закріплення міжнародного верховенства права відбувається на регіональному рівні, в регламентуючих документах Європейського Союзу, Ради Європи, Африканського Союзу тощо. Так, у ст. 6.1 Договору про функціонування Європейського Союзу цей принцип визнано загальним, спільним для усіх держав-членів ЄС, та включено до преамбули Хартії основних прав Європейського Союзу, зокрема встановлюється, що основні цінності Європейського Союзу фокусується на повазі людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та повазі прав людини. Верховенство права безпосередньо впливає на життя кожного громадянина ЄС: є необхідною умовою для того, щоб громадяни могли користуватися своїми правами відповідно до законодавства ЄС, а також для взаємної довіри між державами-членами; є передумовою забезпечення рівності перед законом та захисту прав особи, запобігання зловживанням владою з боку органів державної влади та притягнення до відповідальності осіб, які приймають рішення. Верховенство права визначає, наскільки підзвітно встановлюються закони, наскільки справедливо вони застосовуються та ефективно працюють; воно охоплює інституційні питання, серед яких незалежність та неупередженість судів тощо. Опитування ЄС показує, що 90% громадян підтримують необхідність дотримання верховенства права. Слід зазначити, що у випадках, коли держави-члени ЄС його не дотримуються, мають наступати певні наслідки (наприклад, неможливість вступу до ЄС чи накладання санкцій). Останніми роками верховенство права стикнулося з викликами, на що звертає увагу Європейська Комісія, тому залучаються різноманітні інструменти для його просування, захисту та забезпечення.

Рада Європи також ґрунтується на верховенстві права як на одному з трьох основних принципів. Це впливає з преамбули Статуту Ради Європи та у ст. 3, яка містить вимоги до членства у цій організації. Відповідно до цього положення, дотримання верховенства права є попе-

редньою умовою вступу нових держав-членів до Ради Європи. Якщо держава-член серйозно порушує принцип верховенства права, Статутом передбачається, що вона може бути позбавлена прав представництва чи навіть виключена з цієї організації. Рада Європи також систематично посилається на верховенство права в основних політичних і правових документах. Насамперед, посилання на верховенство права міститься у Європейській конвенції з прав людини, його преамбула визначає верховенство права як невід'ємну частину загальної спадщини європейських країн. Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що верховенство права є принципом, властивим усій Конвенції. Прецедентне право цієї судової інституції дає важливі вказівки щодо змісту цього принципу, оскільки він інтерпретується та застосовується відповідно до положень, що стосуються верховенства права, таких як ст. 6, 7 та 13 Конвенції.

Важливим кроком у просуванні міжнародного верховенства права стала доповідь «Про верховенства права», представлена Венеціанською комісією на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 року [2]. Зокрема, розмірковуючи над визначенням верховенства права, Венеціанська комісія дійшла висновку, що верховенство права не піддається визначенню, тому замість пошуку теоретичного визначення вона застосувала оперативний підхід і зосередилася на виявленні його основних елементів – законності, правової визначеності, попередження зловживаннями повноваженнями, рівності всіх перед законом і недискримінації, доступу до правосуддя.

До останніх ініціатив щодо закріплення нормативного статусу міжнародного верховенства права належать Декларація про верховенство права у Європейському Союзі, ухвалена 18 березня 2022 року, та Декларація щодо підтримки верховенства права, ухвалена 11 червня 2022 року адвокатською спільнотою держав-членів Ради Європи, що є реакцією на необхідність захисту фундаментальних європейських цінностей та їх адаптації до технологічних перетворень, що відбуваються. Зокрема, юристи попереджають про ризики використання штучного інтелекту в цій сфері та закликають до реалізації конкретних гарантій щодо запобігання зазіханню на верховенство права як на європейському, так і на національному рівнях.

Заслуговує на увагу питання, яким чином міжнародні організації, в рамках яких приймаються документи, що закріплюють норматив-

ний статус міжнародного права, насамперед ООН та ЄС, передбачають заходи щодо відповідальності за його порушення, чи має «транснаціональне верховенство права включати принцип нагляду за національними порядками з боку міжнародних інституцій» [64, с. 50]. Цікавими з цього приводу є думки, викладені в колективній монографії «Посилення нагляду за верховенством закону у Європейському Союзі», де розглядаються нормативні, теоретичні, доктринальні та емпіричні засади моніторингу верховенства права у державах-членах без внесення змін до його установчих договорів. Наприклад, висловлюється думка, що основною наглядом за верховенством права у Європейському Союзі є вимоги взаємного визнання та взаємної довіри між правовими системами держав-членів, всеохоплюючий принцип інституційної структури Союзу та вимоги принципу послідовності з оцінкою Союзом зовнішніх правових порядків, а також спеціальний механізм санкцій, передбачений ст. 7 Договору про Європейський Союз та загальні процедури застосування ст. ст. 258–260 Договору про функціонування Європейського Союзу [61]. Зокрема, відповідно до ст. 7 Договору про Європейський Союз передбачено спеціальну процедуру, яка може бути використана у разі порушення державою-членом основоположних принципів, згідно з якою, за мотивованою пропозицією, Рада може більшістю в чотири п'ятих своїх членів і за згодою Європейського Парламенту визначити, чи є ризик серйозного порушення цінностей, зазначених у ст. 2. Після ухвалення рішення Рада, діючи кваліфікованою більшістю, може ухвалити рішення щодо зупинення дії певних прав, які впливають із застосування положень установчих Договорів, до відповідної держави-члена, включаючи право голосу цієї держави-члена у Раді.

Висловлюються також пропозиції стосовно удосконалення інституційного механізму щодо подолання кризи верховенства права у ЄС. Зокрема, пропонується більшою мірою розкрити потенціал Агенції Європейського Союзу з основних прав, створити нову інституцію – Копенгагенську комісію, або модернізувати у наглядовий орган функціонуючу в рамках Ради Європи Венеціанську комісію [61]. Але ці пропозиції викликають багато обґрунтованих заперечень: з приводу Агенції Європейського Союзу з основних прав – це те, що вона може виконувати лише консультативну роль, коли держави-члени або установи застосовують право Союзу; заснування нового органу – Копенгагенської комісії з досить розширеною юрисдикцією, передбачає внесення змін до

установчих договорів, а також те, що повноваження нового органу виходитимуть далеко за межі нинішніх механізмів контролю, які вимагають згоди представницьких інститутів; Венеціанська комісія перебуває поза конституційним порядком Європейського Союзу і не підпадає під компетенцію, безпосередньо надану Союзу державами-членами, її його роль може бути обмежена лише консультаціями [42, с. 868, 869].

Посилання на верховенство права міститься і в Американській хартії з прав людини, де зазначається, що ефективне здійснення представницької демократії є основою верховенства права та конституційних режимів держав-членів. Наприклад, в одному з документів Міжамериканської комісії з прав людини, опублікованому в 2019 році, наголошено, що ця міжнародна інституція засуджує послаблення верховенства права в умовах серйозної кризи в галузі прав людини. Установчий акт Африканського союзу від 11 липня 2000 року надає принципу верховенства права центральне місце, проголошуючи вже у преамбулі необхідність рішуче заохочувати і захищати права людини та народів, зміцнювати демократичні інститути та культуру, сприяти належному управлінню та верховенству закону.

Висновки

Складність дослідження верховенства права є проблемою не лише сьогодення. Воно визначається й характеризується історичною трансформацією, пов'язано з національними культурами, з політичними та юридичними ідеями, несе в собі безліч значень і проявів. Концепція верховенства права має європейське коріння, є продуктом тривалого еволюційного шляху європейської правової традиції, важливим ідеалом політико-правової думки.

Концептуальні витоки інкорпорації верховенства права в міжнародне право впливають із національного контексту його розуміння. Однак зміст верховенства права у контексті міжнародного права (у доктрині пропонується називати цей феномен міжнародним верховенством права) відрізняється від його національного тлумачення, що обумовлено суттєвими відмінностями між міжнародним і національним правопорядками. Основні відмінності полягають у тому, що національний контекст передбачає його функціонування у відносинах вертикальної ієрархії між суб'єктами права, тоді як на міжнародному рівні взаємодія між рівними

суб'єктами відбувається в горизонтальній площині, відсутні децентралізована правотворчість та ефективні механізми судового контролю.

Концепцію верховенства права слід розуміти як невід'ємну частину правової системи в її глобальному сенсі. Як юридична цінність, що зустрічається на міжнародному рівні, вона має як політичну, так і юридичну конотацію. Вона відображає соціальні потреби сучасного суспільства через створення певного набору вимог, яким має відповідати кожна правова держава. Кроки до міжнародного верховенства права включатимуть більш загальне та послідовне застосування міжнародного права до держав та інших утворень. Просування верховенства права міжнародними організаціями універсального та регіонального характеру сприятиме інтернаціоналізації поняття «верховенство права», поширенні ідеї міжнародного верховенства права.

Список використаних джерел

1. Буткевич О. В. Аристотель. Енциклопедія міжнародного права : у 3 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов та ін. Київ : Академперіодика. Т. 1: А–Д. С. 149–150.
2. Верховенство права : доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (м. Венеція, 25–26 березня 2011 року). *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/CDL_AD_2011_003_rev_2011_04_04.pdf
3. Вовк Д. Проблеми визначення та дії принципу верховенства права в Україні. *Юридичний вісник*. 2033. № 3. С. 110–130.
4. Горобець К. Верховенство права як ціннісно-нормативний феномен. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 2. С. 207–213.
5. Горобець К. В. Функціональне розуміння верховенства права у теорії міжнародного права. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції* : матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20 травня 2016 р.) : у 2 т. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2016. Т. 1. С. 37–39.
6. Городинський І. До питання про забезпечення верховенства права у сучасних міжнародних правовідносинах. *Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини. Liber Amicorum 60-річчя проф. О. Р. Мицика* : моногр. / за ред. О. В. Задорожного, О. Р. Поединок. Київ ; Одеса : Фенікс, 2016. С. 71–88.
7. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Орга-

- нізації Об'єднаних Націй від 24.10.1970 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569#Text
8. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
 9. Зимовець Р. В. Фуллер Лон Люїс. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2: Філософія права / редкол. С. І. Максимов (голов.) [та ін.]. Харків : Право, 2017. С. 1028–1034.
 10. Козюбра М. І. Верховенство права в Україні. Серпень, 2010. URL: <https://npu.edu.ua/media/kunena/attachments/legacy/files/03.pdf>; Godefridi Drieu. *État de droit, liberté et démocratie. Politics and Societies*. 2004. Vol. 23, № 1. Р. 143–169.
 11. Локк Дж. Два трактати про правління. Київ : Наш формат, 2020. 312 с.
 12. Львова Є. О. Глобальний конституціоналізм: теоретичні підходи та правові виклики до формування : моногр. Одеса : Фенікс, 2019. 294 с.
 13. Малишев Б. В. Принцип панування права у праці Альберта Дайсі «Вступ до вивчення конституційного права». *Проблеми філософії права*. 2008–2009. Т. VI–VII. С. 113–118.
 14. Погребняк С. Основні вимоги, що впливають з принципу верховенства права. *Вісник Академії правових наук України* : зб. наук. пр. Харків, 1999. Вип. 4. С. 41–53.
 15. Правова доктрина : у 5 т. Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій та ін. ; за заг. ред. П. П. Петришина. Харків : Право, 2013. 976 с.
 16. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики / П. М. Рабінович, О. М. Луців, С. П. Добрянський, О. З. Панкевич, С. П. Рабінович. Львів : Сполом, 2016. 200 с.
 17. Рабінович П., Луців О. Інтерпретація верховенства права: основні вітчизняні підходи та їх діалектична взаємодоповнюваність. *Право України*. 2013. № 1–2. С. 296–309.
 18. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права : навч. посіб. Львів : Медицина і право, 2021. 256 с.
 19. Рабінович П. М., Рабінович С. П., Панкевич О. З. Пошук верховенства права як балансування соціальних інтересів. *Вісник Національної академії правових наук України* : зб. наук. пр. Харків, 2022. Т. 29. № 3. С. 15–35.
 20. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : монографія. Львів : Львів. держав. ун-т внутрішніх справ, 2010. 576 с.
 21. Сergygin S. V. Верховенство права в Україні: проблеми розуміння та застосування : моногр. Дніпропетровськ : Середняк Т. К., 2014. 124 с.

22. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду : прийняті 26.06.1945 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text
23. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм : моногр. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
24. Юзова Д. В. Принцип верховенства права: теорія і практика застосування. *Українське право*. 2006. № 1. С. 366–368.
25. A critical introduction to international law / O. Corten, Fr. Dubuisson, V. Koutroulis, A. Lagerwall. Éditions de l'Université de Bruxelles, 2019. 564 p.
26. Arajärvi N. The Core Requirements of the International Rule of Law in the Practice of States. *Hague Journal on the Rule of Law*. 2021. № 13. P. 173–193. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s40803-021-00152-8#citeas>.
27. Bardo Fassbender. What's in a name? The international rule of law and the united nations charter. *Chinese Journal of International Law*. 2018. Vol. 17, is. 3. P. 761–797. URL: <https://academic.oup.com/chinesejil/article/17/3/761/5068211#124593953>
28. Beaulac S. An inquiry into the international rule of law. *Working Paper. EUI MWP*. 2007/14. URL: https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/6957/MWP_2007_14.pdf?sequence=1&isAllowed=y;
29. Beaulac St. The rule of law in international law today. URL: <https://papyrus.bib.umontreal.ca/xmlui/bitstream/handle/1866/3093/international-rule-law-final.pdf?sequence=1>
30. Beinlich L., Peters A. An International Rule of Law. 2021. URL: DOI:10.1093/OBO/9780199796953-0222
31. Bingham T. The rule of law : the sixth lecture, given at Cambridge (16 November 2006). URL: <https://www.cpl.law.cam.ac.uk/sites/www.law.cam.ac.uk/files/images/www.cpl.law.cam.ac.uk/legacy/Media/THE%20RULE%20OF%20LAW%202006.pdf>
32. Bingham T. The rule of law. London : Allen Lane, 2010. 213 p.
33. Burgees P. Deriving the international Rule of Law: an unnecessary, impractical and unhelpful exercise. *Transnatl Leg Theory*. 2019. Vol. 19. P. 65–96.
34. Chesterman S. An international rule of law? *American Journal of Comparative Law*. 2008. Vol. 56, № 2. P. 331–361.
35. Collins R. Two idea(l)s of the international rule of law. *Global Constitutionalism*. 2019. Vol. 8, № 2. P. 191–226. doi:10.1017/S2045381718000357
36. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2022 : Rule of Law Report The rule of law situation in the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1658828718680&uri=CELEX%3A52022DC0500>
37. Crawford J. International law and the rule of law. *Adel Law Rev*. 2003. Vol. 24. P. 3–12. URL: <http://classic.austlii.edu.au/au/journals/AdelLawRw/2003/2.pdf>

38. Declaration of the High-Level Meeting of the General Assembly on the Rule of Law at the National and International Levels : draft resolution : adopted on September 24, 2012 / submitted by the President of the General Assembly. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/734369?ln=ru>
39. Dicey A. Introduction to the Study of the Law of the Constitution. 1885. 230 p.
40. Dworkin R. A Matter of Principle. Cambridge, Massachusetts : Harvard University Press, 1985. 425 p.
41. Fuller Lon L. The Morality of Law. Yale University Press, 1969. 215 p.
42. Garner O. Reinforcing Rule of Law Oversight in the European Union, *International Journal of Constitutional Law*. 2017. Vol. 15, is. 3. P. 866–872. DOI: <https://doi.org/10.1093/icon/mox064>
43. General Assembly official records, 67th session : 3rd plenary meeting. 24 September 2012. New York. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/737040?>
44. Giegerich Th. Internationale Standards – aus völkerrechtlicher Perspektive : Thesenpapier. Vortrag auf der Zweijahrestagung der Deutschen Gesellschaft für Internationales Recht. 2013. URL: <https://dgfir.de/workspace/media/documents/giegerich-thesen.pdf>
45. Gorobets K. The international rule of law and the idea of normative authority. *Hague J Rule Law*. 2020. № 12. P. 227–249. <https://doi.org/10.1007/s40803-020-00141-3>
46. Grotius H. On the law of war and peace. Kitchener, 2011. 374 p.
47. Habermas J. The constitutionalization of international law and the legitimation problems of a constitution for world society. *Constellations*. 2008. Vol. 15, iss. 4. P. 444–455. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8675.2008.00510.x>
48. Hertogh M. Your rule of law is not mine: rethinking empirical approaches to EU rule of law promotion. *Asia Europe Journal*. 2016. Vol. 14. P. 43–59.
49. Higgins R. The international court of justice and the rule of law. 11 April 2007. URL: https://archive.unu.edu/events/files/2007/20070411_Higgins_speech.pdf
50. Hurd I. The international rule of law and the domestic analogy. *Global Constitutionalism*. 2015. Vol. 4, iss. 3. P. 365–395. URL: https://faculty.wcas.northwestern.edu/ihu355/Home_files/hurd+intl+rule+of+law+dom+analogy.pdf
51. Hurd I. Three models of the international rule of law. *Revista Filosofia Eidos*. 2015. № 23. DOI: <http://dx.doi.org/10.14482/eidos.23.186>
52. Kelsen H. Pure Theory of Law. The Lawbook Exchange, 2009. 368 p.
53. Koskeniemi M. Imagining the rule of law: rereading the grotian «tradition». *The European Journal of International Law*. 2019. Vol. 30, № 1. P. 17–52.
54. Kriege H., Nolte G. The International rule of law – rise or decline? *KFG Working Paper Series*. 2016. № 1. URL: <https://ssrn.com/abstract=2866940> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2866940>
55. Krygier M. Four puzzles about the rule of law: why, what, where? And who cares? *Nomos*. 2011. Vol. 50. P. 64–104.

56. Horák F., Lacko D. Triangulation of theoretical and empirical conceptualizations related to the rule of law. *Hague Journal on the Rule of Law*. 2023. Vol. 15. P. 191–216.
57. McCorquodale R. Defining the international rule of law: defying gravity. *International and Comparative Law Quarterly*. 2015. Vol. 65, iss. 2. P. 227–304.
58. Nardin T. Theorising the international rule of law. *Review of International Studies*. 2008. URL: https://www.academia.edu/3230990/Theorising_the_international_rule_of_law
59. Palombella G. The Rule of law beyond the state: failures, promises, and theory. *International Journal of Constitutional Law*. 2009. Vol. 7. 2009. № 3. P. 442–467.
60. Pavel C. E. The international rule of law. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*. 2019. Vol. 23, is. 3. DOI: 10.1080/13698230.2019.1565714
61. Reinforcing rule of law oversight in the European Union / ed. C. Closa, D. Kochenov. Cambridge : Cambridge University Press, 2016. 356 p.
62. Rule of law, legitimacy and effective COVID-19 control technologies / J. Beqiraj, A. Bisoyi, Ch. Djeflal, M. Findlay, J. Loo, O. L. Min; IEAI. URL: https://binghamcentre.biicl.org/documents/154_ieai_white_paper__2022__final.pdf
63. Selznick Ph. Legal cultures and the rule of law. *The Rule of Law after Communism* / ed. M. Krygier, A. Czarnota. Dartmouth : Ashgate 1999. P. 21–38.
64. Taekema S. Methodologies of rule of law research: why legal philosophy needs empirical and doctrinal scholarship. *Law and Philosophy*. 2021. Vol. 40. P. 33–66. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10982-020-09388-1>
65. Tamanaha B. On the rule of law: history, politics, theory. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 188 p.
66. The rule of law. history, theory and criticism / eds. P. Costa, D. Zolo. Dordrecht Springer, 2007. P. 29–40.
67. Waldron J. The rule of law and the importance of procedure. *Getting to the Rule of Law* / ed. J. Fleming. New York/London : New York University Press, 2011. P. 3–31.
68. Watts A. The international rule of law. *German Yearbook of International Law*. 1993. Vol. 36. P. 15–45.

Ключові слова: міжнародне право, верховенство права, міжнародно-правовий дискурс, доктринальна інтерпретація.

Key words: international law, rule of law, international legal discourse, doctrinal interpretation.

Р. Харитонов

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»,
ORCID iD:<https://orcid.org/0000-0003-0378-8377>

ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОСТОРІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ: ПИТАННЯ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ, ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

Вступ

Стаття присвячена висвітленню актуальних питань забезпечення міжнародними організаціями колективної безпеки в межах європейського простору, захисту прав людини та міграції. Більшість подій на міжнародній арені свідчать про неспроможність міжнародних механізмів підтримувати безпеку та зберігати мир в усьому світі, де все ще відбуваються систематичні порушення прав людини. Актуалізувалося питання міграції громадян в країни Європейського Союзу.

У роботі розглянуто заходи, що застосовуються міжнародними організаціями для забезпечення цілей колективної безпеки на європейському просторі. Підкреслено необхідність створення нової та більш ефективної системи колективної безпеки або удосконалення вже наявної. Надано перелік основних нормативно-правових актів, що регулюють дотримання прав людини, та охарактеризовано діяльність основних органів міжнародних організацій у сфері захисту прав людини. Наведено приклади системних порушень російськими військовими прав цивільного населення. Досліджено правові основи механізму захисту прав мігрантів у ЄС, а також особливості, спільності та розбіжності статусів міжнародно-правового захисту прав мігрантів, що надаються їм в ЄС.

1. Діяльність міжнародних організацій у сфері міжнародної безпеки на європейському просторі: сучасний стан

Сьогодні у сфері захисту і безпеки світу перед міжнародною спільнотою постала нагальна проблема загрози колективній безпеці, зокре-

ма на європейському просторі. Завдяки останнім подіям, аналізу сучасних наукових публікацій та досліджень, а також думкам експертів, ми бачимо гостру необхідність у реформуванні наявної системи колективної безпеки, зокрема шляхом удосконалення принципів, завдань та цілей, що стоять перед такими організаціями, як РЄ, ОБСЄ, ООН тощо. Завдання цього розділу полягає у визначенні основних напрямів діяльності та співробітництва держав, заходів, що застосовують міжнародні організації для виконання цілей колективної безпеки на європейському просторі, а також пропозицій щодо можливості вирішення питання про створення і розвиток нової системи колективної безпеки.

У 1914 році виникли історичні передумови та перші ідеї створення так званої «політики умиротворення», або політики європейської колективної безпеки. Під час Першої світової війни вони набули широкого обговорення, а потім недосконало втілилися в Угоді Ліги Націй 1919 року. Брюссельський договір 1948 року, що затвердив створення Західноєвропейського союзу, став спробою реформування колективної безпеки європейських країн після Другої світової війни та надав європейцям рамки для розв'язання специфічних питань оборони Європи, відмінні від НАТО. Як наслідок, була підписана Декларація, після чого почала формуватися європейська політика безпеки й оборони, що зумовило розвиток оборонної політики Європи, де акцент робився на тому, що європейці можуть забезпечити власну безпеку своїми силами.

Згодом у Статуті Організації Об'єднаних Націй знову реалізувався принцип колективної безпеки, що також бажаних результатів не надало. Згодом цей термін застосовували до менш ідеалістичних і вузьких угод щодо спільної оборони, таких як Організація Північноатлантичного договору. Вже відбулося поступове згасання інтересу європейців до розвитку Західноєвропейського союзу у 60–70-х роках XX століття, а термін «колективна безпека» не використовувався до 1930-х років, проте з плином часу він назавжди увійшов до міжнародного лексикону. Саме тому в статтях 48 і 49 Статуту ООН міститься принцип колективної безпеки, де зазначається головна теза: «...дії, необхідні для виконання рішень для підтримки міжнародного миру і стабільності, вживаються усіма членами організації, яка просуває систему колективної безпеки» [45].

При узагальненні дефініції терміна «колективна безпека» ми дійшли висновку, що це механізм врегулювання криз, який постулює зо-

бов'язання колективно протистояти агресії з боку всіх націй, яка може бути здійснена будь-якою країною проти інших. «Заходи колективної безпеки приймаються державами у разі порушення або замаху на порушення основних принципів міжнародного права, що визначені в Статуті Організації Об'єднаних Націй 1945 року, Декларації про принципи міжнародного права 1970 року й в Заключному акті Організації з безпеки й співробітництва 1975 року» [28, с. 820]. Колективна безпека як система заходів, які спрямовані на підтримку міжнародного миру і здійснюються, як на регіональних, так і на універсальних основах, що в сучасній практиці відбувається в рамках таких міжнародних організацій, як ООН, НАТО, ОБСЄ та ін. Система колективної безпеки засновується на регіональних підсистемах, оскільки це допомагає приділяти увагу питанням спільності територій, характеру загроз, інфраструктури, угруповань військ та інших умов і складників.

Сьогодні Україна тісно співпрацює у сфері колективної безпеки з певними організаціями та установами. Як зазначає Міністерство закордонних справ України, «З 30 січня 1992 року Україна є учасницею Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). ОБСЄ є найбільшою регіональною організацією, яка об'єднує 57 держав Європи, Центральної Азії та Північної Америки для розвитку політичного діалогу та співробітництва у сфері безпеки в усіх її вимірах – військово-політичному, економіко-довкільному та людському» [18]. У 2013 році Україна здійснювала головування в ОБСЄ, де найголовнішою її метою було привернути увагу до питання врегулювання «заморожених» конфліктів, таких, які є в Нагірному Карабахі (Азербайджан), Абхазії та Південній Осетії (Грузія) та Придністров'ї (Молдова), а також приділити особливу увагу протидії транснаціональним загрозам тощо. «Україна має різні пріоритети діяльності в ОБСЄ, що є важливими не лише для нашої держави. Найголовнішим є визнання міжнародною спільнотою фактів порушення РФ основоположних принципів та зобов'язань в рамках ОБСЄ внаслідок широкомасштабної збройної агресії проти України. Також потребує виокремлення факт забезпечення підтримки з боку ОБСЄ та держав-учасниць діяльності України із захисту суверенітету та територіальної цілісності, впровадження необхідних реформ. У контексті залучення експертного потенціалу ОБСЄ шляхом розширення проектів практичної допомоги в реалізації програми внутрішніх реформ Україна виступає, зокрема, за збалансування трьох вимірів діяль-

ності ОБСЄ, удосконалення роботи польових операцій та миротворчої діяльності ОБСЄ, забезпечення дотримання принципу географічної рівності у кадровій політиці» [18].

Сьогодні ми спостерігаємо великий інтерес до питань безпеки й оборони в Європі. На європейську оборонну політику відбувається значний вплив війни в Україні, а точніше, її вплив на прагнення ЄС зміцнити свою автономію у сфері безпеки й оборони. Тривожним сигналом для НАТО стали події в Україні, що підкреслило центральну роль США в європейській безпеці, з одного боку – їх дипломатичного та політичного лідерства, а з іншого – їх оперативної підтримки українських сил [37]. Як уже було проаналізовано нами, «...можна визначити такі основні напрями діяльності й співробітництва держав, як:

- консультації країн стосовно виконання положень укладених договорів чи актів;
- надання необхідної допомоги, включаючи військову, та підтримки засобами, що знаходяться в розпорядженні світової спільноти, в порядку здійснення права на колективну оборону у разі безпосереднього здійснення акту агресії проти будь-якої з держав;
- сприяння подальшому розвитку співробітництва в рамках наявних регіональних структур та розширенню взаємодії держав з питань боротьби з тероризмом, економічними злочинами тощо як на політичному рівні, так і на рівні спеціальних служб, профільних міністерств та відомств;
- посилення комплексних заходів протидії ідеології міжнародного тероризму та релігійного екстремізму тощо» [28, с. 820].

Розберемо більш детально заходи, які застосовують міжнародні організації з метою забезпечення цілей колективної безпеки на європейському просторі. Як зазначено у статуті Ради Європи, «Рада Європи є міжнародною організацією, що сприяє співробітництву між її членами, державами та країнами Європи, у галузі стандартів права, прав і свобод людини та громадянина, демократичного розвитку, законності та культурної взаємодії» [23]. Можна зробити висновок, що ця організація непрямо зачіпає проблеми забезпечення глобальної, колективної безпеки, а тому діяльність цієї організації на європейському просторі ми можемо називати консультативною й опосередкованою, оскільки в міжнародних договорах Ради Європи та ООН йдеться про створення органів організації для виконання цілей, зазначених у договорі. Тому

ці органи здійснюють лише загальну координацію діяльності держав-учасниць договору, а їх рішення мають рекомендаційний характер.

Задля забезпечення колективної безпеки європейського географічного простору міжнародна організація Ради Європи співпрацює не лише з Європейським Союзом та Організацією Об'єднаних Націй – зв'язки підтримуються і з Організацією з безпеки та співробітництва в Європі. Ця організація є однією з найбільших у світі серед тих, що займаються питаннями безпеки та захисту. Між Радою Європи та ОБСЄ відносини полягають у консультаціях різних форм, зв'язках і співпраці, які стали розвиватися в 90-х роках та були зафіксовані в Загальному каталозі умов співпраці, складеному двома Секретаріатами у 2000 році [40, с. 3]. Каталог призначений для «гарантування інституційної пам'яті та забезпечення того, щоб реальна передова практика не була забута чи втрачена» [41]. Окрім того, сьогодні діє спільна заява, яка підписана і затверджена Головою Комітету міністрів Ради Європи та діючим Головою ОБСЄ у травні 2005 року, і Декларація про співпрацю між Радою Європи та ОБСЄ, яка додається до неї, як головні політичні орієнтири відносин між цими двома організаціями.

Для підтримання колективної безпеки на європейському просторі виокремлюють три основні форми співпраці між двома організаціями:

1. Політичні контакти на високому рівні та зустрічі на рівні високопосадовців. Наприклад, між 1997 і 2005 роками відбулося чотири зустрічі заступників міністрів Ради Європи з Постійною радою ОБСЄ. На цих зустрічах розглядалися питання щодо обміну думками та досвідом стосовно методології виконання зобов'язань і механізмів моніторингу. Регулярно запрошуються на відповідні щорічні зустрічі міністрів два генеральних секретарі ОБСЄ, які, своєю чергою, мають право виступати на зустрічах. Зустрічі між Радою Європи та ОБСЄ на високому рівні відбуваються двічі на рік, вони по чергову організовуються діючими головами РЄ та ОБСЄ відповідно. Саме вони є форумом для обговорення актуальних політичних питань, які становлять взаємний інтерес, для оцінки поточної співпраці, огляду відносин і розроблення напрямків для майбутньої співпраці. У таких зустрічах беруть участь голова Комітету міністрів Ради Європи, чинний голова ОБСЄ та два генеральні секретарі.

У Женеві починаючи з липня 1993 року ОБСЄ, Рада Європи та Офіс ООН регулярно організовують один раз на рік тристоронні зустрічі ви-

сокого рівня, метою яких є відповідна діяльність, спрямована на сприяння практичній співпраці у запобіганні конфліктам і розбудові демократичних інституцій, а також обмін інформацією та покращення практичного співробітництва [40, с. 8]. Основними їх учасниками є генеральні секретарі РЄ й ОБСЄ та генеральний директор офісу ООН у Женеві.

2. Спільна діяльність в рамках Координаційної групи. Вона була створена у 2004 році в рамках співпраці Ради Європи та Організації з безпеки та співробітництва в Європі, її діяльність зосереджена на чотирьох пріоритетних сферах, узгоджених у Варшавській декларації: захист осіб, що належать до національних меншин; боротьба з тероризмом; сприяння толерантності та недискримінації; протидія торгівлі людьми. Координаційна група збирається двічі на рік.

3. Співпраця «на місцях». У Відні та Варшаві було створено офіси зв'язку Ради Європи саме задля забезпечення ефективності й досягнення більшої синергії, вони сприяють співпраці між двома організаціями в контексті підтримки міжнародної безпеки та миру.

Варшавська декларація 2005 року закликає Координаційну групу надавати пріоритети у своїй роботі створенню конкретних рекомендацій для сприяння координації та співпраці. Вона конкретизує, що ця співпраця має застосовуватися до питань боротьби з тероризмом, боротьби з торгівлею людьми, захисту прав осіб, що належать до національних меншин, а також щодо сприяння толерантності та недискримінації. Також важливим є залучення держав-членів і держав-учасниць з метою встановлення різних форм співробітництва, наприклад, спільні зустрічі та спільні заходи з більш активним залученням.

Під час ретельного аналізу реальної практики застосування наведених положень та забезпечення політики «колективної безпеки» можна простежити різні пріоритетні шляхи розвитку Ради Європи саме в цій сфері та співпраці вже зазначеними міжнародними організаціями. Наприклад, існують часті контакти між секретаріатами Ради Європи та ОБСЄ у сфері протидії тероризму. Бюро з демократичних інститутів та прав людини (один із інститутів ОБСЄ) та Група ОБСЄ з боротьби з тероризмом як спостерігачі беруть участь у Комітеті експертів Ради Європи з тероризму та в Комітеті експертів Ради Європи з оцінки анти-терористичної діяльності.

У 2009 році Рада Європи також брала участь у семінарах і конференціях з кібербезпеки та використання інтернету в терористичних цілях.

Рада Європи та ОБСЄ організували спільний семінар експертів щодо запобігання тероризму у Відні. Спільно з Управлінням ООН з наркотиків та злочинності провели національний семінар в Анкарі (Туреччина) щодо посилення міжнародно-правової співпраці у сфері тероризму, включаючи складання запиту про екстрадицію та взаємну правову допомогу. Ці дві організації спільно підготували конкретні пропозиції щодо внесення змін до кримінального кодексу Чорногорії. Крім того, Організація з безпеки й співробітництва в Європі та Рада Європи восени 2011 року планували провести окремі заходи щодо кіберзлочинності в Баку (Азербайджан). Як бачимо, фактів спільних заходів чи публікацій зафіксовано небагато.

Стосовно іншої діяльності Ради Європи, можемо відзначити, що вона є засновником ГРЕКО – організації, яка бореться з корупцією, в рамках якої, зокрема, було розроблено низку багатогранних правових інструментів, що стосуються питань криміналізації корупції в державному та приватному секторах, відповідальності та компенсації за шкоду, заподіяну корупцією, поведінки державних службовців і фінансування політичних партій. Було створено відділ співпраці з економічними злочинами, який відповідає за співпрацю Ради Європи та технічну допомогу, пов'язану з діяльністю проти фінансування тероризму, корупції та відмивання грошей. І саме цей відділ уже два десятиліття підтримує держави у впровадженні стандартів Ради Європи та інших міжнародних стандартів боротьби з корупцією та відмиванням грошей.

Що стосується ООН, то до початку воєнних дій в Україні ця організація завжди посідала особливе місце у вирішенні питань про співпрацю країн у забезпеченні та підтриманні міжнародного миру і безпеки. Можна зазначити, що ООН є організацією універсальної системи колективної безпеки, яка уповноважена застосовувати ефективні колективні заходи щодо запобігання та усунення загроз миру і придушення актів агресії, а також інших порушень миру, проводячи це мирними засобами, у взаємодії з принципами справедливості та міжнародного права, залагоджування міжнародних суперечок або ситуацій, які можуть призводити до порушення миру [45, п. 1, ст. 1].

Сьогодні постає питання про потребу створення сучасної та більш ефективної системи колективної безпеки. Як ми бачимо на прикладі війни, що зараз відбувається в Україні, ООН, у Статуті якої є пряма вказівка на підтримання міжнародного миру та просування системи ко-

лективної безпеки, продемонструвала певну неспроможність захистити свої держави-члени від агресії з боку інших держав. Але це можна було побачити і раніше, починаючи з 2014 року, з моменту окупації Росією території України. Тому не можливо не погодитися з думкою Мальвіни Грушко: «...окупація території Криму є ще одним доказом низької ефективності існуючої у світі системи безпеки як універсальної, так і регіональної. Важливу роль у координації відносин, які впливають із військової окупації, відіграє міжнародне гуманітарне право як єдиний юридично правильний регулятор» [5, с. 237].

Чому сучасна система колективної безпеки, а саме ООН, не може виконувати свої функції стовідсотково, і чому ООН не вдалося забезпечити мир та захистити Україну від нападу РФ? По-перше, потрібно звернутися до «права вето» [43, ст. 9-52]. «Право вето» – це право, які мають п'ять постійних членів Ради Безпеки ООН (Франція, Велика Британія, Китай, США і Росія). Право вето дає можливість заблокувати одному із постійних членів Ради Безпеки ООН обов'язкове рішення Ради Безпеки щодо примусових дій, спрямованих саме на попередження та припинення факту агресії, незалежно від рівня підтримки, який має цей проєкт [34]. Тому вето може вважатися накладеним, якщо будь-який з постійних членів голосує «проти» тієї чи іншої резолюції. Таким чином Російська Федерація зловживає своїм правом вето задля захисту своїх незаконних дій. Ця можливість для Росії не дає жодного шансу ООН виконати своє головне завдання згідно зі статутом ООН, а саме – підтримувати міжнародний мир та безпеку. Фактично, РФ заблокувала можливість ухвалення Радбезом резолюції, яка могла б зупинити російську агресію проти України. Це можна назвати парадоксом діяльності ООН, адже для участі в ухваленні рішення щодо санкцій проти країни-агресора на захист країни-жертви агресії може ухвалювати сама країна-агресор.

Саме тому постає нагальна потреба у створенні нової системи колективної безпеки, яка могла б усунути цей головний недолік. На міжнародному рівні існує декілька варіантів вирішення такої проблеми. Наприклад, надати більше юрисдикції Міжнародному Суду ООН щодо такого міжнародного злочину, як агресія. Звісно, це надасть додаткової відповідальності Міжнародному Суду ООН, але зможе забезпечити певну незалежність ухвалення рішень та стане новим поштовхом розвитку. У такій ситуації рішення Міжнародного Суду ООН з питання

агресії мають бути обов'язковими не тільки для країн, які є сторонами спору, але й для всіх країн світу та для Ради Безпеки ООН. З цього випливає наступне рішення – мають бути чітко визначені принципи ефективної співпраці та координації дій між Радою Безпеки ООН та Міжнародним Судом ООН. До того ж, потенційні злочинці повинні чітко усвідомлювати, що вони будуть неминуче покарані за здійснення своїх злочинів.

Усе це можна створювати як на базі ООН, так і шляхами створення нових міжнародних організацій. Якщо на базі ООН, то це передбачатиме повне реформування системи та перегляд функцій і структур ООН, Ради Безпеки, Генеральної Асамблеї. Наприклад, як зазначає Олександр Мережко, «...членство в Раді Безпеки потрібно буде значно розширити, а резолюції Генеральної Асамблеї ООН можуть набути юридично обов'язкового характеру» [15]. Отже, як ми раніше вже зазначали, «...державо-агресор не повинна брати участь у процесі встановлення факту агресії та у прийнятті рішень стосовно визначення санкцій та заходів проти агресора, як це існує зараз в Організації Об'єднаних Націй» [24, с. 23].

2. Діяльність міжнародних організацій у сфері захисту прав людини на європейському просторі: сучасний стан

Сьогодні ми можемо спостерігати все більшу актуалізацію питання захисту прав людини на європейському просторі, де держави, незважаючи на погіршення політичних, економічних, соціальних, гуманітарних і екологічних ситуацій прагнуть створювати політику співпраці у галузі захисту прав людини, сприяти наближенню свого національного законодавства до європейських правових норм і стандартів, гідно розділяючи європейські цінності. Але як уже відзначалося нами, «Однією з найважливіших проблем внутрішньої та зовнішньої політики країн європейською спільноти є питання захисту прав людини. Сьогодні найчастіше права людини розглядаються як права, які притаманні кожній людині в силу того, що вона є людиною. Незважаючи на те, що концепція прав людини часто сприймається як така, що відбиває якісь ідеали, до яких необхідно прагнути, або взагалі як утопічна за своєю природою, суть її полягає в тому, що права людини встановлюють той необхідний мінімум, який потрібен, щоб забезпечити людині «людське» існування» [26, с. 54].

Варто зауважити, що для перших етапів діяльності Європейського Союзу не було характерним приділяти увагу питанням захисту прав людини, оскільки ця проблема перебувала за межами економічної інтеграції ЄС. Це відобразилось у тому, що перелік прав людини відсутній як в установчих договорах про Європейські Співтовариства, так і в рішеннях Суду ЄС (справи 1/58 Stark (1958); 36–38, 40 Geitling (1960)). У сфері захисту прав людини компетенція інститутів Європейських Співтовариств була обмеженою. У Суді ЄС не існувало такої кримінальної юрисдикції, що мало наслідком звуження його можливостей при вирішенні питання захисту прав і свобод людини. Тому при розгляді Судом ЄС справ рідко предмет спору був пов'язаний з політичними чи соціальними правами та не мав системного характеру. Однак саме суд ЄС з часом розпочав поширювати свою компетенцію на сферу захисту прав людини через певний тиск, що здійснювався національними судами, які відмовлялися визнавати примат права Європейських співтовариств у випадках, коли воно не гарантувало захисту прав людини. Уперше Європейський суд визнав принцип захисту прав людини у правовому полі у справі 29/69 «Stauder» (1970) [36].

Згодом у європейській спільноті почали зароджуватися дві окремі системи стосовно захисту прав людини: перша в рамках Ради Європи, друга – в рамках Європейських співтовариств. З подальшим розвитком європейської інтеграції судові рішення все більше охоплювали нові для себе сфери, а саме – політичну, правову, сферу внутрішніх справ, там де вони відмовлялися визнавати примат права Європейських співтовариств стосовно внутрішнього конституційного законодавства щодо прав і свобод людини. Це змушувало держав-членів і органи Європейських співтовариств звернути значну увагу на захист прав людини, що мало наслідком появу низки документів, в яких зроблено спробу визначити основні права і свободи людини в межах Європейських співтовариств. Такі основоположні документи ми вже наводили: це Європейська соціальна хартія (1961), Декларація основних прав і свобод (1989), Хартія основних соціальних прав працівників (1989) тощо. Також важливим аспектом щодо визнання прав людини складовою права Європейських співтовариств є ухвалення Єдиного європейського акта 1986 року, преамбула якого містить багато посилань на Європейську конвенцію про захист прав людини і основних свобод 1950 року [26, с. 55].

У гарантуванні захисту прав людини в ЄС відіграють важливу роль Європейський омбудсман, Спеціальний представник ЄС з прав людини, Європейський контролер із захисту даних, Агенція ЄС з основоположних прав та інші. Постійно зростає значення питань, у вирішенні яких вони беруть участь. Право Євросоюзу у більшості сфер має пріоритет щодо внутрішньодержавного права та використовує право прямої дії. Своєю чергою, це дає право громадянам держав Європейського Союзу подавати позови проти власних країн у випадках порушення останніми прав громадян, які були набуті ними відповідно до права Співтовариства [42, с. 18].

Було запроваджено посаду Спеціального представника ЄС з прав людини, яку можна порівняти з посадою Урядового уповноваженого у справах ЄСПЛ. Це може свідчити про готовність Європейського Союзу до відстоювання своїх інтересів у ЄСПЛ. Як уже зазначалось, «Спеціальний представник ЄС, на відміну від Європейського омбудсмана (зосередженого на внутрішньому вимірі забезпечення дотримання основоположних прав інституціями, органами, агенціями, службами ЄС, їх посадовими особами), приділяє велику увагу саме зовнішньому виміру забезпечення дотримання прав людини» [35].

Що стосується Ради Європи, то ця організація зробила неоціненний внесок у захист прав людини у своїх державах-членах та у Європі загалом, а створений в її рамках міжнародно-правовий механізм захисту прав людини є одним із найкращих у світі. Отже, як ми вже зазначали, «...концепція прав людини була нормативно закріплена на рівні установчих договорів, а також шляхом прийняття міжнародних актів, зокрема Хартії ЄС про основоположні права. Рада Європи, створена у 1949 році, стала міжнародною організацією, для якої сфера захисту прав і свобод людини є ключовою. У рамках даної організації була прийнята Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.» [26, 55]. Вона і стала основою найбільш ефективної системи охорони людських прав. Наразі цю конвенцію ратифікували всі 46 держав-членів Ради Європи, в їх числі Україна та всі 27 держав-членів Європейського Союзу [11].

Було опрацьовано та ухвалено чимало угод в рамках Ради Європи, які надалі заклали фундамент сучасної системи міжнародного захисту прав людини. 4 листопада 1950 року в Римі було укладено Європейську конвенцію з прав людини, яка має велике значення серед міжнародних

угод. Як зазначали Лариса Наливайко та Катерина Степаненко, «Її головна мета була зобов'язати держав-учасниць гарантувати дотримання на своїх територіях прав та свобод людини. Крім широкого переліку прав та свобод, який гарантувала Конвенція, головною причиною її широкого визнання стало створення потужного механізму контролю за дотриманням її учасниками своїх зобов'язань, що є унікальним, оскільки не передбачений більше в жодному універсальному чи регіональному договорі у галузі прав людини, наприклад, в Американській конвенції про права людини 1969 р. та Африканській хартії прав людини і народів 1981 р.» [17, с. 84]. Європейський суд з прав людини став таким механізмом. Це перший міжнародний судовий орган, до компетенції якого належить розгляд індивідуальних заяв за фактом порушень прав, закріплених у Конвенції. «Іншими міжнародно-правовими актами Ради Європи, які захищають права людини є: додаткові протоколи до Європейської конвенції з прав людини, Європейська культурна конвенція (1955), Європейська соціальна хартія (1961), Рамкова конвенція про захист національних меншин (1995), Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (1996), Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (2007) та ін.» [25, с. 312].

Розглянемо саме центральну структуру Ради Європи. «Головні органи Ради Європи, що здійснюють свою діяльність в сфері захисту прав людини структурно слід розглядати у двох блоках: 1) статутні (керівні) органи, що здійснюють загальне керівництво Ради Європи та координують діяльність держав-членів в її рамках. До них відносяться: Комітет міністрів Ради Європи, Парламентська асамблея Ради Європи; 2) спеціалізовані (конвенційні) органи (інституції), засновані на основі міжнародних договорів або статутів та які виконують контрольні функції за дотриманням прав і свобод людини. Серед них: Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), Комісар Ради Європи з прав людини» [25, с. 312].

«Комітет Міністрів – вищий керівний орган Ради Європи, який складається з Міністри закордонних справ держав-членів Ради Європи. Відповідно до своїх повноважень КМ: розробляє та затверджує програму діяльності Ради Європи, бюджет Ради Європи, розглядає рекомендації Парламентської асамблеї та приймає відповідні рішення; здійснює нагляд за виконанням рішень ЄСПЛ державами-відповідачами» [25, с.

312]. Ірина Шаповалова зазначила у своїй праці: «Комітету міністрів Ради Європи дозволено оцінювати ситуацію, що існує в кожній державі-члені у сфері демократії, прав людини та верховенства права. Така оцінка може бути зроблена на вимогу держави-члена, Генерального секретаря або за рекомендацією Парламентської асамблеї Ради Європи» [33, с. 104].

«Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЕ) – дорадчий орган, до складу якого входять по одному представнику держави-члена. Відповідно до Статуту ПАРЕ: визначає загальний напрямок діяльності КМ; проводить свою роботу у формі пленарних засідань, які проходять в Палаці Європи у Страсбурзі чотири рази на рік (січень, квітень, червень, вересень); розробляє і видає в межах своєї компетенції резолюції, висновки, рекомендації» [25, с. 313]. Тому Богдан Мелех констатує: «Прийняті асамблеєю рішення мають рекомендаційний характер. Але, незважаючи на це, їх часто беруть за основу майбутніх міжнародних угод, так званих “європейських конвенцій”. Саме вони формують правову базу Ради Європи» [14, с. 16].

«ЄСПЛ – міжнародна інституція, яка розглядає індивідуальні і міждержавні скарги стосовно порушень ЄКПЛ. За результатами розгляду Суд ухвалює рішення в яких викладає правові позиції, які в подальшому неодноразово використовуються судами національної юрисдикції як джерело права» [25, с. 313]. Тому, як зазначає Тетяна Анцупова, «Саме завдяки його практиці стандарти Ради Європи набули такого значного поширення в Європі. Його обов’язкова юрисдикція, за допомогою якої забезпечується дотримання норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод виходить за рамки принципів добровільного виконання міжнародних зобов’язань та невтручання у внутрішні справи держави. Безперечно, цей контрольний механізм має ознаки наднаціональності» [2, с. 573].

Комісар Ради Європи з прав людини посідає основне місце серед головних органів Ради Європи, які діють у сфері прав людини. Резолюцію (99) 50 про Комісара Ради Європи з прав людини ухвалено 7 травня 1999 р. комітетом міністрів Ради Європи на його 104-й сесії в м. Будапешт (Угорщина). Тому можна зазначити, що «...у рамках найавторитетнішої регіональної міжнародної міжурядової організації, якою є Рада Європи, з’явився новий інститут, незалежна посадова особа, завдання якої сприяти повазі до прав людини та їх дотриманню в державах-членах

Ради Європи. Комісар Ради Європи з прав людини є інститутом захисту прав людини превентивного характеру, не судовою інстанцією, що надає додаткову можливість посилити системний підхід до заохочення й захисту прав людини в рамках Ради Європи» [19, с. 109].

На європейському просторі діють і світові організації у сфері захисту прав людини, наприклад, Рада ООН з прав людини. А. Гріб пише: «...мета Ради ООН з прав людини – захист прав і основних свобод людини на справедливій та рівній основі, плекання поваги до громадянських, політичних, економічних, соціальних та культурних прав людини, незалежно від раси, статі, мови чи релігії, на основі принципів універсальності, об'єктивності, співробітництва, що корелюється із Статутом ООН, здійснення ефективної координації, інтеграційної діяльності щодо прав людини у системі ООН (співробітництво з УПВКЛ, та подача до ГА ООН щорічних звітів про результати діяльності)» [4, с. 306].

Досить актуальним і важливим аспектом захисту прав людини є захист прав цивільного населення під час війни. Незважаючи на всебічний розвиток міжнародного суспільства, невтішні тенденції розвитку збройних конфліктів початку XXI століття, а саме: «...війна в Іраку, війна в Афганістані, російсько-грузинська війна, збройні конфлікти в Сирії, Ємені, війна на сході України з 2014 року та повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України, як повномасштабна фаза війни, розпочатої ще в 2014 році» [21] показують нам, що досить активне використання таких методів вирішення конфліктів існує навіть в епоху розвиненого суспільства. Після закінчення Другої світової війни, яка була найкривавішою війною в історії людства і призвела до мільйонів жертв, у тому числі й серед цивільного населення, перед світовою спільнотою постала потреба запровадити нові, більш чіткі правила ведення війни. Наслідком стала Дипломатична конференція ООН, яка відбулася з 21 квітня по 12 серпня 1949 року в Женеві, де були підписані Женевські конвенції. Їх ще називають «правом Женеви» – це міжнародні багатосторонні конвенції у сфері законів і звичаїв війни, спрямовані на захист жертв збройних конфліктів.

Як ми вже раніше зазначали, «...у зв'язку з ситуацією, що склалась в Україні, а саме: повномасштабне вторгнення армії Російської федерації по всій території нашої держави, гостро постали питання, щодо дотримання прав людини. Військові Російської Федерації порушують не лише

правила та звичаї ведення війни, а й загальнолюдські принципи міжнародного права. Наша країна зараз знаходиться у дуже важкій ситуації, адже значний відсоток серед жертв цієї війни складає цивільне населення, багато з яких – діти» [27, с. 638].

Воєнні злочини є порушенням норм міжнародного гуманітарного права, які вчиняються в умовах збройного конфлікту міжнародного або неміжнародного характеру. Міжнародний кримінальний суд розглядає справи щодо воєнних злочинів. Суд діє на підставах Римського статуту і має міжнародну територіальну юрисдикцію. Так, Україна ще не ратифікувала його, проте «... вона визнала юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на підставі двох заяв Верховної Ради України – щодо подій Майдану 2014 року та щодо подій в Криму і на Донбасі 2015 року. З моменту повномасштабного вторгнення військ Російської Федерації на територію нашої держави постало першочергове та невідкладне питання щодо притягнення країни-агресора до міжнародної відповідальності на найвищому рівні» [16]. Як ми говорили раніше, «...у зв'язку з такою необхідністю було прийнято рішення щодо широкого розслідування та збору доказів злочинної та нелюдської діяльності російських військових на території мирних міст нашої країни. Відомо, що численні міжнародні слідчі групи та прокурор Міжнародного кримінального суду неодноразово працювали на території воєнних дій в Україні. Після опрацювання інформації, що стосується сучасного стану та найбільш частих випадків порушень прав людей під час війни на території України з боку військових формувань Росії, можна дійти висновку, що більшість цих порушень містить системних характер та є вчиненими з особливою жорстокістю» [27, с. 639].

Заборона вчиняти вбивства та насильницькі дії щодо цивільного населення, на нашу думку, є найважливішою заборорою, яка не повинна порушуватися за жодних обставин. «Одним з найжахливіших прикладів порушення цих норм є цілеспрямовані вбивства цивільного населення, що не стільки про ракетні обстріли українських мирних міст, які за своїм змістом теж є грубими порушенням, скільки про масові випадки цинічних розстрілів російськими солдатами цивільного населення на територіях, які перебували під окупацією» [27, с. 639]. Такі випадки були зафіксовані в Бучі, Ірпені, Гостомелі та в багатьох інших населених пунктах. Випадки пограбування цивільного населення України досить часто відбуваються на окупованих територіях, де окупанти здебільшого незаконно проникають у будинки та інші приміщення, які перебувають

у приватній власності українців, і викрадають все, що там знаходиться. Окрім простих пограбувань, російські війська знищують майно цивільного населення, щоб його не можна було використовувати.

Серйозною проблемою є також ігнорування заборони переміщення цивільних осіб на територію держави-терориста. Російська армія доволі активно здійснює порушення цієї вимоги міжнародного гуманітарного права, адже «...вже сьогодні відомі масові випадки незаконного вивезення людей з деяких тимчасово окупованих територій України на сторону противника. Зокрема, зафіксованими є випадки вивезення наших громадян на територію Російської Федерації. Українська влада закликає міжнародну спільноту до активної співпраці, задля вирішення даного питання та повернення всіх українців, яких було нелегально та примусово переміщено на територію держави-агресора» [3].

«Вкрай гостро постає питання, щодо порушення норм Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни, а саме про заборону насильницьких дій, в тому числі сексуального характеру, щодо жінок та дітей» [12]. На превеликий жаль, починаючи з перших місяців війни були зафіксовані численні випадки зґвалтувань українських цивільних жінок і неповнолітніх дітей російськими солдатами й офіцерами. Були навіть випадки групових зґвалтувань, здійснених у жорстокий спосіб, за свідченням українських психологів, які надають допомогу жінкам і дітям, постраждалим у результаті таких жорстоких поведінь. Багато хто з них не лише зазнав серйозних фізичних пошкоджень, а й отримав серйозні психологічні розлади та потребує тривалої реабілітації.

Беззаперечно можна стверджувати, що цілеспрямовані протиправні дії, які мають на меті знищення українського народу як нації в цілому та які російські війська усвідомлено вчиняють з метою остаточного знищення народу України не лише фізично, а й морально – через залякування, тортури, зневажливе ставлення, сексуальне і моральне насильство, є злочином геноциду українського народу.

3. Діяльність міжнародних організацій у сфері міграційної політики на європейському просторі: сучасний стан

Багато країн швидко відреагувало на війну в Україні та погодилося прихистити українських біженців війни за різними імміграційними схемами та умовами. Країни Європейського Союзу домовилися швидко

та без складних бюрократичних процедур вирішувати потреби переселенців з України. Якщо розглянути саме слово «міграція», то це є процес переміщення людей (мігрантів) через кордони з певних територій і зміною місця проживання назавжди чи на тривалий час, і це може бути характерним для суспільства будь-якої країни. Розв'язання Росією збройного конфлікту та початок жорстокої війни проти України 24 лютого 2022 року призвело до великої кількості жертв серед цивільного населення і знищення цивільної інфраструктури, що примусило людей покинути свої домівки та мігрувати в пошуках безпеки, захисту й допомоги, зокрема до країн Європейського Союзу. Відповідно до статистики Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, на 8 листопада 2022 року в країнах ЄС зафіксовано близько 7,9 млн громадян України [44].

Водночас актуалізувалась проблема нелегальної міжнародної міграції, що є дуже політизованою проблемою для більшості держав-членів ЄС. «В умовах поширення та розгортання повномасштабної загарбницької збройної агресії, так як наслідок, складної міграційної ситуації постає питання, щодо радикального перегляду підходів до формування міжнародно-правового співробітництва держав у нейтралізації нелегальної міграції та розробки ефективних інструментів його реалізації» [30, с. 632]. І як ми зазначали, «...з часів Ніццького договору 2003 року звичайна законодавча процедура охоплювала більшість сфер, пов'язаних з міграцією, координуваних на рівні ЄС, що значно збільшило повноваження Європейського парламенту щодо прийняття рішень у цій сфері» [31, с. 148].

«Протягом останніх років питання щодо розповсюдження нелегальної міграції вийшло далеко за межі окремих держав, стало стійким і масштабним явищем, та перетворилося на світову глобальну проблему, що призводить до великої кількості негативних наслідків, зокрема; сприяє збільшенню рівня злочинності та створенню тіньового ринку праці; постає загроза для громадської безпеки; поширюються небезпечні захворювання. Подібна ситуація зазвичай обумовлюється тим, що регулювання та контроль процесів, пов'язаних з міграцією, незважаючи на велике значення цієї проблеми, не відноситься до притаманних та пріоритетних національних поглядів. З огляду на це, дослідження та вирішення проблеми протидії нелегальній міграції, потребує не тільки традиційних підходів, а й детального огляду особливостей функціону-

вання окремих органів, що займаються організацією міжнародно-правового співробітництва у протидії нелегальній міграції» [30, с. 632]. Як зазначає К. Мануїлова, «...на сучасному етапі важливим кроком для подальшого розвитку суспільства та міжнародних відносин стала діяльність міжнародних організацій, предметна сфера компетенції яких пов'язана з міграційними процесами. Система цих міжнародних організацій поступово розширюється та поглиблюється в напрямку їхньої спеціалізації. З іншого боку, у зв'язку зі змінами, які відбуваються в нашому суспільстві, спостерігається тенденція щодо потрапляння питань захисту прав мігрантів в предмет занепокоєння й приватного сектору: поряд з міжурядовими організаціями з'являються також неурядові організації, які розглядають питання, пов'язані з міграцією» [13, с. 125].

Наразі Європейський Союз має спільну міграційну політику, яка не лише іноді стає визначальною в регулюванні міграційних потоків, але є вирішальним фактором для майбутнього існування Європейського Союзу в цілому. Міграційна політика ЄС формувалася доволі тривалий час, часто під впливом антиміграційних настроїв держав. Особливо політизованою проблемою для більшості держав-членів ЄС залишається проблема імміграції, зокрема нелегальна, що з початку європейської інтеграції тісно пов'язується з проблемами безпеки.

Держави-члени ЄС мають однакові фундаментальні цінності та спільний підхід до гарантування високих стандартів захисту для біженців, що визначаються спільною міграційною політикою. Правовою основою спільної міграційної політики є установчі договори Європейського Союзу: Договір про Європейський Союз (1992) та Договір про функціонування Європейського Союзу (1957) з додатковими протоколами, а також Хартія Європейського Союзу про основоположні права (2000) та Женевська конвенція про захист біженців (1951). Про це прямо сказано в ст. 78 Договору про функціонування Європейського Союзу, відповідно до якої, як зазначає Валентина Чуєнко, «...Союз розвиває спільну політику притулку, допоміжного та тимчасового захисту з метою надання належного статусу будь-якому громадянину третьої країни, що потребує міжнародного захисту, і забезпечення дотримання принципу не видворення. Ця політика повинна відповідати Женевській конвенції від 28 липня 1951 р. та Протоколу від 31 січня 1967 р. про статус біженців, а також іншим договорам у цій сфері» [32, с. 168].

Держави-члени Європейського Союзу дотримуються спільної міграційної політики та несуть спільну відповідальність за відповідний прийом шукачів притулку, забезпечують справедливе ставлення до них і розгляд їх справ за єдиними стандартами. Відповідно гарантовано, що незалежно від того, до якої держави-члена шукач захисту звернеться, результат буде однаковим. Спільна Європейська система притулку регулює єдині стандарти, процедури надання захисту, взаємодію держав-членів щодо надання притулку та захисту мігрантів. Спільна Європейська система притулку створена у 1999 році, коли Європейська Рада взяла зобов'язання працювати над створенням цієї системи на підставі повного та інклюзивного застосування Женевської конвенції про захист біженців 1951 року [38, п. 10-27]. Спільна Європейська система притулку мала завдання розширити та врегулювати заходи захисту мігрантів, зокрема, як зазначав В. Муравйов, «...створити єдиний статус притулку для громадян третіх країн, чинний у всіх державах ЄС; єдиний статус додаткового захисту для громадян третіх країн, які без отримання притулку в Європейському Союзі потребують міжнародного захисту; створити спільну систему тимчасового захисту для переміщених осіб у випадку масового напливу; створити спільні процедури з надання та позбавлення статусу притулку чи додаткового захисту; встановити стандарти умов приймання переміщених осіб, що звернулися з проханням притулку чи додаткового захисту; партнерство та співпраця країн членів та третіх країн з метою контролю припливу осіб, що звертаються з проханням притулку чи додаткового або тимчасового захисту» [9, с. 149]. Сьогодні система регулюється п'ятьма законодавчими інструментами та одним агентством: Директива 2013/32 про процедури надання притулку, Директива 2013/33 про умови прийому, Кваліфікаційна директива 2011/95, Дублінський регламент III 2013 року, Регламент EURODAC 2013 року – бази даних відбитків пальців Європейського Союзу, Агентство Європейського Союзу з питань притулку.

Аналізуючи вищезазначені нормативні акти в рамках Спільної Європейської системи притулку, можна виокремити чотири статуси осіб, переміщених до Європейського Союзу, яким надається міжнародно-правовий захист: біженці; шукачі притулку; особи, яким надається тимчасовий захист; особи, яким надається додатковий захист. Законодавство Європейського Союзу, зокрема Кваліфікаційна директива

2011/95, не визначає статус особи-шукача притулку як окремий статус особи, що звертається за міжнародно-правовим захистом, а скоріше як перехідний етап між статусом громадянина держави, яка не є членом Європейського Союзу, чи особи без громадянства, що подає заяву про міжнародно-правовий захист, та статусом біженця чи особи, яка потребує додаткового захисту. Поняття «притулок» зазначений в законодавстві як правовий дозвіл перебувати на території Європейського Союзу в статусі біженця, що наділяє певними правами та перевагами, проте не кожний шукач притулку остаточно визнається біженцем, але кожен біженець набуває спочатку статусу шукача притулку [1, с. 49]. Незважаючи на те, що статус шукача притулку не виділяється в окрему категорію, законодавство ЄС чітко відокремлює їх від інших осіб, які потребують захисту. Тому шукачі притулку мають однаковий перелік прав із вищезазначеними особами, які перебувають під міжнародно-правовим захистом, але цей перелік є ще дещо обмеженим, а саме шукачі притулку мають право знаходитися виключно на території тієї країни, в якій розглядається їхня справа про надання статусу біженця або додаткового захисту.

У Директиві 2011/95 визначено правовий статус біженців у законодавстві Європейського Союзу, вона за своєю сутністю містить рецензію визначення, наявного в Женевській Конвенції 1951 року, а саме: «... громадяни третьої країни, які через обґрунтовані побоювання зазнали переслідувань за ознаками раси, релігії, національності, політичних поглядів або приналежності до певної соціальної групи, яка перебуває за межами країни громадянства та не може або через такий страх не бажає скористатися захистом цієї країни, або особи без громадянства, які, перебуваючи за межами країни попереднього постійного проживання з тих самих причин, що зазначені вище, не може або внаслідок страху переслідування не бажає повертатися до нього». Крім того, у зазначеній Директиві також визначається поняття статусу додаткового захисту. Тобто особи, що мають право на додатковий захист, можуть визначатися як «...громадяни третьої країни, які не відповідають вимогам статусу біженця, але щодо яких були доведені вагомі підстави вважати, що відповідні особи, у разі повернення до країни походження, або у випадку осіб без громадянства, до країни свого колишнього постійного проживання, зіткнуться з реальним ризиком зазнати серйозної шкоди і не може або через такий ризик не бажає скористатися захистом цієї

країни» [6, ч. d-g, ст. 2]. Директива 2013/33 містить обсяг прав, якими наділені особи із зазначеними статусами, та надають цим двом статусам схожі за переліком права, як і громадянам третіх країн, котрі перебувають на території Європейського Союзу легально. Європейський Союз проголосив режим найбільшого сприяння, а саме: «...право подорожувати в межах країни перебування, яка надає захист та за її межі; право на інформацію та документи мовою походження; право отримання дозволу на проживання; право на працевлаштування; неповнолітні діти заявників та неповнолітні заявники мають право на шкільне навчання; доступ до необхідної медичної допомоги та ін.» [7, ст. 5-19]. Можемо відзначити, що порівняно зі статусом додаткового захисту, для біженців законодавство Європейського Союзу надає дещо більший спектр прав, зокрема щодо останніх впроваджено більш ширший термін тривалості дозволу на проживання та обсяги заходів соціального забезпечення.

Попередні статуси міжнародно-правового захисту вважаються звичаєвими у законодавстві Європейського Союзу, а статус тимчасового захисту належить уже до виняткових заходів. Визначення тимчасового захисту викладено у Директиві 2001/55 «Про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у випадку масового припливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб та несення наслідків цього» як процедура виняткового характеру для надання, у разі масового припливу або неминучого масового притоку переміщених осіб із третіх країн, які не можуть повернутися до своєї країни походження, негайного та тимчасового захисту таким особам, зокрема якщо також існує ризик, що система надання притулку не зможе обробити цей приплив без негативних наслідків для її ефективної роботи в інтересах відповідних осіб та інших осіб, які потребують захисту [8, ч. а, ст. 2]. Зазначену директиву було ухвалено після конфліктів у колишній Югославії. Уперше Директива набула чинності 2 березня 2022 року [10]. Європейська Рада звернулася до народу України у зв'язку з безпрецедентним вторгненням Росії в Україну, щоб запропонувати швидку та ефективну допомогу громадянам України, які тікають від війни. Тому використання цієї Директиви дало громадянам України право звертатися за статусом особи, яка потребує тимчасового захисту, та отримати такі права: «...право проживання на весь термін захисту; доступ до ринку праці та житла; право на медичну та соціальну допомогу та ін. Тимчасовий захист гро-

мадян України наразі триватиме до 4 березня 2023 року з можливістю продовження до трьох років залежно від розвитку ситуації в Україні» [29, с. 90].

Сьогодні, як ми вже раніше зазначали, «...першочерговими міжнародними організаціями, які займаються питаннями, пов'язаними з міграцією, зокрема й проблемами поширення нелегальної міграції на світовому рівні, є ООН та її спеціалізовані установи – Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців (УВКБ) та Міжнародна Організація Праці (МОП); Міжнародна Організація з Міграції (МОМ); на європейському (регіональному) рівні – Рада Європи та Європейський Союз, які мають свої представництва на Україні» [30, с. 633]. І тому, як зазначає Катерина Мануїлова, «...в умовах зростання масштабів міжнародної міграції, роль міжнародних (міжурядових та неурядових) організацій в керуванні цими процесами значно підвищується. Це знаходить свій прояв як в поглибленні та розширенні напрямків діяльності міжнародних (міжурядових) організацій загальної компетенції, так і в появі спеціалізованих міжнародних (міжурядових та неурядових) організацій, предметом діяльності яких є саме питання міграційної політики» [13, с. 129].

Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців (УВКБ) було засноване в 1950 році Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй. Діяльність Управління зосереджена насамперед на захисті та допомозі біженцям, сприянні їх локальному об'єднанню, добровільному поверненню на свою батьківщину або переселенню до третьої країни. Слід звернути увагу на те, що УВКБ ООН приділяє особливу увагу міжнародному захисту: «...міжнародний захист є наріжним каменем роботи УВКБ ООН, що, в свою чергу, означає, що агентство шукає «довгострокових» рішень, тобто шляхів забезпечення поваги до основних прав людини та гарантування того, що жодного не буде недобровільно повернуто до країни, в якій він має певні причини аби лякати жорстокого поводження та переслідування. Так, починаючи з 2014 року УВКБ ООН тісно співпрацює з Урядом України та громадськістю у відповідь на нову проблему вимушеного переміщення 1,6 мільйона внутрішньо переміщених осіб (ВПО) зі сходу України та Автономної Республіки Крим» [30, с. 634].

Безумовно, на всіх континентах і в усіх регіонах існує міграція робочої сили, що, своєю чергою, торкається інтересів більшості країн сві-

ту, а тому й потребує правового регулювання з боку всіх держав. Отже наступною міжнародною організацією у сфері протидії нелегальній міграції можна вважати Міжнародну Організацію Праці (МОП). Вона є одним із спеціалізованих підрозділів, що насамперед сприяє народовладдю, вирішенню питань, пов'язаних з бідністю і безробіттям, прямою заборобою використовувати дітей як робочу силу [22, с. 56]. МОП уповноважена укладати різні нормативно-правові акти і створювати рекомендації, а також затверджувати міжнародні стандарти у сферах праці, соціального забезпечення, зайнятості, професійної підготовки, умови і безпеки праці та здоров'я.

Міжнародна Організація з Міграції (МОМ) є основною міжурядовою організацією в міграційній галузі. Її основні напрями діяльності полягають в управлінні міграцією в інтересах усіх залучених сторін; тісній співпраці з урядами країн, представленні та захисті інтересів людей, які обрали для себе шлях міграції як єдину можливість вирішення своїх проблем; попередженні та боротьбі з негативними міграційними явищами – торгівлею людьми, особливо жінками і дітьми, рабством трудових мігрантів.

Розроблення міграційної та інтеграційної політики Ради Європи, базуючись на повазі до прав людини, демократії та верховенства права, може не тільки відстоювати принципи рівного ставлення, толерантності, справедливості та ліквідації всіх видів дискримінації, а й прагне, щоб міграція сприяла розвитку та зміцненню соціальної єдності як держав походження, так і держав призначення мігрантів. Варто зазначити, що Європейський комітет з проблем злочинності здійснює міжурядову робочу програму боротьби з протиправними діями, ухвалену Радою Європи. Результатом діяльності Комітету є угода про посилення співпраці між країнами, а саме – вирішити проблеми, пов'язані з поширенням нелегальної міграції. Також Рада Європи розглядає проблеми нелегальної міграції як складову організованої злочинності, яка сьогодні є одним із головних пріоритетів. Захист кордонів від нелегальної міграції постає одним із найсерйозніших питань для Європейського Союзу у сфері міграційного права. Нелегальна міграція, за останніми даними, стала найбільш вразливою проблемою для європейців, залишивши менш актуальними різноманітні економічні перешкоди та безробіття [39].

Європейський Союз затвердив регулювання міграції як один із десяти фундаментальних пріоритетів державної політики. Тому, як

свідчать наукові дослідження, запобігання нелегальній міграції в державах Європейського Союзу ґрунтується насамперед на принципах гуманності та політиці «відкритих дверей». Ця політика полягає у наданні освіти, працевлаштуванні та соціальному захисті мігрантів. Слід зауважити, що в контексті забезпечення міжнародної безпеки держави ЄС створюють національні структури для вирішення проблем нелегальної міграції, головними з яких, як зазначає В. Савін, є: «...попередження нелегальній міграції (знищення причинно-наслідкового механізму нелегальної міграції, заходи прояву потенційних нелегалів, виважена національна політика надання притулку тощо); запобігання протиправному перетинанню кордонів (призначення відповідних санкцій наймачам нелегальних мігрантів, узаконення нелегальних мігрантів тощо); чинення опору транснаціональній організованій злочинності (багатостороннє та двостороннє поліцейське співробітництво, використання різноманітних технічних засобів тощо)» [20, с. 55].

Сьогодні Україна робить максимальні кроки для вдосконалення надання адміністративних послуг у міграційній сфері, для більш комфортного та доступного документообігу. Відбулося передання права надавати певні адміністративні послуги від Державної міграційної служби України до Центру надання адміністративних послуг, який також отримав право приймати документи про видачу посвідки на тимчасове проживання, оформлення ПМП, дозвіл на проживання в Україні (з дозволом на імміграцію), обмін посвідки на постійне проживання через непридатність або досягнення певного віку тощо. Така передача повноважень допоможе міграційній службі більше зосередитися на одному зі своїх ключових завдань – протидії нелегальній міграції в Україні.

На думку деяких посадових осіб Державної міграційної служби України, необхідно зосередитися на протидії нелегальній міграції та одночасно запустити механізми і протоколи боротьби з нею паралельно з організацією надання адміністративних послуг у сфері міграції через Державну міграційну службу України та центр надання адміністративних послуг. Усунення основних протиправних явищ стає можливим завдяки злагодженій співпраці суб'єктів боротьби з нелегальною міграцією та виконанню ними своїх завдань і функцій для зменшення міграційних процесів, як в окремих країнах, так і в цілому світі.

Висновки

В результаті проведеного дослідження можемо зробити висновок, що всі міжнародні організації, які існують в світі, в тому числі й на європейському просторі, виконують активну діяльність у сфері колективної безпеки, яка включає в себе загальні заходи країн для припинення актів агресії, запобігання війні, надання колективної допомоги і підтримки миру, а також проведення політики співпраці у сферах тероризму, протидії торгівлі людьми, міжнародних економічних злочинів, сприяння толерантності та недискримінації тощо. Проте сучасна система колективної безпеки дійсно потребує реформування. Прагнення до змін у цьому напрямку є важливим, адже це і є найголовнішою метою та ідеєю сучасних доктрин у міжнародному праві, органів і міжнародних організацій, основним завданням яких є безпека, запровадження миру, запобігання військовим і збройним конфліктам. Від цього і буде залежати майбутнє громадян нашої країни та людства в цілому. Україна ж на сьогоднішній день є унікальною країною, адже самостійно воює, намагаючись зберегти свій суверенітет. При цьому вона може відіграти провідну роль завдяки своєму неприємному досвіду та виступити країною-ініціатором, яка у найближчий час має запропонувати запровадження нової системи колективної безпеки для Європи та світу, яка б гарантувала захист від інших країн-агресорів.

Можна стверджувати, що сьогодні у світі дуже гостро постає проблема порушень прав цивільного населення під час збройних конфліктів. Тому сучасні міжнародно-правові інституції у сфері захисту прав людей мають повністю реалізовувати весь свій потенціал заради вирішення сучасних проблем, які стоять перед світовим співтовариством, а також для запобігання таких порушень у майбутньому. Європейська конвенція з прав людини зробила значний внесок у захист і просування прав людини та верховенства права на Європейському просторі, відіграє центральну роль у підтриманні демократичної безпеки та вдосконаленні належного управління. Основним викликом залишається забезпечення його ефективного впровадження на національному рівні, особливо коли йдеться про системні та структурні проблеми прав людини. Але передусім держава має захищати своїх громадян в рамках національного законодавства. Тому діяльність міжнародних організацій робить великі кроки у сфері захисту прав людини, особливо в контексті

нападу Росії на Україну. Рада Європи розробила ефективну систему захисту прав людини, а саме – створення спеціальних органів та інституцій, укладання загальноєвропейських конвенцій. Особливо можна відзначити контрольний механізм щодо забезпечення захисту прав людини, це – Європейський суд з прав людини, наразі він визнаний найефективнішим у світі і не має аналогів.

На тлі останніх подій (нападу Росії на Україну) повстало багато проблем, пов'язаних з міграцією населення як усередині країни, так і за її межі. Тому на міжнародній політичній арені міграційна політика України стрімко набирає обертів у підвищенні свого статусу та авторитету у світі. Насамперед це стосується інтеграційних процесів, зокрема у питаннях міжнародної міграційної політики. Реалізація цього завдання потребує ефективного державного регулювання та комплексного системного підходу до реалізації основних функцій і завдань ДМС. На сьогодні Державна міграційна служба відповідально підійшла до реалізації мети Стратегії, виконуючи поставлені завдання. Протягом 2020–2021 років Державна міграційна служба України зробила прорив і кардинальні зміни, порівняно з останніми 30 роками. Державна міграційна служба України бере активну участь у розвитку електронних сервісів щодо реєстрації місця проживання та обміну такою інформацією з іншими реєстрами, а саме – відображення актуальної адреси реєстрації в додатку ДІЯ, при використанні різноманітних сервісів та електронної взаємодії з реєстром призовників. Усі ці кроки важливі на шляху до відмови від паперових документів. Система міжнародного захисту прав мігрантів є доволі розгалуженою, вона містить велику кількість законодавчих актів, які створюють умови для надання захисту, а також стандарти та різні процедури надання такого захисту.

Список використаних джерел

1. Андрела А.-М. В. Право притулку: Європейський досвід та українські реалії. *Науковий вісник УжНУ. Серія: Право*. 2018. Вип. 53. Т. 1. С. 48–50.
2. Анцупова Т. О. Право Ради Європи як особлива підсистема міжнародного права. *Міжнародні читання з міжнародного права пам'яті професора П. Є. Казанського* : матер. третьої міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 2–3 листопада 2012 р.) / відп. за вип. М. І. Пашковський ; Націон. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2012. С. 571–574.

3. Війна має свої закони та звичаї. Проте Росія порушує майже кожен з них. *Розбір заборони*. URL: <https://zaborona.com/vijna-maye-svoyi-zakonyta-zvychai-prote-rosiya-porushuye-majzhe-kozhen-z-nyh-rozbir-zaborony/> (дата звернення 11.07.2023).
4. Гриб А. М. Реалізація механізмів Ради ООН з прав людини в результаті збройної агресії РФ проти України. *Права людини в період збройних конфліктів* : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. присвяч. 25-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» (м. Одеса, 18 листопада 2022 р.) : у 2 т. Одеса, 2022. С. 304–309. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.22665>.
5. Грушко М. В. Окремі аспекти захисту цивільного населення в період окупації: Автономна республіка Крим та м. Севастополь. *Право і суспільство*. 2020. № 5. С. 230–238. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2020/5_2020/37.pdf
6. Директива 2011/95/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 13 грудня 2011 року про стандарти кваліфікації громадян третіх країн або осіб без громадянства як бенефіціарів міжнародного захисту, єдиного статусу для біженців або осіб, які мають право на додатковий захист, а також щодо змісту наданого захисту (перероблена). URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32011L0095> (дата звернення 11.07.2023).
7. Директива 2013/33/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 26 червня 2013 року, про стандарти для прийому осіб, які просять про міжнародний захист (перероблена). URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32013L0033> (дата звернення 11.07.2023).
8. Директива Ради 2001/55/ЄС від 20 липня 2001 року про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у випадку масового припливу переміщених осіб та про заходи, що сприяють збалансованості зусиль між державами-членами щодо прийому таких осіб та несення наслідків цього. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=celex:32001L0055> (дата звернення 11.07.2023).
9. Європейське право: право Європейського союзу : підруч. у 3х кн. / за заг. ред. В. І. Муравйова. Київ : Ін Юре, 2015. Кн. 3. 408 с.
10. Імплементативне рішення Ради (ЄС) 2022/382 від 4 березня 2022 року, яке встановлює наявність масового припливу переміщених осіб з України у значенні статті 5 Директиви 2001/55/ЄС та має наслідком запровадження тимчасового захисту. URL: http://eur-lex.europa.eu/eli/dec_impl/2022/382/oj (дата звернення 11.07.2023).
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13. № 32 від 23.08.2006. С. 270.
12. Конвенція про захист цивільного населення під час війни, Женева, 12 серпня 1949 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення 11.07.2023).

13. Мануїлова К. В. Інституційна система регулювання міжнародної міграції. *Правова держава*. 2019. № 34. С. 125–130 URL: <http://dx.doi.org/10.18524/2411-2054.2019.34.169550>
14. Мелех Б. В. Участь Ради Європи в захисті прав людини в Україні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2015. Вип. 2. С. 13–23.
15. Мережко О. О. Проблеми теорії міжнародного публічного та приватного права. Київ : Юстиніан, 2010. 320 с.
16. Міжнародний кримінальний суд – шлях до Гааги та репарацій. *LB.ua*. URL: https://lb.ua/blog/olena_moshenets/527492_mizhnarodniy_kriminalniy_sud-shlyah.html (дата звернення 11.07.2023).
17. Наливайко Л. Р., Степаненко К. В., Щербина Є. М. Міжнародний захист прав людини : навч. посіб. Дніпро : ДДУВС, 2020. 260 с.
18. Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). *Міністерство закордонних справ в Україні*. URL: <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/organizaciya-z-bezpeki-i-spivrobitnictva-v-yevropi>.
19. Права людини у міжнародному праві : підруч. / за заг. ред. А. В. Войціховського ; О. С. Бакумов, Л. Д. Варунц, А. В. Войціховський, Т. І. Гудзь та ін.; передм. А. В. Войціховський. Харків : ООО «Планета-Принт», 2021. 404 с.
20. Савін В. М. Міграційна політика як складова національної безпеки України. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2013. № 2 (30). С. 52–59.
21. Світова мапа війн. Де і за що сьогодні воює людство URL: https://espresso.tv/article/2017/07/24/khto_z_kym_i_za_scho_voyuye_sogodni_v_sviti (дата звернення 11.07.2023).
22. Семенов Г. А. Міжнародні економічні відносини: аналіз стану, реалії і проблеми : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури. 2006. 231 с.
23. Статут Ради Європи: прийнятий від 8 травня 1949 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text (дата звернення 11.07.2023).
24. Харитонов Р. Ф., Бабіч К. Ю. Перспективи створення нової системи колективної безпеки після нападу РФ на Україну. *Ампаро*. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2022. № 3. С. 19–24 DOI <https://doi.org/10.26661/2786-5649-2022-3-03>
25. Харитонов Р. Ф., Гроза А. А. Місце Ради Європи в міжнародній системі захисту прав людини. Права людини в період збройних конфліктів : матер. Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., присвяч. 25-річчю Національному університету «Одеська юридична академія», 18 листопада 2022 року, м. Одеса. Одеса, 2022. 665 с. С. 310–315. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/22665>
26. Харитонов Р. Ф., Крикунова С. О. Європейська система захисту прав людини: проблеми та перспективи. *Ампаро*. Запоріжжя : Видавничий дім

- «Гельветика», 2023. № 1. С. 53–57 DOI <https://doi.org/10.26661/2786-5649-2023-1-07>
27. Харитонов Р. Ф., Мазур М. Я. Порухення прав цивільного населення під час війни: проблематика та сучасний стан. Права людини в період збройних конфліктів : матер. Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., присвяч. 25-річчю Національному університету «Одеська юридична академія», 18 листопада 2022 року, м. Одеса. Одеса, 2022. С. 637–642. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/22665>
 28. Харитонов Р. Ф., Перова О. А Роль міжнародної організації Ради Європи в системі європейської колективної безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 819–822. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/200>
 29. Харитонов Р. Ф., Шишименко О. І. Міжнародно-правовий захист прав мігрантів в ЄС: сучасний стан. *Науковий журнал «Південноукраїнський правничий часопис»*. 2022. № 4. С. 87–90. DOI <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.4.3.15>
 30. Харитонов Р. Ф., Шор А. М. Діяльність міжнародних організацій в сфері протидії нелегальної міграції. Права людини в період збройних конфліктів : матер. Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф., присвяч. 25-річчю Національному університету «Одеська юридична академія», 18 листопада 2022 року, м. Одеса. Одеса, 2022. С. 632–637. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/22665>
 31. Чайковський Ю. В., Харитонов Р. Ф. Формування міграційної політики Європейського Союзу та її зв'язок з політикою безпеки. *Університетські наукові записки*. 2021. № 6 (84). С. 138–151. DOI: 10.37491/UNZ.84.12
 32. Чуєнко В. І. Актуальні питання правового регулювання статусу біженців у Європейському Союзі. *Право і безпека у контексті європейської та євроатлантичної інтеграції* : зб. ст. та тез наук. повідомл. за матеріалами дискус. панелі II Харків. міжнар. юрид. форуму (Харків, 28 вересня 2018 р.). Харків : Право, 2018. С. 165–174.
 33. Шаповалова І. Інституційні процеси в системі захисту прав людини ЄС як фактор підвищення ефективності функціонування публічного управління в умовах сучасних глобалізаційних викликів. *Актуальні проблеми державного управління*. 2019. Вип. 4. С. 101–107.
 34. Existing legal limits to security council veto power in the face of atrocity crimes. Cambridge : Cambridge university press 2020. P. 9–52.
 35. Egan S. Strengthening the United Nations Human Rights Treaty Body System. *Human Rights Law Review*. 2013, Vol. 13, Iss. 2. P. 209–244.
 36. Judgment of the Court of 12 November 1969. Erich Stauder v City of Ulm – Sozialamt. Reference for a preliminary ruling: Verwaltungsgericht Stuttgart – Germany. Case 29-69 URL: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61969CJ0029:EN:HTML>.

37. Simón L. The Madrid Strategic Concept and the future of NATO. *NATO Review*. 2022. 2/VI/2022; Arteaga F., Simón L. El concepto estratégico de Madrid: una (auto)evaluación de los resultados. ARI, Real Instituto Elcano, 7/VII/2022.
38. Presidency Conclusions – Tampere European Council, 15 and 16 October 1999. Council of the European Union. URL: https://www.europarl.europa.eu/summits/tam_en.htm (дата звернення 11.07.2023).
39. Spring 2015 Standard Eurobarometer: Citizens see immigration as top challenge for EU to tackle. URL: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-15-5451_en.htm (дата звернення 11.07.2023).
40. The Council of Europe and the OSCE: enhancing co-operation and complementarity through greater coherence. Directorate of policy planning. 2012. P. 1–38.
41. The Council of Europe's Relations with the OSCE. *Official website of the Council of Europe*. URL: <https://www.coe.int/en/web/der/osce> (дата звернення 11.07.2023).
42. The fundamental rights report 2018, European Union Agency for Fundamental Rights. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2018. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2018-fundamental-rightsreport-2018_en.pdf.
43. The Veto: UN Security Council working methods : security council report. URL: www.securitycouncilreport.org (дата звернення 11.07.2023).
44. Ukraine Refugee Situation. *Офіційний веб-сайт Управління Верховного Комісара ООН по справам біженців*. URL: https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine?fbclid=IwAR0ybqSYtAiFyRHoTH1yQxSZEjTp5H-_kuEswNjWFO7UwVQ3wVXL9Z5_aI#_ga=2.228732760.514168680.1646989952-176134281.1646551413 (дата звернення 11.07.2023).
45. UN Charter (paragraph 1 of Article 1). URL: <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text> (дата звернення 11.07.2023).

Ключові слова: Міжнародні організації, Європейський союз, Рада Європи, ООН, ОБСЄ, НАТО, ЄСПЛ, міжнародна безпека, колективна безпека, захист прав людини, міграційна політика, міграція, нелегальна міграція.

Key words: International organizations, European Union, Council of Europe, UN, OSCE, NATO, ECtHR, international security, collective security, protection of human rights, migration policy, migration, illegal migration.

В. Дронов

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1458-9963>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ДОСТУПУ ДО ІНФОРМАЦІЇ В СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Вступ

Сьогодні інформація є інструментом найрізноманітніших суспільних відносин. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій зробив доступними такі інформаційні процеси, як збирання, використання, зберігання, поширення інформації. Разом з тим, правове регулювання інформаційних процесів має ґрунтуватися на міжнародно-правових стандартах, закріплених у низці міжнародно-правових документів, таких як Загальна декларація прав людини (1948), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950).

Але розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, опанування їх великою кількістю людей суттєво змінюють зміст відповідних прав, форми їхньої реалізації, взаємовідносини між суспільством і державою, відносини між державами, міжнародними організаціями та громадянами, між іншими суб'єктами міжнародного права та учасниками сучасних міжнародних відносин. Розвиток технологій, можливості реалізації права на доступ до інформації суттєво прискорюють формування та розвиток як інформаційного, так і громадянського суспільства, що ілюструється й тими міжнародними нормативно-правовими актами, які розглядаються у дослідженні. Право на доступ до інформації є взаємопов'язаним з іншими правами людини. Зокрема, на наш погляд, необхідно дослідити його взаємозв'язок з реалізацією права на участь в управлінні державними справами, яке також встановлено низкою міжнародних документів.

Отже, цей розділ присвячено дослідженню інформаційних прав людини, зокрема доступу до інформації. Метою дослідження є аналіз зв'язку та взаємозалежності між правом на доступ до інформації та роз-

витком інформаційного суспільства, особливістю ролі громадянського суспільства в сучасних міжнародних відносинах. Особливу увагу приділено правовому регулюванню побудови та розвитку інформаційного суспільства, ролі доступу до інформації у формуванні та ефективному функціонуванні громадянського суспільства. Розглянуто взаємозв'язок права на доступ до інформації та права на участь в управлінні державними справами.

Важливим є правильне визначення поняття «інформація». Воно різниться в науковій літературі та законодавстві. Отже, метою дослідження є також аналіз наявних визначень поняття «інформація» та таких суміжних понять, як «дані» та «знання», їх використання в законодавстві та співвідношення.

1. Визначення поняття «інформація» в міжнародному та національному праві

На початку нашого дослідження вбачається необхідним приділити увагу визначенню поняття «інформація» та його вживанню в науці, міжнародному та національному праві. Існує декілька причин труднощів, що виникають з його визначенням, раніше ми вже досліджували цю проблематику [47]. По-перше, інформація досліджується представниками різних наук, зокрема: економічних, соціальних комунікацій, кібернетики, юридичних наук тощо. Відповідно, науковці по-різному розглядають інформацію, а головними для них є ті чи інші властивості та характеристики інформації, залежно від сфери використання. Крім того, визначення «інформації» можна знайти в цілій низці міжнародних і національних нормативно-правових актів. Також, як у науковій літературі, так і в документах використовуються суміжні з «інформацією» поняття, що необхідно чітко розрізняти.

Одне з найпростіших визначень поняття «інформація» надається у Кембриджському словнику: інформація – це факти про ситуацію, людину, подію тощо [49]. Це визначення достатньо широке та передбачає будь-який зміст інформації. Немає уточнення ані щодо форми (усна, письмова тощо), ані щодо носія. Привертає увагу те, що інформація тут визначена через таке поняття, як факти. Низку цікавих визначень інформації можна знайти в іншому словнику, серед них такі: знання, отримані в результаті розслідування, вивчення або навчання; сигнал

або символ (як у системі зв'язку чи комп'ютері), що представляє дані; щось (наприклад, повідомлення, експериментальні дані або малюнок), що виправдовує зміну конструкції (наприклад, плану чи теорії), що представляє фізичний чи психічний досвід або іншу конструкцію [52]. В цьому випадку інформація визначається через такі поняття, як знання та дані. Ми ще будемо зустрічатися з цими суміжними з інформацією поняттями. Визначення, що також містять невичерпні переліки форм, в яких може бути викладено інформацію, можна знайти і в деяких нормативно-правових актах українського законодавства, які ми будемо досліджувати далі. Відповідно до словника *Collins*, інформація складається з фактів і цифр, які зберігаються та використовуються комп'ютерною програмою [50]. Це визначення також є свідченням, що інформація розглядається представниками різних галузей, відповідно, виокремлюються як основні різні ознаки, форми тощо. Відомий словник *Britannica* визначає інформацію як знання, що отримуються про когось або щось: факти або подробиці про предмет. Бачимо, що конструкція у цьому визначенні ще складніша. Інформація визначається через знання, а вже вони через факти або подробиці. Цей словник наводить тлумачення фрази *for your information*, яку можна перекласти як «до вашого відома», або дослівно – «до вашої інформації». Вказано, що ця фраза використовується неофіційно у розмові, коли особа відповідає на заяву чи запитання людини, котра неправильно її звинуватила [53]. Ми ще будемо звертатися до визначень інформації, які надаються в зарубіжній літературі, зокрема в словниках. Щодо англomовної юридичної літератури, наприклад, зустрічається визначення інформації як фактичних даних з контекстом, які застосовуються та в результаті стають знаннями, що передаються [51]. Такий підхід є цікавим і відповідає ідеї, що саме засвоєна інформація, яка є корисною, може бути застосована або застосовується, може вважатися знаннями.

Якщо звертатися до міжнародних угод, то відповідно до Міжнародної конвенції про адміністративну взаємодопомогу у сфері митних відносин (2003), інформація – це будь-які дані, незалежно від того, чи відбулось їх обробка та аналіз, а також документи, звіти й інші повідомлення в будь-якій формі, зокрема електронній, або засвідчені чи оригінальні примірники цих матеріалів [14]. Майже аналогічне визначення надається в Угоді між Україною та Королівством Нідерландів про взаємну адміністративну допомогу в митних справах [40]. Ці визначення в

цілому відповідають підходу зарубіжних науковців. Те, що інформацією вважаються й ті дані, які не були опрацьовані, можна пояснити прагненням авторів надати ширше визначення для уникнення проблемних ситуацій. Можливо, з цих же міркувань долучено документи, звіти й інші повідомлення.

Перший документ, до якого вбачається необхідним звернутися, досліджуючи визначення інформації в національному законодавстві, є профільний нормативно-правовий акт, Закон України «Про інформацію». У документі зазначено, що інформація – це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді [24]. Таке визначення в цілому відповідає визначенням «інформації» та суміжних понять у науковій літературі. Під даними розуміють набір тексту, чисел або символів у необробленому або неорганізованому вигляді. Інформація визначається як дані, що були опрацьовані, наприклад, згруповані, як правило, за допомогою комп'ютера, щоб надати їм значення та зробити їх інтерпретованими. Знання ж розглядаються вже як отримання особою інформації, такої як факти, або розуміння інформації, наприклад того, як розв'язувати проблеми [43].

Однак у наведеному нами визначенні інформації з Закону України «Про інформацію» привертають увагу декілька моментів. Перший – використання термінів «відомості» та/або «дані». Виходячи з тексту, неможливо зробити однозначний висновок про їх використання як тождесних, хоча ці поняття зустрічаються і в інших нормативно-правових актах, які ми розглянемо далі.

Поняття інформації, визначене в Законі України «Про інформацію», відтворюється і в ч. 1 ст. 200 Цивільного кодексу України [42]. У ч. 2 цієї ж статті встановлено можливість суб'єкта інформаційних відносин вимагати усунення порушень його права та відшкодування майнової і моральної шкоди, завданої такими правопорушеннями.

Закон України «Про телекомунікації» втратив чинність, але вважаємо доцільним все-таки розглянути надане в ньому визначення «інформації». Відповідно до нього, інформація – це відомості, подані у вигляді сигналів, знаків, звуків, рухомих або нерухомих зображень чи в інший спосіб [36]. У цій нормі наведено форми, в яких можуть бути подані відомості, хоча цей перелік не є вичерпним. Такі уточнення, на наш погляд, пов'язані з характером документу та його метою. Саме ж визначення подано через поняття «відомості».

Наведений вище закон надзвичайно корисний для нашого дослідження, оскільки містить визначення суміжного з інформацією поняття, яке часто використовується для визначення самої інформації. Так, відповідно до ч. 1 ст. 1 цього закону під «даними» розуміється інформація у формі, придатній для автоматизованої обробки її засобами обчислювальної техніки. Такий підхід є близьким до поширеного, зокрема у зарубіжній літературі, тобто ми можемо зробити висновок, що «дані» – це неопрацьована інформація.

Закон України «Про електронні комунікації», який замінив Закон «Про телекомунікації», визначення «інформації» не містить. Проте він надає дещо розширене визначення «даних», під якими розуміється інформація у формі, придатній для автоматизованої обробки її засобами обчислювальної техніки, технічними та програмними засобами [20]. Отже, добавлено засоби опрацювання інформації. Окрім того, що визначення є найбільш наближеним до наукового підходу, воно пояснюється й тими відносинами, на які поширюється дія цього нормативно-правового акту, а саме – відносини у сферах електронних комунікацій та радіочастотного спектра [20]. Ми ж можемо говорити про придатність даних до опрацювання у будь-який спосіб.

У Концепції створення Єдиної державної автоматизованої паспортної системи інформація визначається як сукупність відомостей, знань і повідомлень про об'єкти, явища та процеси [21]. Документ також втратив чинність, але надане в ньому визначення є для нас цікавим, це одне з найбільш широких визначень, яке включає ще й «знання» та «повідомлення». Такий підхід є не обґрунтованим, оскільки в такому випадку знання стоять нижче інформації, вони, виходячи з цього визначення, є більш вузьким поняттям, в той час, коли в науці, як правило, навпаки – знання визначаються як опрацьована інформація, придатна для використання.

Найбільш детальне визначення інформації з точки зору форм її відтворення надається в Законі України «Про захист економічної конкуренції»: інформація – це відомості в будь-якій формі й вигляді, збережені на будь-яких носіях., пояснення осіб та будь-які інші публічно оголошені чи документовані відомості [22]. Визначення також надано через поняття «відомості», та незважаючи на дуже детальний перелік форм вираження та носіїв, серед яких вказані листування, ілюстрації, фотографії тощо, він не є вичерпним. Але як обов'язкова ознака нада-

ється «публічне оголошення чи документування». Взагалі, цю ознаку можна назвати обов'язковою саме в юридичному значенні та як таку, що є умовою настання тих чи інших юридичних наслідків.

2. Право на доступ до інформації в міжнародних нормативно-правових актах

Право на доступ до інформації має ключове значення для функціонування сучасної держави. Воно взаємопов'язано з правом на участь в управлінні державними справами, а також є необхідною умовою для розвитку та функціонування громадянського суспільства. Якщо звернутися до функцій сучасної держави, то дуже важливим є визначення інформаційної функції як однієї з зовнішніх, тобто участь у розвитку світового інформаційного простору з метою забезпечення вільного обміну інформацією між країнами, народами й окремими громадянами [39].

Продовжуючи розгляд інформаційної функції сучасної держави, слід звернутися до сервісної моделі державності. Зазначимо, що про формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян, йдеться в законі України «Про Національну програму інформатизації» [27]. Ідея сервісної держави пов'язана з тим, що більшість сучасних функцій можуть реалізовуватися не в постійному режимі, а за запитом, коли у цьому виникає потреба [4, с. 9]. Щодо інформаційної функції, то, на наш погляд, не можна говорити про її виконання лише за потреби, оскільки певна інформація повинна публікуватись обов'язково. Проте є така інформація, що надається за запитом, в установленому законом порядку. В цьому контексті слід згадати, що одним із прав, пов'язаних з інформацією та закріплених у міжнародно-правових документах, які ми вже розглянули, є право шукати інформацію. Також вважаємо, що інформаційну функцію треба розглядати і як внутрішню, тоді до її змісту слід відносити й забезпечення доступу до інформації, у тому числі до публічної. Разом з тим, розподіл функцій на внутрішні та зовнішні поступово втрачає своє значення. Стосується це повною мірою й інформаційної функції та інформації взагалі. Чи можемо ми сьогодні чітко поділити інформаційну діяльність на повністю внутрішню чи зовнішню направлену? Враховуючи сучасні тенденції міжнародних відносин, особливості сучасних міжнародних конфліктів – ні. Зазначи-

мо, що поняття «інформаційна діяльність» надавалось у Законі України «Про інформацію» в редакції від 2 жовтня 1992 року (в редакції Закону від 9 травня 2011 року ця норма вже відсутня [26]). Вона визначалась як сукупність дій, спрямованих на задоволення інформаційних потреб громадян, юридичних осіб і держави [25]. Але можна розширити цей перелік, вказавши громадянське суспільство як окремий суб'єкт, чії інформаційні потреби мають бути задоволені. Водночас внутрішня інформаційна діяльність держави підлягає й міжнародно-правовому регулюванню, що розглядається нами у цьому дослідженні. Це означає, що держава не лише самостійно визначає, яку інформацію вона повинна надавати суспільству, а й має міжнародні зобов'язання в цій сфері. З іншого боку, завдяки розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, зацікавленості громадян у міжнародних відносинах та світовій політиці, процесам глобалізації, формуванню та підвищенню ефективності не тільки на національному, але й на міжнародному рівні, міжнародна інформація все більше набуває значення та стає більш затребуваною на внутрішньому інформаційному просторі. І сьогодні, розглядаючи забезпечення доступу до інформації, необхідно говорити не тільки про діяльність державних органів, а й про діяльність міжнародних організацій, позиції та діяльність інших держав щодо України, про оцінку діяльності державної влади міжнародними організаціями та іншими державами, адже це дозволяє громадянському суспільству більш повно контролювати владу, а громадянам – ефективніше брати участь в управлінні державними справами. Держава ж сприяє міжнародній співпраці в інформаційній сфері та входженню України до світового інформаційного простору [24].

Зрозуміло, що інформація, в тому числі й міжнародна, має дуже важливе політичне значення, водночас інформаційна діяльність надзвичайно піддається політичному впливу. Інформаційна функція навіть більшою мірою, порівняно з багатьма іншими функціями сучасної держави, має політичний характер. Розглянемо аргументи на користь політико-правового характеру функцій сучасної держави, приділяючи окрему увагу інформаційній функції.

Очевидним є зв'язок функцій держави з народним і державним суверенітетом. Єдиним джерелом влади є народ. Номенклатура, зміст функцій держави, форми повинні ґрунтуватися саме на цьому принципі. При цьому поняття «суверенітет» також має як правове, так і полі-

тичне значення [7]. Слід дослідити й таке поняття, як інформаційний суверенітет держави. Під ним в українському законодавстві розуміють здатність держави контролювати і регулювати потоки інформації з-поза меж держави з метою додержання законів України, прав і свобод громадян, гарантування національної безпеки держави [27]. Якщо досліджувати інституційне забезпечення доступу до інформації та інформаційної функції держави взагалі, то названим вище законом встановлено необхідність створення органами державної влади та органами місцевого самоврядування інформаційних служб, систем, мереж, баз і банків даних з метою задоволення цих потреб. Чинний закон «Про інформацію» зобов'язує суб'єктів владних повноважень призначити спеціальні підрозділи або відповідальних осіб для забезпечення доступу запитувачів до інформації.

Держава є учасником як міжнародно-правових, так і політичних відносин. Обмін інформацією передбачений і міжнародними документами, наприклад, уже дослідженими нами Угодою між Україною та Королівством Нідерландів про взаємну адміністративну допомогу в митних справах та Міжнародною конвенцією про адміністративну взаємодопомогу у сфері митних відносин.

В умовах кризи суверенітету держави, про яку каже Ю. Оборотов [17, с. 54], відбувається й криза функцій держави, в тому числі інформаційної функції. У цьому контексті звернемо увагу й на таке поняття, як інформаційний суверенітет, що вже згадувався нами. Він суттєво впливає на інформаційну функцію, її сутність, можливості реалізації. Разом з тим, рівень реалізації функції, форми дають можливість оцінювати й рівень суверенітету. Обмеження суверенітету не може не впливати на функції держави. Наприклад, це має місце при вступі держави до міжнародної організації чи до наддержавного утворення, такого як Європейський Союз [7]. Такому суб'єкту – організації або утворенню, може передаватися певний обсяг тих чи інших функцій держави, аж до передання окремих функцій у повному обсязі. Хоча, як правило, слід говорити все-таки про часткове передання. Це стосується також міждержавних об'єднань, наприклад таких, як протекторат та асоційовані держави. В обох випадках держава, що є асоційованою або перебуває під протекторатом, є більшою або меншою мірою вільною у внутрішній політиці та обмежена у зовнішній політиці, тобто вона може більш самостійно та повноцінно реалізовувати внутрішні функції.

Безумовно, оцінюючи інформаційну функцію сучасної держави, роль інформації в міжнародному праві та міжнародних відносинах, можливості реалізації права на доступ до інформації, використання інформації громадянським суспільством для здійснення своєї діяльності, не можна не враховувати процеси глобалізації. Спостерігається більша увага держав до глобальних проблем. З'являються нові функції держави, змінюються ті, що вже існують, серед них – інформаційна безпека, інноваційна діяльність держави. Зазначається вплив процесів персоналізації на розвиток функцій сучасної держави. Індивід прагне якимись вчинками змінити політичну владу, що і веде до процесу зміни функцій сучасної держави [3]. Застосовуючи ці погляди до інформаційної функції, слід сказати, що дійсно, інформація (і ми про це говоримо у нашому дослідженні) виступає інструментом впливу суспільства на державу. Крім того, незважаючи на вимоги щодо доступності інформації про діяльність органів державної влади, люди прагнуть отримувати інформацію з різних джерел, що проявляється, зокрема, у широкому використанні соціальних мереж. Щоправда, своєю чергою, це створює загрози інформаційній безпеці.

Інформаційні права, в тому числі право на доступ до інформації з тим чи іншим змістом, встановлені цілою низкою міжнародних нормативно-правових актів. Про важливість цих прав свідчить те, що вони закріплені в такому визначному та впливовому документі, як Загальна декларація прав людини, ухвалена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року [59]. Так, ст. 19 цього документу встановлює право кожної людини на свободу переконань і на вільне їх виявлення. До змісту цього права Декларація відносить свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію. Ми ще будемо зустрічатися з цими та схожими формулюваннями та аналізувати їх. На противагу цим свободам, ст. 12 документу забороняє безпідставне втручання в особисте і сімейне життя, посягання на тайну кореспонденції або на честь і репутацію.

Незважаючи на визначне місце Загальної декларації прав людини, вона має рекомендаційний характер. Отже, перейдемо до документу, який накладає зобов'язання на держави, – Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966). Його положення є обов'язковими й для України, адже цей документ було ратифіковано Указом Президії Верховної Ради України від 19 жовтня 1973 року [34]. Стаття 19

передбачає право на вільне вираження свого погляду, що включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї. Ця норма відтворює зміст відповідної норми Загальної декларації прав людини, але при цьому додаються форми, в яких можуть відбуватись ці інформаційні процеси. Також встановлено, що це право може бути пов'язано з певними обмеженнями, проте й для цих обмежень передбачені умови. Так, вони повинні встановлюватися законом і бути необхідними: для повагання прав і репутації інших осіб; для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення [16].

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (Ратифікована Законом України від 17 липня 1997 року [32]) передбачає, що кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає, зокрема, свободу одержувати і передавати інформацію та ідеї (ч. 1 ст. 10) [11]. Ця норма дещо відрізняється від відповідних норм двох раніше розглянутих документів. Так, до її змісту не входить право шукати інформацію, але, по-перше, якщо широко тлумачити право одержання інформації, воно може включати й її пошук; по-друге, для нашого дослідження вирішальним є саме право одержання інформації. Право одержувати інформацію передбачає вільний доступ до неї, а також її одержання за запитом у встановленому законом порядку. Разом з тим, і цей документ передбачає можливості обмежень, які, в цілому, є аналогічні раніше розглянутим. Зокрема наводиться така важлива умова, як необхідність у демократичному суспільстві. Також простежується обмеження цих свобод правами інших осіб. Майже повністю відтворює зміст цієї норми ст. 12 Хартії основних прав Європейського Союзу (2000) [41], встановлюючи необхідність дотримання свободи та плюралізму засобів масової інформації. Цим же документом, ст. 7, проголошено право кожного на повагу до приватного та сімейного життя. Треба відзначити, що крім того передбачено повагу до спілкування людини. Вважаємо, що ці статті необхідно розглядати в комплексі, оскільки саме повага до приватного життя є підставою обмеження й права поширення інформації та доступу до неї. Також важливим є відзначення на рівні такого документу свободи ЗМІ. Вони відіграють визначну роль у реальному забезпеченні доступу до інформації та її поширенні. Саме ЗМІ мають для цього відповідні інституційні, технічні можливості. Взагалі інформаційні права, зокрема в частині пошуку, доступу до інформації

та її поширення, слід розглядати з урахуванням захисту приватного життя, національної безпеки тощо. Це доводить і судова практика, що буде розглядатися нами далі.

Що стосується побудови та розвитку інформаційного суспільства, то першим документом, який ми вважаємо доцільним розглянути, є Декларація принципів «Побудова інформаційного суспільства – глобальне завдання в новому тисячолітті», відома також як Женевська декларація принципів. У ній проголошуються наміри будувати людино-центроване, інклюзивне, орієнтоване на розвиток інформаційне суспільство. Декларується можливість для кожного в такому суспільстві створення, доступу, користування й обміну інформацією та знаннями. Окремі особи, громади, народи отримують можливість реалізації потенціалу, сприяючи своєму сталому розвитку та підвищуючи якість свого життя на основі цілей і принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй, поважаючи в повному обсязі та підтримуючи Загальну декларацію прав людини [2]. Ця норма відтворює той зміст інформаційних прав, який встановлено вже розглянутими нами документами, зокрема щодо одержання, поширення інформації, додаючи також створення та обмін. Крім того, використано таке поняття, як «знання». На нашу думку, цю норму слід тлумачити таким чином, що інформація в цьому випадку включає різні її види, в тому числі й публічну інформацію. Взагалі, доступ до публічної інформації та інформації про діяльність органів державної влади підлягає окремому правовому регулюванню. Має значення й посилення у цьому документі на Загальну декларацію прав людини 1948 року. Це, на нашу думку, свідчить про те, що в цій нормі йдеться й про реалізацію прав людини та громадянина в цілому. Тим більше, очевидним є зв'язок доступу до інформації та реалізації прав людини, в тому числі права на участь в управлінні державними справами [6]. Адже, як передбачено Загальною декларацією прав людини, кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників [59]. Створення умов для формування в Україні інформаційного суспільства передбачено Законом України «Про інформацію». Водночас Декларація містить і певні принципи, які можна віднести до обмежень, пов'язаних із доступом до інформації та її поширенням. Йдеться про підтримку фундаментальних цінностей – свободи, рівності, солідарності, толерантності, спільної відповідальності тощо. Як і в документах, які ми вже дослідили, у цій

Декларації йдеться про повагу прав людини та основних свобод інших осіб. Ми вже дійшли висновку, що, наприклад, свобода вираження поглядів, право отримувати інформацію, обмежуються правами інших осіб. Особливе місце посідає недоторканність приватного життя, на що звертається увага й у Женевській декларації принципів. Визначено необхідність заходів проти неправомірного використання інформаційно-комунікаційних технологій. За приклад наводяться дії, мотивами яких є, зокрема, расизм, нетерпимість, ненависть, насильство, торгівля та експлуатація людей тощо.

Наступний документ, який ми дослідимо, – Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства (2000). Вона підкреслює роль інформаційно-комунікаційних технологій та їх вплив на формування суспільства XXI століття. Для нашого дослідження особливо важливим є вплив інформаційно-комунікаційних технологій на взаємодію уряду та громадянського суспільства [55]. Інформаційно-комунікаційні технології, доступ до інформації, включаючи правові гарантії та реальні можливості реалізації цього права, не тільки є важливим чинником, але й, навіть, одним із вирішальних у розбудові, розвитку та функціонуванні громадянського суспільства. Технології ж можна розглядати як інструмент, від рівня якого залежить швидкість і простота доступу до інформації. Наприклад, мережа Інтернет, з одного боку, зокрема веб-портали органів влади, використовуються задля публікації інформації про їхню діяльність, а з іншого боку – публікація лише на вебпорталі може викликати суперечки, що буде далі розглядатись у нашому дослідженні. Інформаційно-комунікаційні технології повинні слугувати досягненню мети – повної реалізації потенціалу людей та суспільства в галузі зміцнення демократії, транспарентного та відповідального управління, міжнародного миру тощо [55]. Це свідчить про визначальну роль інформації у забезпеченні участі в управлінні державними справами та про її важливість на міжнародному рівні. В сучасних умовах, на тлі кризи деяких учасників міжнародних відносин, і насамперед, можливо, саме міжнародних організацій, у тому числі ООН, зростає роль громадянського суспільства. Про заходи, метою яких є можливість користуватися благами інформаційно-комунікаційних технологій, йдеться й у Декларації Тисячоліття ООН [58].

Про значення свободи думки та вираження, передбачених ст. 19, йдеться у Загальному коментарі Комітету ООН із прав людини до ст. 19

Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [48]. Обидві свободи у Коментарі названо неодмінною умовою повноцінного розвитку особистості та фундаментом кожного вільного і демократичного суспільства. Вважаємо, що сьогодні необхідно говорити в цьому контексті й конкретно про формування громадянського суспільства. А якщо розвинути думку про демократичне суспільство, то ми побачимо зв'язок з правом на участь в управлінні державними справами. Свобода вираження поглядів є необхідною умовою для реалізації принципів прозорості та підзвітності, які, своєю чергою, є важливими для просування та захисту прав людини. Варто додати, що вони є також необхідною передумовою функціонування громадянського суспільства. Особливо цінним для нашого дослідження є те, що в Загальному коментарі вказано перелік (не вичерпний, виходячи з тексту коментаря) статей Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, які містять гарантії свободи думки та/або вираження. Так, вказано ст. 18 (право на свободу думки, совісті і релігії), ст. 17 (заборона втручання в особисте і сімейне життя...), ст. 25 (право і можливість брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом...) та ст. 27 (про права етнічних, релігійних та мовних меншостей).

Загальний коментар містить тлумачення параграфу 2 ст. 19 Пакту, де зазначено, що викладене в ньому право включає вираження та отримання повідомлень у будь-якій формі, ідей і думок, які можна передати іншим. Воно включає політичні виступи, коментарі щодо власних і державних справ, агітацію, обговорення прав людини, журналістику, культурне та мистецьке самовираження, викладання та релігійні промови. Це також може включати комерційну рекламу.

Роль інформації у розвитку демократії, можливості участі в управлінні державними справами проявляється і в електронній демократії. Її визначення надається, в тому числі, і в національному законодавстві. Так, визначення, наведене в Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні, говорить про залучення громадян та організацій до державного управління шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій [35]. Визначення електронної демократії надавалося також у Законі України «Про Національну програму інформатизації» в редакції, що набрала чинності 1 березня 2023 року [27], як форми суспільних відносин, за якої громадяни та організації залучаються, зокрема, до державотворення та державного управлін-

ня шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій у демократичних процесах, що дає змогу посилити участь, ініціативність та залучення громадян до публічного життя, підвищити прозорість процесу прийняття рішень і підзвітність демократичних інститутів тощо. Отже, норма прямо говорить про визначну роль інформаційно-комунікаційних технологій (можна сказати, що й інформації взагалі) у діяльності громадянського суспільства та в реалізації права на участь в управлінні публічними справами. Також документ містить визначення електронного урядування як форми організації державного управління, що сприяє підвищенню ефективності, відкритості, прозорості діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-комунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян.

У Доповіді об'єднаної інспекційної групи «Залучення організацій громадянського суспільства, окрім НУО та приватного сектору, в діяльність по лінії технічного співробітництва: досвід системи Організації Об'єднаних Націй та подальші перспективи», також відомій як Доповідь Франческо Меццалама, громадянське суспільство визначено як сума різних складових, представлених групами населення та громад, що є сферою, в якій громадяни та громадські ініціативи згуртовуються навколо певних цілей, групових і тематичних інтересів [54]. Визначення цілком відповідає й наведений раніше нормі Окінавської хартії, адже досягнення цілей та інтересів пов'язано, як правило, із взаємодією з державою. Водночас доступ до інформації є необхідним і для створення самих таких груп та ініціатив. У цьому контексті має прояв і значення правової інформації. Громадяни повинні мати інформацію щодо можливостей об'єднання, порядку створення об'єднань громадян, їхнього правового статусу тощо.

У Резолюції «Простір для діяльності громадянського суспільства: участь у діяльності регіональних та міжнародних організацій», ухвалений Радою з прав людини 6 липня 2018 року, визнається фундаментальне значення доступу до інформації: як у режимі онлайн, так і в режимі офлайн для організацій громадянського суспільства з метою ефективного та конструктивного здійснення своєї роботи, а також, що будь-яке обмеження свободи шукати, отримувати та поширювати інформацію має узгоджуватися з відповідними нормами міжнародного права [46].

Привертає увагу, що обидва наведені варіанти – онлайн та офлайн. Про можливі наслідки публікації інформації виключно в онлайн-форматі ми ще будемо говорити. Також у документі підтверджено важливість недискримінаційних заходів щодо зміцнення громадянського суспільства, зокрема за допомогою заохочення права на свободу вираження думок, у тому числі художнє самовираження та творчість, доступ до інформації, реальна та ефективна участь у процесах ухвалення рішень. Це яскраво ілюструє роль доступу до інформації для функціонування громадянського суспільства, а також зв'язок прав, які нами розглядаються.

На продовження нашого дослідження звернемось до нормативно-правових актів національного законодавства, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з розбудовою та розвитком громадянського суспільства. Так, визначення громадянського суспільства міститься у Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки. Серед ключових моментів у цьому визначенні виокремимо захист прав та інтересів як одну з цілей об'єднання громадян, взаємодії з органами державної влади тощо [28]. Якщо йдеться про захист прав та інтересів, то, безумовно, сюди можна включити й право на доступ до інформації, право поширювати інформацію тощо. Умовою ефективної взаємодії з органами влади також є доступ до інформації, адже громадянське суспільство повинно знати про діяльність органів влади, про плани, про інші важливі для суспільства події. Відповідно, воно повинно мати можливість ознайомлюватися з такою інформацією, а органи влади повинні її надавати, публікувати у встановленому законом порядку. Це підтверджується й практикою міжнародних установ – наприклад, справою «Готьє проти Канади», що розглядалася Комітетом Організації об'єднаних націй з прав людини [56].

Журналіст Роберт Гот'є, громадянин Канади, видавник газети «National Capital News», вважав, що йому було обмежено доступ до будівлі парламенту та робочих матеріалів. Він стверджував, що уряд не давав йому можливості шукати та отримувати інформацію та спостерігати за тим, що відбувається, на користь його читачів, чим було порушено його право, закріплене в ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966). Автор повідомлення розповів про прихильне ставлення до деяких журналістів і надання їм певних привілеїв, наприклад, доступу на прес-конференції, доступу до прес-релізів та інформації про розклад поїздок державних діячів, можливості користуватися

парковкою, допомогою державних службовців [56]. Це підтверджує, що важливим є не лише доступ до інформації, але й рівний доступ, оскільки дискримінація при реалізації цього права, вибірковість при доступі до інформації (наприклад, допуск лише обраних ЗМІ) не є насправді доступом до інформації, а лише його імітацією. Це не дозволить громадянам отримувати повну та достовірну інформацію, а громадянському суспільству – ефективно контролювати державу. І тут йдеться не тільки про формальну можливість отримувати інформацію, про її публікацію, але й про фактичну доступність, про рівні можливості, в тому числі й до певних умов і послуг, що спрощують або роблять можливим такий доступ. Те саме можна перенести й на міжнародний рівень. Але в цьому випадку варто говорити про нерівний доступ до повної та достовірної інформації держав, міжнародних організацій, суспільств. Зауважимо, що про рішучість забезпечити засобам масової інформації свободу виконувати притаманну їм важливу функцію, а також право громадськості на доступ до інформації, йдеться у Декларації тисячоліття Організації Об'єднаних Націй [58]. У цьому контексті важливим є норма Закону України «Про інформацію», відповідно до якої будь-яка інформація є відкритою, крім тієї, що віднесена законом до інформації з обмеженим доступом [24]. Ця норма, насправді, значною мірою знімає можливості приховувати ту чи іншу інформацію та посилює позиції громадянського суспільства. На доповнення до цього, у п. 4 ст. 21 визначено відомості, які не можуть бути віднесені до інформації з обмеженим доступом.

Особливо цікавим для нашого дослідження є звернення комітету до ст. 25 Пакту, пункт «а» якого передбачає, що кожен громадянин повинен мати без дискримінації та без необґрунтованих обмежень право і можливість брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників [16]. Комітет також посилається на Зауваження загального порядку 25 [44], де, по-перше, зазначається, що ведення державних справ є широким поняттям, пов'язаним зі здійсненням політичних повноважень, зокрема з реалізацією законодавчих, спонсорських та адміністративних повноважень. Воно охоплює всі аспекти державного управління, а також розроблення та здійснення політики на міжнародному, національному, регіональному та місцевому рівнях. У цій нормі для нас має значення таке уточнення та окреме згадування політики на регіональному та міжнародному рівнях. У цьому ж Зауваженні йдеться про підзвітність вільно обраних

представників у рамках виборчого процесу у зв'язку із здійсненням ними владних повноважень. Загальнонародні дискусії та діалог зі своїми представниками, згадані в документі як способи участі у веденні громадянами державних справ, на наше переконання, також нездійсненні не тільки без можливості вираження думки, а й без доступу до інформації [44].

В Україні право громадян брати участь в управлінні державними справами передбачено ст. 38 Конституції України [13]. Передусім йдеться про доступ до державної служби, але ж реалізація цього права не можлива без доступу до інформації. Якщо ми говоримо про реалізацію цього права через представників, то, безумовно, доступ до інформації відіграє важливу роль ще на етапі організації та проведення виборів, навіть виборів до служби в органах місцевого самоврядування. Зрозуміло, що доступ до інформації має й свої загрози та може створювати перешкоди для діяльності органів влади. Як ми вже зазначали, міжнародними та національними документами передбачено можливості відповідних обмежень. На це звернув увагу і Комітет ООН з прав людини, говорячи про можливі обмеження, але він зазначив, що останні мають бути сумісними з положеннями Пакту про громадянські та політичні права.

Про можливість обмеження прав, передбачених параграфом 1 ст. 19 Пакту про громадянські та політичні права, йдеться й у Загальному коментарі Комітету ООН з прав людини [48]. Хоча свобода поглядів не входить до числа тих прав, від яких не можна відступати відповідно до положень ст. 4 Пакту, «у тих положеннях Пакту, які не перераховані в п. 2 ст. 4, є елементи, які, на думку Комітету, не можуть бути предметом законного відступу відповідно до ст. 4», – зазначається у Коментарі з посиланням на Загальний коментар 29 ст. 4 – відступ від зобов'язань під час надзвичайного стану. Свобода поглядів є одним із таких елементів, оскільки ніколи не може виникнути необхідність відступати від неї під час надзвичайного стану [48]. Відповідно до Загальної декларації прав людини, при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання та поваги прав і свобод інших, забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

Конституцією України також передбачена можливість обмеження відповідних прав законом в інтересах національної безпеки, для захи-

сту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно тощо [13]. Реалізація права на інформацію не має порушувати права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб [24]. Законом «Про інформацію» передбачена можливість обмеження права на інформацію в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, з метою запобігання заворушенням чи кримінальним правопорушенням, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя. Важливо, що при цьому цензура в Україні є забороненою ст. 15 Конституції України та ст. 24 Закону України «Про інформацію».

До речі, у Загальному коментарі 29 є згадування й ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, що передбачає право на участь в управлінні державними справами. Вказано, що положення цієї статті не належать до таких, які не допускають відступів, існують елементи або аспекти права на недискримінацію, від яких не можна відступати за жодних обставин. Також йдеться і про будь-які відмінності між особами при застосуванні заходів, що відступають від Пакту [45]. У цьому аспекті важливим є зв'язок доступу до інформації з можливістю реалізації права на участь в управлінні державними справами.

Ще одним підтвердженням необхідності доступу до інформації для ефективного функціонування громадянського суспільства, а також необхідності вживання заходів з боку держави для забезпечення такого доступу, є справа «Фонд нерухомості Стінберген та інші проти Нідерландів», що була розглянута Європейським судом з прав людини у 2021 році. Заява стосується публікації виключно (що є принциповим) електронними засобами повідомлення про рішення стосовно режиму роботи мотокросу. Заявниками у справі виступили фонд і три громадянина Нідерландів, нерухомість та земельні ділянки яких розташовані поряд, через що, на їхню думку, мотокрос створює для них незручності (шум тощо). Одним із ключових моментів було те, що, як наполягали заявники, через публікацію повідомлення про продовження часу роботи мотокросу лише на вебсайті вони з ним не ознайомилися вчасно [57]. Управління місцевої траси мотокросу звернулося до відповідного уповноваженого органу за дозволом щодо зміни режиму роботи мото-

кросу. Саме цей орган і опублікував інформацію, в якій зазначив намір надати такий дозвіл виключно на вебпорталі, про що ми вже говорили. Заперечень щодо такого дозволу не надійшло. Заявники, фонд і громадяни, приміщення яких знаходяться поблизу мотокросової доріжки, пізно дізналися про це та намагались оскаржити рішення, ставлячи під сумнів сам факт публікації документів для нього, виходячи з того, що її не було здійснено офлайн. Але, на думку суду, інформація була опублікована відповідно до вимог, отже, відраховуючи строк оскарження від цього моменту, національний суд встановив, що строки оскарження вже сплили на той момент. Одразу зазначимо, що ЄСПЛ зробив висновок про відсутність порушення п. 1 ст. 6 Конвенції (право на справедливий суд). ЄСПЛ визнав ризики, що деякі громадяни можуть «залишитися поза увагою» при використанні електронної комунікації. Але, враховуючи рівень доступу до інтернету в країні та давню практику такого оприлюднення, Суд визнав, що заявники не надали жодних аргументів, які могли б дозволити Суду дійти висновку про незабезпечення їх чіткою, практичною та ефективною можливістю висловити свої погляди та подати скаргу.

Разом з тим, оцінка, надана Судом, містить деякі надзвичайно цікаві та важливі для нашого дослідження висновки. Зокрема Суд зазначив, що електронна комунікація між органами влади та громадянами може сприяти досягненню мети більшої доступності та кращого функціонування державної служби [18, с. 36–37].

В науці підкреслюється роль громадянського суспільства у сучасних міжнародних відносинах. Як зазначає О. Горбань, громадянське суспільство називають природною формою опозиції авторитету влади [1, с. 14]. Ми ж можемо інтерполювати цю ідею на міжнародний рівень та розглядати громадянське суспільство як опозицію міжнародній спільності в особі держав і міжурядових міжнародних організацій на глобальному рівні.

Можна додати, що одним із своїх завдань така наука, як загально-теоретична юриспруденція, ставить саме використання демократичних інститутів державної влади, що склалися в умовах кризи суверенітету та формування наддержавних інституцій [17, с. 54–61]. По-перше, існування демократичних інститутів державної влади не можна уявити без дотримання принципів гласності, прозорості, доступу до інформації про їхню діяльність; по-друге, принципів існування, розвитку та ефек-

тивної діяльності громадянського суспільства, здійснення ним контролю; по-третє, можливості для кожного реалізовувати своє право на участь в управлінні державними справами, що, своєю чергою, можливе лише за наявності доступу до інформації. Також спостерігається криза не лише державного суверенітету, але й зазначених наддержавних інституцій та міжнародних організацій. Серед загальносоціальних принципів права називають верховенство громадянського суспільства над державою [39, с. 122]. Безумовно, не може бути такого верховенства без доступу громадянського суспільства до повної та достовірної інформації, зокрема про діяльність органів влади.

Зростання ролі організацій громадянського суспільства в діяльності системи Організацій Об'єднаних Націй за лінією технічного співробітництва та становлення громадянського суспільства як впливової дійової особи на національній та міжнародній арені відзначені у доповіді Франческо Меццалама [54]. Він констатує перехід громадянського суспільства від ролі бенефіціара програм і проєктів до активного партнера у сфері технічного співробітництва. Це є свідченням, що дії громадянського суспільства на міжнародній арені стають все більш активними, що неможливо без володіння ним необхідною інформацією.

Повертаючись до поняття «міжнародна інформація», слід відзначити, що існують різні визначення. Відповідно до одного з них, міжнародна інформація – це документовані або публічно оголошені відомості про події та явища у міжнародному товаристві (міжнародному інформаційному просторі), зафіксовані на матеріальних носіях із реквізитами, які дозволяють ідентифікувати ці відомості. Крім того, зазначається, що міжнародна інформація є складовою глобальної комунікації, мета якої – з'ясувати закономірності взаємодії суспільства та інформації, формування інформаційного суспільства [15, с. 9]. Ця ідея повністю корелюється з висновками про роль доступу до інформації для формування інформаційного суспільства, а також формування, розвитку та ефективного функціонування громадянського суспільства, у тому числі на міжнародному рівні.

Відповідно до ст. 10 Закону України «Про інформацію», видами інформації є, зокрема: інформація про фізичну особу; інформація про стан довкілля (екологічна інформація); податкова інформація; правова інформація; статистична інформація; соціологічна інформація; критична технологічна інформація [24]. Законом України «Про інформа-

цію» в редакції від 2 жовтня 1992 року [25] окремим видом інформації було вказано інформацію про діяльність державних органів влади та органів місцевого самоврядування як офіційної документованої інформації, котра створюється в процесі поточної діяльності законодавчої, виконавчої та судової влади, органів місцевого самоврядування. Вона доводиться до заінтересованих осіб, зокрема шляхом опублікування в офіційних друкованих виданнях, розміщення на офіційних сторінках у мережі Інтернет, опублікування в засобах масової інформації, безпосереднього доведення її до заінтересованих осіб. Забезпечення відкритості та прозорості діяльності суб'єктів владних повноважень наводиться як один із основних напрямів державної інформаційної політики і в нинішній редакції Закону України «Про інформацію» [24].

У Конвенції Ради Європи про доступ до офіційних документів, ратифікованій законом України від 20 травня 2020 року [34], йдеться про те, що здійснення права доступу до офіційних документів надає суспільству джерело інформації; допомагає громадськості формувати думку про стан суспільства та про державні органи; сприяє єдності, результативності, ефективності та підзвітності державних органів, допомагаючи, тим самим, підтвердженню їх легітимності [12]. Ця норма є надзвичайно важливою, адже вона демонструє роль доступу до інформації задля задоволення інформаційних потреб, водночас підтверджує ідею про важливість доступу для інформації для участі в управлінні державними справами. Ми можемо говорити, що йдеться саме про громадянське суспільство.

Цікавим є й інший аспект, відзначений у Конвенції. Доступ до офіційних документів допомагає зрештою і підтвердженню легітимності державних органів. Дійсно, дефіцит інформації про діяльність державних органів, так само як і органів місцевого самоврядування, може породжувати сумніви, чутки щодо законності та ефективності такої діяльності, а також щодо дій їхніх посадових осіб. Доступ до інформації є необхідним для забезпечення принципу гласності, який передбачає відкритість діяльності державних органів, право кожного на отримання інформації, яка стосується його прав і законних інтересів [38, с. 122–124].

Закон України «Про інформацію», що є профільним законом, який регулює інформаційні відносини, серед принципів цих відносин називає: гарантованість права на інформацію; відкритість, доступність ін-

формації, свободу обміну інформацією; свободу вираження поглядів і переконань; правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації; захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя. Ці положення відповідають і розкривають зміст норм Конституції України та міжнародних нормативно-правових актів, які розглядаються нами у цьому дослідженні, та стосуються як доступності інформації, можливостей користуватись нею та поширення, так і захисту та обмежень. Забезпечення доступу кожного до інформації є одним із основних напрямів державної інформаційної політики, зазначається також рівність в реалізації інформаційних прав [24].

Ми вже розглядали, що суспільні відносини, пов'язані із доступом до публічної інформації, мають окреме правове регулювання. Метою Закону України «Про доступ до публічної інформації» [19] є, зокрема, забезпечення прозорості та відкритості суб'єктів владних повноважень. Але для нашого дослідження важливим також є те, що метою цього документу водночас є створення механізмів реалізації права кожного на доступ до публічної інформації, що також, на наш погляд, підкреслює взаємозв'язок між доступом до інформації, функціонуванням громадянського суспільства та захистом права на участь в управлінні державними справами тощо [5].

Безумовно, слід звернутися й до Основного закону – Конституції України [13]. Одразу зазначимо, що вона містить не лише норми, що безпосередньо стосуються інформаційних прав, у тому числі доступу до інформації, але й ті, реалізація яких неможлива без доступу до інформації, а також принципи, що більшою чи меншою мірою пов'язані з інформацією. Звісно, першою статтею Конституції, яку треба розглянути, є ст. 34. Відповідно до неї кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію.

Велику важливість у контексті нашого дослідження має ст. 32 Конституції України. Кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею. Ця норма містить право на доступ до інформації в дещо іншому контексті, аніж той, про який ми говоримо в цьому дослідженні, а саме – на інформацію про себе. Але можна дійти висновку, що йдеться про наявність у громадянина відомостей, якою інформацією про нього володіє держава. При цьому стаття встановлює

захист конфіденційної інформації. Безпосередньо пов'язаним із доступом до інформації є право на звернення до органів влади. Стаття 40 Конституції України передбачає не тільки право звертатися, але й обов'язок розгляду та надання відповіді. Є очевидним, що така відповідь передбачає й надання інформації, у тому числі, за потреби, про діяльність самих органів державної влади.

Закон України «Про звернення громадян» [23] регулює, зокрема, питання реалізації громадянами права викривати недоліки в роботі органів державної влади. Цей же нормативно-правовий акт забезпечує громадянам України можливості для участі в управлінні державними та громадськими справами, для відстоювання своїх прав і законних інтересів, відновлення їх у разі порушення тощо. Це є ще одним підтвердженням зв'язку між можливістю отримувати інформацію та участю в управлінні державними справами. Саме можливість викривати недоліки в роботі влади є інструментом контролю за діяльністю влади, але цей інструмент є неможливим за відсутності доступу до повної інформації про неї.

Слід зауважити, що окремо регулюються питання доступу до деяких видів інформації. Особливе місце посідає екологічна інформація. Також у законодавстві можна зустріти поняття «інформація про стан довкілля» та «інформація про стан навколишнього природного середовища». Стаття 50 Конституції кожному гарантує право вільного доступу до такої інформації та право її поширювати. Важливим вважаємо те, що таку інформацію не можна робити секретною [13]. Законами України «Про охорону навколишнього природного середовища» [29] та «Про інформацію» до екологічної інформації віднесено: інформацію про стан складових довкілля; фактори, що впливають або можуть впливати на них; стан здоров'я та безпеки, умови життя людей, біологічне різноманіття і його компоненти тощо.

А також у законі як один із основних принципів охорони навколишнього природного середовища вказано гласність і демократизм при ухваленні відповідних рішень. Цей принцип стосується не тільки права на доступ до інформації, але й права на участь в управлінні державними справами. Реалізації цих прав стосується й низка інших норм цього закону, які стосуються прав громадян у цій сфері. За приклад можна навести норми, що встановлюють право на участь в обговоренні та внесенні пропозицій до проектів нормативно-правових актів, матеріалів

щодо розміщення, будівництва та реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, внесення пропозицій до відповідних органів; участь у розробленні та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища; вільний доступ до відповідної інформації та вільне її отримання, використання, поширення та зберігання, за винятком обмежень, встановлених законом; участь у громадських обговореннях з питань впливу планованої діяльності на довкілля; одержання екологічної освіти.

Важливим джерелом є Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі ухвалення рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, відома також як Орхуська конвенція [10]. Зазначимо, що норми цієї Конвенції є обов'язковими для України [31]. Удосконалення доступу до інформації та участь громадськості в процесі ухвалення рішень підвищують якість рішень, дають громадськості можливість висловлювати свою стурбованість, а державним органам – вести належний облік таких інтересів; зазначається прагнення сприяти підзвітності та прозорості процесу ухвалення рішень і посиленню громадської підтримки рішень. Цікавим для нас є визнання необхідності інформувати громадськість про процедури участі в процесі ухвалення рішень. Це демонструє зв'язок між інформаційними правами та можливістю реалізації права на участь в управлінні державними справами. Слід також звернути увагу на свого роду службовий характер екологічної інформації, якою, відповідно до Конвенції, державні органи володіють в інтересах громадськості [8]. Продовжуючи дослідження доступу до окремих видів інформації, розглянемо Декларацію тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, ухвалену резолюцією Генеральної Асамблеї від 8 вересня 2000 року [58], де заявлено про рішучість забезпечити вільний доступ до інформації про геном людини.

Зв'язок з інформаційними правами має право на освіту, передбачене Конституцією, але в цьому випадку предметом буде суміжна з інформацією категорія – знання. Право на освіту передбачено ст. 26 Загальної декларації прав людини. Продовжуючи дослідження Конституції України, відзначимо ст. 94, яка встановлює обов'язок оприлюднення законів [13]. Ця норма, з одного боку, є гарантією прозорості діяльності влади, а з іншого – надає громадянам можливість знати свої права й обов'язки, що, своєю чергою, надає можливості для реалізації власних прав, у тому числі управління державними справами. Норми, що сто-

суються права отримувати інформацію про власні права та обов'язки, містяться і в міжнародних нормативно-правових актах. Вони можуть регулювати відповідні відносини в конкретних сферах або в окремих ситуаціях. Так, Європейська соціальна хартія [9], яку було ратифіковано із заявами Законом України від 14 вересня 2006 року [30], передбачає права працівників отримувати інформацію та консультації у випадках колективного звільнення. Україна взяла на себе зобов'язання за відповідною статтею. До правової інформації належать відомості про право, його джерела, реалізацію тощо. Для нашого дослідження важливим є те, що до її джерел законодавство відносить, окрім іншого, міжнародні договори та угоди, норми і принципи міжнародного права, ненормативні правові акти, повідомлення засобів масової інформації, публічні виступи, інші джерела інформації з правових питань [24].

Основним законом встановлено й принципи діяльності органів державної влади, що пов'язані з доступом до інформації про їхню діяльність. Засідання Верховної Ради України проводяться відкрито (ст. 84). Важливим є право народного депутата на запит (ст. 86). Оприлюдненню підлягає звіт Кабінету Міністрів України про виконання Державного бюджету України (ст. 97). Взагалі, звітність щодо виконання бюджетів посідає окреме місце. Так, місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують звіт про виконання відповідних бюджетів і програм (ст. 119). Однією з основних засад судочинства є гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами (ст. 129). Так само гласність є одним із принципів діяльності Конституційного Суду України (с. 147) [13].

Також відповідно до Конституції Україна є, зокрема, демократичною, соціальною та правовою державою (ст. 1). Ця норма повинна бути не лише декларативною, а й визначати всю діяльність держави. Безумовно, це, по-перше, має безпосередній зв'язок з реалізацією права на участь в управлінні державними справами, крім того, під правовою державою розуміють державу, в якій реально забезпечується здійснення прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина, окремих груп людей і громадянського суспільства. Зазначена взаємна відповідальність людини та держави [39, с. 100]. При цьому неможливо говорити про відповідальність держави перед людиною без можливості отримувати повну та правдиву інформацію про діяльність держави. Однією з гарантій відповідальності держави є доступ до публічної інформації.

Вже розглянутим нами законодавством покладені відповідні зобов'язання на органи державної влади. Відповідальність держави перед людиною за свою діяльність передбачена й Основним законом України (ст. 3). Так само як і здійснювати владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, будучи носієм суверенітету і єдиним джерелом влади (ст. 5), народ не зможе, не володіючи інформацією. Володіння інформацією про діяльність влади є й запобіжником узурпації влади. Проголошення Конституцією України соціальною державою також має зв'язок з інформаційними правами, зокрема з правом на доступ до інформації, її пошук та поширення, оскільки до її основних завдань відносять створення умов для реалізації соціальних, культурних та економічних прав людини, сприяння самостійності та відповідальності кожної особи за свої дії [37]. Неможливо говорити про умови реалізації прав, якщо людина, наприклад, не буде володіти повною інформацією про них.

Висновки

В нормативно-правових актах використовуються різні визначення поняття «інформація». Це можна пояснити різними цілями, предметом правового регулювання та сферою застосування цих документів. Однак навіть враховуючи це, очевидно є відсутність єдиного концептуального підходу як до визначення інформації та суміжних понять, так і до їх співвідношення.

Разом з тим, можна відзначити не однакове та не уніфіковане використання поняття «інформація» та суміжних понять, вони повинні бути більш чітко диференційовані. Визначення ж, подані в деяких документах, як ми змогли з'ясувати в ході дослідження, не відповідають тим науковим підходам, які ми вважаємо логічними. Це, зокрема, стосується співвідношення понять «дані», «інформація», «знання».

Більш логічним і близьким до наукового підходу є визначення, що міститься в міжнародних документах, розглянутих нами в цьому розділі.

Інформаційні права встановлені міжнародними нормативно-правовими актами як універсального, так і регіонального характеру. В них ми насамперед дослідили аспект, пов'язаний із доступом до інформації, який може встановлюватися безпосередньо, а може розглядатись

як необхідна умова реалізації права шукати, одержувати і поширювати інформацію.

Зміст інформаційних прав у різних документах відрізняється, проте можна зробити висновок, що більшістю встановлено право одержання, поширення або передання та доступу до інформації.

Інформаційні права, відповідно до розглянутих документів, зокрема Загальної декларації прав людини (1948), Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950), Конституції України, Закону України «Про інформацію» тощо можуть бути обмежені. Ці обмеження можуть бути пов'язані як із захистом приватного життя, так і з інтересами національної безпеки, здоров'ям населення тощо.

З досліджених документів і практики можна зробити висновок, що рівний доступ до інформації полягає не тільки в її публікації, але й у рівних можливостях користування приміщеннями, технічними засобами, отримання допомоги службовців чи, навіть, користування парковою, оскільки все це робить доступ до інформації фактично рівним.

Розглянуті нами міжнародні документи підкреслюють як значення інформаційно-комунікаційних технологій для розвитку та функціонування інформаційного та громадянського суспільства, так і роль інформації та доступу до неї.

Доступ для інформації є, на наше переконання, не тільки однією з ключових умов функціонування громадянського суспільства, але й важливим для створення відповідних інститутів в установленому законом порядку.

Доступ до інформації є необхідним для реалізації права на участь в управлінні державними справами як безпосередньо, так і для контролю за діяльністю обраних представників.

Окрему увагу в нашому дослідженні було приділено інформаційній функції сучасної держави. Ми дійшли висновку, що її слід розглядати як внутрішню, але водночас і як зовнішню функцію. У контексті інформаційної функції держави, умов для реалізації інформаційних прав, нами було розглянуто сервісну модель сучасної держави. Проте ми дійшли висновку, що доступ до інформації, якщо розглядати його як послугу, не повинен надаватися лише за потреби, зокрема за запитом. Про це можна говорити лише розглядаючи інформаційні потреби в самому широкому сенсі. Крім того, нами запропоновано говорити про

задоволення інформаційних потреб не лише громадян, юридичних осіб і держави, а й такого суб'єкту, як громадянське суспільство. Інформація, у тому числі міжнародна, є важливою умовою функціонування громадянського суспільства на міжнародному рівні. Доступ до інформації є важливим не тільки для громадян, але й для самих органів влади, оскільки він підвищує рівень довіри до них, підтверджує легітимність.

Окреме правове регулювання як в національному, так і в міжнародному праві має доступ до деяких видів інформації, наприклад, екологічної інформації. Це можна пояснити як важливістю цієї інформації, так і, якщо говорити про Україну, трагічним досвідом, як-то аварія на Чорнобильській АЕС та спроби приховати інформацію про неї. Одним із ключових, передумовою реалізації інших є, на наш погляд, право знати свої права й обов'язки.

Все більш зростає вага громадянського суспільства в сучасному світі, його вплив на сучасні міжнародні відносини. Особливо очевидним це стає на фоні кризи деяких учасників, зокрема міжнародних організацій, насамперед Організації об'єднаних націй. Можливо, найбільш яскраво це можна спостерігати в нинішніх умовах. Безумовно, ми бачимо величезні зусилля держави України як учасника міжнародних відносин, керівництва, посадовців, українських дипломатів задля підвищення рівня підтримки України в світі, постачань зброї, іншої допомоги, сприяння її євроатлантичних прагнень, зокрема майбутнього членства в Європейському союзі та організації Північноатлантичного договору. Безумовно, важливою є підтримка керівництва зарубіжних держав, їхніх парламентів тощо. Але сьогодні ні в якому разі не можна недооцінювати роль громадянського суспільства і в цій ситуації. При чому треба говорити як про громадянське суспільство в Україні, в зарубіжних країнах, так і про глобальне або міжнародне громадянське суспільство. Всі ми є свідками впливу громадянського суспільства на уряди своїх держав. При цьому громадяни й самі вчиняють активні дії, такі як блокування руху транспорту, бойкот товарів, волонтерська діяльність на території України та інших держав, фінансова допомога тощо. Але треба зазначити, що громадянське суспільство суттєво впливає й на діяльність міжнародних організацій.

Знову звертаючись до ситуації, пов'язаної з агресією РФ проти України, вважаючи на необхідність контролювати ситуацію (наприклад, щодо дотримання санкцій або спроб їх обходити), треба визнати вирі-

шальне значення доступу до інформації, можливості пошуку та поширення її. Аналогічні висновки можна зробити й стосовно іншої інформації про дії РФ, про реальну підтримку України урядами інших держав, реакцію міжнародних організацій на події в нашій державі та світі.

Список використаних джерел

1. Горбань О. В. Громадянське суспільство: ідея та механізм її здійснення (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ... д-ра філософ. наук : 09.00.03. Сімферополь, 2011. 36 с.
2. Декларація принципів. Побудова інформаційного суспільства: глобальна задача в новому тисячолітті. URL: <https://old.apitu.org.ua/wsis/dp> (дата звернення: 24.12.2022)
3. Джураєва О. О. Функції сучасної держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2006. 20 с.
4. Дзевелюк М. В. Традиції та новації в розвитку функцій сучасної держави : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2017. 209 с.
5. Дронов В. Ю. Право на доступ до інформації у сучасних міжнародних відносинах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-12/119>
6. Дронов В. Ю. Роль права на доступ до інформації у сучасних міжнародних відносинах. *Права людини в період збройних конфліктів* : зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. присвяч. 25-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» (м. Одеса, 18 листопада 2022 р.) / Нац. ун-т «Одеська юридична академія» ; каф. міжнародного та європейського права НУ «ОЮА» : у 2 т. Одеса, 2022. 665 с. С. 557-561. URL : <https://doi.org/10.32837/11300.22665>.
7. Дронов В. Ю. Політико-правовий характер функцій сучасної держави: Статті учасників Другої міжнародної мультидисциплінарної конференції [«Чорноморські наукові студії»], Одеса, 13 травня 2016 р. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса : Фенікс, 2016. Вип. 25. 316 с. С. 31-33.
8. Дронов В. Ю., Федорова Т. С., Гриб А. М. Деякі види інформації за національним та міжнародним правом та їх значення у міжнародних відносинах та для реалізації прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 527-530. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/121>
9. Європейська соціальна хартія (переглянута) : Хартія Ради Європи від 03.05.1996 р. (станом на 7 верес. 2016 р.). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 10.07.2023).

10. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція) : Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 25 червня 1998 р. (станом на 27 трав. 2005 р.). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text (дата звернення: 12.06.2023).
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. (станом на 1 серп. 2021 р.). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 22.01.2023)
12. Конвенція Ради Європи про доступ до офіційних документів : Конвенція Ради Європи від 18.06.2009 р. (станом на 20 трав. 2020 р.). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-09#Text (дата звернення: 09.07.2023).
13. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР (станом на 1 січ. 2020 р.). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 09.07.2023).
14. Міжнародна конвенція про адміністративну взаємодопомогу у сфері митних відносин : Конвенція Ради Мит. Співробітництва від 27.06.2003 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976_011#Text (дата звернення: 09.07.2023).
15. Міжнародне інформаційне право : навч. посіб. / О. М. Кіселевич-Чорной-ван. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. 160 с.
16. Міжнародний Пакт про громадянські і політичні права 1966 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 02.01.2023).
17. Оборотов Ю. М. Загальнотеоретична юриспруденція – теорія держави і права нового часу. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. Т. VIII. редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; відп. за вип. Ю. М. Оборотов. Одеса : Юридична література, 2009. С. 54-62.
18. Огляд рішень Європейського суду з прав людини (лютий 2021 року). Рішення за період із 01.02.2021 по 28.02.2021 / відп. за вип.: О. Ю. Тарасенко, Д. П. Мордас, Р. Ш. Бабанли. Київ, 2021. 60 с.
19. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI (станом на 31 берез. 2023 р.). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> (дата звернення: 09.07.2023).
20. Про електронні комунікації : Закон України від 16 грудня 2020 р. № 1089-IX (станом на 19 листоп. 2022 р.). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text> (дата звернення: 20.06.2023).

21. Про затвердження Концепції створення Єдиної державної автоматизованої паспортної системи : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.01.1997 р. № 40 (станом на 15 берез. 2006 р.). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-97-п#Text> (дата звернення: 09.07.2023).
22. Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11.01.2001 р. № 2210-III (станом на 22 черв. 2023 р.). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text> (дата звернення: 09.07.2023).
23. Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР (станом на 31 берез. 2023 р.). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр#Text> (дата звернення: 09.07.2023).
24. Про інформацію : Закон України від 2 жовт. 1992 р. (станом на 31.03.2023 р.). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 02.01.2023).
25. Про інформацію : Закон України від 2 жовт. 1992 р. (станом на 6.01.2011 р.). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12/ed20110106#Text> (дата звернення: 02.07.2023).
26. Про інформацію : Закон України від 2 жовт. 1992 р. (станом на 9.05.2011 р.). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12/ed20110509#Text> (дата звернення: 02.07.2023).
27. Про Національну програму інформатизації : Закон України від 04 лютого 1998 р. № 74/98-ВР (станом на 1 березня 2023 р.). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#Text> (дата звернення: 15.01.2023).
28. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки : Указ Президента України від 27.09.2021 р. № 487/2021. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> (дата звернення: 14.11.2022).
29. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII (станом на 9 лип. 2023 р.). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 09.07.2023).
30. Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої) : Закон України від 14.09.2006 р. № 137-V (станом на 8 черв. 2017 р.). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137-16#Text> (дата звернення: 10.07.2023).
31. Про ратифікацію Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля : Закон України від 06 липня 1999 р. № 832-XIV. *Офі-*

- ційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/832-14#Text> (дата звернення: 12.06.2023).
32. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР (станом на 13 берез. 2006 р.). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-вр#Text> (дата звернення: 22.01.2023).
33. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про доступ до офіційних документів : Закон України від 20.05.2020 р. № 631-IX. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/631-20#Text> (дата звернення: 25.01.2023).
34. Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права : Указ Президії Верховної Ради УРСР від 19 жовтня 1973 р. № 2148. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2148-08#Text> (дата звернення: 02.01.2023).
35. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-р#Text> (дата звернення: 24.12.2022).
36. Про телекомунікації : Закон України від 18.11.2003 р. № 1280-IV (станом на 1 січ. 2022 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1280-15#Text> (дата звернення: 09.07.2023).
37. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України. *Офіційний вісник України*. 2012. № 11. Ст. 135.
38. Теорія держави і права : навч. посіб. / С. К. Бостан, С. Д. Гусарев, Н. М. Пархоменко та ін. Київ : Академія, 2013. 348 с.
39. Теорія держави та права : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін. ; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
40. Угода між Україною та Королівством Нідерландів про взаємну адміністративну допомогу в митних справах : Угода Україна від 07.06.2006 р. (станом на 20 берез. 2007 р.). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/528_022#Text (дата звернення: 09.07.2023).

41. Хартія основних прав Європейського Союзу : Хартія Європ. Союзу від 07.12.2000 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524#Text (дата звернення: 09.07.2023).
42. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (станом на 10 черв. 2023 р.). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 09.07.2023).
43. Cambridge International AS & A Level. Information Technology. 9626. For examination from 2017. Topic 1.1 Data, information and knowledge URL: <https://www.cambridgeinternational.org/images/285017-data-information-and-knowledge.pdf>
44. CCPR General Comment No. 25: Article 25 (Participation in Public Affairs and the Right to Vote), The Right to Participate in Public Affairs, Voting Rights and the Right of Equal Access to Public Service, UN Human Rights Committee (HRC), 12 July 1996, CCPR/C/21/Rev.1/Add.7. URL: <https://www.refworld.org/docid/453883fc22.html> (дата звернення: 02.01.2023).
45. CCPR General Comment No. 29: Article 4: Derogations during a State of Emergency, UN Human Rights Committee (HRC), 31 August 2001, CCPR/C/21/Rev.1/Add.11. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/451555>
46. Civil society space: engagement with international and regional organizations. Resolution adopted by the Human Rights Council on 6 July 2018 38/12. A/HRC/38/L.17/Rev.1. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/G18/203/20/PDF/G1820320.pdf?OpenElement>
47. Dronov V. Definition of information in science and law. *Права людини – пріоритет сучасної держави* : зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 10 грудня 2021 року) / відп. ред. С. В. Ківалов. Одеса : Гельветика, 2021. С. 358–360. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/18740/Dronov%20V.%20Definition%20of%20information%20in%20science%20and%20law.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
48. General comment no. 34, Article 19, Freedoms of opinion and expression, UN Human Rights Committee (HRC), 12 September 2011, CCPR/C/GC/34. URL: <https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/gc34.pdf>
49. Information. Cambridge dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/information>.
50. Information. Collins Dictionary. URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/information>.
51. Information. Legal encyclopedia. Legal Information Institute. Cornell Law School. URL: <https://www.law.cornell.edu/wex/information>.
52. Information. Merriam Webster dictionary. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/information#>.
53. Information. The Britannica Dictionary. URL: <https://www.britannica.com/dictionary/information>.

54. Involvement of civil society organizations other than NGOs and the private sector in technical cooperation activities: Experiences and prospects of the United Nations system. Report. Prepared by Francesco Mezzalama. Joint Inspection Unit. JIU/REP/2002/1. United Nations, Geneva February 2002. URL: https://www.unjiu.org/sites/www.unjiu.org/files/jiu_document_files/products/en/reports-notes/JIU%20Products/JIU_REP_2002_1_English.pdf (дата звернення: 24.12.2022)
55. Okinawa Charter on the Global Information Society. Adopted at the Group of Eight (G-8) Summit in Late July 2000. URL: <https://archive.unescwa.org/okinawa-charter-global-information-society> (дата звернення: 14.11.2022).
56. Robert W Gauthier v Canada, Merits, UN Doc CCPR/C/65/D/633/1995, (1999) 7 IHRR 7, IHRL 1676 (UNHRC 1999), 7th April 1999, United Nations [UN]; Human Rights Committee [CCPR]. URL: <https://apdr.allard.ubc.ca/gauthier-v-canada/> (дата звернення: 25.12.2022)
57. Stichting Landgoed Steenbergen and others v. the Netherlands, 19732/17, Council of Europe: European Court of Human Rights, 16 February 2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-208278> (дата звернення: 18.05.2023).
58. United Nations Millennium Declaration, Resolution Adopted by the General Assembly Resolution adopted by the General Assembly (A/55/L.2)] URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_55_2.pdf
59. Universal Declaration of Human Rights, Adopted by General Assembly Resolution 217 A(III) of 10 December 1948. URL: <https://www.ohchr.org/en/universal-declaration-of-human-rights> (дата звернення: 05.01.2023).

Ключові слова: інформація, право на доступ до інформації, права людини, міжнародно-правові стандарти прав людини, Європейський суд з прав людини, міжнародні відносини.

Key words: information, right to access to information, human rights, international legal standards of human rights, European Court of Human Rights, international relations.

Розділ 2

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ У СУЧАСНОМУ ВИМІРІ

А. Гриб

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8464-9821>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ: ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

Дослідження міжнародних механізмів захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні вказують на те, що ефективність захисту прав людини в будь-якій країні сьогодні залежить не тільки від внутрішньої судової системи, а й від участі країни у міжнародних механізмах захисту. Аналіз українського досвіду підтверджує, що активна участь України у міжнародних відносинах, укладання договорів та їх ратифікація сприяють покращенню ситуації з правами людини в країні. Міжнародні нормативні договори посідають особливе місце в правовій системі кожної держави. Ратифікація та імплементація таких договорів у національну правову систему відіграють важливу роль у захисті прав людини.

Проблема захисту прав людини та основних свобод переступає межі окремої держави. В сучасних умовах права людини стали найпоширенішим фактором взаємодії між національними правовими системами,

оскільки сприяють інтеграції світового та регіонального правового простору. Слід зауважити, що відповідно до Конституції України, захист прав і свобод людини покладено на кілька ключових органів. Президент України виступає гарантом прав людини, Конституційний Суд України – головним судовим органом, що забезпечує захист прав громадян, а Уповноважений Верховної Ради з прав людини виконує важливі завдання з моніторингу та захисту прав людини в країні.

Конституція України у ст. 9 визнає пріоритет норм і принципів міжнародного права та їх включення до національної правової системи. Кожному гарантується право звернутися до міжнародних органів захисту прав і свобод за умови використання всіх наявних внутрішньодержавних засобів правового захисту. Це означає, що якщо громадянин вичерпав усі можливості захистити свої права на внутрішньому рівні, він може звернутися до міжнародних механізмів захисту прав людини для забезпечення справедливості та захисту його прав.

Забезпечення правового захисту прав і свобод громадян – це важлива складова демократичного суспільства, де держава виконує свою роль у забезпеченні справедливості, рівноправ'я та захисту прав кожного громадянина. Інтеграція міжнародних норм прав людини в національну систему забезпечує створення ефективних механізмів захисту, що гарантує права та свободи кожного громадянина України.

ООН є головною інституцією, спрямованою на сприяння універсального співробітництва та контролю в світі. Її основною метою є сприяння міжнародній співпраці з метою вирішення різноманітних міжнародних проблем, таких як економічні, соціальні, культурні та гуманітарні питання. Організація також прагне підтримувати та сприяти розвитку поваги до прав людини й основних свобод усіх осіб, незалежно від раси, статі, мови та релігії.

Актуальність проблеми прав і свобод людини завжди зберігалася для цивілізованого суспільства і залишається такою наразі. В різних країнах значення людського життя та гідності оцінюються по-різному – в деяких вони високо цінуються, і для їх реалізації створюються конкретні механізми, котрі забезпечують належний захист прав і свобод людини. Однак в інших державах обсяг прав і свобод звужується або обмежується, а людські права піддаються систематичному утиску.

Обсяг та зміст прав і свобод людини залежить від різноманітних чинників, таких як історичні, релігійні, соціальні та психологічні, тобто

факторів, що формують державність і суспільний лад у країнах сучасного світу. Відтак, відмінності та розбіжності в підходах до прав людини між різними державами негативно впливають на визнання та гарантування прав людини на загально-цивілізаційному рівні.

Міжнародне співробітництво у сфері захисту прав людини бере свій початок з усвідомлення необхідності створення органів та організацій, які були б, за можливості, відокремлені від держав, володіли власною визначеною компетенцією у сфері захисту прав і свобод людини та в деяких випадках мали змогу застосовувати санкції. Відтак результатом діяльності створених міжнародних організацій (ООН, РЄ та інших) стало унормування каталогу мінімального набору прав і свобод людини в міжнародних угодах на загальносвітовому та регіональному рівнях, що включали, на рівні з правами та свободами, зобов'язання для держав імплементувати перелік прав і свобод у своє національне законодавство та створити відповідні механізми захисту цих прав на національному рівні. Україна як суб'єкт міжнародного права має відповідати всім ознакам правової, демократичної, соціально захищеної держави. Сьогодні для України, так само як і для більшості країн світу, набуває все більшої актуальності питання вдосконалення та розширення внутрішньодержавних норм для відповідності міжнародно-правовим засобам.

Права людини як концепція пройшли складний і довгий шлях розвитку. Незважаючи на назву «Загальна», декларація прав людини була підтримана аж ніяк не всіма країнами світу, тому що в 1948 році більшості сучасних держав ще не існувало, вони були колоніями або залежними територіями. Універсальність прав людини була офіційно проголошена на політичному рівні тільки в 1993 році на Всесвітній конференції у Відні [4], метою якої була оцінка ефективності методів діяльності та механізмів ООН у сфері прав людини. Було зазначено, що результативність такої роботи, на жаль, не велика, і одним із шляхів вирішення кризи мало стати запровадження посади Верховного комісара з прав людини, який розпочав свою діяльність у 1993 році, на нього поклали обов'язок координувати діяльність ООН у сфері прав людини, вживати заходи, які б підвищували ефективність діяльності названих органів. Крім координації, на Верховного комісара ООН поклали обов'язки міжнародного омбудсмана, тобто повноваження щодо розгляду звернень фізичних осіб, громадських організацій. Проте відзначимо, що він не розглядає окремі скарги, а здійснює загальне реагування політични-

ми засобами, має право звертатися в різні органи та до держав із проханням звернути увагу, взяти до відома тощо.

Повноваження Верховного комісара, якщо йдеться про наведену ініціативу, впливають з передання йому відповідного мандата, який дає йому змогу раціоналізувати, адаптувати, зміцнювати та оптимізувати механізми ООН у сфері прав людини з метою підвищення їх дієвості та ефективності.

Основною метою ініціативи Верховного комісара щодо поліпшення системи договірних органів у сфері захисту прав людини було оцінити і вирішити проблеми, а також збільшити ефективність діяльності договірних органів для держав-учасниць та окремих осіб або груп осіб на національному рівні. Це досягається за допомогою зміцнення роботи цих органів з повним дотриманням їх незалежності та поваги до них. Проте і запровадження посади Верховного комісара лише на певний час відклало вирішення проблеми докорінного реформування універсальної системи захисту прав людини в рамках ООН, яка з новою гостротою постала протягом останніх років, особливо в контексті всесвітньої боротьби з тероризмом.

Не припиняються суперечки і розбіжності щодо визнання окремих прав правами людини або інтерпретації вже визнаних норм, триває пошук балансу між свободою і відповідальністю, реалізацією прав індивіда та повагою законних інтересів інших людей і суспільства. Однак не зовсім вірно вважати, що права людини винайдені штучно, характерні тільки для західної моделі суспільного розвитку та нав'язуються іншим цивілізаціям. Тут слід проводити чітку різницю між нормами прав людини *per se* та їх інтерпретацією. Більшість основоположних стандартів у галузі прав людини дійсно універсальні та визнані у всьому світі. Додає того – значна кількість ратифікацій універсальних договорів у сфері прав людини та визнання Загальної декларації прав людини як зведення норм звичайного права.

Такому зізнанню є своє пояснення. Норми та стандарти в галузі прав людини не виникли з нізвідки. Вони стали закономірним відображенням рівня розвитку нашої цивілізації та уявлень про людську гідність, які присутні у всіх культурах світу. Не випадково Загальна декларація говорить про «гідність, властиву всім членам людської сім'ї», і наділення людини певними правами лише тому, що вона – людина [10].

1. Теоретичні основи міжнародно-правових стандартів прав людини

Якщо стандарти прав людини мають відігравати роль орієнтиру та нерідко юридично-регулюючу роль, то їх інтерпретація має бути уніфікованою, особливо в рамках певних сфер суспільних відносин. Це особливо стосується міжнародних стандартів. Додатково, розуміння терміно-поняття «міжнародні стандарти прав людини» впливає на їх класифікацію, що може мати практичне значення для правозабезпечення, оскільки відображатиме особливості різних видів стандартів, які необхідно враховувати у правозастосовній діяльності [23].

Поняття «стандарт» зазвичай тлумачиться як конкретний еталон, з яким порівнюють інші однотипні об'єкти, або як те, що визначається органами влади, звичаєм або загальною згодою як модель, зразок, засади чи взірць. Зазвичай це технічний або техніко-правовий документ, що визначає основи діяльності або характерні риси виробів, процесів і послуг для загального та постійного використання [39]. Основоположені права людини, незалежно від форми, стосуються кожного індивіда. Тому, коли йдеться про «стандарт» таких прав, насамперед виникає питання про їх універсальність. Ці стандарти, зрозуміло, можуть бути закріплені в актах міжнародного права.

У преамбулі Загальної Декларації прав людини чітко зазначено, що принципи та положення, які вона містить, повинні розглядатися як «загальний стандарт» (англ. – *common standart*) або «загальний ідеал» (франц. – *comme l'idéal*), досягнення якого має бути метою всіх народів і держав. Це означає, що укладачі ЗДПЛ прагнули встановити всесвітні стандарти прав людини. Це було зазначено, зокрема, у виступі голови Комісії ООН з прав людини Е. Рузвельта під час III сесії Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 року: «...схвалюючи Загальну декларацію з прав людини, надзвичайно важливо пам'ятати про основоположність документа... це декларація основних принципів прав людини та свобод, яка має бути схвалена Генеральною Асамблеєю формальним голосуванням її членів та повинна служити загальним стандартом для досягнення усіма народами всіх держав» [32].

Результатом спільної довгострокової роботи більшості країн світу щодо вироблення єдиних узгоджених позицій у сфері прав людини стали міжнародні стандарти з прав людини, що визначили універсальні

цінності та принципи поваги і захисту прав людини за допомогою усіх доступних засобів, а також зобов'язання держав щодо визнання, дотримання та захисту визначених прав і свобод.

Ефективне функціонування міжнародного механізму захисту прав і свобод людини та громадянина є одним із значних досягнень у галузі міжнародного регулювання прав людини. На сьогоднішній день, згідно з положеннями міжнародних договорів, сформувалася система міжнародно-правових стандартів і струнка система органів, наділених контрольними та моніторинговими повноваженнями у сфері захисту прав і свобод людини.

Міжнародні-правові стандарти варто розглядати у широкому значенні як сукупність міжнародно-правових актів, що стосуються прав і свобод особи (міжнародні договори, резолюції міжнародних організацій, інші домовленості, які розкривають суть міжнародних стандартів) [35]; у вузькому значенні – як зобов'язання держав щодо забезпечення, захисту та розвитку принципу поваги до прав людини [38]. Іншими словами, це універсальні міжнародно-правові норми, які є єдиними для міжнародного співтовариства у своєму застосуванні в разі порушення прав людини. Стосовно таких міжнародних договорів неодноразово висловлювалась думка, що правильніше говорити не про права і свободи, закріплені у них, а власне про міжнародні стандарти в галузі прав людини, оскільки термін «стандарти» найбільш точно відображає роль наведених документів [16].

Терміно-поняття «міжнародний-правовий стандарт» часто ототожнюють з міжнародно-правовими актами, які повністю відображають досягнення людства у цій галузі. Для зрозуміння природи й особливостей міжнародних стандартів прав людини велике методологічне значення має ухвалена 4 грудня 1966 року Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 41/120 «Встановлення міжнародних стандартів у сфері прав людини». У цьому акті сформульовано керівні принципи, які мають бути враховані під час розроблення міжнародних документів у цій сфері. Зокрема, такі документи повинні: «а) узгоджуватися з існуючим зводом міжнародно-правових норм у сфері прав людини; б) мати фундаментальний характер і ґрунтуватись на притаманних людській особистості гідності та цінності; в) бути достатньо чіткими, аби слугувати джерелом прав і обов'язків, які піддаються визначенню й здійсненню; г) передбачати, де це доречно, реалістичний та ефективний механізм

здійснення, включаючи системи подання доповідей; е) користуватися широкою міжнародною підтримкою» [26].

Основною характеристикою розглядуваних стандартів є фіксація змісту, обсягу прав людини або одночасно змісту та обсягу. Ці стандарти уявляють собою закріплені в міжнародних актах та інших міжнародних документах «право-людинні» показники, до досягнення яких держави зобов'язуються або їх заохочують [24].

Міжнародні-правові стандарти прав людини встановлюють «мінімальний стандарт», або «мінімально допустимий консенсус», тобто стандарти визначають каталог загально визнаних прав, закріплюють необхідний мінімальний обсяг та/або рівень реалізації визнаних прав і свобод [1].

Серед важливих характеристик міжнародних стандартів прав людини – їх універсальність, яка може бути глобальною або регіональною. Про універсальність знову було згадано у Декларації Генеральної Асамблеї ООН «Верховенство права на національному та міжнародному рівнях», наведеній раніше. У ній зазначено, зокрема, таке: «Ми підтверджуємо урочисте зобов'язання наших Держав виконувати свої обов'язки зі сприяння загальній повазі, дотриманню і захисту усіх прав людини і основоположних свобод для всіх. Універсальна природа цих прав і свобод не підлягає сумніву. Ми наголошуємо на обов'язку всіх Держав у відповідності зі Статутом поважати права людини і основоположні свободи для всіх, без будь-яких відмінностей» (п. 6) [34].

Процес формування міжнародних стандартів у сфері прав людини відбувався поетапно: спочатку були сформовані лише громадянські та політичні права, з поступовим розширенням і доповненням каталогу економічними, соціальними та культурними правами. Ці стандарти складаються з набору відповідних принципів і норм, які передбачають: права та свободи людини в різних сферах життєдіяльності; обов'язки держави забезпечувати та дотримуватися прав людини без будь-якої дискримінації як у мирний час, так і під час збройних конфліктів; загальні принципи природного права; відповідальність за порушення прав і свобод людини; порядок функціонування контрольного механізму за виконанням державами зобов'язань відповідно до міжнародних угод у сфері прав людини, а також напрями поетапного розвитку сфери прав людини. Кожна держава на їх основі зобов'язана упорядковувати внутрішньодержавне законодавство та привести його у відповідність

до норм міжнародного права, усувати прогалини та колізії, скасовувати застарілі норми.

Відзначається, що міжнародні стандарти – це втілені в міжнародних договорах у галузі прав людини, загальновизнані міжнародні принципи та норми, що закріплюють основоположні права і свободи, визначають на загальносвітовому рівні статус особистості, накладають обов'язок на держави дотримуватися цих прав, встановлюючи межі можливого або припустимого обмеження цих прав [28], та впроваджують контрольний механізм захисту визнаних прав і свобод.

Під егідою ООН на універсальному рівні було укладено значну кількість міжнародно-правових актів у сфері захисту прав і свобод людини з поступовою деталізацією цих положень в регіональних угодах у сфері прав людини, ухвалених під егідою регіональних правозахисних організацій з урахуванням специфіки регіону. Міжнародна спільнота поступово розпочала перегляд своєї правотворчої діяльності задля забезпечення більш ефективного та повного захисту прав людини у різних державах. Розвинені країни світу почали висловлювати протести стосовно надмірного утиску та порушення прав людини. Поступово вони розробляли та впроваджували заходи для підвищення правового статусу громадян у тих країнах, де права людини не відповідали належному рівню.

До основних міжнародно-правових актів, що встановлюють універсальні стандарти прав і свобод особистості, а також стосуються правового статусу людини і громадянина, з якими узгоджуються приписи Конституції та відповідних нормативних актів України, можна віднести такі: Загальна декларація прав людини (1948), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966), Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (1950), Європейський соціальний стандарт (1961), Заключний акт Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1975), Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав-учасниць Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1989), Документ Копенгагенської наради-конференції з людського виміру НБСЕ (1990).

Класифікація міжнародних стандартів прав людини має як теоретичне, так і важливе правозастосовне значення. Підходів і критеріїв до класифікації міжнародних стандартів прав існує багато, наведемо лише деякі з них:

- за онтичним статусом: номінальні (термінологічні, текстуальні) – включають лише назви прав і свобод людини, що вжиті у міжнародних актах (Загальна Декларація прав людини 1948 року); фактичні (змістовні) – містять зафіксовані у вказаних джерелах змістові й обсягові показники таких прав і свобод (Міжнародний Пакт про громадянські та політичні права 1966 року);
- за деонтичним статусом: поділяють на обов’язкові – їх втілення є формально-необхідним для відповідних держав і може забезпечуватися навіть застосуванням міжнародних політико-юридичних санкцій; та рекомендаційні – такі, що не мають формальної обов’язковості, але їх застосування може бути забезпечено міжнародно-політичними санкціями (морально-політичними);
- за простором (територією) дії: світові (загально-цивілізаційні, глобальні), що стосуються всіх людей, і регіональні (зокрема континентальні);
- за колом адресатів: загальні – направлені на захист прав і свобод усіх людей, та спеціалізовані – адресовані членам лише певних соціальних спільнот чи угруповань (наприклад, дітям, біженцям, жінкам, інвалідам, трудящим мігрантам та ін.);
- за суб’єктом їх встановлення: стандарти ООН, ЮНЕСКО, Ради Європи, ОБСЄ, Європейського Союзу та інших міжнародних організацій.

Така класифікація допомагає зрозуміти різноманітність міжнародних стандартів прав людини та їх застосування в різних контекстах, однак наведений перелік типів міжнародних стандартів прав людини не є вичерпним, оскільки існують інші можливі способи їх класифікації [36]. Різноманіття в питанні класифікації стандартів прав людини відображає їх особливості та специфіку, яку слід обов’язково враховувати при розробленні та застосуванні юридичних інструментів сприяння реалізації, охороні й захисту прав і свобод людини.

2. Класифікація механізмів захисту прав людини

Інститут захисту прав людини є загальною та єдиною системою, що включає національний (можливість захисту прав у межах національної системи захисту прав людини) та міжнародний компонент (можливість звернення за захистом порушених прав до міжнародних органів, Єв-

ропейського суду з прав людини, Комітету з прав людини ООН, Комітету ООН по правам дитини та інші). Комплекс міжнародних заходів захисту прав і свобод людини охоплює можливість захисту своїх прав у межах національної системи захисту, а також можливість звернення до Європейського суду з прав людини та Комітету з прав людини ООН.

Не деталізуючи поняття «механізм», яке широко використовується вітчизняними науковцями щодо захисту прав людини, та уникнувши ускладнення однозначного розуміння його змісту і структури, можна виокремити основні складові конвенційного механізму міжнародного захисту прав людини в рамках Організації Об'єднаних Націй (ООН). Складовими конвенційного механізму захисту прав людини є: міжнародна угода (конвенція), міжнародний орган і процедура розгляду скарг на порушення прав людини. Серед характерних ознак конвенційного механізму міжнародного захисту прав людини в системі ООН варто виокремити: укладення відповідного міжнародного договору; дія в системі ООН на універсальному рівні; застосування специфічної несудової (квазісудової) процедури розгляду скарг щодо порушень прав людини; факультативний характер рішень комітетів у випадках порушень прав людини. Ці складові допомагають забезпечити ефективний механізм для захисту прав людини на міжнародному рівні.

Більшість дослідників поділяють підхід, що механізм міжнародного захисту прав людини являє собою систему міжнародних органів та організацій, діяльність яких направлена на забезпечення міжнародних стандартів прав і свобод людини, контроль та моніторинг за дотриманням державами-учасницями міжнародних зобов'язань у сфері захисту прав людини, а також відновлення прав і свобод у разі їх порушення.

Серед міжнародних механізмів захисту прав людини можна виокремити такі:

- міжнародні органи, які діють на підставі міжнародних угод з прав людини та складаються з незалежних експертів або представників урядів, які ухвалюють загальні рекомендації;
- міжнародні несудові органи, що відповідають за контроль дотримання угод про права людини. Вони складаються з фахівців та експертів і укладають конкретні рекомендації, обов'язковість яких базується на моральному авторитеті міжнародного органу;
- міжнародні юрисдикційні органи, які можуть бути судовими чи несудовими і відповідають за захист прав людини. Вони вино-

сять обов'язкові рішення та можуть забезпечити виконання цих рішень [31].

Ці різні механізми сприяють забезпеченню ефективного міжнародного захисту прав людини та відновлення порушених стандартів на міжнародному рівні.

Кожного разу зростає кількість країн, які висловлюють намір розвиватися в галузі захисту прав і свобод людини з метою будівництва ефективної правової держави. На підтвердження цього прагнення Конституції різних країн передбачають можливість звернення до міжнародних органів захисту прав людини, а також визнають значення міжнародного захисту прав і свобод людини. В науковій юридичній літературі активно обговорюється взаємодія міжнародних і національних правових систем у внутрішньодержавному правовому регулюванні, яка є характерною ознакою глобалізованого світу, а також збільшення присутності міжнародного права в правових системах сучасних держав [37].

Закладення підвалин формування універсального механізму захисту прав людини відбувалося паралельно з розробленням і ухваленням міжнародно-правових актів, що встановлюють міжнародні зобов'язання держав у цій сфері. Із самого початку в цій діяльності брала участь Ліга Націй, а надалі її правонаступниця – ООН. Діяльність такого типу міжнародних органів базується на предметному міжнародному договорі, який встановлює порядок захисту певних прав людини або конкретних груп людей і накладає на держави, що офіційно підписали цей документ (зазвичай шляхом ратифікації або інших форм приєднання), зобов'язання щодо захисту та підтримки прав і свобод. Такі держави вважаються «державами-учасниками» договору. У міжнародному договорі містяться не лише матеріальні норми, а й процедурні положення, які можуть бути визначені окремим факультативним додатком (протоколом).

Прикладом перших спроб запровадження універсального механізму захисту прав людини стала ініціатива Ліги Націй створити систему захисту прав національних меншин [12]. Діяльність Ліги Націй щодо забезпечення захисту прав меншин у ряді європейських країн реалізована шляхом укладення міжнародних договорів. Ці договори, включаючи Конвенцію про рабство (1926), були серед перших спроб забезпечити захист окремих груп людей на міжнародному рівні [22]. Так, положення Конвенції про рабство (1926) передбачають можливість вирішення

суперечок, що виникали між високопоставленими договірними сторонами щодо застосування її положень, шляхом звернення до Постійної палати міжнародного правосуддя. Відтак можемо констатувати, що Палата мала певні повноваження у сфері правозахисної діяльності, хоча і з обмеженнями. Ще одним прикладом можна назвати Конвенцію про примусову працю (1930), що зобов'язує держав-учасниць представляти щорічні доповіді про заходи щодо втілення її положень у життя та конкретні питання, пов'язані із застосуванням примусової праці [11].

Діяльність Ліги Націй стосовно запровадження органів захисту прав людини не призвела до формування всеосяжної системи міжнародного захисту прав і основних свобод людини, і загалом їх дотримання не стало міжнародно-правовим зобов'язанням держав, а заяви про порушення прав людини в інших країнах можна було розцінити як втручання у суверенітет і внутрішні справи.

Друга світова війна продемонструвала необхідність посилення міжнародного співробітництва у сфері захисту прав і свобод людини. Підтвердженням цьому стала рішуча воля народів Об'єднаних Націй, закріплена у преамбулі Статуту ООН: «...утвердити віру в основні права людини, гідність і цінність людську: особистість, рівноправність чоловіків і жінок та рівність прав великих і малих націй». А в преамбулі Загальної декларації прав людини підкреслено, що «...зневага до прав людини призвела до варварських актів, які обурюють совість людства», самі права «мають охоронятися владою закону» [29]. Окрім того, ст. 1 Резолюції Генеральної Асамблеї ООН визнає: «Будь-яке міжнародно-протиправне діяння держави спричиняє міжнародну відповідальність цієї держави» [27].

Серед цілей ООН, закріплених у п. 3 ст. 1 Статуту, значиться: «Здійснювати міжнародне співробітництво... у заохоченні та розвитку поваги до прав людини і основних свобод для всіх, без відмінності раси, статі, мови та релігії». Інноваційний характер Статуту ООН полягає в тому, що він не обмежується проголошенням цілей і принципів у сфері заохочення та захисту прав людини – Статут ООН наділяє головні органи ООН широкими повноваженнями та забезпечує значними інституційними можливостями у справі заохочення та захисту прав людини для всіх.

Отже, головні (статутні) органи ООН наділені повноваженнями у сфері заохочення та захисту прав людини. На допомогу їм було ство-

рено спеціалізовані допоміжні підрозділи у цій сфері, що призвело до формування складної організаційної структури, яка виражається в множинності органів та ускладненні координації їх діяльності, проте такий інституційний плюралізм ООН має перевагу у справі обліку багатостороннього характеру правозахисної проблеми.

Безумовно, першість у створенні відповідних органів належить саме Організації Об'єднаних Націй. Те, що членами цієї організації є більшість сучасних держав, які представляють різні регіони, дає підстави визначити систему захисту прав людини в рамках ООН як універсальну, незважаючи на нарікання, що лунають упродовж усіх десятиліть у бік цієї організації.

Під егідою ООН були розроблені основні міжнародно-правові акти, які наразі можна вважати «світовою конституцією» у сфері прав людини, та створено на їх підставі систему контролюючих органів загальної та спеціальної компетенції, що дозволяє і сьогодні сприяти забезпеченню реалізації та захисту прав і свобод людини.

Згідно зі ст. 63 Статуту ООН, Економічна і соціальна рада (ЕКОСОР), яка є одним із головних органів ООН, може укладати угоди з будь-якою спеціалізованою установою, створеною міжурядовою угодою, яка має визначеною у своєму установчому акті міжнародну відповідальність у галузі культури, освіти, охорони здоров'я та соціальної сфери. Ці угоди ставлять відповідну установу у зв'язок з ООН.

Уже на першій своїй сесії в лютому 1946 року ЕКОСОР заснувала Комісію з прав людини (КПЛ) як допоміжний орган із широкими повноваженнями у сфері захисту прав людини та доручила їй розробити проект «Міжнародний білль про права людини». Коло повноважень Комісії за 60 років її існування поступово розширювалося, починаючи з повноважень щодо розроблення проектів міжнародних договорів у сфері прав людини, розгляду звітів держав-учасниць про рівень виконання їх зобов'язань у сфері захисту прав людини – до впровадження процедури розгляду індивідуальних скарг і повідомлень та механізму спеціальних процедур. Комісія з прав людини як функціональна комісія ЕКОСОР – орган з широкою компетенцією у сфері прав людини – відгравала провідну роль в універсальному механізмі захисту прав людини, незважаючи на те, що діяльність Комісії неодноразово піддавалася критиці. У 2006 році Комісія було реформовано, виведено зі складу ЕКОСОР та перетворено на Раду ООН з прав людини.

У 1956 році було створено універсальний механізм розгляду періодичних доповідей держав щодо ситуації у сфері прав людини, які держави-члени ООН зобов'язувалися представляти в ЕКОСОР щорічно. Починаючи з 1965 року процедура змінилася. Доповіді були розподілені рівномірно за трирічним циклом: перший рік – цивільні та політичні права, другий рік – економічні, соціальні та культурні права, третій рік – свобода інформації.

Сьогодні на універсальному рівні в структурі ООН діє 10 конвенційних органів (9 комітетів і 1 підкомітет) – спеціалізованих Комітетів, які здійснюють захист прав у конкретних сферах. Порядок створення, структура, порядок роботи та процедури у більшості Комітетів є аналогічними та визначеними міжнародними-правовими угодами, на основі яких вони функціонують.

Одним із перших органів у системі конвенційних став Комітет з прав людини, що заснований і діє на підставі Пакту про громадянські та політичні права (1966) та Факультативного протоколу до Пакту. До складу Комітету з прав людини входять незалежні експерти, а коло його повноважень включає: розгляд періодичних доповідей держав-учасниць Пакту, розгляд міждержавних скарг про порушення положень Пакту, розгляд індивідуальних скарг і надання посередницьких послуг (створення Погоджувальних комісій). Рішення Комітету з прав людини, як і рішення інших комітетів, мають рекомендаційний характер.

Комітет з економічних, соціальних і культурних прав (КЕСКП) уповноважений розглядати періодичні доповіді держав-учасниць Пакту про економічні, соціальні та культурні права (1966), міждержавні скарги про порушення положення Пакту, а також індивідуальні повідомлення про можливі порушення Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права державами-учасницями та Факультативного протоколу до нього за умови, якщо держава-учасниця направить заяву про визнання юрисдикції Комітету щодо розгляду індивідуальних скарг і повідомлень.

Держави-учасниці Факультативного протоколу до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979) зобов'язані направляти звіти про рівень виконання своїх зобов'язань відповідно до Конвенції та можливі порушення положень останньої. Звіти, які надходили від держав-учасниць, розглядалися в Підкомісії ООН щодо запобігання дискримінації та захисту меншин, а також в Комітеті з ліквідації

дискримінації щодо жінок (КЛДЖ). Після цього КЛДЖ надсилає свої зауваження та рекомендації Економічній і соціальній раді ООН разом з доповідями та зауваженнями від Підкомісії ООН.

Комітет проти катувань (КПК) разом із підкомітетом проти тортур – є органами, що створені та діють на підставі Конвенції про заборону катувань, нелюдських або таких, що принижують гідність видів поводження і покарання (1987). Комітет має повноваження розглядати періодичні доповіді держав-учасниць Конвенції та здійснювати розгляд індивідуальних скарг на можливі порушення прав, закріплені в Конвенції. Для звернення до цього Комітету держава-учасниця повинна зробити відповідну заяву про визнання юрисдикції щодо розгляду індивідуальних скарг і повідомлень відповідно до ст. 22 Конвенції. Серед загальних повноважень Комітету особливої уваги заслуговують повноваження Комітету щодо проведення розслідування конкретних фактів порушення положень Конвенції.

Комітет з ліквідації расової дискримінації (КЛРД) запроваджений Міжнародною Конвенцією про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965) – здійснює контрольні та моніторингові повноваження, розглядає періодичні доповіді держав-учасниць Конвенції, а за умови подання заяви державою-учасницею про визнання юрисдикції відповідно до ст. 14 Конвенції, Комітет може вивчати індивідуальні повідомлення про можливі порушення Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації державами-учасницями.

Правовою основою функціонування Комітету з прав інвалідів (КПІ) є Конвенція про права осіб з інвалідністю (2006). Комітет уповноважений розглядати періодичні доповіді держав-учасниць Конвенції, здійснює моніторинг за дотриманням прав і свобод державами, а за умови подання заяви про визнання юрисдикції Комітету щодо розгляду індивідуальних повідомлень – розглядає індивідуальні звернення про порушення положень Конвенції, що подані державами-учасницями Факультативного протоколу до Конвенції.

Комітет з насильницьких зникнень (КНЗ) діє на підставі Міжнародної Конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень (2006). У рамках повноважень, визначених Конвенцією, Комітет співпрацює з міжнародними органами та спеціалізованими установами ООН, міжурядовими організаціями та національними установами, які займаються питаннями захисту всіх осіб від насильницьких зникнень, роз-

глядає періодичні доповіді держав-учасниць про виконання зобов'язань відповідно до Конвенції; згідно зі ст. 31 Конвенції уповноважений розглядати індивідуальні повідомлення про можливі порушення положень Конвенції за умови, якщо держава-учасниця визнала юрисдикцію Комітету.

Діяльність Комітету з прав дитини (КПД) направлена на захист прав дітей у світі, її діяльність регламентована положеннями Конвенції про права дитини (1989), Факультативного протоколу щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000) і Факультативного протоколу щодо торгівлі, дитячої проституції та дитячої порнографії (2000). Поряд із загальними контрольними повноваженнями, визначеними Конвенцією, Комітет має можливість отримувати й розглядати індивідуальні повідомлення про можливі порушення прав дитини, визначені Конвенцією про права дитини та Протоколами до неї.

Комітет із захисту прав трудящих-мігрантів та членів їхніх сімей діє на підставі Конвенції про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей (1990) [9, с. 39; 14]. Комітет наділений контрольними та моніторинговими повноваженнями, визначеними Конвенцією, однак варто зауважити, що механізм розгляду індивідуальних скарг Комітетом ще не запроваджено.

Набуття чинності в 1976 році Міжнародних пактів про права людини, які передбачали регулярну звітність держав, призвело до поступового відмирання цієї практики та її остаточного скасування в 1980 році. Тому пропонується виділяти конвенційну систему окремо, розуміючи при цьому, що вона може бути як універсальною, так і регіональною. На підставі різних критеріїв універсальні механізми захисту прав людини можна класифікувати за кількома підставами: характером діяльності, правовою природою, складом, об'єктом діяльності, терміном діяльності та обсягом повноважень.

Важливо зауважити, що за критерієм складу універсальні механізми міжнародного захисту прав людини часто поділяють на індивідуальні (повноваження, делеговані окремій особі) та колективні (контрольні повноваження делеговані групі осіб та здійснюються колективно). Утім, такий поділ не надає вирішального впливу на діяльність правозахисного механізму.

За характером діяльності універсальні правозахисні механізми слід поділити на судові, квазісудові та несудові.

Важливе місце в системі судових механізмів на універсальному рівні посідає Міжнародний Суд ООН (МС). Рішення, винесені Судом у судовому порядку, – обов’язкові для виконання державами-сторонами справи, які визнають юрисдикцію Суду. Поряд із судовими повноваженнями Суд має контрольні повноваження в галузі прав людини, а саме – здійснювати оцінювання ступеня дотримання державами своїх міжнародних зобов’язань у сфері прав людини та виносити відповідні рішення за умови визнання зацікавленою державою юрисдикції Суду на підставі міжнародного договору з прав людини.

Одним із важливих елементів у механізмі захисту прав людини є Міжнародний кримінальний суд, створений у 2002 році. Його завданням є розглядати злочини проти міжнародного права, включаючи злочини проти людяності, військові злочини, злочини агресії та злочини проти миру. Суд може бути звернений до будь-якої держави-учасниці, яка не може чи не бажає забезпечити справедливий суд над особами, звинуваченими у таких злочинах.

До квазісудових механізмів варто віднести конвенційні (договірні) органи з прав людини. Згідно з процедурами, встановленими міжнародними договорами з прав людини, конвенційні органи регулярно здійснюють розгляд доповідей держав-учасниць Конвенцій про виконання зобов’язань відповідно до останніх, на підставі доповідей здійснюють оцінку ступеня дотримання державами-учасницями своїх зобов’язань, складають рекомендації державам-учасницям, вказуючи на недоліки та порушення, а також формулюють рекомендації, спрямовані на забезпечення сприяння повному здійсненню окремих прав людини. Утім, рішення конвенційних органів є актами м’якого права, мають рекомендаційний характер, без можливості застосування будь-яких засобів примусу до здійснення рекомендацій чи застосування санкцій до держав за невиконання таких рішень.

До категорії квазісудових механізмів правозахисного захисту можна віднести Універсальний періодичний огляд (УПО), який проводить Рада ООН з прав людини.

Понад це, система міжнародного захисту прав людини містить несудові елементи, серед яких спеціальні процедури Ради ООН з прав людини, різноманітні місії для з’ясування фактів, правозахисна діяльність Ради Безпеки, Генерального секретаря ООН, Управління Верховного комісара ООН з прав людини, а також ряд спеціалізованих установ ООН.

За правовою природою універсальні механізми захисту прав людини поділяють на конвенційні, які базуються на міжнародних договорах і конвенціях, та на екстраконвенційні, які не прив'язані безпосередньо до певних документів і створюються для специфічних ситуацій або заходів захисту прав людини.

Конвенційні механізми засновуються і наділяються повноваженнями відповідно до міжнародних договорів з прав людини. До цієї категорії зазвичай відносять органи, створені відповідно до положень універсальних договорів з прав людини або факультативних протоколів до них. Йдеться про договірні органи з прав людини, як правило, Комітети.

Механізмом міжнародного захисту прав людини в системі ООН, який базується на міжнародних договорах, можна вважати конвенційну діяльність органів, утворених в рамках Організації Об'єднаних Націй. Ці договірні (конвенційні) органи використовують спеціальні не-судові (квазісудові) процедури для розгляду скарг або повідомлень про можливі порушення прав людини, що стосуються окремих груп прав людини або окремих груп людей.

Повноваження основних органів ООН у сфері прав людини також походять з міжнародного договору – Статуту ООН, однак до списку конвенційних механізмів їх не включають. Пов'язано це з тим, що Статут зміцнює принципи захисту прав людини та повноваження головних органів ООН у цілому, однак у ньому не знайшов відображення перелік прав людини, що підлягають захисту, хоча такі пропозиції висувалися під час розроблення Статуту. Цим пояснюється, чому Статут ООН не накладає на держави конкретних зобов'язань щодо забезпечення прав людини, як це має місце у міжнародних договорах про права людини.

У системі ООН існує певний процес захисту прав людини, який передбачає виконання певного алгоритму дій заявником та «конвенційним органом», який відповідає за розгляд відповідних скарг чи повідомлень. Для того, щоб подати скаргу на підставі одного з міжнародних договорів, де передбачені права людини, держава повинна бути учасником цього договору (шляхом ратифікації або приєднання), а відповідні права мають бути імовірно порушені. Крім того, держава-учасниця повинна визнати компетенцію комітету, який моніторить виконання договору, приймати й розглядати індивідуальні скарги. Відповідно до встановленого порядку, будь-яка людина може подати скаргу до комітету проти держави. Цей порядок подання скарги щодо порушення

конвенційного права практично однаковий для будь-якого з перерахованих комітетів.

Процедура подання відповідних скарг не є складною чи заплутаною, а відповідні інструкції доступні у відкритому доступі (наприклад, на вебсайті Управління Верховного комісару ООН з прав людини за посиланням: <http://www.ohchr.org/RU/HRBodies/TBPetitions/Pages/IndividualCommunications.aspx#overviewprocedure>).

Механізм подання індивідуальних скарг (англ. *Individual complaints*) до Комітету ООН з прав людини зустрічається доволі часто і сьогодні вважається одним із найефективніших механізмів у сучасному міжнародному праві.

На заключному етапі роботи комітетів приймається рішення у справі, яке надсилається одночасно заявнику та державі-відповідачу. Якщо один або декілька членів комітету дійшли висновку, відмінного від більшості, або мають власну думку з інших причин, вони можуть представити окрему думку разом із рішенням. Відповідний текст кожного остаточного рішення по суті справи або рішення про неприйнятність має бути опублікований у відповідному розділі вебсайту комітету, в каталозі інших рішень. Рішення комітету, як правило, є остаточними і не підлягають оскарженню.

Процедурний характер діяльності конвенційних органів передбачає встановлення відповідних форм впливу на державу-порушницю. Рішення комітету мають авторитетне тлумачення розглянутого договору і включають рекомендації для держави-відповідача, проте ці рекомендації не мають юридичної обов'язковості для держав. Усі комітети розробили процедури контролю (так звані «наступні процедури») щодо виконання державами їхніх рекомендацій. Цим самим держави-учасниці погоджуються поважати висновки комітету. Якщо комітет визнає, що мало місце порушення договору, державі пропонується протягом певного часу надати інформацію про заходи, що були здійснені на виконання рекомендацій.

Якісна відмінність універсальних органів від конвенційних – це те, що перші створюються з метою координації діяльності держав, а другі – з метою контролю за виконанням взятих державами на себе повноважень.

Проте маємо погодитися з думкою, що універсальні органи можуть бути квазісудовими та конвенційними [17, с. 302], адже в запропонова-

ній класифікації невинувадано поєднано дві різних критерії видового поділу – за територією дії та за механізмами діяльності. Крім того, якраз конвенційні органи можуть бути як квазісудовими (Комітет ООН з прав людини), так і судовими (Європейський суд з прав людини), крім того, як універсальними, так і регіональними.

Екстраконвенційні механізми, як правило, діють на підставі рішень уповноваженого міжнародного органу. Типовий приклад – спеціальні процедури Ради ООН з прав людини (РПЛ), які створюються і наділяються повноваженнями за допомогою резолюцій РПЛ.

Істотно важливіше, чи реалізують власники універсальних правозахисних мандатів свої повноваження особисто або ж представляють держави. Цей чинник помітно впливає і на характер ухвалених рішень, і на особливості діяльності того чи іншого правозахисного органу. Тому за складом, серед універсальних механізмів захисту прав людини слід виокремлювати не індивідуальні та групові, а міжурядові, експертні та змішані.

Міжурядовими механізмами захисту прав людини є органи ООН, за винятком Міжнародного Суду та Секретаріату, а також інші створювані ними органи та механізми міжурядового характеру. Один із таких органів – Рада ООН з прав людини (UNHRC) – була створена 15 березня 2006 року і складається з 47 держав-членів. Головною метою Ради є захист прав і основних свобод людини на справедливій та рівній основі, а також ефективна координація та інтеграція діяльності, пов'язаної з правами людини, у рамках системи ООН. У своїй роботі Рада ООН з прав людини (РПЛ) керується принципами універсальності, неупередженості, об'єктивності та невинувадності, а також принципом конструктивного міжнародного діалогу та співробітництва з метою підтримки і захисту всіх прав людини, включаючи громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права, а також право на розвиток. Це дозволяє стверджувати, що Рада ООН з прав людини має широкі повноваження у гарантуванні та захисті прав людини і робить великий внесок у зміцнення міжнародної стабільності, безпеки та поширення демократичних стандартів, що стосуються прав людини [19].

Серед експертних механізмів міжнародного захисту прав людини можна назвати Консультативний комітет Ради ООН з прав людини, договірні органи з прав людини та спеціальні процедури РПЛ. В усіх цих випадках мандат правозахисного механізму передбачає, що його екс-

перти діють особисто або як члени групи експертів (наприклад, Робоча група з довільних затримань).

На підставі різних критеріїв універсальні механізми захисту прав людини можна класифікувати за кількома підставами: характеру діяльності, правової природи, складу, об'єкта діяльності, терміну діяльності та обсягу повноважень.

На додаток до різних типів правозахисних механізмів, існують механізми змішаного складу, в яких представники держав беруть участь нарівні з представниками недержавних суб'єктів або окремими особами. Наприклад, конфіденційна процедура скарг у Раді ООН з прав людини дозволяє одній і тій же справі розглядатися на різних стадіях, зокрема незалежними експертами (у Робочій групі за повідомленнями) та на міждержавному рівні (у СПЛ). Інший приклад – тристоронні механізми, які функціонують у рамках Міжнародної організації праці, де держави беруть участь нарівні з представниками профспілок та об'єднань роботодавців.

За об'єктом діяльності універсальні механізми можна поділити на механізми системного захисту прав людини та механізм розгляду скарг. На підставі аналізу повноважень міжнародних контрольних органів констатуємо, що більшість органів наділена повноваженнями як щодо системного захисту прав людини, так і щодо розгляду індивідуальних скарг, відмітним є той факт, що їх правова природа може бути різною. Наприклад, Комітет з прав людини зобов'язаний вивчати доповіді держав-учасниць Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966), про вжиті ними заходи щодо втілення прав, визнаних у Пакті, та про прогрес, досягнутий у використанні цих прав [18]. Очевидно, що ці повноваження належать до системного захисту прав людини.

Одночасно Комітет з прав людини компетентний отримувати та розглядати повідомлення від держав-учасниць Пакту про те, що якась держава-учасниця не виконує своїх зобов'язань за Пактом. Крім того, відповідно до Факультативного протоколу до Пакту Комітет уповноважується «приймати та розглядати повідомлення від... осіб, які стверджують, що вони є жертвами порушення... державою-учасницею будь-якого з прав, викладених у Пакті» [30], за умови, що заінтересована держава визнала її відповідну компетенцію. Ці приклади ілюструють функції Комітету з прав людини як механізму розгляду скарг.

Крім того, існує багато різних міжнародних і регіональних органів, які займаються захистом прав людини. Наприклад, Європейський суд з прав людини, Міжамериканська комісія з прав людини, Спеціальний доповідач ООН з питань свободи думки та вираження.

Паралельно з механізмами захисту, розробленими ООН, розвивалися й інші універсальні правозахисні механізми. Згідно з міжнародними договорами в галузі прав людини створювалися договірні (або конвенційні) органи. Своєрідною точкою відліку тут вважається набрання чинності в 1969 році Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, яка передбачала створення принципово нового органу – Комітету з ліквідації расової дискримінації, що складається з незалежних експертів. Ця практика набула широкого розвитку: нині існує багато конвенційних органів, які контролюють дотримання державами положень основних міжнародних договорів у галузі прав людини.

3. Національні стандарти захисту прав людини

Основний закон та конституційне законодавство нашої держави орієнтовані на відповідні міжнародно-правові стандарти. Питання співвідношення норм міжнародного та внутрішньодержавного права актуалізується. Україна є державою-учасницею переважної більшості міжнародно-правових актів у галузі прав людини, на конституційному рівні визначивши порядок впровадження у дію міжнародних норм. Відтак норми міжнародного права, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, а ст. 9 Конституції України визначає пріоритет норм і принципів міжнародного права та їх включення до правової системи України.

Конституція України гарантує право кожного звернутися, у разі порушення прав і свобод та використання всіх наявних внутрішньодержавних інструментів та засобів правового захисту, до міжнародних судових і позасудових органів за захистом порушених прав [13].

Другий розділ Конституції України присвячений правам, свободам і обов'язкам людини і громадянина – каталог прав і свобод, як внутрішньо узгоджена система охоплює всі найважливіші та найістотніші аспекти життя й діяльності людини. Ця система прав і свобод є важливим і цілісним аспектом життя громадян та регулює різноманітні сфери їх-

ньої діяльності. Державні органи та посадові особи України відіграють важливу роль у забезпеченні та реалізації цієї системи, оскільки їхня діяльність сприяє її практичному здійсненню в державі.

Стаття 55 Конституції України гарантує право кожного після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасницею яких є Україна. Відтак, конституційними законодавством передбачена можливість звернення громадян України до міжнародних установ з питань захисту прав і свобод людини та поновлення порушених прав. Такими міжнародними установами можуть бути Міжнародний кримінальний суд, Європейський суд з прав людини, Комітет ООН з прав людини та інші.

Положення Конституції України відповідають та узгодженні з такими міжнародно-правовими актами у сфері прав людини: Загальна декларація прав людини (1948), Міжнародний договір про громадянські та політичні права (1966), Міжнародний договір про економічні, соціальні та культурні права (1966), Європейська конвенція про захист прав та фундаментальних свобод людини з протоколами (1950), Європейський соціальний статут (1961), Заключний акт Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1975), Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав-учасниць Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1989) та іншими [7].

Місце міжнародно-правових актів у системі джерел конституційного права чітко визначено Конституцією України. Захист прав і свобод людини відповідно до Основного закону є пріоритетним, а головну відповідальність за дотримання прав і свобод покладено на Президента як гаранта прав людини, на Конституційний Суд як на головний судовий орган захисту прав і свобод громадян України, та на Уповноваженого Верховної Ради з прав людини в Україні.

Варто зауважити, що в багатьох країнах створюють національні інституції прав людини, як приклад – омбудсмани, комісії з прав людини або національні ради з прав людини, що є втіленням незалежного механізму захисту прав людини, наділеного повноваженнями щодо подання рекомендацій урядам і розглядом скарг громадян на порушення їхніх прав.

Інститут Омбудсмана є втіленням внутрішньодержавного контрольного механізму із захисту прав і свобод людини. Це спеціальна

особа, що діє незалежно, виконує контрольні та моніторингові функції щодо дотримання прав і свобод людини, уповноважена проводити розслідування та надавати рекомендації з питань покращення ситуації у сфері прав людини, є відповідальною за розгляд звернень громадян, іноземців та осіб без громадянства стосовно можливих порушень прав людини, вчинених державними органами та посадовими особами [22].

У питанні захисту прав і свобод людини на національному рівні суди відіграють провідну роль. Судові органи вирішують спори, пов'язані з порушенням прав людини, та виносять рішення, які мають виконавельну силу задля забезпечення справедливості та відповідальності за порушення прав і свобод людини й громадянина.

Забезпечення захисту Конституції України, її верховенства та принципу розподілу державної влади виконує Конституційний Суд України, сприяючи у своїй діяльності захисту прав і свобод людини й громадянина[21].

З метою захисту прав і свобод громадян України, іноземних громадян та осіб без громадянства, Конституційний Суд України уповноважений розглядати письмові клопотання, де громадяни звертаються щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів України, з метою забезпечити реалізацію або захист конституційних прав і свобод людини й громадянина. Одним із провідних завдань Конституційного Суду є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України, відтак Конституційний Суд України юридично має статус органу конституційної юрисдикції в Україні.

Констатуємо, що система міжнародних стандартів у сфері прав людини складається зі строкатої сукупності принципів і норм, які охоплюють права та свободи людини в різноманітних сферах життєдіяльності, включають: цивільні, політичні, економічні, соціальні та культурні права; обов'язки держави щодо забезпечення та дотримання прав людини без будь-якої форми дискримінації, як у мирний час, так і в період збройних конфліктів; загальні принципи природного права, які слугують підставою для визнання та захисту прав людини; відповідальність за злочинне порушення прав людини, включаючи міжнародну відповідальність за вчинення злочинів проти людства і воєнних злочинів; напрями розвитку та розширення сфери прав людини, в тому числі забезпечення рівного доступу до прав і свобод для всіх без винятку; на-

прями посилення контрольного механізму за виконанням державами їхніх зобов'язань у сфері прав людини, щоб гарантувати їх дотримання та ефективне виконання [15, с. 46].

Контрольні повноваження за дотриманням прав і свобод людини на національному рівні, сприяння у реалізації визнаних прав та уникненні порушення прав і свобод людини покладено на систему органів державної влади. Важливе місце у цій системі належить Національній поліції України. Національна поліція України виконує важливі функції контролю за дотриманням прав і основних свобод людини та сприяння забезпеченню реалізації міжнародних стандартів прав і свобод людини.

Органи Національної поліції України є частиною внутрішньодержавного механізму захисту прав людини і громадянина, їх діяльність спрямована на забезпечення охорони законних прав і свобод людини і громадянина, підтримання громадської безпеки та правопорядку, протидію злочинності. Під час виконання своїх завдань Національна поліція проявляє компетентність у реалізації міжнародних стандартів прав людини, тим самим сприяючи захисту прав і свобод населення.

Основою діяльності Національної поліції є низка міжнародних документів, які містять правові норми та принципи, що їх дотримуються. Серед цих документів: Конвенція про захист прав і основоположних свобод (1950) – визначає каталог прав та свобод людини, які мають бути захищені та дотримані поліцією; Кодекс поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку (1979) – визначає стандарти професійної поведінки для посадових осіб поліції; Резолюція № 690 (1979) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Декларація про поліцію» – вмістила каталог принципів, якими має керуватися поліція у своїй роботі, зокрема стосовно захисту прав людини; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984) – накладає заборону на знущання та жорстоке поводження з затриманими та в'язнями; Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку (1990) – цей документ визначає обмеження й умови використання сили поліцією, щоб захистити права та безпеку громадян.

Наведені міжнародно-правові акти визначають норми та принципи, яких має дотримуватися Національна поліція України у своїй роботі, забезпечуючи захист прав людини та суспільний порядок.

Неможливо оминути увагою роль і значення щодо захисту прав і свобод людини як на національному, так і на регіональному рівні – громадських організацій і правозахисних активістів. Громадські організації та правозахисні активісти працюють незалежно від уряду та займаються моніторингом, дослідженням, освітою і захистом прав людини. Їхня активна участь привертає увагу до порушень прав людини, залучає громадськість і створює тиск на уряди для забезпечення реалізації прав і свобод людини.

Нормативним підґрунтям, що визначає правовий статус громадських організацій, правові засади створення, права та гарантії діяльності інститутів громадянського суспільства, є Закони України: «Про об'єднання громадян» (1992) – цей закон регулює створення та діяльність громадських організацій; «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1997) – визначає правові основи функціонування організацій, спрямованих на підтримку молоді та дітей; «Про благодійництво та благодійні організації» (1998) – регулює діяльність благодійних організацій і стимулює благодійництво; «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» (1998) – встановлює правовий статус творчих спілок і працівників культури; «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» (1999) – регулює права та статус професійних спілок; «Про організації роботодавців» (2001) – визначає правові засади діяльності організацій роботодавців.

Існують й інші законодавчі акти, що встановлюють права й обов'язки інститутів громадянського суспільства в Україні. Ця нормативно-правова база створює основу для розвитку та функціонування цивільного суспільства в країні.

Громадські організації можуть виконувати різноманітні функції, такі як надання юридичної допомоги, здійснення моніторингу порушень прав людини, освітні програми, сприяння розвитку та впровадженню правозахисного законодавства та поширення інформації про права людини. Вони можуть виступати в ролі адвокатів і представників постраждалих, вести кампанії для зміни несправедливих законів і політик, а також сприяти розвитку свідомого громадянського суспільства.

Громадянські об'єднання створюються з метою задоволення та захисту законних соціальних, економічних, культурних, творчих, спортивних та інших спільних інтересів своїх учасників.

Національні та міжнародні громадські організації співпрацюють між собою та з урядовими органами для захисту прав людини. Їхні зві-

ти, дослідження та рекомендації є важливим джерелом інформації для урядів і міжнародних організацій при розробленні політик і програм, спрямованих на покращення ситуації з правами людини.

Висновки

Отже, міжнародний захист прав людини уявляє собою сукупність міжнародно-правових норм, які контролюють права та свободи людини за допомогою договірних механізмів, зобов'язання держав забезпечувати практичне втілення прав і свобод, а також виконання міжнародних зобов'язань, що гарантують і закріплюють механізми безпосереднього захисту порушених прав людини. Міжнародний захист прав людини складається з системи міжнародних інститутів і процедур, що розвивають міжнародні стандарти у сфері прав людини та створюють спеціальні механізми для контролю за дотриманням державами цих прав.

Рівень і ефективність національної судової системи, інтеграція держави в міжнародну правову систему захисту прав і свобод людини та участь країни в міжнародних механізмах захисту прав, свобод та законних інтересів людини визначають ступінь захисту прав і свобод людини в конкретній країні.

Наразі участь України в міжнародних механізмах захисту прав людини не виключає певних складнощів щодо гарантії та реалізації положень міжнародно-правових актів у сфері прав людини. Значна кількість задекларованих прав і свобод піддаються частим порушенням. На тлі збройної агресії право на життя часто порушується через невиконання державою своїх обов'язків щодо захисту громадян; право на справедливий суд та право на ефективний засіб правового захисту часто порушуються через недосконалість органів судової системи, зловживання процесуальними правами та інші.

У зв'язку з цим, задля розвитку національних механізмів захисту прав людини і громадянина необхідно сприяти взаємодії та встановленню конструктивного контакту між органами державної влади та міжнародними організаціями, діяльність яких направлена на захист прав і свобод людини, підвищувати юридичну освіченість населення.

Регіональні механізми захисту прав людини є наступною сходинкою в загальному механізмі захисту прав людини. Співробітництво держав у рамках регіональних правозахисних організацій, участь держав у регі-

ональних механізмах та імплементація регіональних міжнародно-правових угод у сфері прав людини уможливають підвищити рівень захисту прав і свобод людини в конкретній країні, з урахуванням специфіки та правових реалій конкретного регіону. Регіональні механізми захисту прав людини суттєво доповнюють форми універсального співробітництва захисту прав людини, а в деяких випадках демонструють вищу ефективність. Саме права людини нині є найпоширенішим чинником взаємодії національних правових систем, сприяють інтеграції загально-світового й регіонального правового простору.

Це пояснюється рядом факторів: перш за все, індивіди отримали можливість впливати на національні системи, звертаючись до міжнародних органів захисту прав людини, – наразі питання захисту прав людини вже не залежить виключно від внутрішньої юрисдикції окремої держави. Також збільшилася кількість міжнародно-правових актів, що складають частину правової системи суверенних держав і стають обов'язковими для застосування.

Крім того, можна спостерігати тенденцію до уніфікації механізмів захисту прав людини на різних рівнях, що робить їх ще більш доступними та прозорими.

Однак не існує жодного універсального органу чи механізму, який мав би абсолютні повноваження в галузі захисту прав людини. Це впливає з того, що основними гарантами захисту прав людини є держави, а міжнародні міжурядові організації та механізми є комплементарними – доповнюють, але не замінюють національні механізми. При цьому Генеральна Асамблея або Рада ООН з прав людини мають змогу розглядати будь-яке питання щодо прав людини, незалежно від того, в якій точці світу воно виникло. Процедура Універсального періодичного огляду застосовна до всіх держав-членів ООН і охоплює широкий спектр питань, включаючи Статут ООН, Загальну декларацію прав людини та застосовні норми міжнародного гуманітарного права. Отже, цей механізм може бути всеосяжним у своїй діяльності.

Список використаних джерел:

1. Антонович М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини : монографія. Київ : Вид. дім «KM ACADEMIA», 2000. 262 с.
2. Бехруз Х. Н., Аракелян М. Р., Мануїлова К. В. Практика Європейського суду з прав людини щодо експропріації та права власності. *Право та дер-*

- жавне управління. 2023. № 1. С. 260-265. URL: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/1_2023/38.pdf
3. Белогубова О. О. Захист трудових прав моряків у судах іноземних держав: юрисдикційні аспекти. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2021. С. 22-26.
 4. Віденська Декларація та Програма дій від 09 жовтня 1993р. Рада Європи. Конференція на найвищому рівні. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/mu93378?ed=1993_10_09
 5. Гриб А. М. Міжнародно-правовий захист прав дітей в Інтернеті. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. № 6. С. 222-226. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v6_2022/42.pdf
 6. Гриб А. М. Обмеження права на свободу творчості в прецедентній практиці Європейського суду з прав людини. *Juris Europensis Scientia*. 2022. № 6. С. 88-94. URL: <http://jes.nuoua.od.ua/6-2022>.
 7. Гораджаев О. Я. Конституційні права і свободи людини і громадянина в країнах Співдружності Незалежних Держав і міжнародно-правові стандарти : автореф. дис. ... канд. юрид.наук. Одеса, 1998. 22 с.
 8. Запара С. І. Поняття та ознаки міжнародного стандарту. *Порівняльно-правові дослідження*. 2011. № 1. С. 101.
 9. Зубарева А. Взаємовідносини Комітету ООН з прав людини з іншими договірними органами з прав людини системи ООН. *Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини»*. 2015. Вип. 37. Ч. 2. С. 39-46.
 10. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Рада Європи Протокол від 04 листопада 1950 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
 11. Конвенція щодо рабства від 25 вересня 1926 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU26K02U>
 12. Конвенція про примусову чи обов'язкову працю № 29 від 28 червня 1993 р. (ратифікація від 10.08.1956 р.). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text
 13. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
 14. Литвиненко І. Л. Міжнародно-правові механізми захисту прав людини. *Університетські наукові записки*. 2005. № 4 (16). С. 271-279.
 15. Ліннік Н. В. Ціннісне та нормативне у розумінні прав людини. *Держава і право*. 20212. Вип. 56. С. 43-46.
 16. Ляхівненко С. М. Міжнародні правові стандарти: до визначення поняття та видової характеристики. *Держава і право*. 2011. Вип. 51. С. 629-636.
 17. Міжнародне право : навч. посіб. / за ред. М. В. Буроменського. Київ : Юрінком Інтерю. 2005. 336 с.

18. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Міжнародний документ від 16 грудня 1966 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
19. Овсюк О. М. Рада ООН з прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 2. С. 339-341.
20. Основи міжнародно-правових стандартів прав людини : навч.-метод. посіб. / за ред. О. В. Бігняка. Херсон : Вид. дім «Гельветика», 2019. 168 с.
21. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13 липня 2017 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text>
22. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 27 грудня 1997 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>
23. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 1 (84). С. 19-29.
24. Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. Київ : Атіка, 2004. 257 с.
25. Рамкова конвенція про захист національних меншин : Конвенція від 01.02.1995 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU95K02U>
26. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 41/120. URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/496/28/IMG/NR049628.pdf?OpenElement>
27. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 56/83 «Відповідальність країн за міжнародно-протиправні дії» від 12.12.2001. Стаття 1. URL: <https://docs.cntd.ru/document/901941379>.
28. Слінько Т. М. Міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини та їх відображення в Конституції України. *Права людини і демократія* : зб. наук. ст. за матер. наук. конф. (м. Харків, 15 трав. 2018 р.). Харків, 2018. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/15177/1/Slinko_30-34.pdf.
29. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text.
30. Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права : Міжнародний документ від 16 грудня 1966 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_086#Text
31. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини : навч. посіб. Київ : ФОП Голембовська О. О., 2018. 168 с.
32. Антонович М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини : монографія. Київ : Видавничий дім «КМ Академія», 2000. 262 с.

33. Clapham A. Human rights: a very short introduction. Oxford : Oxford University Press, 2007. 193 p.
34. Declaration of the high-level meeting of the General Assembly on the rule of law at the national and international levels. A/67/L.1. URL: <http://daccessdds-un.org/doc/UNDOC/LTD/ N12/516/51/PDF/N1251651.pdf?OpenElement>
35. Donnelly J. Universal human rights in theory and practice. 2d ed. Ithaca, New York : Cornell Univ. Press, 2003. 290 p.
36. Руднева О. М. Теоретичні проблеми класифікації міжнародних стандартів прав і свобод людини. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 9. С. 32-42.
37. Sornarajah M. The Asian perspective to international law in the age of globalization. *Singapore Journal of International and Comparative Law*. 2001. Vol. 5. 312 p.
38. The future of UN human rights treaty monitoring / ed. by Ph. Alston, J. Crawford. Cambridge University Press, 2000. 596 p.
39. Thesaurus Merriam-Webster. URL: <http://www.merriam-webster.com/thesaurus/standard?show=1&t=1289144176>.

Ключові слова: міжнародний захист прав людини, міжнародні стандарти захисту прав людини, механізми захисту прав людини.

Key words: international protection of human rights, international standards of human rights protection, international mechanisms for the protection of human rights.

Д. Гребенюк

асистент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9682-3017>

АКТУАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ У ЗАХИСТІ ПРАВ ЛЮДИНИ: ПЕРЕГЛЯД МЕХАНІЗМІВ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Вступ

Захист прав і свобод людини є одним із найважливіших завдань, які потребують постійного удосконалення та адаптації до нових викликів. Міжнародне право відіграє ключову роль у розробленні та забезпеченні ефективних механізмів захисту прав людини на глобальному рівні. Це вимагає постійного перегляду та аналізу актуальних тенденцій у сфері захисту прав людини для забезпечення ефективності та відповідності цих механізмів сучасним вимогам.

Це дослідження присвячене аналізу актуальних тенденцій у захисті прав людини з фокусом на перегляд механізмів міжнародного права. Дослідження складається з трьох напрямів, кожен з яких розглядає важливі аспекти розвитку та функціонування механізмів захисту прав людини.

Перший напрям – «Історичний огляд розвитку механізмів захисту прав та свобод людини», зосереджується на вивченні еволюції цих механізмів протягом історії. Історичний контекст дозволить нам зрозуміти, як змінювалися підходи до захисту прав людини та які фактори сприяли їхньому розвитку. Аналізуючи попередні досвід і досягнення, ми зможемо виявити ключові етапи та визначити основні фактори, які вплинули на сучасний стан механізмів захисту прав людини.

Другий – «Філософські основи механізмів захисту прав людини», розглядає роль філософських концепцій у формуванні та розробленні механізмів захисту прав людини. У цьому розділі ми дослідимо основні філософські підходи, що лежать в основі захисту прав людини, такі як універсалізм, релятивізм, конструктивізм та інші. Розглянемо роль цих концепцій у формуванні нормативних основ захисту прав людини та їх вплив на розвиток механізмів захисту.

Третій – «Виклики та перспективи судового захисту прав людини», зосереджується на судових механізмах захисту прав людини в сучасно-

му вимірі. Ми дослідимо актуальні виклики, з якими стикаються суди у захисті прав та свобод людини, такі як глобальні проблеми, нові технології та соціальні трансформації. Дослідження також охопить перспективи розвитку судового захисту, включаючи інноваційні підходи та можливості покращення механізмів захисту прав людини.

Ця наукова праця спрямована передусім на розуміння сучасного стану та напрямів розвитку механізмів захисту прав і свобод людини. Досліджуючи історичний аспект, філософські основи та судовий захист, ми прогнозуємо майбутні виклики та пропонуємо можливі шляхи удосконалення механізмів захисту прав людини в міжнародному праві. Представлена наукова праця має на меті не лише зрозуміти сучасний стан механізмів захисту прав людини, але й виявити нові шляхи та перспективи для їх покращення. Шляхом дослідження ми прагнемо зрозуміти основні проблеми, з якими стикаються сучасні механізми захисту, а також запропонувати інноваційні рішення та підходи.

Ця тема є надзвичайно актуальною для міжнародного права з кількох причин. По-перше, захист прав і свобод людини є одним із основних принципів міжнародного права. Міжнародні правові норми надають незаперечні права кожній людині, незалежно від її національності, раси, статі або релігії. Однак для ефективного захисту цих прав необхідно постійно оновлювати та вдосконалювати механізми їх захисту. По-друге, світ увійшов в епоху глобальних змін, і разом з ним змінюються виклики, що встають перед захистом прав людини. Глобалізація, технологічні інновації, кліматичні зміни, тероризм та інші фактори створюють нові складнощі та потребують адаптації механізмів захисту прав людини до нових реалій. Дослідження актуальних тенденцій у захисті прав людини допомагає розкрити ці виклики та розробити ефективні стратегії їх подолання. По-третє, судовий захист прав людини ніколи не втрачав актуальності в сучасному світі. Суди, як міжнародні, так і національні, відіграють ключову роль у розгляді справ і ухваленні рішень, що стосуються порушення прав людини. Дослідження сучасних викликів і перспектив судового захисту уможливорює виявити недоліки і прогалини в наявних механізмах, а також спрямувати зусилля на покращення системи судового захисту.

Тому дослідження розвитку механізмів захисту прав і свобод людини у сучасному вимірі є надзвичайно важливим для міжнародного права – допомагає зберегти актуальність і релевантність правових

норм у мінливих умовах сучасного світу. Нові виклики, що виникають у зв'язку з глобалізацією, технологічними змінами та соціальними перетвореннями, потребують адаптації механізмів захисту до нових реалій. Дослідження розвитку механізмів захисту прав і свобод людини також допомагає виявити недоліки та прогалини в наявній практиці та запропонувати покращення для забезпечення більш ефективного захисту прав людини. Це включає аналіз рішень судів, оцінку ефективності механізмів врегулювання спорів, впровадження нових підходів і розроблення інноваційних інструментів для захисту прав людини. Крім того, дослідження є важливим для розвитку правової науки та практики: сприяє розширенню знань про еволюцію механізмів захисту прав людини та розумінню причин їхнього успіху чи невдачі. Це дає нам змогу формувати нові теоретичні концепції та методології, що підтримують розвиток міжнародного права та сприяють його вдосконаленню. Отже, дослідження «Актуальні тенденції у захисті прав людини: перегляд механізмів міжнародного права» має важливе значення для міжнародного права, оскільки допомагає зрозуміти сучасні виклики, пропонує можливість для вдосконалення механізмів захисту.

Права людини як загально соціальне явище – це належні особі можливості, необхідні для задоволення її потреб існування в розвитку, що об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства та мають бути загальними і рівними для всіх його індивідів [6].

Розуміння цінності прав людини з'явилося не відразу, воно формувалося під впливом певних подій. Життя людини на різних етапах історії піддавалося численним загрозам, з часом люди стали розуміти, що безпека людського життя – це саме те, на що необхідно спрямувати свій фокус. Паралельно з'являлося безліч ідей, поглядів і теорій, пов'язаних із правами людей, – за приклад можна навести ідеї рівності людей, ідеї заборони дискримінації; крім того, виявлялися також філософські або ж ідеологічні засади прав людини.

1. Історичний огляд розвитку механізмів захисту прав і свобод людини

На першому етапі дослідження варто згадати французьку Декларацію прав людини та громадянина, в цьому нормативно-правовому акті проголошено: «...забуття прав людини або зневага ними є єдиною при-

чиною суспільних лих та зіпсованості урядів». Можна сказати, що цей документ сформулював основний напрям теорії прав людини. Але на практиці людству знадобилося набагато більше часу, щоб створити дієвий інститут прав людини у тому вигляді, в якому він існує зараз. Процес ґрунтовного становлення інституту прав людини загартовувався, на превеликий жаль, за допомогою локальних і регіональних конфліктів, а також людству довелося пережити дві світові війни, перш ніж сформувався дієвий механізм захисту.

Основну концепцію розуміння цінностей прав людини було закладено у 1945 році ухваленням Статуту Організації Об'єднаних Націй [16]. Її засновники проголошували, що права людини є однією з пріоритетних цілей діяльності Організації Об'єднаних Націй. Комісія з прав людини мала розробити «Міжнародний білль про права людини», який би став еталоном для держав, щоб вони мали можливість оцінювати свої досягнення в гуманітарній галузі. Вже тоді стало зрозумілим, що без застосування в міжнародному праві, усіма державами світу певних праволюдних показників, яким мають відповідати всі національні позитивно-правові системи, існуватиме ризик повторення жаклих порушень прав людини, які мали місце під час Другої світової війни [14].

Перша частина так званого Білля отримала назву «Загальна декларація прав людини», вона була ухвалена 10 грудня 1948 року [7]. Друга ж, у вигляді двох Міжнародних пактів з прав людини, схвалена Генеральною Асамблеєю в 1966 році. Міжнародні пакти набули чинності та стали юридично обов'язковими для держав, що беруть у них участь, з 1976 року [12].

Варто зауважити, що норми, проголошені в Загальній декларації прав людини та юридично закріплені в Міжнародних пактах прав людини, повністю узгоджуються та підтверджують основну ідею теорії прав людини, уперше сформульовану у французькій Декларації прав людини та громадянина [18].

У преамбулі Загальної декларації прав людини стверджується, що «...визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних прав є основою свободи, справедливості та загального миру», а також «зневажання та нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства...». Характерно, що в доповіді Генерального секретаря ООН 44 сесії Генеральної Асамблеї

зазначено: «Основу стабільності держави та міжнародного співтовариства можуть становити лише гарантовані права людини».

Таким чином, інститут прав людини нарешті отримав саме те визнання. Сьогодні права людини – найвища цінність, те, що неможливо відібрати у людини.

Досліджуючи цю проблематику, ми констатуємо, що інститут прав людини має тісний зв'язок із філософією, політичними та етичними науками. Необхідно додати, що в сучасному розумінні права людини – це невід'ємні властивості, найбільш суттєві можливості для розвитку особистості, що визначають міру свободи людей.

Права людини – це права, які притаманні людині за її природою. Насамперед, права людини зобов'язані захищати її. Права людини захищають її з погляду фізичного буття, з іншого боку – у її духовних засадах.

Теорія держави й права за часом виникнення тих чи інших прав людини виокремлює кілька поколінь прав, такий поділ зумовлений історичним розвитком інституту прав людини. Так, першим поколінням називають громадянські та політичні права людини. Другим поколінням вважають соціально-економічні права людини, а третім поколінням є, так звані, «права народу» або колективні права.

До першого покоління належать: право на життя, право на особисту недоторканність та безпеку, право на свободу пересування, на справедливий суд. Характерно, що це саме ті права, які захищають життя кожного індивіда від втручання когось ззовні. Якщо звертатися до історичного аспекту, їх виникнення обумовлено боротьбою за незалежність.

Друге покоління – це, за своєю суттю, позитивні права: право на гідну та справедливу оплату праці, право на відпочинок, право на створення профспілок та участь у їхній діяльності тощо.

Третє покоління прав – права народів чи, інакше кажучи, права солідарності, що виникли у зв'язку із завоюваннями свободи та незалежності з боку колоніальних народів. До прав третього покоління належать: права народів на самовизначення, права народів на мир, право на загальну спадщину людства.

Виникнення першого і третього покоління прав людини не викликає численних питань, поява прав цих поколінь зумовлена історичним перебігом розвитку людства та його природою. Якщо вертатися до другого покоління прав людини, то тут не все так однозначно. Соціально-економічні права людини виникли набагато пізніше, ніж права людини

першого покоління. Це покоління прав сформувалося через усвідомлення людиною, що саме людина здатна цілком розкрити свій потенціал. З часом права знайшли своє відображення і в нормативно-правових актах. В 1966 році було укладено Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, який, на відміну від Пакту про громадянські та політичні права, не містив зобов'язання для держав щодо негайного надання цих прав особам [12]. Цей пакт лише визначав вектор наведеного документу – «вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступове здійснення визнаних у Пакті прав». Тобто країни можуть обирати такі заходи щодо обсягу забезпечення взятих зобов'язань, які співвідносяться з їхніми ресурсами.

Права людини третього покоління, концепцію яких розвинуто у XX ст., додали ще два виміри дебатам з прав людини. Перший – універсалізація прав людини після Другої світової війни. Так, Загальна декларація прав людини, проголошена ООН 10 грудня 1948 року, не обмежується Західною Європою та Північною Америкою, натомість утверджує появу «загального стандарту досягнення для всіх народів та усіх націй». Користуючись мовою Єлінека, можна сказати, що сама ідея прав людини сягнула *status universalis*. Водночас з'явилася потреба у колективних правах нового покоління, наприклад, у представників країн третього світу та етнічних меншин. Найбільш вагомими правами людини третього покоління є такі, як право на розвиток, на захист довкілля, на участь у розподілі «спільної спадщини людства», що включає ресурси дна моря, економічне використання космічного простору, а також інші природні та культурні ресурси [2].

Сучасній людині, яка має від природи право на життя, свободу чи інші особисті права, буде недостатньо цих прав для гідного життя. З огляду на це заслуговують на увагу економічні та соціальні права людини. Лише всі перераховані вище права у сукупності зможуть забезпечити нинішній людині гідний рівень життя. Актуальність розгляду соціально-економічних прав людини на сьогоднішній день не залишає питань через численні процеси, що відбуваються у світі.

Економічні свободи – важлива складова правового статусу кожного індивіда. Ці права охоплюють базові сфери життєдіяльності кожної людини, вони пов'язані з такими категоріями, як підприємницька діяльність, власність, відпочинок. Економічні свободи, разом із особистими, політичними, соціальними і культурними правами, є фундаментом для

взаємин індивідів у суспільстві, і що варто зазначити, навіть між людиною та державою.

Економічні права є об'єктом регулювання як національної правової системи, так і на міжнародному рівні. Як ми згадували раніше, одним із основних міжнародних актів є Загальна декларація прав людини, ухвалена на III сесії Генеральній Асамблеї ООН 12 грудня 1948 року [7]. Згідно з цим документом, кожна людина має право на соціальне забезпечення та на здійснення необхідних для підтримки її гідності та для вільного розвитку її особистості прав в економічній, соціальній і культурній сферах через посередництво національних зусиль та міжнародного співробітництва, відповідно до структури та ресурсів кожної держави.

До системи економічних прав і свободи людини відносять:

- право володіти майном одноосібно;
- право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі та сприятливі умови праці, на захист від безробіття;
- право на рівну оплату за рівну працю, право на справедливую та задовільну винагороду, що забезпечує гідне людини існування для неї самої та її сім'ї, та доповнюване, за необхідності, іншими засобами соціального забезпечення;
- право створювати професійні спілки та входити до професійних спілок для захисту своїх інтересів;
- право на відпочинок та дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку.

Декларація стала лише відправною точкою у міжнародному закріпленні економічних прав людини. У 1966 році було укладено міжнародний Пакт про економічні, соціальні та культурні права. Науковий інтерес викликає той факт, що відмінність між двома документами мінімальна, другий лише детальніше регламентував окремі види прав. Таким чином, можна сказати, що ці акти заклали основу економічних прав людини [13].

Варто згадати і про соціальні права людини. Адже недарма один із найважливіших принципів у демократичному суспільстві – це дотримання прав і свобод людини та громадянина, їх захист та їх гарантія.

Визнання цих прав багато в чому бере свій початок із Загальної декларації прав людини та Пакту про економічні, соціальні й культурні права. З приводу того, які саме права становлять категорію «економіч-

них прав людини», існує безліч точок зору; на нашу думку, найбільш вірна така: сукупність прав людини, які можуть забезпечити їй соціальну захищеність та гідне існування в суспільстві. Що належить до соціальних прав? Право людини на соціальне страхування та соціальне забезпечення, право окремих категорій громадян на захист і підтримку, і що характерно, це лише мала частина соціальних прав людини.

Соціальні та економічні права людини відіграють величезну роль у забезпеченні не просто життєдіяльності будь-якої людини, а в підтримці її гідного рівня життя. Ці права мають забезпечувати людині вільний доступ до вибору роду діяльності, способів самореалізації, способів заробітку та працевлаштування. Соціально-економічні права надають людині право вільного розпорядження всіма факторами виробничої діяльності. Але водночас вони зобов'язані забезпечити його соціальним захистом і підтримкою.

Так, у XXI столітті, з приходом нових технологій, багато звичних речей людей стали простішими, але при цьому не можна заперечувати і їх негативного впливу. В епоху глобалізації світове співтовариство стикається з багатьма викликами, які охоплюють різні сфери, – економіку, культуру, медицину, освіту, світову політику тощо. В усіх цих напрямках є свої позитивні і негативні риси. Прикладом цього може бути створення нових шляхів комунікації між суб'єктами міжнародного права або інтеграція одних країн в економічне поле інших, або об'єднання в союз, тим самим створюючи сприятливі та конкурентоспроможні умови. Але є й інша сторона – процес глобалізації поширюється не рівномірно, і поки розвинені країни отримують максимальну вигоду, інші втрачають потенційних партнерів. В освіті це спільне використання знань у світовому масштабі, навичок та інтелектуальних ресурсів, необхідних для різноманітного розвитку на різних рівнях, а з іншого боку – це збільшення технологічного розриву і створення «цифрового бар'єру» [4].

Розвиток універсальних і регіональних стандартів прав людини відбувається в складних і суперечливих умовах, за яких держави, що формують і реалізують такі стандарти, відрізняються не лише своїми соціально-економічними системами, а й цивілізаційними особливостями, що ускладнюють часом реалізацію універсальних стандартів в усіх сферах життя. Міжнародні стандарти прав і свобод людини встановлюються міжнародним співтовариством у рамках міжнародних організа-

цій для їх забезпечення та захисту як на міжнародному рівні, так і в межах окремих держав [2].

В умовах глобалізації обговорення проблеми прав людини на перший план висуває питання їх універсальності, з одного боку, і культурних відмінностей у їх визнанні та здійсненні – з іншого. Це зумовлено як необхідністю формування глобального права, що ґрунтується на універсальних засадах (якими є принципи прав людини), так і заостренням питання збереження культурної різноманітності світу [14].

Слід зазначити, що на початку XXI століття (умовно – після подій 11 вересня 2001 року) певною мірою відбулося зменшення загальної віри у можливість прогресу людства в бік універсальних цінностей на основі глобалізації. Якщо до цих подій універсальність прав людини була більш-менш очевидною ідеєю в межах кантівського проєкту вічного миру, а культурні відмінності виступали як додатковий фактор, то сьогодні більш проблематичним стає саме обґрунтування універсальності таких прав [2].

П. Рабінович зазначає: «Універсальність таких стандартів має діалектично поєднуватися зі, здавалось би, протилежною ознакою – можливістю неуніверсальної (неоднозначної, різнозмістовної) інтерпретації їх конкретного змісту й/чи обсягу в різних культурних контекстах. Так, Комітет з прав людини ООН, утворений на підставі Пакту про громадянські та політичні права і Факультативного протоколу до нього, прямо вказав, що право на сімейне життя може відрізнятися залежно від соціоекономічних і культурних умов. А Європейський суд з прав людини прийняв доктрину «меж свободи розсуду» (*margin of appreciation*), яка передбачає, зокрема, тлумачення Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) з урахуванням традицій відповідної держави, аби в процесі національної імплементації бралися до уваги певні національні, історичні, культурні особливості держави» [14, с. 23].

Як відомо, у світовій політичній і правовій філософії щодо питання універсальності прав людини стикаються діаметрально протилежні позиції – універсалізму та партикуляризму. На універсальності ідеї прав людини, її єдності для всіх культур, наполягають представники універсалістського лібералізму (Дж. Роулз, Р. Дворкін). Принцип універсальності прав людини, який відстоюється представниками цього напрямку, стверджує, що всі люди мають певні права. Заперечення універсальності

цієї ідеї походить від різних форм партикуляризму, що роблять акцент на різноманітності культур, їх прагненні захистити свою ідентичність (М. Сендел, А. Макінтайр). Наприклад, доводи комунітаристів проти універсальності прав людини полягають в оголошенні цих прав лише елементами західної культури, отже такими, що мають лише відносну цінність [2].

Цінність людської праці та її потенціалу, що проголошується у цій групі прав, наразі все частіше трансформується штучним інтелектом. Нові гаджети та технології можуть повністю замінювати людину, приносячи при цьому велику користь: вони більш автономні та стабільні, потребують меншої кількості уваги до себе.

Тим самим багато компаній відмовляються від живих працівників, пояснюючи, що робот за той же час може виконати більше справ, він більш стабільний і йому не потрібна відпустка. Таким чином, багато людей втрачають свої робочі місця, – відповідно, втрачають і своє право на працю та професійну реалізацію, а надалі й на соціальну безпеку.

У 2020 році світ зіткнувся з новою проблемою – новий вірус, що з'явився в Китаї, став набирати обертів, набуваючи згодом статусу пандемії. Пандемія COVID-19 завдала незаперечної шкоди всім сферам життя людей, особливо торкнувшись соціальної та економічної сфери. Під гнітом пандемії багато компаній не просто зазнавали збитків, а й змушені були припинити свою діяльність. Тисячі людей опинилися у складних життєвих обставинах, зумовлені втратою роботи та заробітку. Через світову кризу постраждали також і соціально-економічні права громадян: люди втратили можливість реалізовувати свої права на працю, на гідну заробітну плату та багато інших, а держави виявилися неспроможними надавати своїм громадянам соціальну допомогу в непростій ситуації.

Пандемія COVID-19 суттєво вплинула на формування моделі поведінки держави, а саме – запровадження обмежувальних заходів, маскового режиму, соціального дистанціювання, використання антисептичних засобів, впровадження особливого режиму, або навіть надзвичайного режиму, як у Румунії. Ця хвороба стала трампліном для розвитку інформаційних технологій, актуалізувала дистанційну роботу, змусила уряди внести зміни до статуту, щоб депутати могли працювати дистанційно. Здобування освіти перейшло в інформаційний простір, електронний документообіг і навіть covid-паспорти стали доступні завдяки

пандемії, і все це – мала частка того, що людство зробило заради збереження громадського здоров'я.

Отже, навіть у кризових ситуаціях держава не має права забувати про права та свободи людини, тому що прямий її обов'язок – захищати їх, отож дорожня карта подолання схожих ситуацій має бути реалізована з урахуванням досвіду минулих пандемій, політика урядів має враховувати практику ЄСПЛ, використовувати принципи балансування та пропорційності, впровадження універсального правового режиму або створення спеціальних комісій за участю урядовців і громадських організацій для подолання кризових ситуацій [4].

Міжнародні норми про права людини гарантують кожному право на найвищий рівень здоров'я та зобов'язують держави вживати заходів для запобігання шкоди здоров'ю населення, надання медичної допомоги тим, хто її потребує. Міжнародні стандарти у сфері прав людини також передбачають, що в ситуаціях серйозних загроз для здоров'я населення та надзвичайних станів, що несуть небезпеку життю нації, допустимі обмеження певних прав і свобод. Такі обмеження мають бути науково обґрунтовані та впроваджуватися в законному порядку. Якщо їх застосування не є довільним або дискримінаційним і обмежене за часом, та при цьому дотримується людська гідність, то такі обмеження ведуть до досягнення мети [8].

Необхідно зазначити, що не так давно світ усвідомив, що права людини – це головна цінність суспільства, яка потребує уваги та захисту. Безумовно, на особливу увагу заслуговують економічні та соціальні права людини, актуальні в наш час як ніколи. Вони здатні дати можливість людям вільно шукати та знаходити джерела доходу та підтримки власної життєдіяльності, вільно розпоряджатися своїм правом на працю та самореалізацію, а також розраховувати на соціальну підтримку.

Незважаючи на проблеми, які існують у сфері соціально-економічного життя людей, відповідно, і в галузі соціально-економічних прав, актуальність їх вивчення завжди матиме місце.

«Досліджуючи питання захисту прав людини неможливо не згадати питання Елеонори Рузвельт: “Де починаються права людини? Зовсім поруч із нами, там? де ми живемо, у тих місцях, які неможливо розглянути на жодній карті світу. Але це – світ окремої людини, оточення, в якому він живе, школа або коледж, який він відвідує, завод, ферма або контора, де він працює. Саме там кожен чоловік. кожна жінка і кожна

дитина хочуть рівного правосуддя, рівних можливостей, рівної поваги без жодної дискримінації. І доки ці права не визнають там, вони не матимуть великого значення десь ще. Якщо громадяни не відстоюватимуть своїх прав там, де вони живуть, наші надії на прогрес у всьому світі марні»», – зазначає Д. Гребенюк [4].

Цей аспект проблематики зачіпає також суспільний і державний устрій, інститути громадянського та політичного товариств, весь соціально-економічний, політичний і духовний розвиток народів, суспільств і людства, бо людина є основою. Тому права та свободи людини – це грандіозний комплекс природних умов, необхідних для нормального її функціонування як члена суспільства. Це фундаментальні засади буття, умови його оптимізації та раціоналізації. Це – право і можливість людини як творіння природи користуватися нарівні з іншими її «родичами» природними ресурсами, жити в згоді, перш за все, із законами і вимогами природи. Йдеться тут не просто про особисті бажання та примхи індивіда робити будь-що, а про те, що необхідно робити для індивіда та оточуючих його людей для благополуччя, щастя та безпеки, для його всебічного та повноцінного функціонування. Інакше кажучи, права людини – це умова, дія чи акт, необхідні для підтримання життя та підвищення її статусу, здійснюваний відповідно до вимог природи і норм суспільної моралі. Вони породжуються лише умовами, необхідними людині.

2. Філософські основи механізмів захисту прав людини

Саме на цьому етапі доречно згадати ідеї Гуго Гроція стосовно права: це моральна якість, надана людині, яка справедливо наділяє її деяким особливим привілеєм здійснювати певну специфічну дію. Права людини є вродженими, хоча вони іноді належать до таких речей, як обслуговування земель, і називаються реальними правами на протипагу персональним правам. Досконала моральна якість називається здатністю, а недосконала – схильністю. Стосовно природних речей, перше передбачає дію, а друге – владу.

Гейдельберге Самюель Пуфендорф вважав право моральною якістю. Він писав, що кожна людина як соціальна істота має гідність і має природне право на рівність і свободу, у тому числі й на свободу совісті. Пуфендорф відкидав тезу Аристотеля про природний характер рабства

і заявляв, що власність створюється шляхом фізичного захоплення людьми будь-якої цінності та закріплення її за собою з санкції держави. Він провів відмінність між силою, владою, можливістю людини та її правом. Перше означає наявність зазначеної можливості без чіткого позначення, яким чином її придбано. Право ж ясно показує, що відповідною владою людина має і користується справедливо.

Професор природного права Женевського університету Жан Жак Бурламакі розумів поняття «право», що походить від латинського слова *dirigo*, як те, що веде чоловічості до його мети найкоротшим шляхом. В іншому розділі свого твору він трактував право як примітивне правило людських дій. Стосовно особистості, вважав він, право означає владу дії чи здатність використовувати свою природну силу та свободу певним чином, на благо своє чи інших, якщо таке використання сили та свободи отримує схвалення розуму. Таким є природне право батьків піклуватися про своїх дітей і захищати їх, право суверена спрямовувати війська на захист країни тощо. Але батько не має права продавати своїх дітей, засуджувати їх до смерті; принц не має права відлучати хлібороба від плуга, торговця від його сім'ї тощо, оскільки це не може бути схвалено розумом.

Всі вище зазначені праці мислителів систематизували права, свободи та обов'язки людини як творіння природи, члена суспільства та громадянина держави.

Загальні обов'язки людини, зумовлені самим фактом приналежності індивіда до людського роду чи певного соціуму, і навіть загальнолюдськими цінностями, вони ділили на кілька категорій: обов'язки щодо Бога та природи; обов'язки щодо своєї сім'ї, обов'язки щодо самого себе та обов'язки людини щодо інших людей, суспільства та держави. Англійський історик конституційного права Фредерік Мейтленд також дотримувався погляду, що права людини – це не стільки легальні, юридичні права, як моральні.

Тобто права і свободи людини – оптимальні умови та легітимні підстави взаємин між людиною та природою, між самими людьми, між людьми та утвореними ними інститутами. Наявність або відсутність цих умов, а також можливостей користуватися ними, надають суспільному життю ту чи іншу якість, роблять її повноцінною та комфортною або бідною та важкою для її учасників, є прямим виразом ступеня визнання суспільством людської гідності та однією з головних складових

гуманізму. У самому звучанні слова «людина» мислителі завжди знаходили щось піднесене та гідне: «...я не звір, я людина, як і ти сама».

Суспільство – це добровільне об'єднання людей для спільного вирішення життєво важливих проблем, які неможливо вирішувати на самоті. Це середовище та спосіб існування безлічі людей, інститут спілкування, взаємодопомоги та взаємного захисту його членів, кожен з яких має право на умови та норми. А повага до гідності означає ретельне дотримання кожної людини зазначеним умовам життя, дотримання всіма учасниками суспільного життя прав і свобод всіх інших людей, ефективне сприяння їм у всіх випадках, коли дехто з тих чи інших причин виявляється нездатним зробити це самостійно, поважне ставлення до життя та свободи один одного. Ось чому права людини багато хто розумів і розуміє як чинники людського щастя та людської гордості. Р. Касен визначає науку прав людини «як особливу галузь суспільних наук, предметом якої є вивчення людських відносин і людської гідності при визначенні прав і здібностей, необхідних для розвитку особистості кожної людини» [18].

Таке розуміння прав людини стало загальноприйнятим, воно закріплено в декларації Інституту міжнародного права «Про захист прав людини та принципи невтручання держав у внутрішні справи один одного». Права людини – «пряме вираження людської гідності, – йдеться у цьому документі. – Зобов'язання держав гарантувати дотримання цих прав випливає з визнання цієї гідності...». «Боротьба за права людини – це боротьба за гідність та благополуччя для всіх», – сказано у звіті Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини. Гідність ставиться в основу всієї системи прав людини в багатьох міжнародних угодах про права людини. «Людська гідність є невід'ємною. Воно має шануватись та охоронятись», – йдеться у ст. 1 Хартії фундаментальних прав Європейського Союзу [19].

Формування такого розуміння статусу людини, її прав і свобод, визнання її всім людством – процес, що тривав упродовж усієї його історії. Він розширювався мірою соціалізації людини, розвитку продуктивних сил, інтернаціоналізації та глобалізації суспільних відносин. Між ними існує прямий зв'язок: суспільний прогрес супроводжувався підвищенням статусу людини, а останнє, своєю чергою, прискорювало процеси інтернаціоналізації та глобалізації.

Спочатку людина розглядала себе лише як частину живої природи, як один із видів тваринного світу – *Homo habilis*. Як і будь-яка інша

жива істота, він приділяв головну увагу, витрачав всю свою енергію на добування їжі, підтримання та захист свого життя, відбиття загроз, що походили від інших живих істот і від невідомих для нього сил незрозумілої йому природи. У процесі тривалої еволюції *Homo habilis* поступово відокремлюється від інших тварин, немов височіє над ними, перетворюється на істоту розумну – *Homo sapiens*. Структура потреб і система цінностей *Homo sapiens* значно відрізняються від тих, що ми згадували раніше. Мається на увазі не тільки, що одні цінності та потреби змінюються іншими, відбувається розширення системи цінностей. Людина починає шукати в собі якийсь духовний початок та індивідуальність з певними якостями, які відрізняють його від інших йому подібних істот. Він усвідомлює свої здібності та обдарування, що зумовлюють його особливе місце у світі, відчуває радість і насолоду в процесі їх реалізації.

З перших днів появи людини на Землі стала очевидною доцільність свідомого регулювання відносин між членами соціуму. Поступово починають складатися норми спільного проживання людей, формуватися і закріплюватися їхні суспільні статуси та функції. Суспільство починає усвідомлювати та визнавати, що головною його цінністю є сама людина.

Права людини – необхідна складова сучасного суспільства, що особливо проявляється на рівні громадянських прав; вони закріплюються у вигляді законодавчих положень і забезпечуються відповідними засобами захисту, як з боку держави, так і соціальних інститутів. Права мають консолідуючу цінність для суспільства і одночасно власний ціннісний вимір. Вони однаковою мірою належать кожному члену соціуму, визначаючи при цьому кожному простір свободи, в якому можлива реалізація його потреб та інтересів, і межі, за якими починається простір для інших осіб. Ідея наявності у кожного відповідних прав передбачає ставлення до іншої людини як до такого ж правовласника, тобто як до рівного. Тому права не визнають дискримінації внаслідок розрізнявальних характеристик, на зразок національності, раси, статі, віросповідання та ін. [1].

Зміна історичних умов, суспільного устрою, форм господарської діяльності людей веде до еволюції менталітету, культури і, безумовно, філософії. Перехід суспільств від родового ладу до рабства і від рабства до феодального ладу супроводжується заміною тисяч язичницьких вірувань декількома світовими релігіями. Перехід від феодалізму до капіта-

лізму супроводжується як просвітництвом, так і реформацією церкви, народженням нової філософії життя, заснованої на приматі свободи та рівноправності людини. Народжуються протестантизм, який набув у різних країнах різних форм (кальвінізм, лютеранство, англіканська церква тощо.) і схизм (пристосування релігій до нових умов з проявами терпимості до традиційних обрядів новонавернених народів). Головним змістом усіх цих процесів були зміна місця та ролі людини в системі суспільних відносин, зміна її правового статусу в суспільстві та державі, зростання її самооцінки.

Нерозривно пов'язані між собою також розширення і поглиблення руху – спочатку за елементарні, а потім і за фундаментальні права людини, з одного боку, та формування, еволюція, прогрес громадянського суспільства – з іншого. Більше того, можна навіть стверджувати з упевненістю, що рух за людські та громадянські права прискорив формування громадянського суспільства. Цей рух, дедалі більше розширюючись, сприяв прискоренню процесів емансипації людини, зближенню народів і вів до грандіозних соціальних революцій, що мали всесвітньо-історичне значення та зробили активний зворотний вплив на розуміння правозахисних процесів, розширили ступінь свободи їхніх творців і міру справедливості. Кожне покоління людей починало і починає цю боротьбу, маючи певний ступінь свобод, і спираючись на них, рухається далі вперед, то трохи піднімаючись вище, то опускаючись ще нижче. Процес цей невід'ємний від всесвітньо-історичного процесу загалом, від соціального прогресу, хоча темпи останнього у різних сферах життя неоднакові. Як і в усьому суспільному житті, політичний прогрес, демократія йдуть за економічним прогресом, стають його закономірним наслідком, хоча інколи відбуваються процеси і в протилежному напрямку.

Сучасна система прав людини почала складатися з визнання спочатку індивідуальних прав, потім прав соціальних груп і, нарешті, прав народів та людства загалом. У зв'язку з цим варто повернутися до історичного аспекту та дослідити покоління прав людини. Перше покоління прав і свобод – права індивідуумів – складалося протягом кількох тисячоліть: від формування політичних суспільств до приблизно середини XX ст. і в межах окремих країн. Англійський білль про права (1689), перші десять поправок до Конституції США, відомі як Американський білль про права, «Декларація прав людини та громадянина»

Французької революції (1789) та інші стали найважливішими віхами у цьому процесі. Ці документи були ухвалені в період протиборства політичної влади, що прагнула своєї абсолютизації шляхом максимального обмеження свободи дій народу, і народу, який відстоював свої природні та невід’ємні права та свободи.

Наприкінці XIX та на початку XX століть прискорюються процеси інтернаціоналізації суспільних відносин, конкретним змістом яких стало розширення світового ринку та формування перших регіональних, континентальних та універсальних інститутів як важливих ланок механізму вирішення тих чи інших проблем міжнародної значущості. У 1919 році було засновано і першу універсальну організацію із забезпечення миру та безпеки на землі – Лігу Націй, яка намагалася вжити певних кроків у напрямку міжнародної кодифікації прав і свобод людини. Зокрема, було проголошено права людини на життя, свободу, рівність перед законом і на власність. У 1926 році було підписано конвенцію про заборону рабства. Країни, що її підписали, засудили рабство як соціальне явище та систему відносин між людьми, засновану на рабстві, а також зобов’язалися боротися з ними.

Новий поштовх міжнародному визнанню права і свободи людини дала Друга світова війна. Створення ефективного захисту прав людини багаторазово обговорювалося ще під час війни і знайшло своє відображення у Статуті Організації Об’єднаних Націй [6]. «Підтримка поваги до прав людини та фундаментальних свобод для всіх, без різниці раси, статі, мови та релігії» була проголошена однією з першочергових цілей міжнародного співтовариства.

Таким чином, стандарти більшості прав і свобод людини у світі стали єдиними, що дає підстави стверджувати про випереджаючі темпи глобалізації у цій галузі життя. Цей процес підтримується і стає незворотним завдяки інтеграційним процесам в окремих регіонах і континентах світу зусиллями відповідних регіональних і континентальних інститутів. В авангарді тут йде Європа, де 5 травня 1949 року було засновано спеціальний інститут сприяння правам і свободам людини – Раду Європи. Згідно ст. 1 Статуту, Рада Європи визначала мету цієї організації, як «досягнення більшої єдності між її членами в ім’я захисту та здійснення ідеалів і принципів, що є їх спільним надбанням, та сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу» [17]. Ця мета має бути досягнута «...зусиллями органів Ради Європи через розгляд

питань, що становлять спільний інтерес, укладення угод та проведення спільних дій в економічній, соціальній, культурній, науковій, правовій та адміністративній сферах, а також шляхом підтримки та подальшого здійснення прав людини та основних свобод» [17].

У ст. 3 Статуту зазначається унікальне для міжнародних інститутів становище, відповідно до якого «...кожен член Ради Європи має визнавати принцип верховенства закону та принцип, відповідно до якого всі особи, які перебувають під його юрисдикцією, мають користуватися правами людини та основними свободами, і щиро та активно співпрацювати в ім'я досягнення мети Ради...» [17]. Члени Ради Європи зобов'язані прийняти принципи правління закону та користуватися своєю юрисдикцією для захисту людських прав і фундаментальних свобод. Держави, які не дотримуються цих вимог, можуть бути примушені Комітетом Міністрів до виходу з Ради Європи, а якщо вони відмовляться виходити, то виключені з неї. Рада Європи створила одну з найефективніших систем захисту прав і свобод людини, учасниками якої є 46 держав континенту. Досвід Європи прагнули наслідувати Америка і Африка, де також вироблялися свої, додаткові до міжнародної, системи захисту прав людини. Але поки що їм це вдавалося насилу через різкі відмінності між наявними в них суспільно-політичними системами. В епоху глобальних змін прогресу людства та подальшої глобалізації суспільних процесів виникали нові умови та потреби життєдіяльності людей, а відповідно, і нові права людини, народів і людства в цілому. Деякі з таких прав отримали міжнародне визнання наприкінці XX століття.

Ці права, які пронизують решту прав людини і соціумів, зачіпають інтереси їх одночасно. А тому вони повною мірою реалізуються і можуть бути реалізовані людьми не в їх індивідуальній якості, лише через такі спільноти, як народи і людство загалом, хоча вимагають зусиль і активності кожної людини окремо і всіх без винятку соціумів. Їх реалізація передбачає, щоб кожна людина на Землі поділяла спільні цінності та дотримувалася єдиних норм поведінки у своєму повсякденному житті.

Фактично, тут йдеться про нове осмислення єдності, взаємозв'язку та взаємозалежності всіх права і свободи людини, тому що реалізація, чи навпаки, не реалізація тих чи інших прав індивіда, групи чи соціуму, породжує нові проблем. Ця група або «покоління прав» ще раз підтвер-

джує ідею про нерозривну єдність інтересів індивідуумів. Суспільство не може вважатися сильним, здоровим і щасливим, якщо нездорові якісь його елементи. Наступна теза дуже ефективно здатна описати сучасність. Держави не можуть вважатися правовими та демократичними, якщо принижені та безправні їхні громадяни. Людство не може вважатися цивілізованим, якщо у світі продовжується домінування, якщо цілі континенти та народи не можуть користуватися передовими науковими, технічними та культурними досягненнями.

Поки що кількість «нових» прав є обмеженою, але кожне з них є системним правом і по-новому пояснює зміст і значущість усіх індивідуальних прав і свобод людини.

Насамперед, це право на розвиток. Цілком обґрунтовано, що розвиток суспільства сприяє розвитку і кожного його члена, що, своєю чергою, тягне підвищення рівня розвитку та соціуму, що складається з них. Етап за етапом формується розуміння, що як кожне суспільство, так і кожен індивід має право на власний розвиток. І що такий розвиток є одним з основних елементів всієї системи прав і свобод людини. Водночас розвиток є результатом діяльності людини, громадянина, члена суспільства, які мають докласти всіх необхідних зусиль задля досягнення свого прогресу.

Вся сучасна система міжнародних інститутів проголошує своєю метою створення в кожній країні, у кожному регіоні, на кожному континенті та у світі в цілому умов, за яких можуть бути повніше реалізовані права та свободи кожної людини. Спеціальною декларацією «Про соціальний прогрес та розвиток» Організація Об'єднаних Націй проголосила, що соціальний прогрес і розвиток повинні сприяти безперервному підйому матеріального та духовного рівня життя всіх членів суспільства, реалізації прав і свобод людини.

Світова спільнота дедалі більше стверджується в тому, що всебічний розвиток сам по собі є окремим правом людини і соціуму, від якого залежить гарантія всіх інших права і свобод людини.

Право на розвиток включає необхідність не тільки подолання економічної відсталості, що є фактичним запереченням прав і свобод людини, оскільки відсутня соціально-економічна основа для їх реалізації, а й всебічного розвитку кожного індивіда окремо.

Декларація «Про право на розвиток» визначає право на розвиток як невід'ємне людське право, в якому сконцентровані всі права лю-

дини та фундаментальні свободи [5]. А розвиток розуміється як всебічний соціальний, культурний, політичний та економічний процес, який ставить за мету регулярне поліпшення добробуту всього населення та всіх індивідуумів на підставі їх активної участі в розвитку. Цей нормативно-правовий акт проголошує право кожної людини і всіх народів брати участь у соціально-політичному розвитку, робити свій внесок і насолоджуватися ним. Повний суверенітет народів над усіма їх природними багатствами та ресурсами є умовою їх економічного, соціального та культурного розвитку. Лише за такого розвитку суспільства всі права та фундаментальні свободи можуть бути повністю усвідомлені.

З правом на розвиток нерозривно пов'язано право людини, народів і людства на справедливий та гуманний міжнародний порядок, здатний забезпечувати оптимальні умови життя для всіх народів світу, а також право на чисте довкілля, що робить цей розвиток життєздатним.

Ще одним свідченням глобалізації суспільних відносин є укладені багатьма державами світу угоди про Антарктиду, про континентальний шельф, про найближчі небесні тіла, ці угоди проголосили космос, глибоководне морське дно та його мінеральні ресурси загальною спадщиною людства. Відповідно до цих угод: район загальної спадщини людства не підлягає будь-якому присвоєнню державами, фізичними та юридичними особами; при використанні ресурсів загальної спадщини людства повинні враховуватися інтереси всього міжнародного співтовариства; держави зобов'язані забезпечувати, щоб діяльність їх організацій та окремих осіб у районах загальної спадщини людства здійснювалась у суворій відповідності до міжнародних правил; при освоєнні ресурсів у цих районах повинні вживатися необхідні заходи щодо охорони навколишнього середовища.

Діджиталізація, поширення електронних систем зв'язку, виникнення системи «всесвітньої павутини» значно прискорюють процеси глобалізації. Вони дають можливість людям, які живуть у різних кінцях світу, миттєво зв'язуватися один з одним і ділитися інформацією. Вони відіграють і позитивну, і негативну роль у сфері прав людини. Їх вплив є позитивним у тому плані, що будь-яке досягнення народу якоїсь однієї країни тут же може надихати інші народи на боротьбу за ті самі досягнення. Вони здатні інформувати світ про випадки порушення прав людини, заручатися його симпатіями та підтримкою.

Водночас електронні засоби зв'язку в руках влади можуть становити серйозну загрозу правам людини, зокрема правам на таємницю кореспонденції, недоторканість житла, правам на приватне та особисте життя тощо.

Треба сподіватися, що це є свого роду хвороба зростання. Привчання всіх людей до прав і свобод людини та їхньої філософії, дотримання норм суспільної моралі, демократії та верховенства закону має зменшити цю небезпеку, а згодом і повністю виключити її.

3. Виклики та перспективи судового захисту прав людини

Посилену увагу до проблематики нашого дослідження викликають результати застосування Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод у Сполученому Королівстві [9]. При цьому розглядаються два особливо болючих питання – національне регулювання імміграції та виборчі права ув'язнених; констатовано, що депортація нелегальних іммігрантів, підозрюваних у скоєнні кримінальних злочинів, не враховує негативного впливу цього акту на їх сімейне життя, так само як і те, що абсолютна заборона виборчих прав ув'язнених суперечить ст. 8 Конвенції та ст. 3 Першого протоколу до неї [9]. Варто зазначити, що рішення Європейського Суду з прав людини у цій сфері лише посилюють напруженість не лише між Страсбургом і Лондоном, а й між судовою владою та політиками. Характерно, що «напружені відносини між судами та політиками зберігаються. Але це само по собі не є причиною для зменшення ролі судової гілки влади». Рішення, що приймаються на основі конвенції, набувають у Сполученому Королівстві політично неоднозначного характеру. Як наслідок, політики мають погодитися з тим, що напружені відносини між судами, виконавчою та законодавчою владою зберігатимуться, але це не повинно стати причиною виходу з Конвенції чи ігнорування рішень Європейського суду з прав людини.

У сьогоднішній Великій Британії багато найважливіших аспектів життя суспільства регулюється суддями згідно зі ст. 8 Європейської конвенції з прав людини про право на повагу до приватного та сімейного життя [9]. Судді, згідно зі своїм тлумаченням Конвенції, забороняють депортацію нелегальних іммігрантів, які вчинили злочин у Сполученому Королівстві у випадку, якщо суддя вирішує, що негативні наслідки

цього злочину для сім'ї правопорушника чи щодо сімейного життя його партнера чи його дитини є більш суттєвими, ніж позитивний ефект від його депортації для збереження громадського порядку.

Розглянемо ще зобов'язання згідно зі ст. 3 конвенції проводити вільні вибори. Європейський суд з прав людини ухвалив, що вона виключає загальну заборону на участь у виборах ув'язнених. Крім того, у липні 2011 року Страсбурзький суд ухвалив, що Конвенція поширюється на захист прав іракських громадян, які нібито зазнали насильства або позбавлені життя британськими військовослужбовцями, які брали участь в Іракській війні.

Юристи та політики не передбачали такого розвитку подій, коли брали активну участь у розробленні конвенції. Конвенція стала плодом діяльності Ради Європи – міжнародної організації, натхненної ідеями Уїнстона Черчіля та створеної в 1949 році як спільний проєкт європейських країн. Цей проєкт був покликаний не лише не допустити нових звірств, подібних до тих, що відбувалися, але й протистояти новим загрозам з боку недемократичних режимів, а також націоналістичним і авторитарним проявам, які спостерігалися на континенті протягом багатьох століть, особливо в XIX і XX століттях.

Саме тут ми можемо побачити, що Великобританія є самостійним гравцем і не має бажання втрачати свій суверенітет і національний інтерес попри навіть закликань Уїнстона Черчіля щодо створення «Сполучених Штатів Європи». Формуючи власну модель поведінки, кожен політичний діяч зобов'язаний враховувати думку власних громадян. На жаль, зараз це розкіш для багатьох країн, але в Сполученому Королівстві такий процес помітно відрізняється від інших країн. Кооперація між громадянами та слугами народу заслуговує на окрему увагу: якщо відбуваються фундаментальні зміни в країні, то увага концентрується на референдумі [3].

Громадяни були переконані, що Конвенція не вплине на їхню правову систему і практику через те, що Британія завжди з повагою ставилася до цих прав. Вони вважали, що їх це не особливо торкнеться, незважаючи на те, що Конвенція передбачала створення Європейського Суду з прав людини у Страсбурзі, наділеного юрисдикцією вирішувати, що саме потрібно для реалізації таких абстрактних прав. Справді, протягом багатьох років на Британії це майже не позначалося. Спочатку Суд лише розглядав скарги держав, які підписали Конвенцію, але навіть піс-

ля того до Конвенції було внесено деякі зміни, що дозволяли приватним особам звертатися з позовами до Суду. Знадобилося чимало часу, щоб Суд досяг певного творчого рівня у своїй діяльності, яка стала особливо цікавою в новому столітті. Розвиток діяльності Суду супроводжувався збільшенням звернень з моменту його створення до структурних реформ – Суд виніс близько 800 рішень. З 1999 року кількість рішень збільшилася зі 177 до 1 500, а кількість звернень – з 8 400 до 610 005. Наприкінці XX століття сталася ще одна подія – Британський парламент ухвалив Акт про права людини. Відповідно Акту, британські суди мали тлумачити статuti в контексті Європейської конвенції якомога точніше. Характерно, що документ проголошував також незаконними дії уряду, які порушували права, закріплені в Конвенції, якщо це не передбачено законодавством. Хоча судді не можуть скасувати законодавчі акти, Акт про права людини наділяв їх владою оголосити відповідний статут таким, що суперечить Конвенції, це дозволяло розпочати спрощену процедуру зміни такого статуту урядом зі схвалення парламенту. Наразі суди вдосконалюють свої професійні навички захисту інтересів, що захищаються Конвенцією [20].

Абстрактні права Європейської конвенції, що містяться в американському Біллі про права або в канадській Хартії прав і свобод, заохочують сторони звертатися до суддів з метою пошуку нових і нетрадиційних шляхів застосування Конвенції. Судді розглядають такі питання в обстановці змагальності, де перевагу набуває більш досвідчений і вмілий адвокат, захищаючи конкретні інтереси, оскільки адвокати позивача та адвокати державної влади виступають на рівних. Крім того, сама державна влада може представляти чи не представляти різні публічні інтереси, про які йдеться. Рішення залишається за суддями, які мають бути об'єктивними та неупередженими. Цей обов'язок направлений реалізувати на практиці абстрактні права після того, як вислухано всі аргументи сторін-учасниць спору.

Ось конкретний приклад щодо згаданої суперечливої проблеми: чи має повага до приватного та сімейного життя перешкоджати депортації правопорушника, який нелегально проживає на території Сполученого Королівства? Конвенція не передбачає жодних прав на імміграцію, але містить право на повагу до сімейного життя, на яке стали часто посилалися потенційні іммігранти. Незалежно від того, чи прагнуть кандидати отримати політичний притулок, чи звернутися з проханням про іммі-

грацію, чи незаконно в'їхати в країну, чи незаконно залишитися там після закінчення терміну візи – вони все одно залишаються в цій країні протягом досить тривалого терміну і мають сім'ї. У такому разі рішення про припинення перебування в цій країні стає критичним для їхнього сімейного життя. Суди дійшли висновку, що повага до сімейного життя вимагає від держави не вживати заходів, що завдають шкоди сімейному життю людини, якщо ця шкода не пропорційна тим суспільним інтересам, захист яких є метою дій. Палата Лордів у 2007 році ухвалила, що питання полягає в тому, «чи завдає відмова у в'їзді чи перебування в країні (Сполученому Королівстві)... при прийнятті до уваги всіх міркувань на користь такої відмови, збитки сімейному життю заявника, причому збитки досить серйозні, щоб розглядати його як порушення основного права, яке захищається статтею 8».

Саме суддям вирішувати, чи є наслідки для сімейного життя позивача надто серйозними в контексті законних інтересів суспільства. Питання в тому, що покладання тягаря подібного рішення на позивача є необхідним для громадського блага; навіть якщо це й так, уряд може відмовитися від виконання свого рішення про депортацію, якщо, на думку суддів, шкода, завдана правам, що захищаються Конвенцією, буде надмірною, щоб вважати висилку виправданою.

Якщо позивач доводить, що відмова у задоволенні його прохання завдає шкоди його сімейному життю, то які державні інтереси можуть зробити таку відмову законною, незважаючи на шкоду, яку він завдає? Конвенція визнає, що втручання у сімейне життя може бути виправданим «...в інтересах національної безпеки, суспільного спокою чи економічного благополуччя держави, запобігання заворушенням чи злочинам, захисту здоров'я чи суспільної моралі або захисту прав і свобод інших громадян». Можна уявити, що контроль за імміграцією може захистити чи підвищити економічний добробут країни, захистити свободи інших громадян. Але фактично, Велика Британія ніколи не заявляла, що заборона на вільний в'їзд до Сполученого Королівства є виконанням цих благих цілей. Суди також не мають процесуальних механізмів для вирішення питання, чи дійсно ухвала про депортацію слугує виконанню подібних цілей.

Імміграційне законодавство – це продукт неоднозначних політичних рішень, у яких популізм сусідить із політкоректністю, водночас обидва чинники суперечать тверезому аналізу найважливіших суспіль-

них інтересів. Принципи, якими керується уряд Великої Британії, обмежуючи імміграцію, ніколи не висловлювалися публічно, але це зовсім не означає, що обмеження імміграції має нелегітимний характер. Однак ані британські закони, ані правозастосовна практика не наводять засади імміграційного законодавства. В результаті саме судді приймають рішення про імміграцію щодо осіб, сім'я яких проживає у Сполученому Королівстві. Пояснюючи абстрактне право на повагу до сімейного життя, вони порівнюють незрівняне – те, що ніколи не конкретизувалося, з тими державними завданнями, інструментом виконання яких є імміграційне регулювання.

Ця нова роль судів є абсолютно революційною, оскільки судді самі повинні оцінювати значущість громадських завдань з погляду дій чи запланованих дій законодавчого органу чи уряду.

Згідно з конвенцією, не існує жодних законних методів перевірки обґрунтованості права позивача, за винятком того, що наслідки депортації для його сімейного життя не повинні бути надмірно серйозними в контексті зацікавленості суспільства, у чому б вона не полягала.

Як результат з'явилися неоднозначні рішення, коли Апеляційний та Верховний суди мали вирішувати, чи роблять сімейні узи у Сполученому Королівстві незаконною депортацію нелегальних іммігрантів або екстрадицію особи, підозрюваної у скоєнні злочину. Суд у такому разі постав перед питанням: виявиться передбачувана дія надмірно серйозним наслідком для сімейного життя позивача чи ні.

У таких випадках судді тлумачили Європейську конвенцію як таку, що наділяє їх компетенцією вирішувати, чи повинна держава йти на цей захід, оскільки рішення уряду про депортацію є лише попереднім, остаточне рішення ухвалюється судом.

Одним із недоліків подібної судової процедури є значне зростання кількості судових розглядів щодо реалізації принципу пропорційності за рахунок бюджетних коштів. Ніхто сьогодні не може бути висланий зі Сполученого Королівства без попередніх судових слухань за позовом про незаконність майбутньої депортації, якщо вона загрожує збитком сімейному життю особи, яка висилається; останній зазвичай програє, але процес екстрадиції таким чином затягується тривалий час. Однак позивач, який заперечує висилку, має непогані шанси виграти справу, якщо у Сполученому Королівстві має дружину/чоловіка чи дітей. Ще одним недоліком є потенційна можливість спотворити процес ухва-

лення державних рішень посиленням на надання суддям можливості співвідносити непорівнянні приватні інтереси з розпливчастими громадськими інтересами.

Багато рішень Страсбурзького суду мають суперечливий характер. Нове політичне протистояння виникло не через імміграційні справи, а через встановлення права ув'язнених брати участь у виборах. Європейський суд вирішив, що абсолютна заборона ув'язненим брати участь у виборах порушує гарантію вільних виборів згідно зі ст. 3 Першого протоколу. До певного часу британський уряд не вносив жодних змін до законодавства щодо загальних виборів [9]. Новий уряд почав розробляти нормативи, які б відповідали вимогам Європейського суду. Проте обурення викликала ідея, що судді суду можуть не зважати на думку британського парламенту, нібито ув'язнені не повинні брати участь у виборах. Результатом парламентських дебатів у лютому 2011 року стало підтримання чинної заборони (234 голосами проти 22). При цьому члени всіх партій, що входять до складу парламенту, по чергово у процесі дебатів висловлювали свій протест проти надання ув'язненим права брати участь у виборах відповідно до принципу захисту прав людини, а також проти того, що це питання мають вирішувати судді Страсбурзького суду, а не сам британський парламент.

Необхідність вжити якихось дій викликала серйозну політичну дискусію. Прем'єр-міністр створив Комісію з Білля про права у Сполученому Королівстві з метою врегулювати проблему взаємин між британським парламентом і Страсбурзьким судом. Однак компетенція Комісії не йде далі розгляду питань, пов'язаних із розробленням «Білля про права» з тієї точки зору, що він «включатиме і виходитиме з сукупності зобов'язань країни за Європейською конвенцією про права людини».

У цьому плані можливості уряду вкрай обмежені. Деякі політики заявили, що слід ігнорувати рішення Європейського суду чи взагалі вийти з конвенції. Варто зазначити, що вихід із Конвенції був би нецивілізованим і деструктивним кроком в контексті європейської та світової політики. Очевидно, що основні політичні партії Великої Британії не збираються робити цього. Усі сумніви з цього приводу розвіялися після гучної та резонансної промови Домініка Грива, Генерального прокурора від Консервативної партії. Пан Грив сказав: «Не може бути й мови про те, щоб Сполучене Королівство вийшло з Конвенції. Воно підписало Конвенцію у перший день, встановлений на її підписання, – 4 ли-

стопада 1950 року. Сполучене Королівство було першою державою, яка ратифікувала Конвенцію на наступний рік. Але Сполучене Королівство не стане першою державою, яка вийде з Конвенції. Переваги нашого членства в Конвенції та збереження нашого лідерства в міжнародному співтоваристві розглядаються урядом як основний чинник наших національних інтересів».

Ця ясна та недвозначна заява про роль суду залишає британському уряду можливість робити якісь кроки лише у межах конвенції. Сполучене Королівство у процесі ротації стало головою Комітету міністрів, головного керівного органу Ради Європи. У своїй промові Генеральний прокурор назвав таке головування «шансом, що один раз випадає в житті покоління, просунути вперед реформу Європейського суду з прав людини».

Він запропонував зміцнити принцип субсидіарності, який полягає в тому, що основна відповідальність за дотримання Конвенції покладається на інститути кожної держави-члена, а роль Європейського суду є субсидіарною.

Суд має застосовувати «діапазон оцінки» – тобто певну гнучкість щодо можливості держав-членів гармонізувати власні погляди з вимогами, що стосуються дотримання прав відповідно до Конвенції. Однак навіть головування в комітеті міністрів не дозволяє британському уряду вжити заходів щодо зміцнення цього принципу, оскільки Страсбурзький суд сам визначає поняття субсидіарності. Наприклад, щодо права ув'язнених на участь у виборах Суд постановив, що заборона на їх участь «має розглядатися як така, що не падає під сферу дії прийнятого діапазону оцінки, яким би широким не був цей діапазон».

Чи може британський уряд упорядкувати взаємини між парламентом і Страсбургом шляхом реформи свого національного права? Генеральний прокурор має намір зробити це у сфері депортації нелегальних іммігрантів шляхом внесення змін до імміграційного регулювання: «Ми дотримуємося погляду, що парламент, якому будуть представлені зміни правил імміграційного регулювання, знайде найкраще вирішення складних політичних питань, зокрема, де має проходити кордон щодо депортації злочинців-іноземців. Але важливо зазначити, що вносячи зміни до наших правил, ми будемо дотримуватися практики Страсбурзького суду та застосовувати діапазон оцінки, який Суд застосовував до держав-членів при ухваленні подібних рішень».

Заява Генерального прокурора лише підкреслює дилему, що стоїть перед урядом: Сполучене Королівство збирається наслідувати практику Страсбурзького суду, але Страсбурзький суд вважає, що нелегальні іммігранти не можуть бути депортовані, якщо судді винесли вирок про надмірний негативний вплив депортації. Реформування імміграційних законів не змінить балансу взаємин між Судом і британським парламентом, оскільки саме Суд вирішує, яким буде цей баланс. Якщо ми погодимося з тим, що Сполучене Королівство не повинно виходити з Конвенції, то навіть якщо британським політикам і не сподобаються рішення Суду, вони будуть змушені примиритися з ними. Напруга у відносинах між правом і політикою буде постійною.

Отже, чи має Велика Британія, все ж таки, розглядати можливість виходу з Конвенції? Я думаю, що ні. На наш погляд, негативні наслідки такого кроку цілком реальні – прикладом можуть слугувати види контролю за депортацією нелегального іммігранта-правопорушника. Інший приклад – це численні та марні судові позови з питань екстрадиції. Тим не менш, можна уявити собі обставини, за яких висилка з Великої Британії правопорушника, який не має британського громадянства, була б порушенням закону.

Представимо уряд, який використовує переважну більшість для ухвалення парламентом закону, згідно з яким талон на паркування розглядається як одна з підстав для висилки особи, котра не є громадянином Великої Британії, але яка з раннього дитинства протягом десятиліть проживає в цій країні. І тут судова влада може використати свій потенціал: суддям надається шанс протистояти реальному зловживанню, яке має явний антиімміграційний характер. Цьому зловживанню сприяє парламент, який прагне усвідомлено чи мимоволі виступати проти іммігрантів.

Подібне зловживання практично здійснюється імміграційною владою в умовах політичного тиску, що нагнітається безвідповідальними засобами масової інформації. Такою є потенційна небезпека, і фактично немає іншого способу забезпечити законний захист проти подібних зловживань, крім шляхом наділення суддів повноваженнями, що ведуть до ухвалення креативних і неординарних рішень з питань депортації нелегальних іммігрантів або участі ув'язнених у виборах.

Судовий процес фактично забезпечує справедливе вирішення багатьох питань. Ось, на мою думку, приклад із реального життя: вбивця

в Англії підлягає довічному ув'язненню, а парламент надав міністру внутрішніх справ повноваження вирішувати, протягом якого терміну вбивця справді може перебувати у в'язниці, перш ніж отримає можливість звернутися з проханням про помилування. Відповідно до права на судовий розгляд у незалежному та неупередженому суді (ст. 6 Конвенції) було визнано, що вирішення питання про «тариф» залишається за суддею, а не за Міністром внутрішніх справ.

Деякі британці вважають, що вирок має чітко і безперечно відображати громадську думку з цього питання, тож цілком доцільно довірити політику рішення у конкретній справі. Але така думка мені здається помилковою, оскільки Міністр внутрішніх справ має власну політичну програму, крім того, він у своїй діяльності постійно зазнає тиску з боку засобів масової інформації. Цей тиск призводить до того, що Міністр внутрішніх справ приймає рішення про жорсткі умови тюремного ув'язнення саме через те, що та чи інша конкретна справа набуває широкого розголосу в засобах масової інформації. Усунення політиків від процесу ухвалення суспільно значимих рішень може зробити керування країною справедливим.

Розширення сфери захисту прав людини має залежати від того, чи варто отримувати потенційні переваги ціною винесення судових рішень, здатних ввести в оману. Приклад із винесенням рішення вбивцям показує, що може бути зроблено в інтересах правосуддя. Приклад із депортацією правопорушників показує, на наш погляд, що може піти не так. Неможливо все розрахувати з математичною точністю, проте переваги системи Європейської конвенції непорівнянні з її недоліками.

Щоправда, на думку багатьох британських політиків, існує одна конкретна і серйозна вада – міжнародний характер Суду. Цей Суд справді є унікальним – кожен суддя представляє одну із 46 держав. Суддя від кожної країни обирається Парламентською Асамблеєю Ради Європи зі списку трьох кандидатів, які подаються кожною країною. Національні процедури призначення своїх кандидатів не є прозорими, а процес вибору з поданих кандидатів піддається перегляду. Система потребує реформування.

Якщо призначення суддів буде змінено, основна проблема, проте, залишиться: судді, які намагаються порівнювати незрівнянне – інтереси позивача з публічними цілями, – робитимуть це навіть всупереч наявному в англійському суспільстві консенсусу щодо законності державних

інтересів. Національний суд відокремлює процес ухвалення рішень на рівні держави від наявних у ньому політичних впливів; суд з прав людини відокремлює процес ухвалення державних рішень від самої держави.

Громадяни інших країн, які дотримуються системи загального права, таких як Канада та Сполучені Штати, звикли до ролі суду у сфері застосування основних прав людини, але я впевнений, що вони не погодяться з існуванням спільного міжнародного суду з прав людини. Деяких британських політиків особливо образило те, що міжнародний суд втручається у політику Великої Британії з питань, що стосуються суто національних інтересів, таких як імміграція чи питання про те, хто має брати участь у виборах.

Міжнародно-правова природа Страсбурзького суду є унікальною і потребує спеціального обґрунтування. Мені здається, що таке обґрунтування існує, і воно криється у самій суті Європи та її історії. Європейська конвенція надає унікальну можливість не тільки Великій Британії – співробітництво при розробленні певних механізмів захисту прав людини на континенті, який потребує такого захисту. Це добре і для Британії, і для всього світу в цілому.

Цікавим моментом щодо біллів про права, які підлягають судовому захисту, є діапазон діаметрально протилежних рішень, які біллі вилучають зі сфери поточної політики та переадресують суддям. Ніколи не буде досягнуто консенсусу щодо отримуваних у результаті цього переваг, а самі переваги не можуть бути гарантовані через недоліки такого звернення до судів.

Багато розважливих і розумних людей і надалі готові висловлювати свою принципову незгоду в суперечці між відстоюванням прав людини та їх безвідповідальним розширенням. Тому напруженість у відносинах суддів і політиків зберігатиметься. Але це не причина, щоб взагалі звести нанівець роль суддів.

Висновки

Враховуючи результат нашого дослідження, ми можемо зробити певні висновки. Історичний огляд розвитку механізмів захисту прав і свобод людини свідчить про значний прогрес, який відбувся у визнанні та захисті прав людини на міжнародному рівні. Однак досі існують виклики, які потребують уваги та подальших зусиль для їх вирішення. Філософські

основи механізмів захисту прав людини відіграють важливу роль у формуванні та розвитку правових норм. Вони відображають різні підходи та концепції, які впливають на розуміння та захист прав людини. Розуміння цих основ допомагає удосконалити механізми захисту та забезпечити більш ефективний захист прав людини. Судовий захист прав людини є важливою складовою сучасних механізмів захисту. Аналіз сучасних викликів і перспектив судового захисту виявляє потребу в удосконаленні процедур, збільшенні доступності до правосуддя та підвищенні ефективності розгляду справ. Необхідно забезпечити незалежність судів та ефективну реалізацію їх рішень для ефективного захисту прав людини.

Актуальні тенденції у сфері захисті прав людини потребують перегляду та оновлення механізмів захисту в міжнародному праві. Нові виклики, такі як кібербезпека, кліматичні зміни, міграція та інші, вимагають адаптації та розроблення нових інструментів для ефективного захисту. Розвиток інноваційних підходів до захисту прав людини є необхідним для відповіді на нові виклики. Використання сучасних технологій, таких як штучний інтелект, блокчейн і цифрові інструменти, може полегшити доступ до правосуддя та покращити ефективність механізмів захисту. Продовження досліджень і розширення знань про актуальні тенденції у захисті прав людини є важливим завданням для міжнародного права. Це сприятиме подальшому вдосконаленню механізмів захисту, виявленню нових викликів і розробленню більш ефективних стратегій. У світі, де права людини є однією з головних цінностей, постійне удосконалення механізмів їх захисту є невід'ємною частиною розвитку міжнародного права. Наше дослідження висвітлює важливі аспекти, пов'язані з розвитком механізмів захисту прав людини у сучасному світі. Захист прав людини є необхідним для забезпечення справедливості, рівності та гідності всіх людей. У міжнародній перспективі це має вирішальне значення, оскільки дотримання прав людини стає глобальним завданням. У нашому дослідженні ми показуємо, що хоча існує значний прогрес у визнанні та захисті прав людини на міжнародному рівні, все ще існують виклики, які потребують уваги та подальшої роботи. Ми наголошуємо на важливості філософських основ механізмів захисту прав людини, які б відображали різні підходи та концепції. У нашому дослідженні ми виявляємо, що збалансований підхід, який враховує не лише універсальність прав людини, але й культурні та контекстуальні особливості, є важливим для ефективного захисту прав людини. Судовий захист прав

людини має провідну роль у забезпеченні їх дотримання. Наше дослідження констатує, що ефективність судового захисту може бути поліпшено шляхом розширення доступності до правосуддя та забезпечення незалежності судів. Крім того, ми визначаємо важливість активної ролі міжнародних і національних органів у забезпеченні ефективного захисту прав людини. Важливим викликом є адаптація механізмів захисту прав людини до сучасних тенденцій. Представлене дослідження виявляє необхідність постійного оновлення та адаптації механізмів захисту для ефективного реагування на нові виклики. Глобалізація, технологічний прогрес, соціальні зміни та інші фактори створюють нові ситуації, в яких порушуються права людини, і ми повинні бути готові до їх вирішення.

Список використаних джерел

1. Акіменко Ю. Ю., Белогубова О. О., Гріб Г. М., Грушко М. В., Дронов. В. Ю., та ін. Основи міжнародно-правових стандартів прав людини : навч.-метод. посібник. Дніпро, 2019. 168 с.
2. Брюггер В. Образ людини у концепції прав людини. *Проблеми філософії права*. 2003. Том 1. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8549/31-Brugger.pdf>
3. Гребенюк Д. О. Політико правова роль Європейського Парламенту в процесі застосування ст. 50 Договору про Європейський Союз : колективна монографія. Харків, 2022. 142 с.
4. Гребенюк Д. О. Досвід країн ЄС та України в подоланні кризової ситуації викликаній поширенням коронавірусної інфекції в рамках захисту прав та свобод людини. *Права людини – пріоритет сучасної держави* : зб. матер. наук.-практ. конф. Одеса, 2021. С. 95-96.
5. Декларація про право на розвиток. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/right_to_development.shtml
6. Доценко О. М. Природа права на особисте життя. *Вісник ХНУВС*. 2011. № 1. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c0440366-d19c-4402-b927-c69a5fd6265d/content>
7. Загальна Декларація прав людини. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
8. Каненберг-Сандул О. К., Форманюк В. В. Особливості захисту прав людини в умовах пандемії covid-19. *Права людини – пріоритет сучасної держави* : зб. матер. Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конференції (10 грудня 2020 року, м. Одеса) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 269-271.

9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
10. Максимов С. І. Універсальність прав людини. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. URL: <http://phtl.nlu.edu.ua/article/view/183185>
11. Мануїлова К. В., Гребенюк Д. О. Дипломатія заради прав людини: минуле та сучасне. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2022/194.pdf
12. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
13. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
14. Рабінович П. М. Міжнародні стандарти прав людини: властивості, загальне поняття, класифікація. *Вісник національної академії правових наук України*. 2016. № 1. http://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-19-29.pdf
15. Размстаєва Ю. С. Правові цінності: природа і особливості. URL: https://www.academia.edu/download/38802329/LEGAL_VALUES_NATURE_AND_FEATURES.pdf
16. Статут Організації Об'єднаних Націй. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf
17. Статут Ради Європи. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text
18. Французька Декларація прав людини громадянина. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0826N/>
19. Хартія Європейського Союзу про основоположні права. URL: <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu>
20. European Court of Human Rights. Annual report. 2010. P. 14.

Ключові слова: Міжнародне право, міжнародне право прав людини, право міжнародних організацій, філософія прав людини, система прав людини, стандарти прав людини, Рада Європи, Європейський суд з прав людини інститут, нормативно-правовий акт, концепція, глобалізація.

Key words: International law, international law of human rights, law of international organizations, human rights philosophy, human rights system, human rights standards, Council of Europe, European Court of Human Rights, institution, normative legal act, concept, globalization.

О. Каненберг-Сандул

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

У період розбудови та встановлення ефективного міжнародного правопорядку, завдяки досягненням розвитку міжнародного співтовариства в цілому, дуже актуальним питанням є створення ефективної системи забезпечення та гарантування миру, безпеки і відповідних механізмів врегулювання міжнародних конфліктів, які повинні вирішити конфлікт у рамках правового поля. Враховуючи сучасні виклики, є потреба у дослідженні основ міжнародного гуманітарного права та впливу порушень МГП на стан забезпечення прав людини під час перебігу збройного конфлікту на прикладі вторгнення РФ в Україну. Аналіз текстів міжнародних актів підводить до висновку, що права людини мають бути захищені верховенством права; визнання гідності, притаманної всім людям, а також визнання їх рівних і непорушних прав вважається основою свободи, справедливості та загального миру, своєю чергою, саме держава має гарантувати право людини знати свої права та діяти відповідно до них.

Збройний конфлікт став каталізатором широкого кола порушень прав людини з боку окупантів, як щодо комбатантів, так і щодо мирного цивільного населення. Підтвердженими є численні факти свавільного позбавлення життя, свавільних затримань, насильницьких зникнень, катувань і випадків жорстокого поводження, а також і сексуальне насильство, вчинене представниками окупаційних військ [8]. В сучасних реаліях забезпечення прав і свобод на теренах України, після повномасштабного воєнного вторгнення її громадяни опинилися перед смертельною загрозою, тому наразі це є першочерговою проблемою і викликом для всієї мирової спільноти. Історично склалося, що вирішення міждержавних спорів у різні часи еволюції суспільного розвитку реалізувалося не завжди цивілізованими методами у зв'язку з вчиненням актів загарбництва, використання зброї та війн. З незапам'ятних часів і до сьогодні війни викликали невимовний жах, приносили страждання

і загибель багатьом людям, як військовим, так і цивільним особам. Цілі покоління були покалічені й травмовані через насильство, втрати, поневірвання та знущання. Сім'ї виявлялися розлучені, засоби існування знищені, а надії величезного числа чоловіків, жінок і дітей розбиті. І хоча війна може ідеалізуватися в оповіданнях про героїчну боротьбу за визволення, про революції та завоювання, ніхто з тих, хто дійсно відчув на собі реальність збройного конфлікту, не може не пережити потрясіння, не страждати і не відчувати на собі втрату опори в житті, – адже незважаючи на те, що війна є виключно діянням людини, вона, по суті своїй, нелюдська.

Саме жажливі страждання і відчай жертв війни вдихнули життя в міжнародне гуманітарне право – звід права, що зародився на полях битв минулого і сьогодення, призначений полегшити страждання людини в ситуаціях збройного конфлікту. Сьогодні важливість дотримання норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини стало нагальним питанням у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України. Щодня протягом останніх півтора років кількість жертв і постраждалих серед цивільного населення нашої країни, у тому числі й дітей, невблаганно зростає, незважаючи на те, що міжнародні нормативно-правові акти встановлюють чіткі заборони щодо вчинення певних дій, зокрема Конвенція про захист цивільного населення під час війни [8].

Окремі аспекти наведеної проблеми вивчали в контексті міжнародного права українські вчені: Г. Габрелян, В. Репецький, В. Лисик, С. Рудюк, О. Скрильник, Л. Тимченко, В. Ярмачі. Серед зарубіжних вчених варто згадати М. Bergsmo, Е. Buis, W. Boothby, М. Caplan Lee, G. Conway, I. Crisan, K. Dörmann, L. Doswald-Beck, E. Greppi, T. Taylor [8].

Сьогодні розглянута тема є мало дослідженою, проте дуже актуальною та найбільш значущою для вивчення в умовах збройної агресії саме українськими вченими-міжнародниками. Тому забезпечення прав людини в міжнародному гуманітарному праві потребує комплексного дослідження проблеми застосування основних положень МГП у контексті воєнних дій на території України: для вдосконалення теоретичних і практичних результатів щодо дієвості та ефективності норм МГП в сучасних умовах; для встановлення закономірностей щодо впливу порушень МГП на забезпечення прав людини.

1. Міжнародне гуманітарне право та права людини: сучасні виклики та перспективи

Загальноновизнано, що війна – найбільш нелюдський і жорстокий спосіб вирішення міждержавних протиріч [13], тому ще з давніх часів люди почали робити спроби внести елементи гуманізму та мирного вирішення конфліктів при веденні війн через так звані закони і звичаї війни. Мірою розвитку засобів, способів і методів ведення військових дій виникла потреба в розробленні та подальшому ухваленні актів міжнародно-правового рівня щодо регламентування правил війни.

Першими подібними актами можна назвати: Женевську конвенцію про захист поранених і хворих під час війни (1864), Санкт-Петербурзьку декларацію про скасування вживання вибухових і запалювальних куль (1868), Гаазькі конвенції про закони та звичаї війни (1899 і 1907) [9].

Друга світова війна виявила необхідність удосконалення законів і звичаїв війни. У 1949 році було розроблено та укладено чотири Женевські конвенції про захист жертв війни. Їх норми стосувалися поліпшення долі поранених і хворих у межах діючих армій, поліпшення долі поранених, хворих осіб і тих, хто потерпіли в корабельних аваріях (мається на увазі склад морських збройних сил певної країни), поводження з військовополоненими, захисту цивільного населення під час перебігу війн [15].

У цих конвенціях на підставі досвіду, що залишила Друга світова, було визначено правовий режим для цивільного населення на територіях, охоплених міжнародними збройними конфліктами, визнаного воюючою стороною (комбатантами) партизанами, заборонено руйнування об'єктів приватної власності, державного та суспільного майна, що не обумовлено військовою необхідністю.

У розвитку законів і звичаїв ведення війни активно брали участь і продовжують брати участь міжнародні організації – як міжурядові, так і неурядові: Ліга Націй, ООН, Міжнародний Комітет Червоного Хреста, Ліга товариств Червоного Хреста, Інститут міжнародного права, Асоціація міжнародного права тощо [8].

У доктрині міжнародного права склалася думка, що міжнародно-правові норми, які встановлюють закони та звичаї війни, утворюють самостійну галузь міжнародного права – право збройних конфлік-

тів [20, с. 95]. У доктрині міжнародного права також зустрічається поняття «міжнародне гуманітарне право» (далі – МГП) як назва цієї галузі міжнародного права.

Міжнародне гуманітарне право є зведенням норм, мета яких полягає в обмеженні негативних наслідків, що спричиняються збройними конфліктами в гуманітарній сфері. Поширення також набула його назва «право збройних конфліктів», або «право війни» (лат. – *jus in bello*). Базовою метою МГП визначається обмеження засобів, способів і методів ведення війни, які можуть використовуватися сторонами в конфлікті, та забезпечення захисту особам, які не беруть або більше не беруть безпосередньої участі у військових діях, гуманного поводження з ними.

Узагальнюючи суть цієї галузі права, до міжнародного гуманітарного права включено норми міжнародного права, які встановлюють мінімальні стандарти гуманності, що повинні бути дотримані в будь-якій ситуації збройного конфлікту. Права людини повинні поважатися завжди. Це особливо важливо під час збройних конфліктів. Захист прав людини в умовах збройного конфлікту – надзвичайно актуальна наразі для України тема, яка з теоретичних дискусій перетворилася на практичні пошуки механізмів застосування норм для вирішення різних ситуацій, пов'язаних зі збройним конфліктом.

Питання, у яких випадках має застосовуватися міжнародне гуманітарне право, а в яких міжнародне право прав людини, або в яких мають застосовуватися обидві ці сфери та в якому співвідношенні, наразі є дуже актуальним і складним. Проблема співвідношення цих двох галузей міжнародного права в умовах сучасних конфліктів ускладнюється тим, що держави можуть вдаватися до маніпулювання цими правовими режимами [9].

Питання, пов'язані з одночасним застосуванням права прав людини та гуманітарного права, повинні вирішуватися за принципом *lex specialis derogat legi generali* (правило пріоритету спеціальної норми). Його метою є пріоритетне застосування до однієї ситуації двох галузей права, але які регулюють її по-різному. Тому що саме *lex specialis* точніше регулює реальну ситуацію, яка має місце. Цей принцип не визначає якості, притаманної одній галузі права, наприклад, гуманітарному праву, чи одній із його норм. Принцип *lex specialis* визначає, яка норма має перевагу над іншою в конкретній ситуації. Тобто кожен випадок слід аналізувати окремо [9].

У п. 64 Зауваження загального порядку № 36 (2018) щодо ст. 6 (право на життя) Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Комітет з прав людини зазначив: «Як і решта Пакту, стаття 6 продовжує застосовуватися також у ситуаціях збройних конфліктів, до яких застосовуються норми міжнародного гуманітарного права, хоча норми міжнародного гуманітарного права можуть мати відношення до тлумачення та застосування статті 6, коли ситуація вимагає їх застосування, обидві галузі права доповнюють одна одну, а не виключають одна одну» [30].

Незважаючи на принципові відмінності між міжнародним гуманітарним правом і міжнародним правом прав людини, вони мають спільне ядро – «права людини», яке не допускає відхилень від прав і має спільну мету: забезпечити захист життя та гідності людини. Зазвичай, якщо міжнародне гуманітарне право та міжнародне право прав людини застосовуються одночасно до однієї ситуації [8], їхні відповідні положення не можуть суттєво суперечити, вони посилюватимуть одне одного.

2. Проблема захисту прав людини в умовах військової агресії

У системі принципів міжнародного права, що діють упродовж перебігу війни, найбільша вага надається саме принципу ведення бойових дій виключно супроти збройних сил та інших воєнізованих формувань ворожої сторони, не завдаючи шкоди її мирному населенню, якому, таким чином, МГП надає статус недоторканого. Визнано злочинною тотальну війну, за якої не проводять різниці поміж збройними силами та цивільними громадянами, котрі стають об'єктом для збройних дій [26, с. 15]. Водночас варто підкреслити, що і самі збройні сили в своїй структурі є досить неоднорідні в контексті правомірності застосування проти них зброї. В їхньому складі розрізняють «тих, хто б'ється» (комбатанти) і «тих, хто не б'ється» (некомбатанти).

Комбатантами називають осіб, що входять до особового складу збройних сил, перебувають у конфлікті та беруть безпосередню участь у військових діях (п. 2 ст. 43 Додаткового протоколу I 1977 року). Вони ведуть бойові дії проти ворогів зі зброєю в руках, і лише стосовно цих суб'єктів може бути застосовано військове насильство, аж до фізичного знищення. Комбатант, який опинився у владі супротивника, має право вимагати поводження з ним як з військовополоненим [8].

До комбатантів належать: особовий склад регулярних збройних сил воюючих держав (армії, авіації, флоту); особовий склад ополчень і добровольчих загонів, що входять до складу збройних сил воюючих держав; партизани, якщо вони мають на чолі особу, відповідальну за своїх підлеглих, мають відмітний знак, відкрито носять зброю, дотримуються у своїх діях законів і звичаїв війни.

Правовий статус комбатанта «дозволяє йому використовувати зброю проти збройних сил противника і не нести відповідальність за це» [15, с. 109]. «У разі, коли комбатант отримує поранення, він користується особливим статусом. Якщо комбатант бажає закінчити свою участь у збройному конфлікті, він може здатися в полон у будь-який момент або просто скласти зброю» [8].

Особливо важливим у контексті цього підрозділу є дослідження правового статусу військовополонених, а точніше, особливості захисту їх прав в умовах збройних конфліктів. Режим військовополоненого визначається Женевською конвенцією про поводження з військовополоненими. Конвенція відносить до військовополонених не тільки комбатантів, а й інших осіб. Зокрема, у режимі військового полону можуть перебувати: учасники бойових дій; не учасники бойових дій; члени екіпажів суден торговельного флоту та цивільної авіації; стихійно повстале населення, якщо воно відкрито носить зброю і дотримується законів і звичаїв війни.

У Женевській конвенції підкреслюється, що військовополонені перебувають у владі ворожої держави, а не окремих осіб чи військових формувань, які їх захопили. З військовополоненими завжди слід поводитися гуманно, їх не можна калічити, над ними не можна проводити досліди; забороняється дискримінація за ознаками раси, кольору шкіри, релігії чи соціального походження.

Навіть якщо комбатант здався добровільно, держава не може згодом притягнути його до відповідальності за вчинення злочину. Після захоплення військовополонений повинен назвати своє ім'я, дату народження та особистий номер. Потім ця інформація буде передана нейтральним державам або Комітету Червоного Хреста і дозволить військовополоненому отримувати та надсилати кореспонденцію (включаючи посилки) та грошові перекази через МКЧХ. Інформація також повідомляється державі, на боці якої воював військовополонений.

Військовополонені (крім офіцерів) можуть залучатися без їх згоди до робіт, не пов'язаних з військовими діями (сільське господарство, торгівля, домашні роботи, вантажно-розвантажувальні роботи на транспорті, обслуговування потреб табору). Військовополонених не можна використовувати на небезпечних роботах без їх згоди. Держава, яка залучає військовополонених до роботи, повинна забезпечити їм умови праці та охорону праці.

Військовополонені підкоряються законам, статутам і наказам, що діють у Збройних Силах, за якими вони перебувають у полоні. При цьому вони зберігають свої відмінні риси. За порушення правил проживання в таборі або втечу військовополонений може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності. У разі вчинення злочину його можуть засудити, але із забезпеченням усіх гарантій справедливого правосуддя.

Репатріації підлягають військовополонені, особливо хворі та поранені, але репатріація не може бути здійснена під час воєнних дій без згоди військовополоненого. Після закінчення бойових дій військовополонених негайно звільняють і повертають на батьківщину. Основою поведінки з військовополоненими, наскільки це дозволяє воєнний час, є принципи гуманності. Будь-яка протиправна дія чи бездіяльність держави, що тримає в полоні, яка призвела до смерті військовополоненого, що перебуває під вартою, або яка ставить під серйозну загрозу здоров'я військовополоненого, забороняється і розглядається як серйозне порушення Конвенції. Зокрема, жоден військовополонений не може бути підданий фізичному каліцтву або науковим чи медичним дослідженням будь-якого характеру, не пов'язаним із поведінкою з військовополоненим та його інтересами. Як показує досвід воєн, полонені цікаві насамперед як потенційне джерело інформації, з цієї метою військових можуть допитати. Проте застосування «фізичних чи моральних тортур» або будь-яких «інших засобів примусу» заборонено.

Кожен військовополонений зобов'язаний повідомити лише таку інформацію: своє прізвище, ім'я та звання, дату народження та особистий номер, а якщо їх немає, іншу еквівалентну інформацію. Військовополонених, захоплених у зоні бойових дій, необхідно в короткий термін евакуювати в табори, розташовані на достатній відстані від небезпечної сторони (зони). Умови перебування в цих таборах мають бути не менш сприятливими, ніж умови, якими користуються війська, які тримають їх у полоні, розташовані у тому ж районі.

За будь-яких обставин військовополонені мають право на повагу до їх особистості та честі. Вони повністю зберігають свою цивільну дієздатність, яку мали на момент захоплення. Речі та предмети особистого користування повинні залишатися у військовополонених. Вони мають бути забезпечені необхідним одягом і медичним обслуговуванням, питною водою і продуктами харчування в достатній кількості.

Міжнародне гуманітарне право передбачає відповідальність за застосування зброї, снарядів, речовин і методів ведення війни, які можуть завдати непотрібної шкоди чи страждань або зробити смерть неминучою, а також призвести до масового знищення та безглузлого знищення майна.

Міжнародне право забороняє такі засоби і методи ведення війни (на суші, на морі, в повітрі):

- отруту або отруєну зброю, гази (отруйні, задушливі чи інші), подібні рідини, речовини та процеси, а також бактеріологічні види озброєння;
- засоби впливу на навколишнє середовище з ворожими цілями;
- будь-яку зброю, якщо суть її дії полягає у пошкодженні осколками, які не виявляються в тілі людини рентгенівськими променями (скло, пластик тощо); міни, міни-пастки та інші пристрої під виглядом іграшок, медичних засобів; запальну зброю проти мирного населення, населених пунктів і об'єктів невійськового типу;
- інші типи звичайної зброї, які можуть підпадати під ознаки таких, що заподіюють надмірну шкоду або невибірково діють;
- вчинення геноциду на окупованих територіях; зрадницьке вбивство або поранення особи, яка склала зброю, або беззбройного противника; оголошення для захисників, що в разі опору їх не пощадають;
- безглузде руйнування міст і селищ і знищення майна ворога, якщо це не викликано військовою необхідністю.

Однак міжнародне право не забороняє військові прийоми, щоб увести противника в оману або спонукати його до необдуманих дій. Прикладами таких хитрощів є: використання камуфляжу, пасток, помилкових операцій та дезінформації [22]. У зв'язку з розвитком технологій і зростанням рівня військово-промислового комплексу особливе місце у міжнародному праві збройних конфліктів посідають засоби та методи повітряної війни. Положення Додаткового протоколу I спря-

мовані на захист цивільного населення від авіаударів. Повітряні удари можуть бути спрямовані тільки на військові об'єкти. Напад або загроза нападу, основна мета яких – тероризувати мирне населення, заборонені.

Особлива заборона накладається на невибірковий напад, тобто такий, що спрямований як на військові, так і на невійськові об'єкти [12, с. 439]. При нанесенні ударів з повітря обов'язковими є такі умови:

- переконатися у військовому характері цілей;
- обирати такі методи та засоби, які мінімізують випадкові пошкодження цивільних об'єктів і населення;
- утримуватися від нападу, якщо конкретна і безпосередня військова перевага від нього незрівнянно поступається випадковим жертвам серед цивільного населення.

При веденні бойових дій у повітрі слід вживати заходів щодо мінімізації шкоди цивільному населенню та об'єктам, зокрема попереджувати про напади, які можуть торкнутися мирного населення. Додатковий протокол I проголошує принцип поваги та захисту медичних літаків і встановлює умови для такого захисту. Сторони конфлікту не мають права використовувати медичну авіацію для отримання військової переваги над іншим противником, зокрема для збору та передання розвідувальних даних.

Таким чином, норми міжнародного гуманітарного права встановлюють досить конкретні обмеження та заборони щодо застосування певних методів і засобів ведення бойових дій. Їх порушення тягне за собою заходи судового переслідування і покарання осіб, які організували, які вчинили або наказали вчинити дії, що кваліфікуються як військові злочини або злочини проти людства в міжнародному і (або) внутрішньому законодавстві. Як і раніше, актуальним залишається універсальне дотримання гуманітарного права. Природно, необхідно розрізняти два аспекти: перший – правомірність застосування сили як такої, і другий – законність використання різних засобів і методів ведення війни та застосування озброєнь. Але навіть у цьому випадку очевидно, що порушують гуманітарне право передусім ті, хто зневажає основні принципи міжнародного публічного права [1].

Серйозні порушення МГП вважаються військовими злочинами, підлягають покаранню відповідно до міжнародного кримінального права. Це, головним чином, включає будь-які порушення, описувані як «серйозні порушення» Женевської конвенції 1949 року та Додаткового про-

токолу I, а також інші серйозні порушення МГП, визнані військовими злочинами у Римському статуті або у звичаєвому праві. Якщо говорити про суть справи, то вичерпний перелік військових злочинів, по суті, містить порушення основних положень, що надають захист або особам та об'єктам, що перебувають під владою сторони противника, або особам та об'єктам, що перебувають під захистом від нападів під час воєнних дій [6, с. 122].

Для осіб і об'єктів під владою воюючої сторони до цього переліку включено такі злочини, як вбивство, катування та інші форми нелюдського поводження, у тому числі сексуальне насильство, пограбування і довільне знищення майна, захоплення заручників, незаконне ув'язнення і відмова в справедливому судовому розгляді, а також насильницьке вербування в збройні сили противника, вербування дітей, незаконні депортації та переселення. У разі ведення військових дій він включає, головним чином, навмисне порушення принципів проведення відмінності та пропорційності, заборону на віроломство і відмову в наданні пощади, а також застосування деяких видів забороненої зброї. Кожен військовий злочин має відповідати цілому ряду об'єктивних (фактичних, або *actus reus*) або суб'єктивних (*mens rea*) критеріїв, щоб діяння було караним відповідно до міжнародного права. Стосовно злочинів, наведених у Римському статуті, ці елементи були авторитетно визначені в Елементах злочинів – документі, ухваленому державами-учасницями Статуту.

Криміналізація серйозних порушень МГП, оголошених злочинами на міжнародному рівні, не обов'язково вимагає правової підстави в договірному праві, але може бути питанням міжнародного звичаю [19, с. 114]. Це було продемонстровано Нюрнберзькими трибуналами в 1945–1946 роках щодо міжнародного збройного конфлікту та судовою практикою міжнародних трибуналів *ad hoc* у зв'язку з неміжнародними конфліктами. До міжнародних злочинів належать не тільки військові злочини, а й злочини проти людяності, геноцид, а в майбутньому – злочин агресії. Ці міжнародні злочини не можна змішувати з діями, які держави-учасники деяких договорів зобов'язані криміналізувати відповідно до свого внутрішньодержавного законодавства, але які не розглядаються в міжнародному кримінальному праві [23].

Міжнародне кримінальне право містить низку загальних принципів, які формують основи та умови притягнення осіб до кримінальної

відповідальності за військові злочини згідно з міжнародним правом. Оскільки міжнародні злочини все частіше включають екстериторіальні елементи, що потребують посиленої взаємодії між державами, координація дотримання цих принципів стає все більш актуальною. Основу принципів міжнародного права закріплено у Статуті ООН, проте найповнішим джерелом міжнародного кримінального права є Римський статут Міжнародного кримінального суду, що поряд з іншими у преамбулі підтверджує і принципи, проголошені Статутом ООН.

Серед названих Римським статутом принципів міжнародного кримінального права слід підкреслити стрижневі принципи, що мають визначальне значення для виокремлення сукупності міжнародно-правових норм у самостійну галузь міжнародного права: принцип індивідуальної кримінальної відповідальності, принципи *nullum crimen sine lege* та *nulla poena sine lege*, принцип *non bis in idem*, принцип незастосовності строків давності, принцип неприпустимості посилення на посадове становище особи, принцип поваги прав людини під час здійснення міжнародного співробітництва держав у боротьбі зі злочинністю [6].

Щодо визначення індивідуальної кримінальної відповідальності, то міжнародне кримінальне право передбачає індивідуальну кримінальну відповідальність не лише за воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид, але й за спроби вчинення таких злочинів, надання допомоги у їх вчиненні, сприяння чи допомогу та підбурювання до їх вчинення [28]. Особи також можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за планування скоєння таких злочинів і навіть за підбурювання до їх скоєння.

Nullum crimen, nulla poena sine lege – відомий також як принцип законності. Цей принцип передбачає, що ніхто не може бути покараний за вчинення будь-якої дії або бездіяльності, яка згідно з чинним на момент його вчинення кримінальним законодавством не була злочином. Щодо конкретного покарання за такий злочин, то чинне на момент його скоєння законодавство має передбачати таке покарання як одну з можливих санкцій за такий злочин [25].

Ne bis in idem – цей латинський вислів формулює принцип, відповідно до якого особа може бути засуджена та покарана за один і той самий злочин лише один раз. Він забезпечує справедливість щодо підсудних, оскільки вони впевнені, що рішення буде остаточним і забезпечить за-

хист від довільного чи зловмисного кримінального переслідування як на внутрішньодержавному, так і міжнародному рівні [27, с. 353].

Відсутність термінів давності для певних видів злочинів. У Римсько-му статуті Міжнародного кримінального суду встановлюється незастосовність терміну давності до військових злочинів, злочинів проти людяності, геноциду та злочину агресії [6].

Принцип неприпустимості посилення на посадове становище. Стаття 27 Римського статуту Міжнародного кримінального суду закріплює правило, згідно з яким та обставина, що будь-яка особа, що вчинила дію, визнану злочином за міжнародним правом, діяла як глава держави або відповідальна посадова особа уряду, не звільняє таку особу від відповідальності з міжнародного права [26, с. 749].

3. Військова окупація та забезпечення прав людини

Якщо звернутися до визначення військової окупації, то слід встановити відмінність між нею і фактом здійснення збройного конфлікту. Військова окупація багато в чому відрізняється від ситуації збройного конфлікту: окупант контролює окуповану територію, не ведучи серйозних військових операцій в окупованій зоні, відновлюючи мінімальний рівень порядку і безпеки, що дозволяє певною мірою повернутися до мирного життя [15]. Держава-окупант може виконувати адміністративні повноваження і ту владу, які надаються їй правом окупації. Іншими словами, право окупації вимагає, щоб окупант брав до уваги потреби населення, яке проживає на окупованій території, надає окупанту необхідні для цього правові інструменти.

Як уже нами було досліджено, «право окупації дещо нагадує право мирного часу, залишаючись водночас галуззю права війни. Зрештою збройний конфлікт між окупантом і окупованою стороною насправді не закінчився, і це означає, що військова окупація дійсно є проміжною ситуацією між війною і миром. Право військової окупації відображає цей двоїстий характер окупації – в нього входять як норми права війни, так і норми права мирного часу [15]» Дійсно, норми права військової окупації були продиктовані необхідністю регулювати два типи відносин. По-перше, відносини між державою-окупантом і окупованою країною, тобто горизонтальні міждержавні відносини, що характеризуються існуванням стану війни і тому все ще регульовані типовими

нормами права війни. А по-друге, відносини між державою-окупантом і цивільним населенням окупованої держави, тобто вертикальні внутрішньодержавні відносини, менш відмічені триваючим збройним конфліктом, і тому характеризуються нормами, почерпнутими з принципів, що діють у мирний час.

Другий аспект права військової окупації є точкою дотику між цим правовим режимом і доктриною прав людини. Ці правові режими мають ще одну спільну рису, їх мета – надати захист гідності людини. Беручи до уваги ці факти, можна сказати, що обидва правових режими, принаймні на папері, сумісні за своїм характером і здатні до координації, з тим щоб забезпечити більш ефективний захист прав населення, що проживає в умовах окупації [7, с. 232–237].

Взагалі, застосовність права прав людини під час військової окупації була неодноразово підтверджена прецедентним правом і практикою. Як уже говорилося, деякі конвенції про захист прав людини, такі як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Європейська конвенція про права людини та Американська конвенція про права людини, передбачають можливість обмеження деяких прав людини під час війни та (або) надзвичайного стану, тому вони можуть бути застосовані під час збройних конфліктів або військової окупації [10].

Загальна декларація прав людини, зі свого боку, заслуговує на окремий розгляд, оскільки, по-перше, вона не передбачає можливості відступу від зобов'язань у разі надзвичайних ситуацій, а по-друге, її ст. 2 (2) містить елемент, який стосується ситуації військової окупації: «...не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядованою».

Формулювання «як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті» можна тлумачити як урахування ситуації військової окупації. В цьому випадку Загальна декларація буде застосовуватися до військової окупації – ситуації, конкретно характеризованої серйозними обмеженнями суверенітету окупованої держави [6].

Але як би там не було, не можна заперечувати існування основного ядра прав людини, котрі, як вважається, не допускають відступів ані в мирний час, ані під час війни. Крім Загальної декларації існують, наприклад, норми, відступ від яких згідно зі ст. 4 (2) Міжнародного пакту

про громадянські і політичні права не припустимий за жодних обставин. Цікаво відзначити майже повну відповідність між основним ядром прав людини та основними правами осіб, які перебувають під захистом гуманітарного права. Виокремлюють принаймні три загальні основоположні принципи права прав людини і гуманітарного права: недоторканість особи, неприпустимість дискримінації та забезпечення безпеки особистості. Ці три основні принципи є основою для цілого ряду прав людини – права на життя, права на справедливий суд, захист від довільного арешту або тримання під вартою, заборони тортур і будь-якого іншого виду нелюдського або принизливого поведіння, неприпустимість дискримінації, захисту сім'ї, заборони рабства, свободи думки, совісті та релігії і т.д., які присутні з дуже незначними варіаціями в обох корпусах права [31].

Незважаючи на це, право військової окупації залишається неповним у частині, що стосується захисту цивільних осіб. Той факт, що права людини зазвичай застосовуються до військової окупації, як це продемонстровано вище, дає нам важливий інструмент для заповнення цих прогалин, особливо якщо справа стосується громадянських і політичних прав. Ці права практично відсутні в Гаазькому положенні, у Женевських конвенціях і Додатковому протоколі I, але детально розглянуті в текстах з прав людини, як щодо їх змісту, так і щодо відшкодування в разі порушення. Вони вкрай важливі у випадку окупації, здебільшого тому, що такі права часто стають предметом заходів, які відступають від зобов'язань, взятих на себе окупантом, якщо вони вступають у конфлікт з його інтересами [5, с. 112]. Зокрема, вимога, щоб окупант відновив і забезпечив громадський порядок і громадське життя може передбачати застосування заходів на окупованій території, які передбачають дотримання гарантій, встановлених у міжнародному гуманітарному праві (особливо в Женевській конвенції IV), але водночас допускають відступ від зобов'язань відповідно до доктрини прав людини [20].

Далі, якщо умови окупації дозволяють, держава-окупант може прийняти рішення про відновлення дії деяких громадянських і політичних прав, а зробивши це, буде змушена, в силу відсутності положень з цього питання в праві окупації, керуватися нормами, що захищають права людини [2]. Ці норми встановлюють стандарти для громадянських і політичних прав – стандарти, зміст яких окупант буде пристосовувати до конкретних потреб ситуації. Право окупації

нічого не говорить і про такі питання, як дискримінація на робочих місцях або в школах, або про права «третього покоління», наприклад, права на безпечне довкілля.

Отже, у певних випадках окупант повинен знову звертатися до прав людини – єдиного корпусу права, який може надати окремій особі чіткі норми та необхідні механізми відшкодування шкоди. І нарешті, посиленням на той факт, що національне право окупованої держави не передбачає поваги основних прав людини, окупант може ввести в дію застереження про нестримну перешкоду, яке міститься у ст. 43 Гаазького положення, щоб виправдати недотримання відповідних національних законів і впровадити законодавчі заходи, які приведуть право окупованої держави у відповідність до міжнародних стандартів прав людини.

4. Порушення прав людини в умовах військової агресії РФ проти України

24 лютого 2022 року Російською Федерацією розпочато широко-масштабне збройне вторгнення в Україну із застосуванням сухопутних, військово-повітряних і військово-морських сил. Російські окупаційні війська перетнули кордони України в 10 областях України. Російські військово-морські та військово-повітряні сили завдали ударів крилатими ракетами по всій території України [8].

Як уже було досліджено, «...здебільшого бойові дії відбуваються в густонаселених місцевостях чи просто поблизу них, включаючи такі великі міста: Харків, Чернігів, Донецьк, Маріуполь, Миколаїв і Херсон. Використання зброї, що має вибухову дію широкої зони ураження, в тому числі обстріли важкими типами артилерії, реактивних систем залпового вогню (так званих РСЗВ), авіаудари і запуски ракет неподалік густонаселених районів, що здебільшого володіють невибіркоvim характером, спричиняють масові жертви серед мирного населення, заподіюють ушкодження та знищення об'єктів цивільного характеру на небаченому раніше рівні, котрий знаменується суттєвим перевищенням показників попередніх періодів ведення бойових дій від 2014 року. Окрім цього, бойовими діями спричинені забруднення масштабних ділянок на території України десятками тисяч вибухонебезпечних залишків війни (в т.ч. мін та нездетонованих ракет). Слід також наголосити на тому, що навіть в умовах війни необхідно дотримуватись норм Закону,

мати честь, відповідати за свої вчинки та залишатися людьми, бо беззаконність та свавілля, особлива жорстокість та ненависть здатні породжувати лише горе та смерть» [8].

Згідно Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, міжнародне гуманітарне право – це система міжнародно визнаних норм права та принципів, котрі застосовуються під час збройних конфліктів, ними встановлено права та обов'язки суб'єктів міжнародного права в контексті заборони чи обмежень використання певного виду засобів і методів ведення збройної боротьби, забезпечення захисту жертв конфліктів, визначено відповідальність винних за порушення згаданих норм [13].

Саме норми МГП мають бути запорукою захисту осіб, які не беруть безпосередньої участі у воєнних діях, а також тих, хто перестав брати в них участь через певні обставини, передбачені законодавством. Так, категорично заборонено насилля над життям і особистістю, зокрема всі види вбивств, завдання каліцтва, жорстоке поводження й тортури; захоплення заручників; наруга над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе поводження; засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного судом, який створено належним чином і який надає судові гарантії, визнані цивілізованими народами як необхідні. У випадку, якщо територія перебуває під окупацією, держава-агресор не має права примушувати осіб, що перебувають під захистом, служити в її збройних чи допоміжних силах [22]. Вчинення заборонених міжнародним законодавством дій під час війни є порушенням принципів МГП, зокрема принципу гуманізації збройних конфліктів, який, на думку науковців, є основоположним [19, с. 97], що є воєнним злочином.

Варто зазначити, що між поняттями «воєнний злочин» і «військовий злочин» є істотна різниця. Так, під першим терміном слід розуміти свідомі дії, що порушують усталені звичаї та правила війни, які, на відміну від інших кримінальних правопорушень, мають відбуватися під час збройного конфлікту. Своєю чергою, поняття «військовий злочин» має суто внутрішньодержавний характер і чітке законодавче врегулювання національним законодавством. Зокрема, в нашій країні відповідальність за військові злочини передбачена XIX розділом Кримінального кодексу України, який має назву «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (Військові кримінальні правопорушення)» [4].

За вчинення воєнних злочинів, як і в разі вчинення будь-якого іншого правопорушення, має наставати відповідальність. Так, Статутом Міжнародного військового трибуналу виокремлено міжнародні злочини, що належать до воєнних, – це порушення законів і звичаїв ведення війни. До системи таких злочинів відносять: убивство, катування мирного населення на окупованих територіях, убивство і факти катування військовополонених чи осіб, що знаходяться у морі, страта заручників, грабунки (мародерство) [24]. За факти вчинення наведених дій покладено відповідальність як на держави, винні в їх здійсненні, так на і окремих осіб, представників цих держав, що здійснювали ці злочинні діяння [7, с. 69].

Збройний напад Російської Федерації на Україну, який триває вже півтора року, та пов'язані з ним бойові дії спричинили надважку ситуацію щодо забезпечення прав людини по всій території нашої країни. Збройний конфлікт став каталізатором широкого кола порушень прав людини з боку окупантів, як щодо комбатантів, так і щодо мирного цивільного населення. Підтвердженими є численні факти свавільного позбавлення життя, свавільних затримань, насильницьких зникнень, катувань і випадків жорстокого поводження, а разом з переліченим – і сексуального насильства, вчиненого представниками окупаційних військ [8].

Бойовими діями здійснено серйозний вплив на об'єкти цивільної інфраструктури та об'єкти житлового призначення. Зафіксовано ушкодження і знищення медичних закладів, закладів освіти та споруд культурного значення, історичних і природних пам'яток. Бойові дії стали перешкодою у здійсненні інших видів прав людини – права на здоров'я, освіту, працю, житло, свободу слова, свободу релігії та переконань [9].

Від початку вторгнення документуються і перевіряються твердження про сотні фактів незаконних убивств цивільних, вчинених збройними силами РФ під час перебування під їх окупаційним контролем населених пунктів Київської, Чернігівської, Сумської, Харківської областей упродовж лютого-березня 2022 року. Встановлено, що більшість жертв становлять чоловіки, проте мають місце непоодинокі вбивства жінок і дітей. Враховуючи, що роботи з ексгумації, вилучення, впізнання та ідентифікації тіл загиблих все ще тривають, вся картина втрат цивільного населення буде оцінена значно пізніше [9].

Із досліджених фактів зафіксовано, що цивільні особи були вбиті різними злочинними способами: деякого було застрелено під час спроб

евакуації у своїх же автомобілях, інші особи застрелені (у т.ч. снайперами) на вулицях населених пунктів, коли вони ходили вулицями пішки чи під час збору продуктів харчування. Підтвердженими є факти, коли цивільні особи піддавались катуванням, а згодом були убиті в населених пунктах, що перебували під контролем військ РФ. Навмисні вбивства цивільного мирного населення перебувають під забороною у будь-який час [9]. Подібні дії кваліфікуються як воєнні злочини та як серйозні порушення Женевських конвенцій. Підтверджуються численні факти свавільних затримань і насильницьких зникнень представників органів місцевого самоврядування, журналістів, громадських діячів та інших представників громадянського суспільства, іншого роду цивільних осіб, котрі вчиняються військовими РФ та іншими воєнізованими групами, пов'язаними з державою-терористом. Серед таких жертв частина зрештою була знайдена вбитими [2].

Фіксується також широка практика здійснення катувань і жорстокого поводження стосовно мирного населення з боку регулярних збройних формувань і правоохоронних органів РФ, а також пов'язаних з РФ інших озброєних груп. Цивільні особи повідомляють про факти застосування щодо них різного роду форм катування і жорстокого поводження упродовж їх перебування під вартою, з метою змусити їх дати зізнання щодо співпраці зі Збройними силами України, примусити до співпраці зі ЗС РФ або іншими контрольованими нею озброєними групами, чи навіть з метою простого залякування. З методів катування та жорстокого поводження зафіксовано: удари (ногами, кулаками, прикладами автоматів, кийками, електричним струмом), удушення, постріли набоями з гуми, погрози сексуального насильства, порізи ножами, утримання в одному положенні впродовж тривалого часу, піддавання холоду, імітації страт, позбавлення харчування та води, одягання на голову мішків і пакетів, довготривалі застосування кайданок, погрози доставити затриманих осіб на лінію фронту і залишити їх там. У багатьох випадках катування могли тривати по декілька годин і завдавали тяжких травм потерпілим [9].

Зокрема, відомим і підтвердженим є факт катування та жорстокого поводження щодо групи з чотирьох цивільних осіб, яка включала двох священнослужителів, котрі добровільно погодилися забрати тіла українських військових з острова Зміїний, що, імовірно, загинули там 25 лютого. Коли група прибула на острів, відразу ж була затримана ЗС

РФ разом з ще 17 особами, що складали екіпаж рятувального судна. Росіяни доставили групу в Севастополь (півострів Крим), а надалі в Шебекіно і Старий Оскол (Білгородська обл. РФ). У Шебекіно затриманих чоловіків 6 днів утримували в холодних неопалених військових наметах. Їм відмовили в наданні медичної допомоги, внаслідок чого частина з них одержала різного ступеню обмороження. У Старому Осколі співробітниками пенітенціарної системи РФ багаторазово здійснювались побиття затриманих та часті особисті обшуки (зокрема – обшуки порожнин тіла), удари електричним струмом (у т.ч. по геніталіям). Російські співробітники записували ці катування на відео, виголошували погрози розмістити ці відеоматеріали в мережі Інтернет або ж надіслати їх родичам затриманих, що завдавало додаткових психологічних страждань. Групу українців було звільнено від незаконного утримання внаслідок обміну військовополонених у травні 2022 року [10].

3 лютого 2022 року фіксується «...велика кількість випадків сексуального насильства як щодо жінок, так і щодо чоловіків, різного віку щодо обидвох категорій. Задокументовані факти сексуального насильства сталися, коли ЗС РФ базувалися у житлових районах, неподалік від їх військових позицій. У зазначених випадках жертви зазнавали зґвалтувань з боку російських військових, у тому числі й групових. Що стосується фактів сексуального насильства окремо щодо чоловіків, то більшість таких випадків відбувалася в контексті утримання їх у місцях несвободи ЗС РФ. Використовувались як метод катування та жорстокого поводження з метою залякати, покарати чи примусити до зізнання: погрози зґвалтування затриманих і їх близьких, побиття в ділянці геніталій, удари по них електричним струмом, примушування до оголення тіла, обшуки порожнин і інших ділянок тіла. Отримано багато тверджень про сексуальне насильство та домагання стосовно жінок під час проходження ними організованих ЗС РФ так званих «фільтраційних» процесів на контрольно-пропускних пунктах. Є обґрунтовані підстави вважати, що комбатанти ЗС РФ і пов'язаних з РФ озброєних груп здебільшого не отримують інформації чи інструкцій стосовно правил законного ведення бойових дій, у т.ч. і щодо заборони сексуального насильства, відповідно до вимог міжнародного гуманітарного права» [8].

Фіксуються факти «...порушень стосовно правил поводження з військовополоненими та іншими особами, що втратили свою здатність до участі в бойових діях (*hors de combat*). До учинених порушень належать:

випадки страт в позасудовому порядку, катування, сексуальне насильство, жорстоке поводження, порушення законодавчих гарантій справедливого судового розгляду, відмова у забезпеченні медичною допомогою, порушення гуманних умов утримання, позбавлення їжі та води, незабезпечення належних санітарних умов, розкрадання особистих речей. Частину із зазначених порушень можна прирівнювати до воєнних злочинів. Зафіксовано тенденції до підвищення градусу жорстокого поводження з військовополоненими, котрих утримували ЗС РФ та пов'язані з ними озброєні групи. Активними масштабними бойовими діями спричинено масові переміщення мирного населення України, що тягне за собою серйозні наслідки при здійсненні прав людини, включаючи економічні та соціальні права. За деякими даними вже понад шести з половиною мільйонів людей переміщено в межах України, та ще майже стільки ж стали біженцями поза її межами» [8].

Підтверджуються масові порушення прав людини, що вчиняються під час здійснення так званих «фільтраційних заходів» щодо цивільних з боку військ РФ або з боку пов'язаних з ними озброєних груп. До осіб, котрих змушують проходити «фільтрацію», відносять тих, що покидають райони, в яких тривають або ще недавно тривали бої, та тих, хто проживає чи переміщується на території, контрольованій ЗС РФ чи пов'язаними з ними збройними формуваннями, включаючи неповнолітніх віком з 14 років [9].

Під час проведення «фільтрацій» військові держави-окупанта та пов'язані з РФ озброєні групи «...досить часто проводять особисті обшуки людей, подекуди з застосуванням примусових оголень та докладних допитів щодо їх особистої біографії, сімейних зв'язків, політичних поглядів і переконань. Ними оглядалися особисті речі людей, в тому числі і мобільні пристрої, та збирались особисті ідентифікаційні дані, фото допитаних, їх відбитки пальців. Особам, які очікували “фільтрації”, часто доводилось проводити дні і ночі в своїх транспортних засобах чи необладнаних для проживання приміщеннях, часто і без достатнього доступу до харчування, води і прийнятних санітарних умов. Масштабними бойовими діями та активним застосуванням зброї з вибуховою дією широкої зони ураження в населених пунктах з боку військ РФ та пов'язаних з РФ озброєних груп спричинено масові ушкодження та знищення цивільних житлових будівель в областях, де велись та ведуться досі бойові дії» [9].

Засоби і методи ведення війни поділяють на категорії заборонених (або частково заборонених) і не заборонених міжнародним правом. Відповідно до нормативних актів, не обмежується право сторін конфлікту обирати засоби та методи ведення війни. Діє заборона на застосування зброї, снарядів, речовин і методів ведення війни, які можуть вчинити непотрібну шкоду чи страждання або зробити смерть неминучою, а також призвести до масового знищення та безглузлого знищення майна. Якщо розглядати серйозні порушення МГП, то такими вважаються військові злочини, які підлягають покаранню відповідно до міжнародного кримінального права. Вичерпний перелік військових злочинів, по суті, містить порушення основних положень, що надають захист або особам і об'єктам, що перебувають під владою сторони противника, або особам і об'єктам, що перебувають під захистом від нападів під час воєнних дій. Щодо осіб і об'єктів у владі воюючої сторони до цього переліку включено такі злочини, як убивство, катування та інші форми нелюдського поводження, в тому числі сексуальне насильство, пограбування і довільне знищення майна, захоплення заручників, незаконне ув'язнення і відмова в справедливому судовому розгляді, а також насильницьке вербування в збройні сили противника, вербування дітей, незаконні депортації та переселення.

Отже, підсумовуючи можемо сказати, що «...збройним нападом РФ на Україну спричинено великий негативний вплив на здійснення прав людини. Упродовж всього періоду перебігу вторгнення фіксуються порушення міжнародного гуманітарного права і права прав людини, що свідчить про важкі наслідки війни для цивільного населення. Величезна кількість фактів загибелі та поранень серед мирного населення України, масштабні знищення та ушкодження об'єктів цивільного призначення слугують незаперечними свідченнями недотримання Російською Федерацією норм МГП, якими встановлені правила ведення війни, зокрема – принципів пропорційності, розрізнення, заборони невибіркових нападів. Численними є факти порушень права на життя, свободу і особисту безпеку як комбатантів, так і мирних осіб. Мають місце численні порушення стосовно соціальних, економічних, культурних прав, включаючи права на житло і соціальне забезпечення. Ескалацією бойових дій спричинено особливо нищівний вплив на уразливі групи населення, серед яких люди старшого віку та люди з інвалідністю зокрема. Збройним нападом Російської Федерації

на Україну, який вже триває одинадцятий місяць, та пов'язаними з ним бойовими діями спричинено надважку ситуацію з забезпечення прав людини по усій території нашої країни. Збройний конфлікт став каталізатором широкого кола порушень прав людини з боку окупантів, як стосовно комбатантів, так і щодо мирного цивільного населення. Підтвердженими є численні твердження щодо фактів свавільного позбавлення життя, свавільних затримань, насильницьких зникнень, катувань та випадків жорстокого поводження, а разом з переліченим і сексуального насильства вчиненого представниками окупаційних військ. Саме збройною агресією Російської Федерації зумовлено факти вчинення окупаційними збройними силами великої кількості воєнних злочинів. Окупантами використовуються воєнні злочини в якості однієї з тактик ведення війни. Проте як воєнні злочини, так і інші вчинені ними злочини проти людства та порушення міжнародного гуманітарного права повинні бути зафіксовані, стосовно цих фактів повинні проводитись розслідування, та винних осіб треба притягнути до передбаченої нормами міжнародного та національного кримінального права відповідальності» [8].

Аналіз текстів міжнародних актів робить можливим висновок, що права людини мають бути захищені верховенством права. Визнання гідності, притаманної всім людям, а також визнання їх рівних і непорушних прав вважається основою свободи, справедливості та загального миру. Своєю чергою, саме держава має гарантувати право людини знати свої права та діяти відповідно до них.

Висновки

Важливість дотримання норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини стало нагальним питанням у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України. Щодня протягом останнього року кількість жертв і постраждалих вражає, незважаючи на чіткі заборони щодо вчинення таких дій у нормах міжнародного права [10].

Саме тому важливо було дослідити основи міжнародного гуманітарного права, проаналізувати вплив порушень МГП на стан забезпечення прав людини під час перебігу збройного конфлікту на прикладі вторгнення РФ в Україну.

У доктрині міжнародного права склалася думка, що міжнародно-правові норми, котрі встановлюють закони і звичаї війни, утворюють самостійну галузь міжнародного права – право збройних конфліктів. У доктрині міжнародного права також зустрічається поняття «міжнародне гуманітарне право» як назва цієї галузі міжнародного права. Міжнародне гуманітарне право є зведенням норм, мета яких полягає в обмеженні негативних наслідків, що спричиняються збройними конфліктами в гуманітарній сфері. Базовою метою МГП визначається обмеження засобів, способів і методів ведення війн, які можуть використовуватися сторонами в конфлікті, і забезпечення захисту особам, які не беруть чи більше не беруть безпосередньої участі у військових діях, і гуманного поводження з ними. Узагальнюючи суть цієї галузі права, до міжнародного гуманітарного права включено норми міжнародного права, котрими встановлено мінімальні стандарти гуманності, які мають бути дотримані в будь-якій ситуації збройного конфлікту. Міжнародне гуманітарне право керується цілим комплексом принципів, системою основоположних ідей, які знаходять свою деталізацію в решті його норм: рівноправність воюючих сторін і відсутність принципу взаємності, встановлення балансу між військовою необхідністю і гуманністю, принцип проведення відмінності, принцип пропорційності, принцип заборони зайвих страждань, принцип гуманного поводження. У системі принципів міжнародного права, що діють упродовж перебігу війни, найбільша вага надається саме принципу ведення бойових дій виключно супроти збройних сил та інших воєнізованих формувань ворожої сторони, не завдаючи шкоди його мирному населенню, якому МГП надає статус недоторканого. Визнано злочинною тотальну війну, за якої не проводять різниці поміж збройними силами і цивільними громадянами, котрі стають об'єктом для збройних дій.

Застосовність права прав людини під час військової окупації неодноразово підтверджена прецедентним правом і практикою. Як уже говорилося, «...деякі конвенції про захист прав людини, такі як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Європейська конвенція про права людини і Американська конвенція про права людини, передбачають можливість обмеження деяких прав людини під час війни і (або) надзвичайного стану, тому вони можуть бути застосовані під час збройних конфліктів або військової окупації. У відповідних випадках окупант повинен знову звертатися до прав людини, єдиного корпусу

права, який може надати окремій особі чіткі норми і необхідні механізми відшкодування шкоди» [10].

Список використаних джерел

1. Вите С. Взаимодействие права оккупации с экономическими, социальными и культурными правами: вопросы питания, здоровья и собственности. *Международный журнал Красного Креста*. 2008. Т. 90. № 871. С. 205-236.
2. Габрелян Г. В. Взаємодія міжнародного права прав людини, міжнародного гуманітарного та кримінального права в питанні забезпечення права на здоров'я під час збройних конфліктів. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 232-237.
3. Грушко М. В. Принцип *lex specialis*: взаємозв'язок міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права. *Правове життя сучасної України : у 3 т. : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. Одеса, 2020. Т. 3. С. 31-34.*
4. Доповідь Незалежної міжнародної комісії з розслідування порушень в Україні. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй. 2022. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2022-10/A-77-533-AUV-UA.pdf>
5. Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 лютого – 31 липня 2022 року. Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини. 2022. 58 с.
6. Женевські конвенції про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р.
7. Звернення неурядових організацій щодо викрадення та страт активістів та представників місцевого самоврядування на захоплених Росією територіях. URL: <https://auc.org.ua/novyna/zvernennya-neuryadovyh-organizacij-shchodo-vykradennya-ta-strat-aktyvistiv-ta-predstavnykiv>
8. Каненберг-Сандул О. К. Порушення прав людини в умовах військової агресії РФ проти України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. URL: <http://www.lsej.org.ua/>
9. Каненберг-Сандул О. К. Права людини в період збройних конфліктів. Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція, присвячена 25-річчю Національному університету «Одеська юридична академія», 18 листопада 2022 року, м. Одеса. Одеса, 2022. С. 104-107.
10. Каненберг-Сандул О. К. Проблеми та перспективи захисту прав людини в режимі військової окупації конфліктів Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція, присвячена 25-річчю Національному університету «Одеська юридична академія», 19 травня 2023 року, м. Одеса. Одеса. 2023.
11. Конвенція про захист цивільного населення під час війни : Конвенція ООН від 12.08.1949. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.

12. Права людини і професійні стандарти для військовослужбовців в документах міжнародних організацій. Кн. 1,2. – Амстердам – Київ, 1996.
13. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України : наказ Міноборони України від 23.03.2017 № 164. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>.
14. Репецький В. М., Лисик В. М. Поняття та ознаки воєнних злочинів. *Альманах міжнародного права*. 2009. С. 120-125.
15. Римський статут: Міжнародний документ від 17.07.1998 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588
16. Розмежування понять воєнний та військовий злочин. URL: <https://mil.in.ua/uk/blogs/rozmezhuвання-ponyat-voyennyj-ta-vijskovyj-zlochyn/>.
17. Рудюк С. П. Міжнародне гуманітарне право. Конспект лекцій. Київ : МО України, 2004. 201 с.
18. РФ влаштувала понад 20 фільтраційних таборів для українців – розслідування. URL:<https://www.slovoidilo.ua/2022/08/26/novyna/suspilstvo/rf-vlashtuvala-20-filtracijnyx-taboriv-ukrayincziv-rozsliduvannya>
19. Скрильник О. О. Відповідальність за здійснення воєнних злочинів: міжнародно-правовий аспект. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 59. С. 65-73.
20. Статут Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн осі : Міжнародний документ від 08.08.1945 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_201#Text.
21. Bergsmo M., Buis E. Philosophical Foundations of International Criminal Law: Foundational Concepts. 2019. 340 p.
22. Boothby W. Weapons and the Law of Armed Conflict (2nd Edition). Oxford Monographs in International Law. – 2016. URL: <http://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law/9780198728504.001.0001/law-9780198728504>
23. Caplan Lee M. State Immunity, Human Rights, and Jus Cogens: A Critique of the Normative Hierarchy Theory. *The American Journal of International Law*. 2003. P. 741-781.
24. Conway G. Ne Bis in Idem in International Law. *International Criminal Law Review*. No 3. 2003. P. 351-383.
25. Crisan I. The principles of legality “nullum crimen, nulla poena sine lege” and their role. *Effective Justice Solutions*. URL: http://effectius.com/yahoo_site_admin/assets/docs/The_principles_of_legality_null_um_crimen_nulla_poena_sine_lege_and_their_role_Iulia_Crisan_Issue5.1681141_6.pdf.
26. Dörmann K. Elements of War Crimes under the Rome Statute of the International Criminal Court: Sources and Commentary. Cambridge, 2003. P. 130, 233.

27. Doswald-Beck L. Human Rights in Times of Conflict and Terrorism. Oxford Scholarly Authorities on International Law, 2011.
28. Greppi E. The evolution of individual criminal responsibility under international law. *International Review of the Red Cross*. 1999. № 835. P. 26-44.
29. Human Rights Committee General comment No. 36 (2018) on article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, on the right to life. Advance unedited version CCPR/C/GC/36, 30 October 2018 URL: https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/CCPR/CCPR_C_GC_36.pdf
30. Taylor. T. The Concept of Justice and the law of War. New York, 1978. P. 113.
31. The laws of armed conflicts: a collection of conventions, resolutions and other documents. Edited by Dietrich Schnidler and Jiri Toman, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht. Henry Dunant institute, Geneva, 1988. 1033 pp.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, правовий статус комбатантів, некомбатанти, збройний конфлікт, захист прав людини під час агресії.

Key words: international humanitarian law, legal status of combatants, non-combatants, armed conflict, protection of human rights during aggressions, armed conflict, protection of human rights during aggression., protection of human rights during aggression.

К. Жебровська

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9240-2503>

А. Рябошапченко

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3369-4016>

ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ І СУЧАСНІ МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ЇХ ЗАХИСТУ

Вступ

Конфлікти та інші ситуації політичної чи економічної напруги часто спричиняють переміщення населення, оскільки люди тікають від переслідувань чи насильства. Застосовне право залежить від того, чи перетнули відповідні особи міжнародний кордон. Якщо вони це зробили, то стають біженцями, на них поширюються норми міжнародного права щодо біженців. Якщо ні, вони залишаються внутрішньо переміщеними особами. Більшість людей, які змушені тікати – від насильства, збройних конфліктів, порушень прав людини, стихійних лих чи кліматичних змін – тікають не до сусідніх країн. Вони є біженцями у своїй країні, так звані внутрішньо переміщені особи. Їх не визнають біженцями, оскільки згідно з Женевською конвенцією про біженців, біженцем вважається лише той, хто перетинає міжнародний кордон.

Примусове переміщення людей у межах кордонів власних держав через збройні конфлікти, внутрішню нестабільність і систематичні порушення прав людини стало поширеною проблемою в усьому світі. Велика кількість людей фактично стає «біженцями» у своїх країнах з вини уряду чи влади. За останні десять років кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО) подвоїлася, причому найбільше страждають жінки, діти та маргіналізовані групи.

Мільйони людей залишаються в пастці переміщених осіб роками, а деякі навіть десятиліттями. Безліч небезпек загрожує внутрішньо переміщеним особам під час їх втечі, коли вони переміщені та навіть після повернення додому чи переселення в інше місце. Проте, на відміну від біженців, внутрішньо переміщені особи не захищені Конвенцією про біженців 1951 року. Переміщення мільйонів людей у межах різних країн створює серйозні гуманітарні проблеми, тоді як масовий потік населення також загрожує стабільності країн і цілих регіонів.

Люди, які залишили свої будинки, рятуючись від небезпеки, що загрожує, або з примусу (особливо в умовах збройних конфліктів), зазвичай наражаються на підвищену небезпеку в цілій низці галузей. У переміщених осіб, порівняно із загальною групою населення, спостерігається підвищений рівень смертності. Їм майже завжди загрожує небезпека фізичного нападу, викрадення та зазіхання сексуального характеру. Крім того, вони часто позбавлені доступу до адекватного житла та харчування, медичних послуг.

Внутрішньо переміщені особи, як і інші групи населення, користуються правами людини, основи яких закладено як у міжнародних документах з прав людини, так і в національному праві. З іншого боку, у разі збройного конфлікту вони мають поряд з іншими групами громадянського населення певні декларації про різні форми захисту в рамках міжнародного гуманітарного права.

Протягом багатьох років тяжке становище внутрішньо переміщених осіб залишалося здебільшого ігнорованим як національною владою, так і міжнародними організаціями. Проте призначення у 1992 році Френсіса Денга представником Генерального секретаря у справах внутрішньо переміщених осіб ознаменувало початок постійної уваги до розроблення рішень проблеми внутрішнього переміщення. Серед багатьох заходів, які здійснював Денг і його наступник Вальтер Келін, було розроблення міжнародних стандартів для внутрішньо переміщених осіб – Керівних принципів щодо внутрішнього переміщення (Керівних принципів), та їх включення до національних законодавчих і політичних рамок.

У науці міжнародного права порівняно мало досліджень, які стосуються конкретно внутрішньо переміщених осіб, їх статусу та регулювання. Серед українських науковців, які детально досліджували це питання, можна назвати М. Буроменського, О. Задорожного, В. Гринчак,

О. Шаповал, М. Золутухіна, М. Репа, Н. Панченко та інших. Більш детально ці питання досліджували такі міжнародні науковці, як Р. Парк, Е. Берджес, М. Крітц, М. Піоро, С. Сассен, О. Старк та інші.

1. Внутрішньо переміщені особи: загальні поняття

Щороку мільйони людей змушені залишати свої домівки через конфлікти, насильство, порушення прав людини, переслідування, катастрофи та негативні наслідки зміни клімату. Проблема внутрішньо переміщених осіб (ВПО) не є новим явищем в науці міжнародного права, проте незважаючи на велику кількість прикладів, не існує єдиного підходу до вирішення цього питання. Багато осіб з метою уникнення збройних конфліктів або будь-якого виду насильства змушені залишати свої домівки в пошуках прихистку в іншому місті, або в іншій державі.

Конфлікти та природні катаклізми витісняють дедалі більше людей у всьому світі. Як повідомляє Центр моніторингу внутрішнього переміщення, минулого року кількість внутрішньо переміщених осіб зросла до 71,1 млн осіб. Це на 20% більше, ніж у 2021 році, і більше, ніж будь-коли раніше. Згідно з моніторингом, на кінець 2022 року в Україні 5,9 млн осіб були змушені змінити місце проживання всередині країни через російську агресивну війну. У всьому світі кількість переміщених осіб через конфлікти та домашнє насильство зросла до понад 62 млн, що на 17% більше, ніж у 2021 році. Для прикладу, у Сирії було 6,8 млн внутрішньо переміщених осіб після більш ніж десятиліття громадянської війни. Кількість людей, переміщених через стихійні лиха, такі як повені та голод, зросла до 8,7 млн людей до кінця 2022 року – на 45% більше, ніж у 2021 році. У 2023 році є ознаки продовження тенденції до збільшення внутрішнього переселення. В Україні, Сирії, Ефіопії та інших країнах тривають війни і конфлікти. За даними Агентства ООН з питань міграції, боротьба за владу в Судані вже призвела до переміщення 700 000 людей. За даними Центру моніторингу внутрішнього переміщення, три чверті переміщених осіб припадають на 10 країн, це Сирія, Афганістан, Демократична Республіка Конго, Україна, Колумбія, Ефіопія, Ємен, Нігерія, Сомалі та Судан. Ще до недавніх боїв у Судані нараховувалось 3,7 млн переміщених осіб.

Внутрішньо переміщені особи наразі набули глобального значення на тлі війни в Україні, яку розв'язала Російська Федерація. Виникли

проблемні питання щодо їх регулювання та захисту прав не тільки на національному рівні, але й на міжнародній арені. Перед країною поставлено нагальне питання та потреба щодо пошуку і впровадження дієвих механізмів регулювання. Біженці та внутрішньо переміщені особи є найбільш вразливою категорією осіб, які часто зіштовхуються з проблемою порушення прав людини.

Внутрішньо переміщені особи – це особи, які були змушені залишити свої домівки, зокрема через причини, пов'язані зі збройним конфліктом чи іншим насильством, і які залишаються в межах своєї країни. Незважаючи на те, що внутрішньо переміщені особи залишаються в межах своєї країни, вони потребують правового захисту та допомоги для забезпечення дотримання їхніх прав людини.

Хоча внутрішньо переміщені особи мають такий самий правовий статус, як і їхні співгромадяни, яких не торкнулося переміщення, на практиці їм часто перешкоджають реалізувати свої права. Вимушене переселення вириває людей із професійного та соціального середовища, вони втрачають можливості отримання доходу та доступ до державних послуг, таких як освіта і охорона здоров'я. Часто у них відсутні документи, необхідні для реєстрації дітей у школі за новим місцем проживання або для реалізації політичних прав, наприклад, участі у виборах. Те саме стосується доступу до правової системи, що ускладнює подання позову про компенсацію чи повернення власності. Жертви часто травмовані, крім того, піддаються більшому ризику стати жертвами сексуального чи інших форм насильства. Якщо вони не мають постійного місця проживання, їм бракує горизонту планування, необхідно для того, щоб знову закріпитися в професійному плані. У регіонах конфлікту внутрішньо переміщені особи мають у середньому набагато вищі показники дитячої смертності та недоїдання, ніж транскордонні біженці та інші постраждалі від конфлікту групи. Навіть якщо безпекова ситуація дозволяє повернутися додому, наслідки внутрішнього переміщення є серйозними, часто тривалими. Це стосується, наприклад, випадків, коли початкові умови життя ґрунтувалися на звичаєвому праві або власність не була належним чином документально підтверджена.

Оскільки такі особи не перетнули кордон, у них немає гарантованого джерела захисту та допомоги. Міжнародний режим біженців, складна мережа інституцій, законів і угод, створених після Другої світової війни, мав своєю метою захист осіб, змушених шукати притулку

на території іноземної держави. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) і Конвенція ООН про біженців 1951 року прагнули захистити осіб за межами країни їхнього походження. Згідно з традиційними уявленнями про суверенітет, із цієї домовленості виключено тих, хто був змушений покинути свої домівки, але залишився під юрисдикцією власного уряду. Очікувалося, що їхні уряди подбають про їхній добробут і безпеку. Насправді, коли уряди не робили цього або навмисно піддавали своє переміщене населення голоду та іншим жорстоким діям, міжнародна спільнота здебільшого стояла осторонь. Наприклад, у 1988 році міжнародні та неурядові організації спостерігали, як чверть мільйона людей загинуло в Судані через брак продовольства та речей.

Ця прогалина в системі міжнародного захисту стала більш очевидною останніми роками. По-перше, збільшення внутрішніх конфліктів спричинило зростання кількості внутрішньо переміщених осіб. Не існує універсального, юридично обов'язкового інструменту, еквівалентного Конвенції про біженців 1951 року, який би конкретно стосувався їхнього становища. Тим не менш, внутрішньо переміщені особи захищені міжнародним правом прав людини та національним законодавством, а в ситуаціях збройного конфлікту – міжнародним гуманітарним правом. Крім того, Керівні принципи ООН щодо внутрішнього переміщення містять корисні вказівки щодо конкретних аспектів переміщення. Вони мають широку підтримку міжнародної спільноти, і багато держав включили їх у національне законодавство. Багато норм, які містяться в Керівних принципах, є невід'ємною частиною міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права. Наприклад, у принципах чітко зазначено, що держави зобов'язані надати переміщеним особам тривале повернення, переселення та реінтеграцію, переміщені особи повинні брати участь у плануванні та управлінні заходами, які їх стосуються [12].

Питання внутрішнього переміщення також стало більш актуальним через усвідомлення, що мир і відбудова в зруйнованих війною суспільствах залежать від ефективної реінтеграції переміщених осіб. У багатьох країнах, спустошених війною, від однієї третини до трьох чвертей населення було примусово виселене. Таким чином, стало неможливо говорити про реконструкцію і розвиток без урахування повернення та реінтеграції ВПО.

До 83% вимушено переміщених осіб розміщено в країнах з низьким або середнім рівнем прибутку, що створює навантаження на приймаючі громади та ресурси. Їх виживання залежить від наявності допомоги з боку влади, місцевих громад і гуманітарних організацій. Як біженці, так і внутрішньо переміщені особи часто стикаються з проблемами захисту та не мають доступу до притулку, їжі, інших основних послуг. У містах вони борються з бідністю, відсутністю психосоціальної підтримки та різними труднощами у нормалізації свого правового статусу. Насильство, жорстоке поводження та експлуатація щодо них часто досягають піку після нових надзвичайних ситуацій. Знайти довгострокові рішення для вимушено переміщених осіб є проблемою. Добровільна репатріація до рідних країн є бажаним довгостроковим результатом для біженців, але відсутність політичного вирішення конфліктів, періодичне насильство та нестабільність заважають багатьом це зробити. Вимушене переміщення більше не є тимчасовим явищем, оскільки воно стає все більш тривалим. Переміщення триває в середньому 20 років для біженців і більше 10 років для більшості внутрішньо переміщених осіб.

Внутрішнє переміщення часто відбувається внаслідок організованих порушень прав людини, внутрішніх чвар або збройних конфліктів. Як наслідок, здатність і готовність відповідного уряду надавати допомогу та захист внутрішньо переміщеним особам часто може бути сумнівними. Таким чином, держава може не шукати зовнішньої допомоги; вона може навіть відхилити будь-яку допомогу, запропоновану її переміщеному населенню. Це ґрунтується на тому, що з точки зору міжнародного права основна відповідальність за захист і допомогу внутрішньо переміщеним особам лежить на кожній державі, відповідає принципам суверенітету та невтручання. Також суперечить добре задокументованому закону про біженців. Проте, як вже зазначалось, питання внутрішньо переміщених осіб не є новим явищем у міжнародному праві. Світова спільнота все ще бореться з масштабами та складністю цього нового явища.

Відповідальність за захист внутрішньо переміщених осіб лежить на національних урядах, і міжнародне співтовариство має сприяти забезпеченню найкращого можливого захисту примусово виселених людей у країні їх постійного та звичайного проживання. Міжнародне співтовариство має розробити таку архітектуру гуманітарного захисту для вну-

трішньо переміщених осіб, яка б забезпечувала та посилювала захист на їхній батьківщині.

По всьому світу налічується понад 60 млн переміщених осіб, і їх кількість щодня зростає, а гуманітарна допомога стала величезним викликом, який довгостроково постає перед цивілізованою спільнотою націй. Причини міжнародного переміщення вертикально та горизонтально завдали шкоди світовій спільноті та її структурам, які допомагають людям приймати соціально-політичні ролі, створювати економічні скарги та підтримувати фізичну цілісність.

Внутрішнє переміщення під час і після переміщення спричиняє серйозні порушення основних прав людини, таких як права, пов'язані з пересуванням, сімейним життям, їжею, водою та санітарією, основним дахом і достатнім житлом, охороною здоров'я, визнанням, видачою та заміною документів, власністю та майном, працевлаштуванням, економічною діяльністю, соціальним захистом, виборчими правами, освітою та іншими регуляторними питаннями в кожному геополітичному суб'єкті. Оскільки внутрішньо переміщені особи залишаються в межах територіальної юрисдикції своєї батьківщини, основний обов'язок і відповідальність за надання їм захисту та гуманітарної допомоги без дискримінації та згідно з міжнародним правом прав людини і міжнародним гуманітарним правом лежить на відповідній державі.

Проте підвищена увага міжнародної спільноти до проблеми не зробила її більш вирішуваною. На відміну від війн між націями, громадянські війни, особливо коли вони поділяють країни за расовими, етнічними, мовними чи релігійними ознаками, не вирішуються легко чи акуратно. Коли держава монополізована однією етнічною групою або ототожнюється з нею задля виключення чи маргіналізації інших, переміщені особи легко потрапляють у вакуум відповідальності в державі. У Бурунді, наприклад, армія, в якій переважають тутсі, не забезпечує захисту внутрішньо переміщених хуту. У Судані арабський, мусульманський уряд півночі безпосередньо бере участь у переслідуванні неарабського, немусульманського населення півдня, 4 млн з яких стали переселенцями. Оскільки демократичних і плюралістичних урядів мало, більшість внутрішньо переміщених осіб не можуть покладатися на свій уряд. Слід зазначити, що навіть коли уряди дозволяють надавати міжнародну допомогу переміщеному населенню, вони часто залишаються підозрілими щодо таких зусиль. Вони побоюються, що допомога підірве

їхній власний авторитет. З цієї причини уряди часто не бажають дозволити гуманітарним організаціям проводити транскордонні операції або вести переговори з повстанськими силами. Так було в Анголі, Демократичній Республіці Конго та Сьєрра-Леоне.

Дуже часто внутрішньо переміщені особи мають бажання, страхи та потреби, подібні до потреб біженців. Однак, на відміну від біженців, вони не мають формального правового статусу згідно з міжнародним правом, і не існує спеціального міжнародного (на відміну від регіонального) договору, який би надавав їм захист. Крім того, у той час як законодавство про біженців було предметом незліченних трактатів, право щодо внутрішньо переміщених осіб залишається порівняно недостатньо вивченим. Якщо внутрішньо переміщені особи переміщуються через збройний конфлікт, то на них поширюється статус цивільних осіб (і відповідно, захист), наданий згідно з міжнародним гуманітарним правом. Якщо існування конфлікту не було визнано, внутрішньо переміщені особи можуть користуватися міжнародною допомогою, але не можуть отримати міжнародний захист як такий.

Переміщення в різних формах демонструє «незахищеність», з одного боку – відсутність державного захисту від насильницьких нападів військових, воєнізованих груп або інших груп населення; а з іншого – голод, економічні труднощі та загрози групам, які особливо потребують захисту, таким як жінки (наприклад, зґвалтування) і діти (наприклад, відсутність освіти). Переміщення порушує низку прав людини, які включають право на життя, свободу та недоторканість особистості, право на їжу, притулок і медичне обслуговування, право на працю, свободу пересування, право на свободу слова та право на сім'ю, освіту, правосуб'єктність. Проблема внутрішньо переміщених осіб пов'язана з низкою юридичних міркувань, таких як питання щодо визначення терміну «внутрішньо переміщені особи», яке дасть змогу визначити групу залучених осіб, «суб'єктів права не бути переміщеними», це буде основним чинником при складанні декларації чи конвенції; питання про те, яке право застосовується до внутрішньо переміщених осіб (зокрема, міжнародне право прав людини, міжнародне гуманітарне право); питання про те, як і ким може бути забезпечений захист і гуманітарна допомога для внутрішньо переміщених осіб [18, р. 98].

Окрім окремих порушень прав людини, можуть виникати і структурні проблеми: тенденції урбанізації посилюються, демографічні змі-

ни спричиняють зміни місцевих або регіональних відносин влади у конфліктний спосіб, внутрішньо переміщені особи та приймаючі громади конкурують за місцеві ресурси. Нерівність, що виникає внаслідок цього, може розпалювати конфлікти, перешкоджати розвитку і, таким чином, перешкоджати довгостроковому миру та процесам відбудови. Тому ми вважаємо, що не можна розглядати внутрішнє переміщення лише як неминучий побічний ефект гострих конфліктів і катастроф. Натомість тривале внутрішнє переміщення свідчить про глибші політичні потрясіння. Якщо уряди не хочуть або не можуть нести відповідальність перед власними громадянами у гострих надзвичайних ситуаціях, виникають довгострокові проблеми. По суті, досвід останніх десятиліть свідчить, що виклики, пов'язані з внутрішнім переміщенням, можна подолати лише за домовленості з постраждалими державами: центральною, але часто невідомою передумовою можливих рішень є те, що відповідні уряди мають визнати проблему.

Аргумент політики розвитку може зробити тут важливий внесок. По суті, йдеться про звернення до власних інтересів постраждалих держав. Їм необхідно повідомити, що внутрішнє переміщення не тільки негативно впливає на тих, хто безпосередньо постраждав, але й спричиняє високі витрати для суспільства в цілому, такі як падіння продуктивності, зменшення податкових надходжень і політична нестабільність. Крім того, політика розвитку пропонує відправні точки для подолання структурних проблем, пов'язаних із внутрішнім переміщенням. Також багато урядів заперечують факт внутрішнього переміщення на їхній території, побоюючись міжнародних санкцій або шкоди репутації. Уряди поводяться таким чином не лише тоді, коли державні актори беруть активну участь у переміщенні. Внутрішнє переміщення внаслідок стихійних лих також може свідчити про відсутність спроможності держави діяти, особливо якщо ситуації переміщення тривають протягом тривалого часу, а ситуація постраждалих стає постійною. Оскільки громадський інтерес до внутрішнього переміщення є слабким і багато урядів не визнають, що воно існує в їхній країні, це питання навряд чи відіграє політичну роль на міжнародному рівні. Таке упущення має далекосяжні наслідки. Якщо державні суб'єкти не виконують своїх зобов'язань щодо захисту внутрішньо переміщених осіб, то не лише ті, хто безпосередньо постраждав, страждають від не вигідних умов переміщення. Існує ризик соціальних витрат і конфліктів, а також подальшої міграції через міжнародні кордони.

2. Категорія «внутрішньо переміщені особи» у міжнародному праві

Біженці та внутрішньо переміщені особи залишають свої домівки зі схожих причин. Переміщені особи, які перетинають міжнародний кордон, визнаються біженцями відповідно до міжнародного права. Внутрішньо переміщені особи, з іншого боку, залишаються в межах своєї країни, отже мають інші права та інші види допомоги, доступні для них. Біженці, як визначено в Женевській конвенції про біженців, підпадають під захист міжнародних угод [3]. З іншого боку, немає спеціальних міжнародних правових інструментів для внутрішньо переміщених осіб, а загальні конвенції, такі як Женевська конвенція про біженців, у багатьох випадках важко застосувати. Відповідна держава фактично несе відповідальність за їх захист, але в багатьох випадках вона вже не може цього гарантувати або не хоче гарантувати для цієї групи населення. Їхня доля залишається в руках місцевої влади, яка може зарахувати їх до «ворогів держави». Країни-донори іноді не бажають вживати дій у внутрішніх конфліктах або пропонувати постійну підтримку.

Внутрішньо переміщені особи мають право на однаковій основі та без дискримінації користуватися такими ж правами та свободами, згідно з міжнародним і національним законодавством, як і інші особи в їхній країні. Стандарти захисту для внутрішньо переміщених осіб можна взяти насамперед із міжнародного права прав людини, міжнародного гуманітарного права та міжнародного права біженців. Що стосується чинності цих захисних режимів, то визначальним фактором є сфера застосування щодо їх змістовного, особистого, територіального та часового масштабу. Окрім цього, слід приділити увагу обмежувальним елементам, таким як положення про відступ у міжнародних угодах з прав людини.

За відсутності міжнародної системи боротьби з внутрішнім переміщенням виникла необхідність розробити структуру нормативних стандартів та інституційних механізмів, які б керували діями як урядів, так і міжнародних гуманітарних агенцій та агентств розвитку. У 1992 році Генеральний секретар ООН для вирішення цих проблем призначив представника з питань внутрішньо переміщених осіб Френсіса М. Денга з Інституту Брукінгса. Ден виявив, що доктрина суверенітету як відповідальності є найбільш слушною концептуальною основою для боротьби з внутрішнім переміщенням. Іноді її називають доктриною

Брукінгса, вона переважно говорить про те, що держави несуть основну відповідальність за безпеку та добробут свого населення. Якщо вони не в змозі забезпечити захист і допомогу в життєзабезпеченні, очікується, що вони вимагатимуть і приймуть сторонні пропозиції допомоги. Якщо вони відмовляються або навмисно перешкоджають доступу, то більше не можуть претендувати на прерогативи суверенітету – має долучитися міжнародне співтовариство.

Внутрішньо переміщені особи часто потребують захисту, як і транскордонні біженці, але не мають права на міжнародний захист. Незважаючи на тривожні цифри, проблемам внутрішнього переміщення не приділяється політична увага. На це є ряд причин. Внутрішнє переміщення відбувається майже виключно в бідніших регіонах світу. На відміну від транскордонних переміщень, це не впливає безпосередньо на заможні держави, які суттєво впливають на міжнародний порядок денний. Крім того, багато постраждалих держав заперечують існування або масштаб внутрішнього переміщення, оскільки це вказує на власні фундаментальні політичні невдачі та недоліки. Оскільки постраждалі юридично не відрізняються від своїх співгромадян і часто живуть розкиданими по країні, статистично вони залишаються «невидимими».

Міжнародне право конкретно не розглядає становище внутрішньо переміщених осіб, але це не означає, що вони не захищені міжнародним правом. Фактично, наведені нижче галузі права забезпечують комплексну правову базу для захисту в усіх ситуаціях внутрішнього переміщення, у тому числі під час збройного конфлікту:

1. Міжнародне право прав людини. Права людини – це свободи та права, якими має користуватися кожна людина. Міжнародне право прав людини складається із звичаєвого та договірнього права, останнє широко міститься в ключових документах з прав людини, таких як Загальна декларація прав людини (1948) [1], Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966) [8], Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966) [9]. Вони зобов'язують держави поважати, захищати та виконувати права людини, всіх осіб без будь-якої дискримінації (наприклад, щодо віку, статі тощо), у тому числі на підставі, що вони були внутрішньо переміщені. Тому важливо зазначити, що хоча жоден із міжнародних документів з прав людини не стосується внутрішнього переміщення, вони охоплюють ряд ризиків, з якими часто стикаються внутрішньо переміщені особи, і посилюють

захист конкретних осіб, котрі, як правило, непропорційно страждають від переміщення [13, р. 8].

Захист прав людини посилено і в низці регіональних документів з прав людини. Багато прав людини також є частиною міжнародного звичаєвого права. Норми міжнародного звичаєвого права включають, наприклад, право на життя, свободу від тортур, свободу від дискримінації за ознакою статі, раси чи етнічного походження, свободу від рабства та свободу від геноциду – усі вони підтверджуються міжнародними конвенціями. Держави зобов'язані поважати міжнародне звичаєве право прав людини, а також усі договори про права людини, які вони зобов'язалися виконувати. Вони повинні переконатися, що їхні національні закони, політика та практика відповідають цим зобов'язанням.

Можна сказати, що міжнародний захист прав людини містить найбільш комплексний режим захисту для внутрішньо переміщених осіб, який має необмежену матеріальну, персональну, територіальну і часову сферу застосування основних міжнародних документів з прав людини та відомих регіональних механізмів з прав людини. Водночас цей захист може бути обмежений під час надзвичайного стану шляхом застосування положень про відступ, включених у міжнародні угоди про права людини, до мінімального стандарту прав людини, що застосовується до держав, які не пов'язані угодою, як це передбачено міжнародним звичаєвим правом або *jus cogens*. Перелік прав, які не допускають відступів, переважають навіть у надзвичайних випадках і є спільними для всіх міжнародних угод про права людини, вони поширюються лише на право на життя та заборону тортур, рабства та ретроспективне кримінальне законодавство. Крім того, у міжнародних угодах про права людини немає прямої заборони на депортацію чи видворення.

2. Міжнародне гуманітарне право. У ситуаціях збройних конфліктів міжнародне гуманітарне право набуває чинності разом із правом прав людини. Також відоме як право збройних конфліктів або право війни, міжнародне гуманітарне право спрямоване на обмеження людських страждань під час збройних конфліктів. Воно захищає осіб, які не беруть або більше не беруть участі у військових діях, а саме – цивільних осіб, військовополонених, хворих, поранених або учасників збройних конфліктів, які зазнали корабельної аварії, а також регулює методи та засоби ведення війни між сторонами конфлікту, наприклад, забороняючи особливо варварську зброю та тактику (хімічну та біологічну

зброю тощо), військові атаки на цивільні об'єкти та «невибіркові атаки», які вражають військові об'єкти і цивільних осіб.

Міжнародне гуманітарне право застосовується в усіх ситуаціях збройного конфлікту – як міжнародного конфлікту (між державами), так і неміжнародного (між державою та недержавним суб'єктом або між двома чи більше такими суб'єктами). Воно є обов'язковим для всіх сторін збройного конфлікту: держав, їхніх збройних сил і недержавних збройних груп, незалежно від того, чи це повстанські групи, які протистоять державі, чи воєнізовані формування, які підтримуються державою. Як справедливо зазначають Н. Марценко та М. Грушко, «Саме міжнародне гуманітарне право є тією константою юридичних норм, яка повинна застосовуватись усіма сторонами збройного конфлікту. Основним у цьому визначенні є саме наявність збройного конфлікту, а не “гуманітарний” складник» [7, с. 106].

Оскільки деякі права людини можуть бути тимчасово обмежені або призупинені під час збройного конфлікту, то захист, який забезпечує міжнародне гуманітарне право, є особливо важливим. Конкретніші норми міжнародного гуманітарного права також допомагають у тлумаченні застосованих принципів прав людини в ситуаціях конфлікту. Наприклад, евакуація цивільних осіб на підставі військової необхідності, яка є допустимою відповідно до міжнародного гуманітарного права, є законним обмеженням права на свободу пересування відповідно до права прав людини. Оскільки внутрішнє переміщення дуже часто відбувається в ситуаціях збройних конфліктів, міжнародне гуманітарне право є особливо важливим для захисту внутрішньо переміщених осіб та інших постраждалих груп населення. Дійсно, у багатьох випадках дотримання міжнародного гуманітарного права запобігло б переміщенню цивільних осіб [16].

3. Міжнародне кримінальне право. Національні органи влади зобов'язані криміналізувати порушення міжнародного права в галузі прав людини та міжнародного гуманітарного права в національному законодавстві, а також переслідувати та карати винних у національних судах і трибуналах. У деяких випадках особи можуть бути притягнуті до відповідальності за міжнародним кримінальним правом.

У Статуті Міжнародного кримінального суду визначено перелік злочинів, які можуть бути розслідувані та переслідовані Судом за умови, що він має юрисдикцію щодо цього діяння. До них належить геноцид,

військові злочини, злочини проти людяності [10]. Міжнародне кримінальне право доповнює національне законодавство в тому сенсі, що міжнародні суди, такі як Міжнародний кримінальний суд, зазвичай здійснюють юрисдикцію лише тоді, коли національні суди довели, що не бажають або не можуть переслідувати та карати відповідні злочини.

Внутрішньо переміщені особи не є окремою юридичною категорією, тому не підпадають під жодний спеціальний захист згідно з міжнародним правом. Дійсно, внутрішньо переміщені особи все ще перебувають під захистом національного законодавства, але часто сама держава може бути джерелом їх переміщення. Так само, як за всіма громадянами або звичайними мешканцями своєї країни, за внутрішньо переміщеними особами залишається право на повний і рівний захист згідно з національним законодавством держави, яке має відповідати зобов'язанням держави за міжнародним правом. Завданням для суб'єктів міжнародного права було визначити права та гарантії, розпорошені у численних нормах міжнародного права, які відповідають особливим потребам і ризикам захисту, що виникають під час переміщення.

Незважаючи на те, що внутрішньо переміщені особи хоча і не прямо, але захищені різними законами, включаючи, зокрема, національне законодавство, законодавство про права людини та, якщо вони перебувають у державі, ураженій збройним конфліктом, нормами міжнародного гуманітарного права. Статут ООН, а особливо правила застосування сили, також стосуються внутрішньо переміщених осіб. Крім того, Керівні принципи ООН щодо внутрішнього переміщення містять корисні вказівки щодо конкретних аспектів переміщення. У 1998 році представник Генерального секретаря ООН з питань внутрішньо переміщених осіб пан Френсіс М. Денг подав Керівні принципи щодо внутрішнього переміщення на розгляд тодішньої Комісії ООН з прав людини. Незважаючи на те, що ці принципи не є обов'язковим правовим документом, з того часу вони набули значного авторитету. Глави держав і урядів, які зібралися в Нью-Йорку на Всесвітній саміт у вересні 2005 року, одностайно визнали їх «важливою міжнародною структурою для захисту внутрішньо переміщених осіб», і Генеральна Асамблея не тільки зазначила «той факт, що зростаюча кількість держав, установ Організації Об'єднаних Націй та регіональних і неурядових організацій застосовують їх як загальний стандарт», але також закликала «всіх відповідних учасників використовувати Керівні принципи при вирішенні

ситуацій внутрішнього переміщення». Вони мають широку підтримку міжнародної спільноти, і багато держав включили їх до національного законодавства. Більшість норм, які містяться в Керівних принципах, є невід'ємною частиною міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права. Наприклад, у принципах чітко зазначено, що держави зобов'язані надати переміщеним особам тривале повернення, переселення та реінтеграцію, і що переміщені особи повинні брати участь у плануванні та управлінні заходами, які їх стосуються [5].

Відповідно, Керівні принципи щодо внутрішньо переміщених осіб були розроблені для того, щоб велика кількість людей по всьому світу, які змушені переміщатися в межах своєї країни через збройний конфлікт, грубі порушення прав людини, внаслідок стихійного лиха або катастрофічних наслідків людської діяльності, отримали найбільш дієвий захист і допомогу. Принципи – це єдиний документ, у якому зібрані стандарти, встановлені міжнародними нормами про права людини, міжнародним гуманітарним правом і правом біженців, які за аналогією можуть бути застосовані до осіб, переміщених всередині країни. Однак Принципи не тільки повторюють уже наявні норми, але й усувають невизначеності та прогалини в міжнародному праві, що стали очевидними.

На жаль, Керівні принципи не є ні договором, ні декларацією, тому не є обов'язковими для держав. Однак вони надають практичні вказівки державам, які займаються проблемами внутрішньо переміщених осіб, оскільки ці Принципи відображають і узгоджуються з Міжнародним гуманітарним правом. ООН у своїй Резолюції 1998/50 виклала намір Представника Генерального секретаря використовувати Керівні принципи щодо неурядових організацій, де було висловлено намір доповісти Комісії про висловлені йому думки. Ймовірно, ці принципи виявляться надзвичайно цінними у майбутньому при розробленні законодавства щодо внутрішньо переміщених осіб.

Керівні принципи у своєму вступному розділі містять визначення поняття «внутрішньо переміщені особи»: цим терміном позначають осіб або групу осіб, які були змушені мігрувати або залишити свою батьківщину чи місце постійного проживання, зокрема внаслідок або з метою уникнення наслідків збройного конфлікту, ситуації загального насильства, котрі не перетнули міжнародно визнаний державний кордон.

Керівні принципи мають п'ять основних розділів: загальні принципи; закони, що стосуються захисту від вимушеного переміщення; основні принципи, що стосуються захисту під час переміщення; принципи, що стосуються гуманітарної допомоги; політика, що стосується повернення, переселення та інтеграції.

За порівняно короткий період часу Керівні принципи набули міжнародного визнання та авторитету. Постійний міжвідомчий комітет, представниками в якому є глави більшості міжнародних відомств, що займаються питаннями розвитку та надання допомоги, позитивно оцінив Принципи та закликав своїх членів застосовувати їх на практиці, що пов'язана із захистом інтересів внутрішньо переміщених осіб. Після подання Принципів Комісії з прав людини в 1998 році, вона одногосно схвалила резолюцію про їх ухвалення. Економічна, Соціальна Рада ООН та Генеральна Асамблея також офіційно підтвердили Принципи, отже широке коло відомств ООН почало їх поширювати. Крім того, Принципи були підтверджені регіональними утвореннями, такими як Міжамериканська комісія з прав людини, Організація американських держав, Організація африканської єдності, Організація з безпеки та співробітництва в Європі тощо. Недержавні організації також поширюють Принципи та навчають своїх співробітників застосовувати їх за конкретних обставин.

Важливо зазначити, що Керівні принципи відображають і узгоджуються з міжнародним правом прав людини та міжнародним гуманітарним правом, а також значною мірою кодифікують і містять чіткі гарантії захисту внутрішньо переміщених осіб, які є невід'ємними для цих законів. Ключове поняття, підтверджене в Керівних принципах, полягає в тому, що держави несуть основну відповідальність за запобігання переміщенню, захист і допомогу внутрішньо переміщеним особам, які перебувають під їхньою юрисдикцією, а також за забезпечення тривалого вирішення їхньої ситуації. Для того, щоб виконати цей обов'язок, держави повинні мати внутрішні нормативні та політичні рамки з необхідними структурами та процесами впровадження, щоб вони могли ефективно реагувати на особливі потреби та вразливі сторони внутрішньо переміщених осіб. Вони мають надавати таким особам повну інформацію про їх права та про відповідальність перед ними національних органів влади і недержавних організацій. Оскільки Керівні принципи не є обов'язковим документом, таким, як договір, вони

значною мірою ґрунтуються на чинних і обов'язкових стандартах міжнародного права та відображають їх [14]. Принципи почали використовуватися на місцях як інструмент регулювання розглядаємого питання міжнародними організаціями, регіональними органами та неурядовими організаціями.

Таким чином, Керівні принципи є більш ніж простою компіляцією та повторним формулюванням правових норм. Вони забезпечують комплексну основу для виявлення проблем щодо захисту, а також для планування, реалізації та моніторингу заходів щодо захисту в ситуаціях внутрішнього переміщення. Також можуть використовуватися урядами, міжнародними агентствами та неурядовими організаціями для просування і захисту прав внутрішньо переміщених осіб.

Керівні принципи ООН, однак, не намагаються чітко усунути прогалини в правовому захисті внутрішньо переміщених осіб, але вони повторюють наявні міжнародні норми, пов'язані з ними, і намагаються надати урядам і міжнародним організаціям вказівки, як реагувати на потреби внутрішньо переміщених осіб. Реальність показує, що міжнародне право не змогло запобігти внутрішньому переміщенню. Цей факт є наслідком недосконалості цього механізму захисту, зокрема недоліків міжнародної правової системи щодо імплементації та забезпечення виконання зобов'язань держав згідно з міжнародним правом. Як особи, які не залишили свою власну країну, внутрішньо переміщені особи зберігають право на повний спектр прав людини, які застосовуються до громадян цієї країни.

Проблема, однак, полягає в тому, щоб визначити ті гарантії та концепції в чинному міжнародному праві, які можуть стосуватися особливих потреб внутрішньо переміщених осіб і які можуть забезпечити їм певний захист у конкретних ситуаціях. Проте багато прав людини можуть бути порушені під час надзвичайних ситуацій у країні. Крім того, уряди, які створюють ситуації, що призводять до внутрішнього переміщення, або які не співчують становищу переміщених осіб з етнічних, релігійних чи політичних причин, як правило, не бажають надавати переміщеним особам права, передбачені міжнародними документами з прав людини.

Слід звернути увагу на Конвенцію Африканського союзу про захист і допомогу внутрішньо переміщеним особам в Африці (2009, Кампальська конвенція), яка набула чинності 6 грудня 2012 року і стала першим

юридично обов'язковим регіональним інструментом щодо захисту та допомоги внутрішньо переміщеним особам. У своїй преамбулі вона визнає невід'ємні права внутрішньо переміщених осіб, передбачені та захищені міжнародним правом прав людини і міжнародним гуманітарним правом і безпосередньо Керівними принципами ООН щодо внутрішнього переміщення (1998), які визнані важливим міжнародним нормативом щодо внутрішньо переміщених осіб. Враховуючи масштаби проблеми в Африці, Кампальська конвенція є важливим і необхідним підтвердженням наявних норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, а також внеском у подальший розвиток захисту, який надається внутрішньо переміщеним особам. У ній детально визначено зобов'язання держав, недержавних збройних груп і міжнародних організацій у запобіганні переміщенню, а також у захисті та допомозі внутрішньо переміщеним особам. Кампальська конвенція забезпечує комплексну основу, якою африканські держави мають керуватися при застосуванні внутрішніх нормативних, політичних і практичних заходів для ефективного вирішення проблеми внутрішнього переміщення.

На інституційному рівні низка міжнародних гуманітарних і правозахисних організацій виступила, щоб запропонувати внутрішньо переміщеним особам захист, допомогу та допомогу в розвитку. Тим не менш, жодна організація не має глобального мандату на захист і допомогу внутрішньо переміщеним особам. ЮНІСЕФ чи МКЧХ не опікуються всіма ситуаціями внутрішнього переміщення. Вибірковість міжнародної системи можна було б змінити, якби в системі існував ефективний центральний пункт для регулярного та швидкого розподілу обов'язків між різними установами. Але такого пункту не існує, хоча вперше з'явився енергійний Координатор надзвичайної допомоги ООН, який серйозно ставиться до важкого становища ВПО та намагається зміцнити координацію між установами ООН. У результаті система є спеціальною: організації зазвичай обирають ситуації, в яких вони братимуть участь, на підставі повноважень, ресурсів чи інших міркувань [20].

Однією з таких організацій є Центр моніторингу внутрішнього переміщення, заснований у 1998 році Норвезькою радою у справах біженців. Він є провідною міжнародною організацією моніторингу внутрішнього переміщення, спричиненого конфліктом, у всьому світі. Центр проводить тренінги та захист, веде електронну базу даних, що надає вичерпну

інформацію, а також аналіз внутрішнього переміщення приблизно в 50 країнах.

Право та міжнародні нормативи, що стосуються міжнародних і внутрішніх збройних конфліктів, враховують той факт, що збройні конфлікти можуть спричинити значні переміщення населення. Однак переміщення певних меншин може бути навмисною політичною або військовою метою саме по собі, тому міжнародне гуманітарне право регламентує спеціальні правила для захисту внутрішньо переміщених осіб: забороняється примусове переміщення населення; забороняються методи ведення війни, основною метою яких є поширення терору серед цивільного населення; регулюється ведення військових дій, щоб запобігти військовим переслідуванням цивільного населення загалом або певних груп зокрема, щоб спричинити втечу чи поневірвання; дозволяється та регулюється надання допомоги цивільним особам, щоб їм не довелося втікати через брак товарів, необхідних для їх виживання; встановлюється, що в будь-який час і в будь-якому місці внутрішньо переміщені особи повинні користуватися основними гарантіями міжнародного гуманітарного права. Таким чином, внутрішньо переміщені особи можуть скористатися значними правами на міжнародну допомогу та захист як жертви конфлікту або як особи, позбавлені волі, якщо вони не мають права покинути табір [19].

Внутрішнє переміщення часто є наслідком порушень міжнародного гуманітарного права під час збройного конфлікту. Коли мирні жителі тікають із зони конфлікту, це свідчить про те, що ворогуючі сторони байдужі до їх захисту або, що ще гірше, навмисно націлюються на них. Очікується, що будуть докладені всі зусилля для запобігання такому переміщенню. Де б не опинилися внутрішньо переміщені особи та якою б не була причина їх переміщення, у ситуації збройного конфлікту та інших ситуаціях насильства вони залишаються насамперед цивільними особами, отже мають право на будь-який захист, який надається цій категорії осіб за міжнародним гуманітарним правом.

Відповідно до міжнародного гуманітарного права, особи захищені від переміщення та під час переміщення як цивільні особи за умови, що вони не беруть безпосередньої участі у військових діях. Перш за все, міжнародне гуманітарне право відіграє важливу роль у запобіганні переміщенню. Воно забороняє переміщення осіб, за винятком випадків, коли це необхідно з нагальних військових міркувань або захисту

самих цивільних осіб. Систематична політика переміщення цивільного населення без такого обґрунтування є злочином проти людства. Існує багато інших норм міжнародного гуманітарного права, зокрема тих, що регулюють ведення збройних конфліктів, які є вирішальними для захисту цивільного населення та порушення яких часто призводять до переміщення. Як і інші норми міжнародного гуманітарного права, що можуть запобігти переміщенню, ця заборона також захищає цивільних осіб від ризику вторинного переміщення. Крім того, внутрішньо переміщені особи мають право на добровільне безпечне повернення до своїх домів або місць постійного проживання, щойно причини їх переміщення перестануть існувати (IV Женевська конвенція, ст. 49 і норма 132 звичаєвого міжнародного гуманітарного права) [4].

Важливо зазначити, що не існує юридично обов'язкового визначення «внутрішньо переміщена особа». Міжнародний комітет Червоного Хреста також не має власного чи загальновизнаного визначення цього поняття. Подібним чином не існує визначення щодо закінчення переміщення та немає загальновизнаних критеріїв визначення моменту, коли особа перестає бути внутрішньо переміщеною особою [15]. Поки вони є переміщеними особами, вони мають право на такий самий захист від наслідків військових дій і таку ж допомогу, як і решта цивільного населення. Повернення чітко розглядається міжнародним гуманітарним правом лише в контексті евакуації. У таких випадках переміщених осіб необхідно повернути додому, щойно військові дії в цьому районі припиняться.

Також слід зазначити, що захист внутрішньо переміщених осіб часто відрізняється від захисту біженців. Доступ може бути проблематичним через внутрішні конфлікти, тому його необхідно захищати. Можливо, необхідно створити безпечні гавані. Може знадобитися евакуація. Сильна адвокація може бути важливою. Не так багато міжнародних організацій мають такий досвід чи експертизу. Лише МКЧХ робить це, хоча УВКБ ООН та інші організації почали приділяти більше уваги забезпеченню захисту внутрішньо переміщеного населення через збільшення присутності на місцях, звітування про проблеми захисту та спільну адвокацію. Звичайно, у деяких ситуаціях єдиний спосіб забезпечити захист – військові та поліцейські дії. У той час як ситуації з біженцями нечасто потребують такого втручання, ситуації з ВПО потребують частіше. Регіональні домовленості мають вирішальне значен-

ня у цьому питанні, особливо тому, що міжнародне втручання часто не передбачається або є проблематичним, коли воно відбувається.

3. Роль спеціального доповідача у захисті внутрішньо переміщених осіб

Як ми вже зазначали, жодна міжнародна установа не має ані мандату, ані необхідних засобів, щоб ефективно захищати і надавати конкретну допомогу людям, які перебувають в межах власних кордонів, тоді як багато з них, так само, як і біженці, гостро потребують допомоги та захисту. На жаль, не існує компетентної організації (ООН) для внутрішньо переміщених осіб. Мандат УВКБ ООН також не передбачає особливої відповідальності для внутрішньо переміщених осіб, ці завдання поділяються низкою різних установ ООН.

Проте в останні роки міжнародне співтовариство почало жваву дискусію щодо внутрішнього переміщення. Організація Об'єднаних Націй та інші організації узгодили більш скоординовані та компетентні дії щодо захисту ВПО. Відповідно до кластерного підходу, УВКБ ООН посідає провідну позицію в розміщенні та правовому захисті, а також у координації та управлінні таборами [11].

Від самого початку інституційні обов'язки щодо внутрішньо переміщених осіб були розподілені. У разі гострих криз вони розподілялися спеціальними особами гуманітарних організацій, які були на місці. Недоліки цієї системи були відомі з самого початку. Ще в 1988 році Генеральна Асамблея ООН закликала до ефективнішої координації гуманітарної допомоги внутрішньо переміщеним особам. З 1990 року за це відповідають постійні координатори ООН. Проте в основному ситуація мало змінилася.

Як ми вже згадували, в 1998 році було засновано Центр моніторингу внутрішнього переміщення за фінансування Норвезької ради у справах біженців. Робота цієї організації покращила дані про внутрішнє переміщення та проклала шлях до фундаментальної інвентаризації ситуації щодо внутрішньо переміщених осіб у всьому світі. У двох важливих публікаціях ООН, у 2004 та 2005 роках, було зроблено однотайний висновок, що чинна система не може гарантувати захист внутрішньо переміщених осіб. Висновки цих звітів стали важливою рушійною силою процесу гуманітарної реформи ООН, завершеної

у 2005 році, а також реструктуризації цієї міжнародної організації. Відтоді Верховний комісар ООН у справах біженців (УВКБ ООН) як голова Глобального кластеру захисту несе основну відповідальність за захист осіб, внутрішньо переміщених у результаті конфлікту, і бере участь в координації та управлінні таборами. Крім того, УКГП та УВКБ ООН створили організаційні підрозділи, присвячені внутрішньому переміщенню, а Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ) уперше в своїй діяльності розробив офіційну позицію щодо внутрішньо переміщених осіб. У рамках Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй завдання внутрішнього переміщення було покладено на Бюро із запобігання кризовим ситуаціям та відновлення. Крім того, у 2009 році було створено Об'єднану службу профілювання – як постачальник послуг, вона пропонує збирати соціально-демографічні дані про окремі групи, які постраждали від втечі та видворення, що полегшує надання їм адресної підтримки. Завдяки заснуванню Глобальної програми з вимушеного переміщення, у тому ж році питання втечі та вимушеного переміщення були закріплені на порядку денному Світового банку, хоча і без чіткої уваги до внутрішнього переміщення.

Поряд з цими інституційними досягненнями спостерігалися невдачі в інших сферах або нетривалі успіхи. У 2010 році посаду спеціального представника ООН з прав внутрішньо переміщених осіб замінили на посаду спеціального доповідача ООН з цієї ж теми. Навіть якщо зміна повноважень представлялася зовнішньому світу як суто технічно вмотивована реформа, насправді це означало пониження посади – більш не передбачалося офіційної посади в ООН, лише безкоштовна діяльність приватної особи. І без того погано обладнана позиція отримувала лише мінімальні фінансові ресурси. Це ускладнювало одне з основних завдань – офіційні візити до країн, і робило посадових осіб залежними від додаткової підтримки з боку окремих країн-донорів. Водночас низка гуманітарних організацій, насамперед УКГП, УВКБ ООН та МКЧХ, скоротили чи повністю розпустили свої організаційні підрозділи на початку 2010-х років, посилаючись на успішну «актуалізацію» проблеми. Зокрема, їхні донори порадили суб'єктам ООН подумати про їхні основні мандати з огляду на збільшення кількості серйозних криз, і як наслідок – дефіцит фінансування, зокрема УВКБ ООН щодо захисту транскордонних біженців.

Генеральна Асамблея ООН уже неодноразово розширювала мандат Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців (УВКБ) на нові ситуації (зокрема в резолюції № 53/125 (1998)), щоб дати йому можливість допомагати переміщеним особам. УВКБ ООН, отримавши згоду відповідного уряду, може організувати для таких осіб програми матеріальної допомоги. Водночас, у його розпорядженні немає жодних постійних юридичних інструментів захисту осіб у такій ситуації. Його роль як захисника повністю залежить від існування особливої угоди *ad hoc*, яка має бути за таких обставин підписана з відповідним урядом, а також від змісту цього договору. У такій ситуації різні учасники гуманітарної діяльності повинні завжди ретельно перевіряти, чи існує така угода та які формулювання вона містить. Дії УВКБ на користь таких осіб та будь-які форми їх захисту також значною мірою залежать від доброї волі держав. У 2001 році УВКБ здійснила операційну реорганізацію своїх місій щодо біженців та обмежила проведення своїх операцій переміщенням особам у ситуаціях, де дотримано таких умов: запит, поданий Генеральним секретарем ООН за допомогою УКГП, надання у розпорядження додаткових коштів, а також згода держави, охопленої конфліктом, з метою забезпечення відповідних умов безпеки. Вони не мають обов'язкового характеру, однак Постійний Комітет Міжуправління та Управління з координації гуманітарних питань ООН часто рекомендують використання цих принципів у діалозі з урядами, а також при наданні допомоги переміщеним особам.

Рада з прав людини призначила першого Спеціального доповідача з прав людини внутрішньо переміщених осіб (ВПО) у вересні 2010 року з тими ж функціями, що й у колишнього представника Генерального секретаря з прав людини ВПО. Його повноваження востаннє було продовжено у 2022 році Резолюцією A/HRC/RES/50/6. Згідно з цією постановою, на Спеціального доповідача покладається обов'язок: вирішення складної проблеми внутрішнього переміщення, зокрема шляхом включення прав людини внутрішньо переміщених осіб у всі відповідні частини системи ООН; робота над посиленням міжнародної реакції на складну проблему внутрішнього переміщення через такі причини, як збройний конфлікт, загальне насильство, порушення прав людини та катастрофи; участь у скоординованій міжнародній пропаганді та діях для покращення захисту і дотримання прав людини внутрішньо переміщених осіб, продовжуючи та зміцнюючи інклюзивний діалог з уря-

дами, міжурядовими, регіональними і неурядовими організаціями та іншими відповідними суб'єктами.

Спеціального доповідача також просять прикладати зусилля для подальшого поширення, просування та застосування Керівних принципів щодо внутрішнього переміщення. Рада з прав людини та попередній склад Комісії з прав людини, а також Генеральна Асамблея, регулярно ухвалювали резолюції щодо мандату та внутрішньо переміщених осіб [17].

Виконуючи свій обов'язок, Спеціальний доповідач бере участь у ряді таких заходів:

1. Сприяння повазі до прав людини стосовно внутрішньо переміщених осіб.

Захист. Спеціальний доповідач проводить діалоги з урядами, міжнародними організаціями, неурядовими організаціями та іншими недержавними суб'єктами, якщо це доцільно, з метою підвищення обізнаності та посилення захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб та розгляду порушень прав людини ВПО, у тому числі через особисті дії та письмові контакти, а також, якщо це доречно, через публічні заяви.

Поширення Керівних принципів внутрішнього переміщення. Спеціальний доповідач сприяє підвищенню обізнаності та діалогу щодо Керівних принципів стосовно внутрішньо переміщених осіб, у тому числі шляхом підтримки їх перекладу та широкого поширення, проведення семінарів для урядів, міжнародних організацій, регіональних органів та неурядових організацій.

2. Діалог з урядами, неурядовими організаціями та іншими учасниками міжнародного права.

Здійснення місій по країні. Щороку Спеціальний доповідач відвідує країни для вивчення питань дотримання прав людини та захисту внутрішньо переміщених осіб, а також для розроблення рекомендацій щодо вирішення поточних проблем; зустрічається з відповідними органами влади, громадянським суспільством, міжнародними акторами та самими внутрішньо переміщеними особами.

Ведення діалогу з представниками Уряду. Спеціальний доповідач веде діалог з представниками уряду під час візитів до країн, а також з дипломатичними представниками в Нью-Йорку, Женеві, на регіональних та інших форумах.

Зкликання національних семінарів. Спеціальний доповідач скликає або підтримує національні семінари в постраждалих країнах, щоб зібрати разом представників уряду, громадянського суспільства, міжнародних і регіональних організацій для розроблення більш ефективної національної відповіді. Спеціальний доповідач також скликає зустрічі в інших місцях, щоб привернути увагу до конкретних ситуацій і питань внутрішнього переміщення.

Підтримка національних правозахисних установ. Спеціальний доповідач заохочує національні інституції з прав людини долучатися до проблем внутрішнього переміщення шляхом надання технічної та іншої допомоги.

Залучення недержавних акторів. Спеціальний доповідач також прагне залучити недержавні суб'єкти (збройні групи) до діалогу про права людини та сприяти дотриманню ними Керівних принципів щодо внутрішнього переміщення.

Партнерство з громадянським суспільством. Спеціальний доповідач працює з партнерами з громадянського суспільства в усьому світі, щоб підтримати їхні зусилля щодо просування та захисту прав внутрішньо переміщених осіб. Спільні проекти включають: розроблення досліджень, звітів, посібників та інших матеріалів про права внутрішньо переміщених осіб; курси, лекції чи семінари, які підвищують обізнаність і покращують реагування на внутрішнє переміщення; підтримку моніторингу прав людини ВПО та інформаційних кампаній щодо прав внутрішньо переміщених осіб.

Надання права голосу внутрішньо переміщеним особам. Спеціальний доповідач прагне висловити свою думку та забезпечити участь внутрішньо переміщених осіб у діяльності мандата, у тому числі під час візитів до країн.

3. Посилення міжнародної реакції на внутрішнє переміщення.

Порушення проблем прав людини та захисту на міжнародному рівні. З метою забезпечення ефективності міжнародної реакції на внутрішнє переміщення, Спеціальний доповідач звертає увагу на ситуації, коли наявні механізми захисту потребують посилення, зокрема через звіти про місії, участь у Міжвідомчому постійному комітеті та на інших міжагентських форумах. Спеціальний доповідач тісно співпрацює з Координатором надзвичайної допомоги ООН та Управлінням з координації гуманітарних питань, Верховним комісаром ООН у справах біженців та

іншими відповідними агентствами й організаціями, щоб знайти рішення для усунення прогалин у міжнародній реакції на права та потреби внутрішньо переміщених осіб.

Інтеграція питань внутрішньо переміщених осіб у роботу регіональних організацій. Спеціальний доповідач прагне інтегрувати реагування на регіональні проблеми ВПО в роботу регіональних організацій. У партнерстві з цими організаціями Спеціальний доповідач підтримує проведення регіональних семінарів і розроблення політики та програм на користь внутрішньо переміщених осіб.

4. Інтеграція прав людини внутрішньо переміщених осіб у систему ООН.

Посилення співпраці з УВКПЛ, договірними органами та іншими спеціальними процедурами. Спеціальний доповідач тісно співпрацює з Управлінням Верховного комісара з прав людини, з країновими та тематичними процедурами Ради з прав людини, щоб підвищити видимість проблем внутрішньо переміщених осіб у рамках своїх повноважень, заохочує систематичну увагу до цих питань.

Інтеграція уваги до прав людини внутрішньо переміщених осіб у роботу агентств, департаментів і програм ООН. Спеціальний доповідач передає свій досвід у сфері прав людини внутрішньо переміщених осіб іншим відповідним агентствам, департаментам і офісам ООН, щоб допомогти їм розробити програми та політику відповідно до міжнародних норм і потреб ВПО. Спеціальний доповідач виходить за рамки гуманітарних організацій, а також звертається до політичних, миротворчих, розвинутих і фінансових учасників.

Міжвідомчий захист. Спеціальний доповідач залучає міжвідомчі форуми, включно з Міжвідомчим постійним комітетом, до якого Спеціальний доповідач є постійним запрошеним, щодо конкретних країн і тематичних питань і проблем, пов'язаних з правами внутрішньо переміщених осіб. Спеціальний доповідач також надає підтримку, якщо це необхідно, у розробленні загальносистемної політики та процедур [21].

Нинішні зусилля на рівні ООН щодо зміцнення міжнародного співробітництва у сферах біженців і міграції в рамках двох глобальних пактів ігнорують феномен внутрішнього переміщення. Це є симптомом тривалої напруженості між національним суверенітетом і міжнародною відповідальністю захищати та, як результат, фрагментувати обов'язки на міжнародному рівні. Дійсно, все більше і більше гумані-

тарних організацій, правозахисників і організацій, орієнтованих на розвиток, вживають заходів проти внутрішнього переміщення. Проте не вистачає гнучкого та багаторічного фінансування, і немає центрального гравця, який би тягнув за ниточки та залучався до системи ООН як потужний політичний захисник ВПО. У січні 2020 року було створено Групу високого рівня ООН з внутрішнього переміщення, яка протягом року розробляє нові рішення. Це позитивний знак. Але щоб досягти довгострокових змін, цю ініціативу слід перетворити на постійний процес під керівництвом держави та під егідою групи безпосередньо постраждалих держав.

Для міжнародної спільноти внутрішнє переміщення є проблемою, вплив якої на політику безпеки та розвитку недооцінюється. Потрібно приділити цьому питанню більший пріоритет як на міжнародному рівні, так і в двосторонніх обмінах із зацікавленими країнами. На міжнародному рівні це було б кроком у правильному напрямку, якби Спеціальному доповідачу з питань прав людини внутрішньо переміщених осіб надали кращі фінансові ресурси. Однак набагато більшу вагу мало б призначення спеціального представника з питань внутрішнього переміщення, який би підпорядковувався безпосередньо Генеральному секретарю ООН. У двосторонньому плані мають проводитися кампанії за систематичне врахування внутрішньо переміщених осіб у національних планах розвитку; також потрібно інвестувати в покращення збору та аналіз даних, приділяючи особливу увагу довгостроковим рішенням.

Запровадження Україною активних заходів щодо внутрішньо переміщених осіб почалося у 2014 році, коли Росія анексувала Крим і посилила збройну агресію на Донбасі. Відтоді уряд України на цьому тлі впровадив Керівні принципи ООН на внутрішньому рівні. Отже, на нашу думку, слід звернути увагу на відповідність і співвідношення Керівних принципів щодо внутрішньо переміщених осіб та Конституції України. Відповідно до принципу 6 Керівних принципів ООН, ст. 30 Конституції України закріплює, що «кожному гарантується недоторканність його житла». Але першим українським законом, який безпосередньо стосується внутрішнього переміщення, спричиненого російською агресією, є Закон «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», або Закон № 1706-VII від 2014 року. Стаття 1 цього закону визначає внутрішньо переміщену особу: «...громадянин України, який постійно проживає на території України, вимушено або

добровільно залишив місце проживання внаслідок або з метою уникнення негативного впливу збройного конфлікту, тимчасової окупації, ситуацій загального насильства, масових порушень прав людини та катастрофи природного чи антропогенного походження» [2]. Це визначення суперечить Керівним принципам ООН у двох суттєвих аспектах: воно звужує визначення Керівних принципів ООН, встановлюючи вимоги щодо громадянства та законного проживання для внутрішньо переміщених осіб; обмежує причини переміщення чітко зазначеними, а також не вказує, що внутрішнє переміщення стосується примусового переміщення в межах національних кордонів. Проте шляхом поправки у 2016 році до визначення, окрім громадян України додали іноземців, які постійно проживають в Україні, а також осіб без громадянства.

Конституція України підтверджує зобов'язання України поважати свої зобов'язання за міжнародним правом. Стаття 9 Закону України проголошує: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [6]. Положення Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року, які втілюють заборону довільного внутрішнього переміщення, є частиною внутрішнього правового порядку України, оскільки Україна ратифікувала Міжнародний пакт про громадянські та політичні права у 1973 році.

Висновки

Отже, певні особи змушені залишати свої домівки з різних причин: від війни та насильства до стихійних лих і зміни клімату. Однак це не завжди передбачає перетин міжнародно визнаного кордону. Навіть якщо ці особи не залишають власну країну, залишаючи свої домівки, вони дуже потребують захисту. Внутрішнє переміщення впливає на мільйони людей як прямо, так і опосередковано. До недавнього часу цьому питанню приділялася обмежена увага міжнародної спільноти та настільки ж обмежена увага держав. Створення посади представника Генерального секретаря з питань внутрішньо переміщених осіб призвело до підвищення міжнародної обізнаності про явище внутрішнього переміщення та зростаючого консенсусу стосовно того, що національні органи влади зобов'язані поважати та захищати права внутрішньо переміщених осіб.

Мільйони внутрішньо переміщених осіб зараз живуть безправними, як громадяни другого сорту, у власній країні походження. Щоб покращити їхню ситуацію, є необхідним обов'язковий статус захисту, який можна було б порівняти зі статусом Женевської конвенції про біженців. Тому що без юридичної угоди немає ні гарантій захисту, ні прав, ні допомоги. Політики та міжнародні інституції занадто часто закривають на це очі.

Останніми роками зросла занепокоєність міжнародної спільноти щодо становища внутрішньо переміщених осіб, оскільки все більше людей, вигнаних зі своїх місць через внутрішні конфлікти та насильство, зазнають подальших порушень власних прав. На жаль, поки що не існує жодного міжнародного агентства чи міжнародного договору, які би зосереджувалися на внутрішньому переміщенні. Як результат, міжнародна реакція на внутрішнє переміщення була вибірковою, нерівномірною та здебільшого неадекватною. Велика кількість внутрішньо переміщених осіб не отримує гуманітарної допомоги чи будь-якого захисту. Суверенітет і принципи територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи держав становлять значні виклики для захисту внутрішньо переміщених осіб та надання їм гуманітарної допомоги. Міжнародне співтовариство зараз шукає шляхи забезпечення більш стійкого та комплексного захисту і допомоги цій надзвичайно вразливій групі людей.

Незалежно від причин і етапів переміщення, однією з постійних характеристик практики ухвалення рішень у всьому світі є майже відсутність участі ВПО у ключових рішеннях і політиці, що впливають на них. Доля внутрішньо переміщених осіб руйнівню визначається політичними рішеннями на високому рівні. Наразі масштаби та частота випадків вимушеного переміщення значно перевищили найгірші прогнози, і ця тенденція, ймовірно, збережеться. Проте реакція національних урядів була в основному реактивною та характеризувалася неспроможністю сформулювати комплексний підхід, який зосереджувався б на запобіганні внутрішньому переміщенню, зокрема шляхом уникнення умов, які можуть призвести до переміщення; і вже коли переміщення ставало неминучим, пом'якшували його вплив на постраждале населення та розпочинали пошук довгострокових рішень після того, як причина переміщення вгасла.

Презентація Керівних принципів щодо внутрішньо переміщених осіб у Комісії з прав людини в 1998 році стала каталізатором для дер-

жав у розробленні законів і політики щодо внутрішнього переміщення. Законодавчі та політичні рамки, які існують наразі, відображають різноманітність підходів, починаючи від повного прийняття Керівних принципів без деталей щодо впровадження, до детальної адаптації Керівних принципів для вирішення конкретних національних обставин. Деякі підходи ефективніші, ніж інші, щодо захисту внутрішньо переміщених осіб.

Закони та політика також розкривають проблеми, пов'язані з перетворенням міжнародних стандартів щодо ВПО на конкретні правові чи політичні положення на національному рівні. Проблеми виникли щодо визначення, оскільки існували прогалини, коли справа дійшла до встановлення процедурних та інституційних механізмів для імплементації основних положень законів і політики. Більшої уваги потребує також участь внутрішньо переміщених осіб в ухваленні рішень.

Незважаючи на те, що ВПО живуть у ситуаціях, подібних до біженців, національні уряди не дотримуються Керівних принципів поводження з внутрішньо переміщеними особами, визнаних ООН. Динаміка, яка спричинила внутрішнє переміщення, є складною групою, і її неможливо вирішити за допомогою універсального підходу. Однак постійна зосередженість на деяких мінімально необхідних речах є обов'язковою. Найголовнішою серед них є нагальна потреба розглядати ВПО як носіїв прав, а також розуміти й оприлюднювати, що їхні права не зникають в процесі переміщення, і що ці права включають право на отримання захисту та гуманітарної допомоги від влади. Переміщення створює особливу вразливість постраждалих, що потребує спеціальних заходів для допомоги та захисту, які відповідають цим слабкостям. Наслідки вимушеного переміщення часто найбільш серйозні для найбільш уразливих верств населення. Дві найбільш занедбаних і найважливіших сфери – це необхідність гарантувати, щоб жінки не стикалися з прогалинами в допомозі та захисті через їхню стать, а також щоб внутрішньо переміщені особи консультували та брали участь у розгляді їхніх проблем, у всіх аспектах прийняття рішень, які впливають на їх життя, і щоб вони мали адекватну та своєчасну інформацію для ухвалення обґрунтованих і добровільних рішень. Фактори додаткової вразливості часто створюють додаткові перешкоди для задоволення основних потреб у допомозі та захисті, ще більше загострюючи слабкі сторони та відчуття безправ'я. Забезпечення виконання інструментів з прав людини, що стосуються жінок і дітей,

може сприяти заходам щодо їх захисту, розширення можливостей і прав у ситуаціях переміщення. Включення Керівних принципів щодо внутрішнього переміщення у національне законодавство також розширить можливості переміщених осіб посилатися на свої права.

Ініціатива представника Генерального секретаря щодо видання посібника для законодавців має допомогти національній владі у розробленні законів і політики щодо внутрішнього переміщення. Найважливіше – це дасть чіткі вказівки, як перевести Керівні принципи в конкретні правові та політичні директиви. Проте є одна складова, життєво важлива для розроблення та впровадження інструменту щодо внутрішнього переміщення, яку не можуть забезпечити ані посібник, ані Керівні принципи: політична воля, необхідна для забезпечення ефективної правової чи політичної основи та її впровадження.

Підсумовуючи, ми повинні глибше поглянути на гуманітарну кризу та кризу прав людини. Вони викликають переміщення через кордони, але також і всередині країни. Звичайно, ані військові дії, ані гуманітарна допомога не повинні бути нічим іншим, як тимчасовими. Щоби бути ефективними, обидва шляхи мають супроводжуватися заходами щодо усунення глибинних причин конфлікту та переміщення. Політичне врегулювання потрібно для вирішення суперечок, посередництва між групами та подолання несправедливості, що є основою багатьох конфліктів. Зрештою, внутрішнє переміщення є лише симптомом набагато глибшої проблеми суспільства. Необхідно, щоб регіональні та міжнародні організації чинили тиск на ворогуючі сторони, наполягали на посередництві у суперечках, обмежували постачання зброї та були готові запропонувати допомогу на розвиток, інвестиції та полегшення боргів тим, хто працюватиме, щоб взяти конфлікти під контроль. Міжнародні фінансові інституції та інституції з розвитку також повинні залучатися якомога раніше, щоб допомогти стабілізувати ситуацію, запобігти переміщенню, сприяти поверненню та реінтеграції.

Список використаних джерел

1. Загальна декларація прав людини 1948 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
2. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20 жовтня 2014 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>.

3. Конвенція про статус біженців 1951 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text.
4. Конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
5. Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни 1998 року. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/IDPersons/GPUkrainian.pdf>.
6. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
7. Марценко Н., Грушко М. Гуманітарний доступ під час збройних конфліктів. *Університетські наукові записки*. 2021. № 6 (84). С. 102-110.
8. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
9. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
10. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
11. Управління Верховного комісара ООН. URL: <https://www.dw.com/uk/увкб-оон/t-19342784>.
12. Internally displaced persons and international humanitarian law. *International Committee of the Red Cross*. 2018. URL: <https://www.icrc.org/en/document/internally-displaced-persons-and-international-humanitarian-law>.
13. Internally displaced people (IDPs) and International Humanitarian law: The viability of establishment of safety zones. *Asian-African Legal Consultative Organization*. 2019. 17 p.
14. Internally Displaced Persons and International Humanitarian Law. ICRC Advisory Service on International Humanitarian Law. 2017. P. 2.
15. ICRC Position on Internally Displaced Persons. ICRC. 2006. URL: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/2006_idps_en_icrcexternalposition.pdf.
16. Handbook for the Protection of Internally Displaced Persons. URL: <https://www.unhcr.org/47949f342.pdf>.
17. Human Rights Council. Resolution adopted by the Human Rights Council on 7 July 2022. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G22/408/83/PDF/G2240883.pdf?OpenElement>
18. Nafees Ahmad. Internally Displaced Persons and International Refugee Law: Protection Gaps, Challenges and Implementation in Practice. *The King's Student Law Review*. Vol. 8. № 2. 2017. P. 94-117.

19. The Practical Guide to Humanitarian Law. Medecins Sans Frontieres. URL: <https://guide-humanitarian-law.org/content/article/3/internally-displaced-persons>.
20. Roberta Cohen. New Challenges for Refugee Policy: Internally Displaced Persons, 1999.
21. United Nations. About the mandate. Special Rapporteur on the human rights of internally displaced persons. URL: <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-internally-displaced-persons/about-mandate>.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, вимушені переселенці, збройні конфлікти, захист прав людини, міжнародно-правовий аспект, міжнародні стандарти, міжнародне гуманітарне право.

Key words: internally displaced persons, forced migrants, armed conflicts, protection of human rights, international legal aspect, international standards, international humanitarian law.

П. Войтович,
доктор філософії в галузі права,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»,
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7636-923X>

ПРАВА ЛЮДИНИ, РОЗВИТОК ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО: МІЖ МИНУЛИМ ТА МАЙБУТНІМ

Вступ

Трансформаційним та значущим для великого кола відносин, що підпадають під регулювання міжнародного права, став 2022 рік. Події в Україні з 24 лютого 2022 р. стали справжнім випробуванням не лише принципу *pacta sunt servanda*, але й інших принципів, ефективності дії положень багатьох конвенцій, що є основою не лише міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини [10, С. 294], а усього міжнародного права та міжнародного правопорядку. У зв'язку з цим цілком логічним та виправданим знов є такі питання: що сьогодні являє собою міжнародне право? чи спрямоване воно на розвиток? що є розвитком? чи турбується міжнародне право про людину, про її потреби і людську суть? чи є політика держав-творців міжнародного права цивілізованою? Ці та багато інших питань знову повертають до питання самої сутності міжнародного права, його ролі у регулюванні та захисті прав людини, які є складним та багатовимірним явищем.

Права людини як наукова юридична категорія становлять об'єкт дослідження науковців різних напрямків. Права і свободи людини, їх гарантування та захист є мірою розвитку суспільства та нації в цілому, вони є відображенням ідей свободи, справедливості та рівності, а міжнародне право, в свою чергу, є найбільше правом у філософському розумінні права як справедливості. Справедливість і право – це ті категорії, які неможливо розірвати. В ідеалі право має бути завжди справедливим, хоча існуюче право часто дає приклади несправедливості. Справедливість є основою формування суспільних відносин. Лише вона дозволяє державі сформувати соціальну базу для реалізації своїх функцій. Законірно, що сучасне міжнародне право функціонує, зокрема, на основі принципів, пов'язаних з забезпеченням поваги до прав людини, із забез-

печенням справедливості (принаймні із спробою забезпечення). Право є найбільш ефективним завдяки справедливості, яка, в свою чергу, виступає адекватною підставою для реалізації права належним чином.

Отже, питання сутності міжнародного права, його співвідношення з політикою та його взаємовідносинам з правами людини, якому приділялась і приділяється значна увага, не полишає і не може полишити своєї актуальності. Останнім часом чимало вчених говорить про трансформацію міжнародного права в міжнародне право розвитку, причини чого пояснюються по-різному, по-різному визначається й право розвитку. Дослідженням цих питань, що не тільки не втрачають, а набувають усе більшої актуальності, займалось і займається багато вітчизняних та зарубіжних вчених.

До наукових проблем з означеної проблематики у своїх працях зверталися М. В. Буроменський, С. В. Головатий, В. Н. Денисов, В. І. Євінтов, О. В. Задорожний, Ю. А. Іванов, П. М. Рабінович. Теоретичну базу дослідження складають положення та висновки цих вчених, а також праці інших вітчизняних та зарубіжних вчених-правників, зокрема, І. Л. Бачило, Ю. М. Батуріна, Е. Бредлі, В. Г. Буткевича, О. В. Буткевич, А. В. Грищенко, Г. М. Даниленко, М. Дженис, Н. І. Карпачової, Т. Р. Короткого, Т. А. Костецької, Н. М. Крестовської, Ю. М. Оборотова, А. В. Пазюк, В. М. Репецького, Ю. М. Тодики, Д. Фішер, М. Ю. Черкеса та ін. Міжнародне право розвитку досліджувалось у працях таких вчених, як Ж. Тускоз, М. Флорі, А. Пелле, Вираллі, Н. Якубовська та ін. Втім міжнародне право, міжнародне право розвитку, право співробітництва з позиції вибору держави, що здійснюється певними органами держави чи політичними діями, не розглядалось, як не розглядались і питання співвідношення прав людини та міжнародного права розвитку, питання регулювання прав людини, що набувають нового значення, коли стають щоденною реальністю кожної людини в світі, з позиції розвитку, з позиції політики цивілізованого вибору держави у період глобальних трансформацій, коли розвиток, поряд з миром та безпекою, є тими опорами, на яких має триматися міжнародна система.

1. Трансформація міжнародного права

Зміни, що відбуваються у світі, звісно, впливають на міжнародне право, його зміст і застосування. Очевидно, що сьогодні відбувається тран-

сформація міжнародного права. Така трансформація передбачає вироблення і розвиток нових норм, що відповідають динаміці міжнародних відносин, відображають реальність світових справ, яка потерпає істотних змін. Зокрема, трансформація передбачає зростання уваги до прав людини, все ті ж зобов'язання забезпечувати міжнародний мир і безпеку, посилення глобального співробітництва у різних сферах, у тому числі у сфері торгівлі, кібербезпеки, захисту навколишнього середовища.

Почнемо з того, що міжнародне право являє собою самостійну систему права, яка складається з юридично обов'язкових принципів і норм, які регулюють відносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права з метою забезпечення мирного співіснування та міжнародної співпраці. Втім чи було так завжди? Чи це насправді так? Чи обирають держави міжнародну співпрацю і мирне співіснування? Чи обирають держави розвиток? Хто здійснює цей вибір? Чи насправді міжнародне право має за мету розвиток людства? Чи є міжнародне право ефективним? Ці питання безумовно потребують дослідження і пояснення.

Становлення міжнародного права, як і права загалом, відбувалось з найдавніших часів. Вже на етапі родоплемінних відносин стали формуватися норми, які відіграли дуже важливу роль у розвитку міжнародного права. Саме такі положення, як рівність сторін у спорі, обов'язок дотримуватися слова, навіть даного ворогу, мають найдавніше походження. Навіть тоді виконання багатьох правил спиралось на досить жорсткий соціальний примус. Марно було б порівнювати схожість між стародавнім і сучасним правом та знаходити переваги сучасного права у наявності державного примусу. В цих питаннях також слід визнати (на думку М. Ю. Черкеса) безсумнівне значення праправа [32, С. 21].

Звісно, як зауважує М. В. Буроменський, спочатку жодного розподілу права на міжнародне та внутрішнє не було (що знов і знов свідчить про наявність загального соціокультурного коріння). Праправо містило ті первинні правові змісти, що згодом збереглися як у національному праві, так і в міжнародному, та отримали назву загальних принципів права [3, С. 20]. У середньовічному міжнародному праві з'являється якісно новий принцип взаємодії його суб'єктів: на основі співіснування держав і народів та створення «горизонтальних» відносин між ними. В цей період посилюється роль міжнародного договору не тільки як джерела права, але і як основи зміцнення середньовічного правопорядку.

Вважаємо, що міжнародне право – це природний продукт історичного розвитку. Історія міжнародного права – невід’ємна частина історії суспільства. Основною характерною рисою класичного міжнародного права є війна як цілком законний спосіб вирішення міжнародних розбіжностей, хоча це і небажаний спосіб. Істотною його характеристикою є також визнання міжнародного договору як основного джерела міжнародного права.

Історія свідчить, що розвиток міжнародного права лиш в планетарному масштабі виявився поступальним. На окремих етапах регрес часто був очевидним [27, С. 6], але під впливом різних обставин міжнародне право сформувалось в сучасну систему норм і принципів.

До характеристик такої системи (сучасної) міжнародного права можна віднести, по-перше, те, що міжнародна правосуб’єктність централізується навколо суверенних держав, правителі яких остаточно перестали вважатися суб’єктами міжнародного права, і, по-друге, початок формування універсальної міжнародної спільноти.

При цьому, наприклад, сучасні західні юристи-міжнародники схильні не стільки давати визначення сучасного міжнародного права, скільки вести мову про зміну структури міжнародного права, під якою розуміється утвердження так званих ліберальних концепцій державного суверенітету (співвідношення абсолютного і функціонального суверенітету), принципів міжнародного контролю над озброєнням, правосуб’єктності індивіда в міжнародному праві, охорони навколишнього середовища, притягнення до міжнародно-правової відповідальності за військові злочини, визнання гуманітарних і демократичних цінностей, а також прав меншин.

Об’єктом регулювання міжнародного права виступають міжнародні відносини, тобто відносини між державами як суб’єктами міжнародного права [31, С. 118]. У ці відносини держави вступають через об’єктивну взаємозалежність.

Міжнародне право являє собою сукупність правових норм та інститутів, які регулюють відносини в міжнародному співтоваристві з метою встановлення в ньому миру та справедливості, а також з метою сприяння його розвитку [30, С. 9]. У зв’язку з цим сьогодні деякі вчені (чимало вчених) говорять про трансформацію міжнародного права у міжнародне право розвитку. Як слушно зауважує Вираллі, міжнародне право розвитку відображає трансформацію, яку зазнає міжнародне

право в цілому, підкреслюючи, що відбувається перехід від права мирного співіснування (класичного міжнародного права) до міжнародного права співробітництва [38]. З огляду на це вважаємо справедливим ототожнювати міжнародне право розвитку з міжнародним правом, як це роблять Моріс Флорі та Аллен Пелле. Згідно з їхньою позицією, міжнародне право розвитку надає міжнародному праву певної цілеспрямованості. При цьому метою є боротьба з економічною відсталістю та досягнення справжньої незалежності слаборозвинутими країнами [34, С. 31], а також перетворення чинного міжнародного права на активний інструмент скорочення нерівності в розвитку [36, С. 6]. Логічною уявляється думка, що право розвитку об'єднує всі норми, що спрямовані на міжнародне сприяння розвитку [29, С. 274–278]. Міжнародне право розвитку є свого роду новим виміром міжнародного права, воно є способом перегляду міжнародного права, що є особливо актуальним у період глобальних трансформацій.

Концепція міжнародного права розвитку не відрізняється категоричністю змісту, як і немає її загальноновизнаного визначення. Фактично мова йде про зведення у єдиному фокусі норм права, політики та моралі, тому можна сказати, що міжнародне право розвитку виходить за межі міжнародного права.

Сьогодні міжнародне право – це певне протистояння двох напрямків: скептиків та оптимістів. Скептичне ставлення до міжнародно-правових реалій засновується на очевидних фактах порушення основоположних принципів міжнародного права. Оптимісти вважають міжнародне право надзвичайно ефективним інструментом розвитку світової спільноти. Не віддаючи переваги тій чи іншій позиції, лиш зазначимо, що міжнародне право, хоча і є досить часто не тим ефективним механізмом регулювання міжнародних відносин, який би хотілося мати, але залишається єдиним регулятором міждержавних відносин, знаходиться в процесі трансформації, без нього у світі, певно, був би хаос. Принципи міжнародного права є чи не найбільшим досягненням людства, вони несуть у собі ідеали про рівність і свободу, про світ, де немає нічого ціннішого за життя людини, саме вони (ці принципи) зробили сучасне міжнародне право таким, яким воно є. На превеликий жаль, міжнародне право ігнорують і порушують, втім варто пам'ятати, що саме право та механізми його реалізації й дотримання – абсолютно різні речі. Хоча принципи міжнародного права і не завжди дотримуються його суб'єк-

тами та іншими акторами, вони залишаються базисом, адже створили ідеал, до якого варто прагнути, окреслили шлях, яким міжнародне право має розвиватись.

У цей період глобальних трансформацій перед людством знову стоять важливі проблеми, як то: збереження миру і стійкого розвитку, здорового навколишнього середовища, збереження культурного надбання людства, боротьба із голодом та бідністю, із злочинністю та тероризмом, протидія ядерній загрозі, агресії тощо. Всі ці проблеми у кінцевому результаті виходять на права людини, оскільки їх вирішення – необхідна умова нормального життя особистості, народу, нації, людства у цілому.

Отже, перегляд міжнародного права справді необхідний, цей новий вимір міжнародного права необхідний для всієї міжнародної спільноти, для усього людства, для життя, для свободи, для кожної людини.

2. Права людини як основа розвитку

Захист і гарантування реалізації прав людини є необхідною умовою сталого розвитку суспільства. Повага до прав людини є важливою в усіх сферах життя – політичній, економічній, соціальній, культурній. Права людини як основа розвитку – це надані кожній людині гідність і свобода, які потрібно поважати та захищати. Гідність особи означає, що кожна людина наділена правом на повагу до її самовизначення, недоторканості та свободи вибору, що сприяє створенню таких умов, в яких людина може розкрити свій потенціал та має змогу розвиватися.

Права людини як основа розвитку надають рівні можливості та доступ до необхідних ресурсів всім людям, вони (права людини) мають забезпечити владу закону та правосуддя у суспільстві. До того ж, важливим аспектом у питанні прав людини як основи розвитку є питання активної участі всіх груп населення у процесі прийняття рішень і розвитку суспільства.

Питання, пов'язані із правами, із свободами людство обговорювало і обговорює протягом багатьох століть. Це свободи людини, особистості і громадянина, свобода економічна, політична і соціальна, свободи за різного державного устрою і в різні часи.

Людина від природи наділена деякими невід'ємними свободами та правами і держава не повинна порушувати їх; дотримання прав людини є необхідною умовою гідного людського існування [6].

Права людини відносяться до наріжних засад демократичного суспільства і про їх значення та укріплення свідчить чимало міжнародних документів.

Початок зародження прав людини описується ще в давній міфології та в різних релігіях. Ще Шумер почав застосовувати санкції щодо несправедливого поводження з жінками та дітьми, а в Римі з'явилося поняття «громадянство». «Початківцями-розробниками» цього періоду прав людини вважаються такі вчені, як Аристотель, Сократ, Платон, які своїми філософськими поглядами зуміли сформуванати початок становлення прав людини.

Зрозуміло, що усвідомлення поняття свободи змінювалось в різні часи. Так, в античній філософії під волею розумілась, перш за все, можливість по черзі з іншими брати участь у здійсненні влади, можливість впливати на складання державної влади (Аристотель), також воля розглядалась у поєднанні з долею, яка обмежує свободу людини (Платон). За доби Середньовіччя свободу усвідомлювали як свободу від гріха і проклять церкви, але з'явилися певні розбіжності між вимогами релігійної всемогутності Бога та моральною свободою людини. Примітно, що за доби Середньовіччя з'явилося ціле покоління документів про права людини, зокрема, Велика хартія вольностей 1215р., Білль про права 1689 р. Звісно, найвидатнішим вченим тих часів в даній галузі став Фома Аквінський.

Вирішальну роль у становленні концепції прав людини зіграла епоха Просвітництва. Такі вчені, як Г. Гроцій, С. Пуфендорф, Дж. Локк, Ж-Ж. Руссо, стали основоположниками сучасної концепції прав людини, розробивши концепцію природних прав, концепцію повноважень правителів та прав громадян та багато іншого.

Концепція прав людини розвивалась й у подальшому. Процес історичного розвитку прав людини проходив в різних державах і регіонах та в різний час неоднаково під впливом певного світосприйняття, культури, моралі, філософських і релігійних поглядів, характерних для певної цивілізації. Кожний наступний ступінь історичного розвитку суспільства характеризувався розвитком ступеня свободи і можливості самореалізації особистості. Однак відношення до прав людини в межах однієї формації може бути різним. Так, і при рабовласницькому ладі були держави (Афіни, Рим) з досить високим ступенем розвитку духовної культури і демократії, якого не досягли багато як феодальних, так і

буржуазних держав. Тому становлення ідеї прав людини треба пов'язувати з такими явищами, як цивілізація та культура, а не з певною стадією соціально-економічного розвитку суспільства.

Саме у другій половині XX ст. відбулося відчутне посилення руху на підтримку закріплення прав людини на всесвітньому рівні. Як досить влучно зауважує О. О. Мережко, держава являє собою не репресивний апарат домінування правлячої еліти, а передусім, механізм захисту прав окремої людини і всього суспільства [18, С. 54–61].

Ідея прав людини стала знаковою ідеєю західної традиції права [21, С. 23–28]. Як справедливо відзначає В. І. Манукян, ідея прав людини в останні десятиріччя отримала широке розповсюдження. Це поняття настільки по-різному трактується різними школами, окремими вченими, політиками, юристами і неурядовими організаціями, як і право взагалі. Існує безліч визначень поняття «права людини», причому багато з них описувальні, інші ж занадто туманні і складні [17, С. 10–11].

Не новина, що права людини є складним й багатогранним явищем, тому що й сама людина являє собою продукт біологічної, соціальної і культурної еволюції, у ній співвідносяться духовний і тілесний, біологічний і соціальний початки.

Права людини – це вимоги окремих індивідів і груп до суспільства і держави, що засновані на нормах і принципах моралі і права, ці вимоги сформовані на основі належності індивідів до людського роду з метою самореалізації, досягнення вільного і всебічного розвитку особистості.

Важливим показником рівня цивілізованості суспільства і держави є ступінь забезпеченості прав і свобод людини. Права і свободи людини та громадянина є природними й невід'ємними, права і свободи надані людині з моменту народження, вони є найвищою цінністю та не мають вичерпного характеру, права і свободи людини являють собою фундаментальне надбання людства та є важливим елементом у процесі становлення й соціалізації кожного індивіда, тому що надають індивіду змогу реалізовувати свій потенціал та задовольняти власні потреби у різних сферах суспільного життя. Права людини – це універсальна цінність, яка дає змогу виміряти всі важливі явища та події, які відбуваються в суспільстві й державі.

Загальноновизнано, що право і свобода є гарантованими чинним законодавством видом і мірою можливої поведінки людини і громадянина в суспільстві та державі. Право і свобода ототожнюються більшістю ав-

торів, вони розглядають їх як рівнозначні явища. Інші ж автори розуміють під правом можливості людини, які забезпечені певним процесом регламентації порядку здійснення, а під свободою розуміють, як правило, ту сферу поведінки людини, в яку держава втручатися не повинна. При цьому свободи свідчать про можливість уникнути певних обмежень з боку держави, а права – про можливість отримання будь-яких соціальних благ. Якщо в своїй конституції держава закріпила право, це означає, що вона бере на себе відповідальність за забезпечення цього права. При наданні суб'єктам свободи держава має здійснювати контроль за тим, щоб цю свободу індивід не міг використати на шкоду іншим особам і самій державі.

Повторимось: свободи людини – це сфери діяльності індивіда, від вторгнення у які держава повинна утримуватись. Держава повинна лише окреслювати за допомогою права межі, в яких людина діє за власним вибором. Свобода – це здатність і можливість людини діяти у відповідності із своїм вибором і заради забезпечення своїх потреб та інтересів.

Найважливішою з таких потреб є прагнення індивіда бути собою, використовувати й розвивати свій творчий потенціал, формуючи людські якості, такі як: свобода волі, прагнення до незалежності, самоствердження і досягнення високих суспільних духовно-моральних ідеалів [8, С. 12].

Права людини пов'язані органічно із соціальною діяльністю людей, суспільними відносинами, способами буття індивіда. Права людини являють собою нормативну форму взаємодії людей, впорядкування зв'язків людей, координації їх діяльності і вчинків, попередження протиріч, конфліктів на основі сполучення свободи індивіда зі свободою інших людей, з функціонуванням суспільства і держави. Вони є необхідними умовами побудови життя людини в цивілізованому суспільстві.

В доктрині наявні різні концепції прав людини, зокрема, природно-правова, позитивістська, соціалістична, теологічна та універсальна концепція щодо співробітництва між державами у сфері прав людини. Найчастіше права людини сьогодні розглядають як такі, що притаманні кожній людині у зв'язку з тим, що вона є людиною. І хоча концепцію прав людини досить часто сприймають як таку, яка відображає ідеали, до яких необхідно прагнути, або взагалі як утопічну концепцію за своєю природою, її суть є незаперечною й полягає в

тому, що права людини встановлюють той необхідний мінімум, який потрібен, аби забезпечити людині людське існування (на противагу нелюдському) [16, С. 3].

3. Повага і захист прав людини як основне завдання міжнародного права

Повага і захист прав людини є беззаперечно однією з головних задач всієї світової спільноти та міжнародного права. Це є правовою, моральною та етичною необхідністю для забезпечення свободи і гідності кожної людини.

Принцип поваги прав та основних свобод людини становить основу міжнародного права прав людини. Основи цього принципу було закладено ще в Конституціях Сполучених Штатів Америки та Франції. Закріплення даного принципу як норми міжнародного права має місце в преамбулі Статуту ООН, Загальній декларації прав людини, Пакті про громадянські та політичні права і Пакті про економічні, соціальні та культурні права. Вважається, що після проголошення принципу поваги прав і основних свобод людини система міжнародних відносин увійшла до нової ери розвитку, в якій людина визнається найвищою цінністю, а повага до прав і свобод людини стає обов'язком.

Справді, закріплені у чинних міжнародних договорах права людини є результатом довготривалого історичного розвитку суспільства і політики, поступового формування стандартів, які стали нормою життя сучасного демократичного суспільства.

Міжнародне співробітництво у галузі захисту прав людини отримує у сучасному світі все більше значення. Повага прав і свобод людини і громадянина є однією із визначальних ознак правової демократичної держави.

Сучасне міжнародне право свідчить про те, що стосовно багатьох проблем міждержавних відносин, пов'язаних з питаннями основних прав і свобод людини, міжнародної безпеки, регулювання інших життєво важливих сфер існування людства в свій час прийнято універсальні міжнародно-правові норми і дотримання цих норм є основою існування цивілізації.

В міжнародному праві права людини отримали обґрунтування як мінімальний правовий стандарт, до якого мають прагнути всі народи і

держави, адже вони набули такої цінності, що належить усьому міжнародному співтовариству.

Сучасне міжнародне право налічує цілий нормативний масив міжнародних стандартів у різних сферах міжнародного співробітництва, що розроблені державами-членами світового співтовариства в рамках міжнародних організацій і конференцій. Безумовно, пріоритет належить міжнародним стандартам у сфері прав людини.

Міжнародний механізм реалізації і захисту прав і свобод людини і громадянина засновується саме на такому важливому елементі, як міжнародні стандарти. В доктрині наявні різні визначення міжнародних стандартів прав людини. Наприклад, П. Рабінович і М. Хавронюк під міжнародними стандартами прав людини розуміють закріплені в міжнародних актах та інших міжнародних документах певні показники цих прав, до досягнення яких заохочуються або зобов'язуються держави [22, С. 19]. М. Баймуратов під міжнародними стандартами розуміє міжнародно-правові акти в галузі прав людини. Він зазначає, що цей термін охоплює різномірні норми, – такі, як правила міжнародних договорів, резолюції міжнародних організацій, політичні домовленості типу Гельсінського заключного акту, документів Віденської і Копенгагенської зустрічей ОБСЄ, міжнародні звичаї [2, С. 282]. За визначенням А. Колодія та А. Олійника, яке беззаперечно заслуговує на увагу, міжнародні стандарти як елемент міжнародного механізму реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина являють собою закріплені у міжнародно-правових договорах, нормативно-правових актах та інших міжнародних документах норми і принципи, що є взірцем для національного права у галузі прав та свобод людини, й усі народи і держави та їх законодавчі акти про права людини мають прагнути відповідати такому взірцю [13, С. 221]. Міжнародно-правові стандарти прав людини є настільки значущими, що їх навіть називають «міжнародні права людини», позначаючи цим терміном вимоги, які кожна людина має чи повинна мати до свого суспільства, що сформульовані в міжнародних документах. Це пов'язано з тим, що стандарти закріплюють нормативний мінімум, який визначає рівень державної регламентації, коли допустимими є відступлення лише у бік перевищення або конкретизації.

Так, за дефініцію О. Мучника під стандартами розуміється нормативний мінімум, що визначає необхідний і достатній рівень державної регламентації прав людини і громадянина, а також реалізації цих

прав, із законодавчо допустимими відступами в тій або іншій ситуації у формі перевищення або конкретизації даного мінімуму. Права людини є природними, а за його визначенням (О. Г. Мучника) природне право – це своєрідна «витяжка» з історії людства, інструкція на всі випадки життя, добре повчання людям у складному світі їх державного буття. Його значення в системі сучасної цивілізації вимірюється тим, яку заспокійливу роль воно покликане відіграти у житті людства. Не прописана в жодному законодавчому акті світу, повага до загальнолюдських цінностей – сутність цього права [20, С. 409].

На нашу думку, під міжнародно-правовими стандартами прав людини слід розуміти норми міжнародного права, які закріплюють такі загальнодемократичні вимоги і обов'язки держав щодо визнання, дотримання і захисту прав людини, які вони повинні втілити й конкретизувати у своїх правових системах з урахуванням особливостей свого суспільного ладу і національного розвитку.

Міжнародні стандарти є нормами міжнародного права, що визначають відповідну модель правової поведінки у сфері прав людини; будучи втіленими в формі міжнародного договору, вони є обов'язковими для виконання державами; їх зміст є результатом компромісу між суб'єктами, уповноваженими на їх ухвалення, що обумовлює закріплення в них мінімального рівня вимог до законодавства різних держав із їхнього забезпечення. Мета стандартів полягає у наявності у суб'єктів права вибору – можливості їм самостійно обирати межі співпраці між собою, керуючись принципом взаємності та гарантування мінімальних прав і можливостей їх реалізації у системі міжнародних відносин. Стандарти прав людини універсальні. Ця їх властивість полягає у важливості їх широкого і навіть загального поширення та застосування, але не у загальному визнанні суб'єктами міжнародного права.

Виділяють універсальні міжнародно-правові стандарти прав людини, тобто визнані в усьому світі (як правило, це нормативні акти, прийняті ООН), та регіональні стандарти – їх дія розповсюджується на певний регіон або на територію певного міждержавного об'єднання. Регіональні стандарти, як правило, є більш конкретними, такими, що передбачають більш сувору відповідальність в рамках міждержавного об'єднання для держав, що порушують ці стандарти. Міжнародні стандарти прав людини складаються з норм-принципів, що захищають

основи галузі, конкретних норм матеріального права, процесуальних норм, а також міжнародних механізмів захисту.

Аналіз нормативних положень відповідних міжнародних угод універсального і регіонального характеру дає чіткіше уявлення про міжнародні стандарти прав людини. Наприклад, Загальна Декларація прав людини 1948 року закріплює, що декларація є стандартом, до якого повинні прагнути всі народи і держави. Прийняті у розвиток Декларації у 1966 році Міжнародні пакти надали положенням Декларації характеру визнаних легально і юридично обов'язкових, а також розширили їх. Заключний акт НБСЕ від 1.08.1975 року містить Декларацію принципів взаємовідносин між державами, яка фактично включає стандарти їхньої поведінки, серед яких вагоме місце займають принципи поваги прав людини і основних свобод та рівноправності. Варто звернути увагу на те, що правова природа цих актів є різною, оскільки деякі з них (ратифіковані державами міжнародні договори) мають обов'язкову юридичну силу і мають виконуватись суб'єктами міжнародного права, а інші (акти міжнародного «м'якого права») – мають рекомендаційний характер, але сьогодні положення і цих документів завдяки принципам пропорційності і субсидіарності справляють значний вплив на регулювання відносин між суб'єктами міжнародного права.

Міжнародні стандарти прав і свобод людини потрапляють до національної правової системи завдяки міжнародним конвенціям та пактам, а також завдяки рішенням міжнародних судових і квазісудових установ, організацій, діяльність яких спрямована на захист прав людини і основних свобод.

Звичайно, постає питання про співвідношення між міжнародно-правовими стандартами і нормами внутрішньодержавного законодавства. Воно виражається перш за все в необхідності принципової узгодженості національного переліку прав і свобод, їх змісту і засобів забезпечення та захисту з їх міжнародним переліком, змістом і засобами забезпечення й захисту. Через імплементацію міжнародних договорів з прав людини до національних правових систем міжнародні стандарти стають частиною національного права, а конституційні права, звісно, тоді вже тлумачаться компетентними органами у світлі міжнародних стандартів з прав людини [1].

Як вірно зазначає О. М. Руднева, сучасний етап розвитку національних правових систем світу засвідчує продовження тенденції до їх

зближення та подальшого взаємного проникнення. Усвідомлення та визнання основоположних прав і свобод людини – міжнародних стандартів – є важливим каталізатором цього процесу, оскільки міжнародні стандарти являють собою наднаціональне та універсальне явище, що перебуває поза межами волі держав [25, С. 54–57].

Міжнародно-правові стандарти прав людини передбачають введення єдиного правового стандарту мінімального захисту, що необхідний для забезпечення людської гідності. Мова зовсім не йде про введення єдиного культурного стандарту. Міжнародно-правові стандарти за своєю природою є мінімальними, тому що вони являють собою результат компромісу між країнами з різними правовими системами і традиціями, але вони з тих чи інших причин дійшли до загального вираження своїх на практиці досить різних позицій.

Найважливішим юридичним інструментом, що здатний не тільки вирішувати питання, пов'язані із захистом прав і свобод конкретних індивідів, груп осіб, але й сприяти вдосконаленню законодавства і правозастосовній практиці держав відповідно до міжнародних стандартів, стає міжнародний контроль за дотриманням прав людини.

За своєю природою усі засоби міжнародного захисту прав людини здатні ефективно функціонувати як додаткові по відношенню до національних гарантій захисту прав людини, вони не можуть самостійно існувати, незалежно від локальних засобів. Безглуздом є створення на міжнародному рівні стандартів прав людини, не піклуючись про їх реалізацію в межах національного правопорядку держав. Міжнародне та регіональне регулювання і контроль за порушенням прав людини, які проводяться договірними органами, в першу чергу повинні бути спрямовані на покращення ефективності внутрішньодержавного виконання [24, С. 191-197].

Індивід дедалі тісніше починає безпосередньо торкатися міжнародного права, про що свідчить розвиток міжнародних органів, покликаних сприяти дотриманню прав і свобод людини, а також доступ індивідів до цих органів [1].

Для світової спільноти важливим й актуальним питанням було і залишається (і не може бути інакше) дотримання і захист прав і свобод людини. На сьогоднішній день склалася система основних прав і свобод людини, що тісно взаємопов'язані. Це сприяє нормальному функціонуванню людства, прогресивному розвитку суспільства. У свою чергу,

процес розвитку представляє собою розгортання та здійснення сутності системи, що розвивається [12, С. 309].

Права людини є найвищою цінністю людської цивілізації, а фундаментом справжньої демократії є принцип поваги прав людини. Він (принцип загальної поваги прав людини) належить до переліку загальновизнаних принципів міжнародного права. Цей принцип, на відмінну від інших, займає центральне становище не лише в міжнародному праві.

Реалізація міжнародних стандартів прав людини можлива лише в демократичній державі. Демократія та права людини – це два явища, які не існують одне без одного. Хоча реалізація міжнародних стандартів прав людини безпосередньо залежить від дієвості національного механізму, дотримання і захист прав людини не є виключно внутрішньою справою держави. У відповідності з рекомендаціями Венеціанської комісії, держави не вільні від контролю з боку міжнародних інститутів, що спрямовано на гарантування прав людини.

Взаємовідносини між державою і громадянином у контексті вирішення проблеми забезпечення та захисту прав і свобод особи мають найважливіше інституційне значення, вони визначають ступінь гуманізму, демократичності і правового розвитку держави і суспільства, створюють системний соціальний і нормативно-правовий комплекс. І цей комплекс не може не зазнавати певного контролю з боку міжнародних інституцій завдяки процесам глобалізації.

Глобалізація – ключове поняття, що характеризує процеси світового розвитку сьогодення. Вона полягає у різкому розширенні і ускладненні взаємозв'язків і взаємозалежностей народів та держав, це нова якість соціальних зв'язків і суспільних процесів. В умовах глобального світу практично єдиним регулятором міжнародних відносин є міжнародне право [15, С. 45-60].

Міжнародне право підпадає в процесі своєї еволюції під загальні тенденції розвитку цивілізації – гуманізації, демократизації та закріпленню принципу верховенства права [14]. Їх взаємозв'язок і значення у розвитку людства у XXI столітті підкреслюється в резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Підтримка системою ООН зусиль урядів з розвитку і укріпленню нових та відродженню демократій», які заявляли, що права людини, верховенство права і демократія взаємопов'язані та взаємно підкріплюють одне одного і відносяться до універсальних і неподільних основних цінностей і принципів ООН [23].

Демократизація міжнародного права перш за все пов'язана із розповсюдженням ліберально-демократичних цінностей, які після Другої світової війни набули універсального характеру шляхом закріплення саме в міжнародних стандартах.

Однак здійсненню демократичних ідеалів народоправства заважає, з одного боку, егоїзм індивідів, а з іншого – спеціалізація і професіоналізація політики, високотехнологічні маніпуляції громадською думкою, що може суттєво завадити розвитку.

Ефективний розвиток суспільства можливий, якщо діяльність всіх органів держави спрямована на затвердження поваги до прав і свобод людини. Їх забезпечення і захист є необхідною умовою повного і всебічного розвитку особи, саме в такому середовищі людина самостійно обирає свій життєвий шлях, якнайповніше реалізує свої інтереси і розвиває свої здібності [19, С. 33].

4. Від держави до людини: питання вибору

Держава є не лише найважливішим, центральним, але і найбільш стабільним елементом політичної системи будь-якого суспільства. Історичний розвиток свідчить, що держава після свого виникнення зберігається на всіх етапах розвитку суспільства.

Соціальне призначення держави виражається у доцільності її існування й функціонуванні як інструменту управління справами суспільства, виявити сутність держави – виявити, в чиїх руках зосереджена влада, чиїм інтересам служить держава, чию волю вона виражає. Не вдаючись в питання сутності держави та у існуючі визначення, зауважимо, що сьогодні відбувається ціннісна переорієнтація у відносинах влади (держави) та людини. На попередніх етапах відлік йшов від держави до людини, на сучасному ж етапі розвитку справжнім моментом стає людина. Адже знов і знов виникає питання, чи має держава перевагу над індивідом у прийнятті рішень і чому або, навпаки, чому інтереси і воля окремої людини мають бути у пріоритеті.

Держава відіграє велику роль у захисті прав людини, зокрема через створення правової системи, забезпечення безпеки, утримання громадського порядку тощо. Держава не має втручатися у приватний життєвий вибір людини і повинна захищати права і свободи людини. Знаходження балансу між ролями й інтересами держави і правами людини у

всі часи є складною задачею. Тут на допомогу «приходить» міжнародне право, що закріплює певні стандарти і механізми захисту прав і свобод людини. А творцями міжнародного права, його суб'єктами, є держави. Тут і виникають питання: хто репрезентує державу на міжнародному рівні? Хто приймає державні рішення? Чи є такі рішення державною волею, відображаючи інтереси всього суспільства, чи волею окремих людей чи груп людей? Хто здійснює вибір?

Не тільки в умовах швидкого темпу сучасного життя і стрімких соціальних змін, але завжди людина постає перед необхідністю вибору. Вибір повсякчас займає важливе місце в житті людини і суспільства. При цьому вибір багато в чому залежить не лише від внутрішньої мотивації, але й від зовнішніх факторів. Тут варто зауважити, що за державою, за її діями як суб'єкта міжнародного права завжди стоїть людина, вибір, що здійснюється людиною, її воля, процес прийняття нею рішень. Вибір засновується на свободі волі. Воля розуміється як здатність індивіда до постановки цілей, до вибору і здійснення мети свого самовизначення. Свобода є автономією особи. Таким чином, поняття волі вказує на поняття свободи, а поняття свободи – на поняття волі, тобто свобода означає волевиявлення особи, а волевиявлення є здійсненням свободи. Щодо змісту і характеру свободи (права вибору), то її якість і кількість, її сфери і суб'єкти, – завжди визначаються рівнем розвитку суспільства, його цінностями.

Багатовікові дослідження підтверджують, що суспільство являє собою багатогранний механізм. Цей механізм функціонує за певними нормами, законами, моральними критеріями, правилами поведінки, писаними і неписаними. Індивідуальна воля проявляється у суспільному житті в процесі її зіткнення з волею інших осіб у формі свободи або обмеження волі. Саме тому й виникає необхідність у праві, у відповідному правовому регулюванні. Свобода волі є сутнісною ознакою права. Свобода волі з точки зору права є здатністю і можливістю особи робити власний вибір і поводити себе відповідно до власних інтересів та цілей за умови визначеності відповідних прав, обов'язків, відповідальності та гарантій [28, С. 24; 5].

Тут варто пам'ятати, що держави як суб'єкти міжнародного права мають зробити вибір на користь розвитку. Адже у держави є право вибору, держава є свободною волею, якою наділені її представники, і саме узгодженням цих воľ (суверенних воľ) і займається міжнародне право.

Вибір розуміється у взаємозв'язку з процесом прийняття рішень та об'єктивації результату даного процесу (самого рішення). Поняття «вибір» у філософії розглядається через поняття «воля» і «свобода». Свобода людської волі виражає активну, цілеспрямовану, перетворюючу роль людини по відношенню до детермінуючих обставин, індивідуально неповторне відображення об'єктивних причин у людській діяльності. Свобода волі є і свободою бажання, і свободою вибору поведінки, і відсутністю примусу. Вибір являє собою розумову, свідомо-вольову діяльність суб'єкта з визначення варіанта поведінки в певній сфері.

Як проявляється вибір держави? Він проявляється під час поєднання державної волі з волею окремих суб'єктів, в тому числі щодо питань взаємодії держави з іншими суб'єктами міжнародного права.

Зрозуміло, що різні держави і різні регіони мають різний рівень стратегічних переваг, такі переваги вкорінилися ще на ранньому етапі існування, вони формують досвід держави. Стратегічні переваги і відповідно вибір держави певною мірою потрапили й потрапляють під вплив з боку філософських, політичних, культурних і пізнавальних характеристик держави і її еліти. Але тут варто пам'ятати, що міжнародне право спрямоване на співпрацю між різними державами, різними правовими культурами, на їх спільний та індивідуальний розвиток, симбіоз, на узгодження вибору держав, їх суверенних воль, на їх розвиток.

Міжнародне право розвитку і ефективність його функціонування передбачає конструктивну співпрацю учасників міжнародного спілкування у вирішенні таких двох основних завдань: по-перше, забезпечення функціонування того механізму підтримки миру, яким міжнародне співтовариство вже володіє, і по-друге, вироблення нових правових норм. А тут домінуючою сферою є саме політика, яка значною мірою визначає сучасне міжнародне право як право розвитку. У демократичному суспільстві політика здійснюється для людей і через людей, – інакше бути не може.

Визнано, що зовнішня політика є курсом держави, її вибором. Оскільки сама по собі сучасна міжнародна система виключно складна, то вибір, курс держави сьогодні варто спрямовувати на співробітництво, на взаємодію суб'єктів міжнародного права. Не викликає сумніви наявність на світовій арені різних центрів сили, цивілізацій і культур. Головне питання полягає в тому, як поведуть себе державні діячі і дипломати, як вони використовують цю обставину в зовнішньо-

політичних цілях. У стабільній системі міжнародних відносин мають бути зацікавлені усі країни. Така система засновується на принципах рівноправ'я, взаємної поваги і взаємовигідної співпраці та інших принципах міжнародного права. Вона покликана забезпечити надійну безпеку кожного члена світової спільноти в політичній, військовій, економічній, гуманітарній і інших сферах. Проте держави з різних причин не завжди поводять себе адекватно, не завжди обирають розвиток стабільної системи міжнародних відносин, не повно використовують потенціал міжнародного права.

Звісно, певну поведінку держави обирають, виходячи зі своїх політичних міркувань та переваг. Політика значною мірою визначає зміст процесу здійснення права, його застосування на практиці. Цей процес не є автоматичним, він є процесом свідомої людської діяльності, результатом вибору. Право як регулятор суспільних відносин як у цілому, так і в окремих його частинах завжди виконує певне політичне завдання. Тут виникає цілком логічне питання: чому б не обирати розвиток? Чому лідери деяких держав вирішили, що вони вправі вирішувати долю світової спільноти, адже їхній вибір репрезентує, перш за все, їхні власні інтереси?! Та чому світова спільнота досить часто «дивно» (м'яко кажучи) реагує на такі прояви? Яким буде результат такого вибору, такої поведінки учасників міжнародної політики? Адже політика як вибір у вирішальному ступені визначає напрям розвитку міжнародного права.

Те, що сучасна система міжнародних відносин трансформується, не викликає сумнівів. Додаткові питання виникають через необхідність координації політики держав, через їх (держав) різноманіття, через необхідність вироблення загального бачення та засобів вирішення глобальних проблем, які набули загальнолюдського значення і вийшли за межі інтересів окремих груп чи держав. Адже давно зрозуміло, що від вирішення глобальних проблем, від засобів і методів, що застосовуються, залежить збереження сучасної цивілізації і виживання всього людства.

Сьогодні не лише Україна, а увесь світ знаходиться в процесі трансформації. Трансформується абсолютно все, і в першу чергу люди.

Реагувати на зміни, що відбуваються, держави змушені так чи інакше. Втім не всі держави реагують на ці зміни однаково та адекватно. Держави (чи то державні діячі) можуть або чинити опір змінам, або підлаштовуватись під них, або намагатися задавати змінам певний вектор

розвитку. Він чого це залежить? Це залежить як від певних можливостей і реалій держави, так і від вибору, який здійснюється її лідерами чи групами від імені держави, і, безумовно, від певної системи цінностей або ціннісних орієнтирів.

Можливість здійснювати свій правовий вибір, вільно приймати правові рішення, у тому числі на міжнародній арені, а також виконувати прийняті рішення, характеризує суб'єкта права як волю. Як суб'єкт міжнародного права такою здатністю володіє держава, але (що має неабияке значення) через уповноважених суб'єктів.

5. Розвиток і цивілізована політика держави

Наміри держав щодо розвитку характеризують рівень розвитку міжнародних відносин і неабияке значення для цього розвитку мають наміри держав у питаннях забезпечення і захисту прав людини. Вони реалізуються, зокрема, і шляхом здійснення зовнішньої політики держави, тому що зовнішня політика є спробою адаптувати національну суспільно-політичну систему до міжнародної.

З огляду на те, що увияти політику без особистості неможливо, розвиток сучасної політики неможливий без звернення до проблеми свободи особистості. В першу чергу політика будь-якої держави повинна бути орієнтована на особистість, на створення умов для розвитку і існування особистості, забезпечення прав і свобод людини. В політиці все починається з людини. Людський інтелект – це та точка опори і той важіль, який дозволяє йому перевертати світ міжнародної політики [11].

Відомо, що політика – це діяльність, спрямована на прийняття рішень. Ці рішення є значущими, такими, що впливають на долю більшості людей, спільноти, нації, народу і навіть усього людства. Політика являє собою певну вищу форму соціальної діяльності, що потребує відповідного рівня розвитку людей, через яких вона реалізується.

Існує таке універсальне визначення політики: політика – це мистецтво керувати державою. Як вже зазначалось, в цивілізованому світі політика здійснюється для людей і через людей і саме в цьому вона є мистецтвом. Але що являє собою цивілізований світ?

Відповідаючи на це питання, спочатку варто звернутися до поняття цивілізації. Поняття «цивілізація» (від лат. *civilis* – громадський,

суспільний, державний, громадянський) введене у науковий словник французьким просвітником Оноре Габріелем Мірабо 1756 року. Під ним французькі просвітники розуміли суспільство, засноване на засадах розуму та справедливості. Цивілізація є одним із тих явищ, які не піддаються суворому і однозначному визначенню. В основі цивілізаційного підходу до типології держав знаходиться ідея співвідношення держави, права і соціально-економічного ладу суспільства з урахуванням культурних та духовно-моральних чинників суспільного розвитку. Не вдаючись в теорії локальних та загальнолюдської цивілізації, акцентуємо увагу, що, на нашу думку, термін «цивілізація» стосується саме відповідного ступеня розвитку суспільства; цивілізованим є суспільство, побудоване на засадах відкритості, справедливості, здорового глузду, поваги до загальнолюдських цінностей.

Однією із таких цінностей є демократія, яка, насамперед, є шляхом не до припинення конфліктів, а до їх цивілізованого, ненасильницького, неруйнівного розв'язання [9, С. 12–16]. І тут знову згадуємо про міжнародне право, яке має на меті «панування розуму», справедливість, повагу до прав людини, повагу людини, загальнолюдських цінностей, мир, добросовісне виконання зобов'язань, яке є «цивілізованим» і спрямоване на розвиток.

Основним змістом сучасної трансформації є становлення загальнолюдської цивілізації. З огляду на це, коли політика припиняє бути цивілізованою, вона навряд продовжує бути політикою у власному сенсі. Адже політика – це розвиток, процес, тому що це мистецтво. Цивілізована політика – вона про спроможність жити разом, співпрацювати, розвиватися, поважати право вибору іншого.

Цивілізована політика держави завжди спрямована на створення умов для прогресивного економічного розвитку, забезпечення стабільності, сприяння інноваціям та підприємництву, раціонального використання ресурсів, боротьби з корупцією, збереження навколишнього середовища та захист прав людини, ґрунтуючись на цінностях справедливості, рівноправ'я та інших загальнолюдських цінностях вільного, відкритого суспільства.

Основою відкритого, вільного суспільства є відкритість держави, вміння говорити зі світом однією мовою – це саме ті фактори, які набувають ключового значення в епоху трансформацій. Всі люди діють добровільно у вільному суспільстві, вони мають свободу отримувати

ресурси для реалізації свого потенціалу. Вільне суспільство живе по праву і саме створює право.

Під свободою у вільному суспільстві розуміється встановлення рівноправних відносин з тим, що знаходиться поза людиною: з природою, з іншими людьми, з їх цінностями, культурою. У вільному суспільстві ми деколи маємо приймати те, що вибір інших людей може бути іншим за наш. Забезпечення згоди основних соціальних суб'єктів, консолідація суспільства, досягнення цінностей особистості, самовираження, соціальної справедливості, безпеки, порядку і закону, збереження системи норм і цінностей культурно-національної ідентичності, – у цьому і полягає глибинний сенс вільного суспільства. Це і регулюється міжнародним правом шляхом узгодження воľ його суб'єктів заради їх консолідації.

У період глобальних трансформацій політика може бути тільки цивілізованою, інакше це не політика, а справжнє варварство. В такому разі не може бути й мови (і згадки) про відкрите суспільство, адже варварству невідомі ані повага до прав людини, ані людяність і толерантність. Для варварства немає міжнародного права.

Політика – це розвиток і процес, це, перш за все, розвиток суспільства. Політика здійснюється через людей, за державно-правовими інститутами завжди є люди, які враховують (або мають враховувати) загальні інтереси держави, керуються загальнолюдськими цінностями і приймають рішення так, щоб не зашкодити правам інших людей. У зв'язку з цим і відбувається переосмислення ролі індивіду у процесі розвитку – відбувається істотне зрушення – люди трансформуються з пасивних реципієнтів допомоги розвитку у справжніх агентів змін [37]. Державні органи навряд що зроблять у питаннях захисту прав людини, якщо вона сама не перейметься своїми правами і свободами, не буде їх відстоювати, не стане реальним агентом змін у своєму житті.

Концепція «розвитку людини» теж засновується на цьому постулаті. Вказана концепція своєю появою і популяризацією зобов'язана щорічним Доповідям про розвиток людини, що видаються під егідою ПРООН, починаючи з 1990 року. У першій Доповіді про розвиток людини було сформульовано поняття людського розвитку. Під розвитком людини за цією концепцією розуміється процес розширення спектру вибору, де найважливішими елементами вибору є: жити довгим і здоровим життям, отримувати освіту та мати гідний рівень життя. Додаткові

ж елементи вибору включають в себе політичну свободу, гарантовані права людини та самоповагу [35, с. 1]. За концепцією людського розвитку в центрі розвитку суспільства мають бути не просто економічні показники, а людина. Ця концепція є найціліснішою концепцією розвитку суспільства, вона стала міжнародною загальноприйнятою парадигмою суспільного прогресу.

Згідно концепції людського розвитку основне завдання суспільства полягає у забезпеченні безперервності розвитку, його стійкого характеру. При цьому, як вже підкреслювалось, рівень людського розвитку визначається і тим, наскільки людина сама бере участь у вирішенні питань розвитку, оскільки суспільний прогрес здійснюється не тільки в інтересах людей, але й передусім самими людьми. Людський розвиток є процесом зростання людських можливостей, що забезпечується політичною свободою, правами людини, суспільною повагою до особистості, а також правом вибору людини. В такому разі міжнародне право є правом розвитку. Можливість приймати рішення зі знанням справи на міжнародному рівні є справді свободою волі, адже вибір є самою суттю вольового акту.

Попередні покоління прав людини відображали сутність людського буття, його необхідну соціальну роль, але світ породжує сучасні виклики для дослідників. Донедавна Україна була однією з останніх європейських держав, що імплементувала та закріплювала в національному законодавстві ті права та свободи людини, які вже давно були апробовані світовою спільнотою, і станом на 23 лютого 2022 року не всі права людини третього та четвертого покоління отримали український законодавчий захист та закріплення. Проте сьогодні все змінюється: російсько-українська війна сколихнула весь світ, суб'єкти міжнародного права з острахом обговорюють можливий новий міжнародний правопорядок, а Україна виступає власне тим локомотивом та генератором позитивних змін у міжнародному праві в цілому, та надіємось у праві прав людини зокрема, адже світ потребує якнайшвидшого запровадження оновленої системи прав людини, що відповідає сьогоденню [7, С. 72–75]. У ХХІ столітті людина живе в Інтернеті. Лівову частку свого часу вона приділяє веденню соціальних мереж, контактуванню з віртуальними друзями, створенню образу тощо. Як вірно зауважує М. І. Грабинський [7, С. 72–75], можна простежити певну аналогію пропонованих прав людини з уже усталеними та сформованими у теоретико-пра-

вових дослідженнях. Наприклад, «право на доступ до Інтернету» має схожості з «правом на життя», оскільки віртуальний персонаж людини не зможе існувати, якщо автор не матиме доступу до Інтернету. «Право на забуття» корелює з правом на евтаназію. Право бути забутим – це таке право, яке дозволяє людині вимагати за певних умов видалення своїх особових даних із загального доступу через пошукові системи, посилає на ті дані, які можуть, на її думку, завдати їй певної шкоди.

Таким чином, науково-технічний прогрес, розвиток віртуального простору та інших форм віртуального життя людини спричиняє необхідність закріплення та опрацювання нових прав людини, об'єднання їх у систему нового покоління, а також свідчить, що дослідження прав людини найближчим часом жодним чином не може бути зупинене, оскільки є актуальним не лише для дослідження, але і для правозастосування [7, С. 72–75]. Адже новий інформаційний простір не може існувати без права. У цій сфері виникають численні питання з приводу джерел права, дії права у просторі і за колом осіб, правосвідомості і професійної етики, розробки загальних і стійких категорій і понять, культурних, економічних, політичних і інших питань. Отже, результатом глобальних трансформацій є новий етап еволюції, заснований на розумі та розвитку. Тут хочеться згадати, що ще у 1914–1916 рр. академік В. І. Вернадський заклавав основи власного вчення про ноосферу, розуміючи під нею якісно новий етап еволюції біосфери, що визначається історичним розвитком людства, його працею і розумом [4, С. 113–120].

Також хочеться зауважити, що цивілізована політика держави ґрунтується на тому, що права людини – це певні нормативно-структуровані можливості, властивості і особливості буття особистості, які уособлюють її свободу, і є невід'ємними і необхідними способами та умовами її життя, її взаємовідносин з суспільством та державою. Права людини – дуже динамічне явище і процес їх розвитку є невичерпним.

Сучасне міжнародне право як право миру, що здійснюється шляхом цивілізованої політики держав, має за мету розвиток людства, повагу до прав людини та інші демократичні цінності. Демократія являє собою єдність побудованих відповідним чином свобод і політичних інститутів, примат особи над державою, і, найголовніше, за демократією завжди стоять люди, для яких вона стала внутрішньою потребою, звичкою [26, с. 18].

Беззаперечно, головну відповідальність за розвиток держав несуть вони самі, як слушно наголошує Н. О. Якубовська [33, С. 3]. Це неодноразово підкреслюється в резолюціях Генеральної Асамблеї ООН, підсумкових документах всесвітніх самітів та міжнародних конференцій. Жодна держава на стане на шлях розвитку, якщо її уряд не формулює та не реалізовує адекватну економічну політику, не бореться з корупцією, неефективно використовує допомогу, що надається, тощо. Правдиво й те, що розвиток бідних країн світу стримується їх підлеглим місцем в системі світогосподарських зв'язків, небажанням розвинутих країн йти на певні жертви й змінювати свої моделі споживання, що призводить не лише до зубожіння двох третин населення земної кулі, але й до непоправних наслідків для навколишнього середовища. В такому разі про розвиток немає й мови. Сумне соціально-економічне положення у країнах, що розвиваються, супроводжується частими загостреннями політичної ситуації, громадянськими війнами, розповсюдженням міжнародного тероризму, інфекційними хворобами, нелегальною міграцією тощо. Отже, глобалізація призвела до того, що процвітання розвинутих країн знаходиться у прямій кореляції з розвитком країн, що розвиваються [33, С. 4].

Таким чином, розвиток є однією із тих опор, на яких має і може триматися міжнародна система. Розвиток є правом людини. Розвинуті країни дотримуються позиції, за якою право на розвиток – це синтез усіх існуючих прав людини, яких треба дотримуватись. Щодо країн, що розвиваються, то вони розглядають право на розвиток як нове, окреме право. Хоча дебати щодо змісту і ролі права на розвиток постійно продовжуються, воно однозначно отримало загальне визнання як невід'ємна частина основних прав людини і концепції розвитку, заснованого на правах людини.

Знову погодимось з Н. О. Якубовською, яка слушно підкреслює, що одна конкретна теорія не може пояснити природу і механізм такого феномену, як «розвиток», який є результатом складних й таких, що постійно змінюються, процесів взаємодії минулого і теперішнього, природного та соціального середовища, зовнішніх та внутрішніх умов тощо, тому «розвиток» залишається предметом наукових дискусій [33, С. 42].

У свою чергу хочеться зауважити, що в процесі розвитку людства однією з абсолютних вищих соціальних цінностей і принципом жит-

тедіяльності людини стає свобода. Саме тому свобода та рівень життя можуть служити критеріями людського прогресу. Отже, схоже, що гасло Великої французької революції «свобода, рівність, братерство» може розглядатися як таке, що увібрало у себе дійсну сутність розвитку людини, людства та міжнародного права. Таким чином, саме навколо питань свободи і людяності, які і є показниками цивілізованості, відбуваються глобальні трансформації.

Висновки

Сучасне міжнародне право функціонує на основі принципів, зокрема, пов'язаних із забезпеченням поваги до прав людини, із забезпеченням справедливості. Право є найбільш ефективним завдяки справедливості, яка, в свою чергу, виступає адекватною підставою для реалізації права належним чином.

Міжнародне право – це природний продукт історичного розвитку. Його історія (міжнародного права) – невід'ємна частина історії суспільства. Новий вимір міжнародного права – міжнародне право розвитку – це спосіб перегляду міжнародного права, особливо актуальний у період глобальних трансформацій.

Міжнародне право, хоча і є досить часто не тим ефективним механізмом регулювання міжнародних відносин, який би хотілося щоб воно було, але залишається єдиним регулятором міждержавних відносин, без нього у світі був би хаос. Принципи міжнародного права є вкрай значущим досягненням людства, вони несуть у собі ідеали про рівність і свободу, про світ, де немає нічого ціннішого за життя людини, вони зробили сучасне міжнародне право таким, яким воно є. Хоча принципи міжнародного права і не завжди дотримуються його суб'єктами, вони залишаються базисом, адже створили ідеал, до якого варто прагнути, окреслили шлях, яким міжнародне право має розвиватись.

У період глобальних трансформацій перед людством стоять важливі проблеми, які у кінцевому результаті виходять на права людини, оскільки їх вирішення – необхідна умова нормального життя особистості, народу, нації, людства у цілому. Важливим показником досягнутого державою і суспільством рівня цивілізованості є ступінь забезпеченості прав і свобод особи. Права людини є тією універсальною цінністю, яка дає змогу виміряти всі важливі явища та події, які відбуваються в

суспільстві й державі. Стандарти прав людини встановлюють той необхідний мінімум, який потрібен, щоб забезпечити людині людське існування.

Захист прав людини є одним з головних завдань світової спільноти. Основою міжнародного права прав людини є принцип поваги прав і основних свобод людини. Ефективний розвиток суспільства можливий, якщо діяльність всіх органів держави спрямована на затвердження поваги до прав і свобод людини. Їх забезпечення і захист є необхідною умовою повного і всебічного розвитку особи, саме в такому середовищі людина самостійно обирає свій життєвий шлях, якнайповніше реалізує свої інтереси і розвиває свої здібності.

Сьогодні відносини влади і людини зазнають ціннісної переорієнтації. Якщо раніше відлік йшов від держави до людини, то сьогодні на перше місце виходить людина. Не лише в умовах швидкого темпу сучасного життя і стрімких соціальних змін, але й завжди людина постає перед необхідністю вибору, який займає важливе місце в житті як окремої людини, так і всього суспільства. Людина, вибір людини, її воля, процес прийняття людиною рішень завжди стоїть за державою, за діями держави як суб'єкта міжнародного права.

Міжнародне право розвитку і ефективність його функціонування передбачає конструктивну співпрацю учасників міжнародного спілкування у вирішенні таких двох основних завдань: по-перше, забезпечення функціонування того механізму підтримки миру, яким міжнародне співтовариство вже володіє, і по-друге, вироблення нових правових норм. А тут домінуючою сферою є саме політика, яка значною мірою визначає сучасне міжнародне право як право розвитку. У демократичному суспільстві політика здійснюється для людей і через людей, – інакше бути не може. Коли політика припиняє бути цивілізованою, вона навряд продовжує бути політикою у власному сенсі. Адже політика – це розвиток, процес, тому що це мистецтво. Цивілізована політика – вона про спроможність жити разом, співпрацювати, розвиватися, поважати право вибору іншого.

Сьогодні не лише Україна, а увесь світ знаходиться в процесі трансформації. Трансформується абсолютно все, і в першу чергу люди. Від вирішення глобальних проблем, від засобів і методів, що застосовуються, залежить збереження сучасної цивілізації і виживання усього людства. Цивілізація є одним із тих явищ, які не піддаються суворому і

однозначному визначенню. На нашу думку, термін «цивілізація» стосується саме відповідного ступеня розвитку суспільства; цивілізованим є суспільство, побудоване на засадах відкритості, справедливості, здорового глузду, поваги до загальнолюдських цінностей. Глибинний сенс міжнародного права – цивілізоване узгодження воľ суб'єктів, забезпечення їх згоди, консолідація, повагу до людини, її прав і свобод. Цивілізована політика держави засновується на тому, що права людини є певними нормативно-структурованими можливостями, властивостями і особливостями буття особистості, вони уособлюють свободу людини, є невід'ємними і необхідними способами та умовами її життя, її взаємодій із суспільством та державою.

Згідно концепції людського розвитку основне завдання суспільства полягає у забезпеченні безперервності розвитку, його стійкого характеру. Рівень людського розвитку визначається і тим, наскільки людина сама бере участь у вирішенні питань розвитку, оскільки суспільний прогрес здійснюється не тільки в інтересах людей, але й передусім самими людьми. Людський розвиток є процесом зростання людських можливостей, що забезпечується політичною свободою, правами людини, суспільною повагою до особистості, а також правом вибору людини. В процесі розвитку людства однією з абсолютних вищих соціальних цінностей і принципом життєдіяльності людини стає свобода. Саме тому свобода та рівень життя можуть служити критеріями людського прогресу. Саме навколо питань свободи, вибору, прав людини, людяності, котрі є показниками цивілізованості, і відбуваються глобальні трансформації.

Список використаних джерел:

1. Антонович М. В. Україна в міжнародній системі захисту прав людини: Теорія і практика. К., 2007.
2. Баймуратов М. О. Міжнародне право. Харків: «Одісей», 2001.
3. Буроменський М. В. Міжнародне право: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 336с.
4. Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере // Успехи современной биологии. 1944. № 18. Вып. 2. С. 113-120.
5. Войтович П. П. Цивілізована політика як вибір держави в епоху глобальних трансформацій // Південноукраїнський правничий часопис. 2022. № 4. С. 24–29. DOI <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.4.1.4>

6. Войтович П. П. Інформаційні права людини: міжнародно-правовий захист : монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. 220 с.
7. Грабинський М. І. Перспективи розширення системи прав людини у новому міжнародному правопорядку // Права людини в період збройних конфліктів : 36. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції присвяч. 25-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» (м. Одеса, 18 листопада 2022 р.) / Нац. ун-т «Одеська юридична академія» ; каф. міжнародного та європейського права НУ «ОЮА»: у 2 т. Одеса, 2022. 665 с. Режим доступу: <https://doi.org/10.32837/11300.22665>.
8. Гусева А. Д., Яскевич Я. С. Права человека: учебное пособие. С. 12.
9. Димитров Ю. Правова держава: перспектива чи сьогоднішній день? // Право України. 1995. № 5–6. С. 12–16.
10. Димов К. Б., Грушко М. В. Uniting for Ukraine як ефективна регіональна програма прийому українських біженців в Сполучених Штатах Америки // Права людини в період збройних конфліктів : 36. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції присвяч. 25-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» (м. Одеса, 18 листопада 2022 р.) / Нац. ун-т «Одеська юридична академія» ; каф. міжнародного та європейського права НУ «ОЮА»: у 2 т. Одеса, 2022. 665 с. Режим доступу : <https://doi.org/10.32837/11300.22665>.
11. Зленко А. М. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамичных геополитических перемен. Харьков : Фолио, 2004. 559с.
12. Івакін О. А. Діалектична філософія. Монографія. Вид. 2-е, перероб. та допов. Одеса: Фенікс, Суми: Університетська книга, 2007. 440 с.
13. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник. К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 350 с.
14. Короткий Т. Р. Гуманизация международного права // Наук. пр. Одес.нац. юрид. акад.О.: Юрид. лит., 2008. Т. 7. С. 170-182.
15. Короткий Т. Р. Понятие и сущность демократизации международного права. Марку Ефимовичу Черкесу – 80 лет : статьи учеников и коллег. О.: Фенікс, 2010. С. 45-60.
16. Лежнін К. В. Стандарти забезпечення прав людини в діяльності Служби Безпеки України в умовах воєнного стану. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична. 2022. Випуск 34. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7105170>.
17. Манукян В. И. Международная защита прав человека: право, прецеденты, комментарии: научно-практическое пособие. К.: Истина, 2010. 480 с.
18. Мережко О. Американське конституційне право і міжнародні стандарти з прав людини. Український часопис з прав людини. 1995. № 2. С. 54-61.

19. Мицик В. В. Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правові механізми захисту: підручник для ВУЗів / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, ІН. міжн. відносин. К.: Видавничий дім «Промінь», 2010. 722с.
20. Мучник А. Г. Философия достоинства, свободы и прав человека. К.: Парламентское издательство, 2009. 672 с.
21. Оборотов Ю. Н. Права человека и развитие права. Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. 2001. Вип. 12. С. 23-28.
22. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: навч. посібник. К.: Атіка, 2004. С. 19.
23. Резолюція ГА ООН Ф/RES/62/7 від 13 грудня 2007 р.
24. Репецький В. М. Співвідношення гуманітарного права і права прав людини як стандарт гуманізації сучасного міжнародного права. *Міжнародное право после 11 сентября* : Сб. наук. ст. 2004. 290 с. С. 191-197.
25. Руднева О. М. Проблеми співвідношення внутрішньодержавного права та міжнародних стандартів прав і свобод людини. *Право і суспільство*. 2010. № 4. С. 54-57.
26. Селіванов В. Право як сфера свободи. *Вісник Академії правових наук України*. № 1(24). С. 17-32.
27. Сироїд Т. Л. Міжнародне публічне право: підручник. Х., 2020. 648с.
28. Тарасов О. В. Проблема суб'єкта в міжнародному публічному праві : автореф. дис.... д. ю. н. Харків, 2015. 40 с.
29. Тускоз Ж. Міжнародне право : підручник. Київ : «АртЕк», 1998. С. 274-278.
30. Тускоз Ж. Міжнародне право. Київ, 1998. С. 9.
31. Черкес М. Е. *Международное право: учебное пособие*. О., 2004. С. 118.
32. Черкес М. Ю. Міжнародне право: підручник. Київ: Знання, 2001. 284 с.
33. Якубовская Н. А. *Международное право развития: идеи, нормы, реализация* : монографія. К.: Юринком Интер, 2015. 224 с.
34. Flory M. *Droit international du developpement*. Paris: Presses Universitaires de France, 1977. P. 31.
35. *Human development report 1990, Concept and Measurement of Human Development*. Published for the United Nations Development Programme. Oxford University Press, 1990.
36. Pellet A. *Le droit international du developpement*. Paris: Presses Universitaires de France, 1978. P. 6.
37. Sen A. *Development as Freedom* / Sen A. Oxford: Oxford University Press, 1990. p. xii.
38. Virally M. *Ou en est le droit international du developpement?* *Revue juridique et politique, independence et cooperation*. 1975. № 3. P. 219-280.

Ключові слова: права людини, свободи, розвиток, міжнародне право, міжнародне право розвитку, трансформація міжнародного права, захист прав людини, право вибору, вибір, політика, цивілізована політика, повага прав людини, міжнародно-правові стандарти, держава, вільне суспільство.

Key words: human rights, freedoms, development, international law, international law of development, transformation of international law, protection of human rights, right to choose, choice, politics, civilized politics, respect for human rights, international legal standards, state, free society.

Розділ 3

**ПРАВОВА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ В ЄС:
ПЕРСПЕКТИВИ ТА ФОРМИ НАБЛИЖЕННЯ****Kutluhan Bozkurt**Assoc. Prof. Dr., LL. M. Eur., Istanbul Gedik University,
Faculty of Law**THE EU – TURKEY RELATIONSHIPS
AND THE CUSTOMS UNION PROBLEMATIC****Abstract:**

Turkey stands out as the only country that is a member of the Customs Union without being a full member of the EU. And although there are serious problems and disagreements between the parties, economic relations between the two parties are strong. The application of the Customs Union has already shown difficulties for Turkey especially when EU has been concluding more and more FTAs with third countries. Turkey's benefit from these FTAs is quite limited. Turkey's possibilities to benefit from the FTAs between the EU and third countries depend on the acceptance of a Turkey clause? by third countries while third countries (and the EU) already reap the benefits of the favorable trade regime. This trade and customs regime, de facto without a common external tariff as in textbook customs unions, leads to asymmetries between the access of Turkey's exports to third markets and the access of third country exports to the Turkish market. Therefore, voices have been heard to update the customs union and solve issues related to the asymmetry of the trade regime

**Assoc. Prof. Dr., LL. M. Eur., Istanbul Gedik University, Faculty of Law*

Introduction

The relations between the European Union (EU) and Turkey are challenging for the parties involved. Their complexity is reflected in Turkey's long and inconclusive accession process, taking into consideration that Turkey's aspirations to join the EU span over half a century [10, p 41, 1, p. 309–312].

In effect, the historical background of the relations between the parties dates to the end of the 1950's. After setting up the European Economic Community (EEC) in 1958, Turkey took action for the first time to the EEC in July 1959. The interviews started, and on September 12th 1963 the Agreement known as Ankara or the Association Agreement was eventually signed by the parties after the negotiations. The agreement entered into force on December 1st 1964. The agreement fundamentally aimed to create an association between the parties. Later, the Ankara Association Agreement was supplemented by a protocol signed in November 1970.

The Helsinki Summit of Heads of State and Government, which was held on December 10–11, 1999 was the beginning of a new period in the EU-Turkey affairs, as Turkey presumed «candidate status» during the Summit [14, p. 21–22). Finally, at the Brussels Summit on December 16-17, 2004, the consensus reached at the 1999 Helsinki Summit was reiterated, as the European Council recognized that Turkey had sufficiently fulfilled the

political criteria. The requirements for the opening of accession negotiations were defined by the European Council in December 2004 and the Council decided to begin the stage of accession negotiations with Turkey on October 3, 2005 [14, p. 21–22, 7, p. 24]. Subsequently, the Commission adopted a Communication on the civil society dialogue between the Union and candidate jurisdictions which presents a general framework on how to create and strengthen the connection between civil societies in member states and candidate jurisdictions.

The examination of the *acquis* started in October 2005, along with the adoption of a Negotiating Framework by the Council, outlining the principles that govern the negotiations with Turkey. This was followed by the formal commencement of accession negotiations with Turkey. Later in December 2005, the Council adopted an updated Accession Partnership for Turkey. The negotiations with Turkey continued from June 2006 until 2017.

A by-product of this long and difficult process has been the hybrid trade regime that exists between the EU and Turkey. It could roughly be described

as an incomplete customs union and is further characterized by incoherent sets of third country FTAs [29]. The aim of this paper is to explain how this Custom Union relationship has been constructed over time and to assess its consequences. This case is relevant also from the perspective of building a hybrid trade regime with the UK post-Brexit [11]. Process tracing will be employed, in combination with official and policy document analysis. The paper is organized as follows: section 2 explores the primary challenges of the EU-Turkey relations. Section 3 and 4 analyzes the customs unions from the parties' perspectives. Section 5 reflects briefly on current trade regime in the relationship and section 6 concludes.

1. The Primary Breakpoints of the EU-Turkey Relations

According to the European Commission, Turkey plays a critical role as a strategic partner of the EU in key areas such as the economy, security, counter-terrorism, and migration. However, Turkey has been regressing in terms of democracy, rule of law, and fundamental rights, which have led to instability in the relationship between the two parties. This instability has been evident in the accession negotiation process and has caused tensions and conflicts. The issues causing stress and friction in the relationship can be categorized into different areas: accession negotiations, refugee crises, visa-free regime, customs union, and others.

1.1. Accession Negotiations

It is emphasized that one of the significant issues leading to tension in the relationship between Turkey and the EU is the accession negotiation process, which was halted in 2016. The negotiations started in 2005, but the Commission declared that eight negotiation chapters would not be opened, and no chapter would be provisionally closed until Turkey agreed to apply the Additional Protocol, which was regarded as a crucial component of the Ankara Association Agreement to Cyprus [23]. It should be noted that out of the 35 chapters, 16 have been opened for negotiation, and to date, only one of them, chapter 25 Science and Research, has been provisionally closed [4].

1.2. Refugee Crises

As a result of the civil war in Syria, Turkey has become a destination for many Syrian refugees. According to the UNHCR, there are currently

slightly more than 3.5 million registered Syrian refugees in Turkey [41]. It is worth noting that the actual number of refugees may be much higher than the UNHCR data suggests. Turkey is now the country in the world with the highest number of refugees and has spent significant financial resources addressing this crisis [8, p. 388, 5, p. 188).

The civil war in Syria has not only impacted Turkey but also Europe, both politically and legally, and to a certain extent, economically. The consequences of this exposure and transformation have influenced the relationship between Turkey and the EU. The recent influx of refugees and immigrants has also become a major factor in a new political and legal process for Turkey and the EU [12, p. 1590].

1.3. Visa-Free Regime

A critical issue in the relations between Turkey and the EU is the visa-free regime. It is noteworthy that Turkish citizens are the only ones among the EU candidate countries who are obliged to obtain visas [12, p. 1590]. In December 2013, the EU initiated the Visa Liberalisation Dialogue with Turkey, concurrently with the EU-Turkey Readmission Agreement. The Roadmap towards a visa-free regime with Turkey sets out the conditions that Turkey must meet to allow the Commission to propose to the European Parliament and the Council an amendment to Regulation (EC) No 539/2001, enabling Turkish citizens to travel without a visa for short stays of 90 days for business, tourism or family purposes in the Schengen area [10, p. 48, 16].

The Roadmap contains 72 requirements, grouped into five thematic categories, including document security, migration management, public order and security, fundamental rights, and readmission of irregular migrants, which Turkey must fulfill for a visa-free regime [10, p. 48, 16]. Although Turkey has fulfilled many of these requirements, some criteria remain unfulfilled.

1.4. Customs Union Issue

One of the areas of tension in the relationship between the EU and Turkey is the Customs Union (CU), which mainly deals with technical and comprehensive aspects. To better understand the legal background of the CU between the two parties, it is necessary to closely examine the Ankara Agreement of 12.09.1963 [32] and its Additional Protocol of 23.11.1970 [34], which define the scope and content of the association relationship.

The final phase of the customs union is defined in Decision 1/95 of the Association Council of 22.12.1995 [35; 23], while decision No 1/2001 of the EC-Turkey Customs Co-operation Committee of 28.03.2001 [36] sets out the implementation of customs provisions of Decision No 1/95, applicable to trade in goods between the two parts of the customs union and with third countries (amended by Decision No 1/ 2003 of 30.01.2003, OJ L 28, 4.02.2003 – corrigendum OJ L 74, 20.03.2003, EU Commission, 2020).

This paper will focus briefly on analyzing the CU, economic integration, and trade regime between the EU and Turkey, with a further examination of the CU issue.

2. Secondary Breakpoints

The relations between Turkey and the EU are complex and have different dimensions, including (geo-)political, economic, and legal issues. However, according to the latest Turkey 2020 Report, the EU is concerned about the lack of corresponding measures and reforms in Turkey, despite their repeated commitment to the EU accession objective. There is also a serious concern regarding the deterioration of democracy, the rule of law, fundamental rights, and the independence of the judiciary in Turkey, with a backsliding trend in many areas [18].

Moreover, the EU-Turkey relations have been negatively affected by developments in Syria and Libya, exploratory activities of Turkey in the Eastern Mediterranean, Navtex announcements, and Cyprus policies. Due to these issues, the European Council decided to initiate a positive political EU-Turkey agenda and took constructive efforts to stop illegal activities towards Greece and Cyprus that were being carried out by Turkey [18; 19; 20]. However, Turkey did not accept the objections of the EU regarding that their policies in the Eastern Mediterranean are illegal. As a result, the relations between the parties can be described as tense and turbulent.

3. The Customs Union Problematic

3.1. An Overall Assessment

The fundamental aim of a Customs Union (CU) is to ensure the free movement of goods between the members rather the parties, while harmonizing external tariffs. Moreover, the full membership goal stated in

the Ankara Agreement signed in 1963, the objects of the transition process included in the Additional Protocol, signed in 1970, and provisions related to the basic principles of internal market, free movement of services, persons and capital which are the other three fundamental freedoms of the EU, were pursued as well [11; 28, p. 3, 12, p. 102]. Nevertheless, for the realisation of some aims outside of full membership, additional settlement and agreement between Turkey and the EU was needed.

The object of forming a CU had been understandably stated in the Ankara Agreement, clauses 2/2 and 10 [29, p. 89; 10]. However, the parties accepted an additional protocol after the Ankara Agreement, on November 09, 1970, and a new era started in the relationship between parties. It must be emphasized that the CU to sign preferential trade and free trade (agreements) [13]. Sure, these agreements become crucial in the EU's foreign and economic policies and finally became one of the most efficient instruments of the EU [13]. With the CU agreement with Turkey and the constituted association law which was founded upon the Treaty of Ankara, an important turn started to full membership.

By the CU agreement with Turkey and the constituted association law which is founded upon the Ankara Agreement, a vital turn started to full membership. The CU recognized between the EU and Turkey consisted of the following basic fields based on the agreed consensus: enabling free movement of goods and trade policy, revocation of customs duties and other taxes (and charges) of equivalent effect, and lastly revocation of quantitative restrictions and other measures of equivalent effect [37; 11].

The critical point of the CU was free movement which was allowed industrial goods only, agricultural products were not included and processed agricultural products were subject to the regulations of the CU [37; 21; 22, p. 2].

3.2. Troubled Fields

Turkey has become a part of the CU without gaining full membership to the EU according to the decision 1/95 taken by the Association Council in 1995. As emphasized before, this is a limited membership where free movement is allowed only for industrial goods. Furthermore, any regulations or goals related to the free movement of people and services are not part of the CU agreement unfortunately. For these reasons there are controversial and distressed fields of the CU relationship between the parties.

The contributions of the CU to the parties, principally to Turkey's economy and business, as well as the impact on growing competition, are undeniable. Nonetheless, blocking the opening of certain negotiation topics according to the decision taken during the EU Council Leaders Summit in 2006, negatively affected Turkey. Whereas the CU chapter, which is one of chapters of the *acquis*, is probably the one where Turkey achieved the highest level of compliance, it was still included in the eight chapters [5; 11]. Additionally, the European Parliament has decided to stop the membership negotiations between the EU and Turkey, in 2019 (EU Parliament, 2019).

Later on, it has been observed that the EU Council which is a quite vital organization in terms of the definition of the EU's policy towards extra territorials and candidate states has taken a decision again to impose sanctions against Turkey during the Leaders' Summit in 2020 [18]. The reason for these negative developments is to be found in the political sphere. During this process towards full membership, the parties have experienced turbulences, stop-go dynamics, and changing views on full membership [11; 9, p. 33–34].

3.3. Improve of the CU

It is seen that, despite the acknowledgment of the CU in 1995, Turkey has not become a full member of the EU within the last 2 years and based on the nonrealization of this full membership, the existing mechanisms for consulting and settlement of disputes in the CU are insufficiently brought forward for the necessity to update of the CU. Moreover, many significant changes in world trade, the EU's expansionist policy and its trade policies have occurred within the last 25 years [31].

As the EU signed many Free Trade Agreements (FTAs) which had adverse impacts on Turkey within this period and as Turkey had almost no rights and powers within the course of the signing of such agreements, Turkey has started to be exposed by these CU agreements unilaterally in economic terms which presented the necessity for the aforementioned update. One such development was the signature of several FTAs by the EU with other rather third countries, with potential negative impacts on Turkey. Sure, this points to a fundamental problem of the current CU construction [3; 15, p. 5; 11].

In regard to the update of the CU, Turkey's expectations and requests include the required arrangements and improvements for the free movement of other goods, agricultural products and workforce/labors as the current system allows the free movement of industrial products-goods only.

Independent from the updating process of the CU, on December 16, 2013, a dialog related to the Release of Visas was initiated between the EU and Turkey and further the Readmission Agreement and Visa Liberation was acknowledged [21, p. 40–41, 8, p. 396; 37].

It should be noted that; although this agreement has arranged the conditions for visa liberalization, in its essence, this agreement yet includes the aim of stopping the mass asylum stream arising from the civil war in Syria and mainly to prevent the entry of refugees into the EU countries. In the scope of this agreement, the EU requested from Turkey to fulfil the arrangements consisting of 72 criteria whereas Turkey, in return, has fulfilled most of these criteria excluding some of them [17; 8, p. 398–399].

4. Customs Union Regulations and Current Trade Regime with Turkey

Newly, and not unrelated to the complicated WTO negotiations, FTAs have become efficient trade policy instruments for the EU and other players in the global economy [2, p. 19; 15, p. 7], and the EU signed several FTAs with numerous countries and put these agreements into effect over the last years. This tactical and strategic shift of the EU contributed to the problematic trade relationship between the EU and Turkey regarding Article 16 of the Association Council Decision 1/95 highlighted Turkey's responsibility to comply with the Community's Trade Policy.

Within the context of this regulation, Turkey entered the CU under the obligation to comply with the Community's preferential customs-trade-regime. Sure, the mentioned compliance obligation covers not only autonomous regimes, but also preferential trade regimes with third countries [15, p. 7; 27; 30].

Finally, Turkey has been forced unfortunately to comply with, or so to say, accept the FTAs signed by the EU with third countries [11]. It should be noted that it has been observed that the FTAs which the EU is a party of and has signed in recent years, have put forth consequences and effects which are not necessarily in the interest of Turkey. Therefore, it has been suggested that the CU text should be improved and updated and better aligned with the current conditions, as it has become nonfunctional and not creating the sought benefits for both parties [24, p. 87; 11].

This relationship between the parties resulted in an asymmetric system, meaning that Turkey is included in the CU within its limited areas of trade

with the EU, but cannot necessarily benefit from the FTAs, which the EU has signed and put into effect with third countries [11]. Since an FTA which has been signed by a third country does not only imply the EU's member states, but also the EU customs zone, which consists of the EU-member states post-Brexit, and Turkey [26, p. 28].

The trade regime between the EU and Turkey has put forth an asymmetric, in another word's hybrid, approach and practice. Turkey is included within the CU zone created with the EU, and it is subject to a different trade regime because of the FTAs signed by the EU with third countries [11]. Therefore, it is obvious that a dual-hybrid trade regime is not practicable and will not necessarily lead to favorable results for Turkey.

These negative effects, problems and inconveniences caused by this asymmetric trade practice have led to rising realization on the side of the EU that a revision of the customs legislation is needed [11].

Conclusion

In this study, it has shown how a trade regime that is a necessary part of integration has gradually been installed between the EU and Turkey, built on a faulty CU. It should be noted that whereas initially, the CU was evaluated rather positively in terms of rising trade volumes and Turkey's integration in the EU and global markets, more recently, doubts have been raised as to the favorable effects of the trade regime for Turkey [40, p. 13; 35, p. 1].

Because of the CU, Turkey is pressured and also obliged to admit the FTAs signed and accepted by the EU and member state thus, is obliged to sign FTAs with third states already signed FTAs with the EU. It must be emphasized that Turkey does not have a right in the EU's FTAs as it is not a full member of the EU. Therefore, the trade regime between the EU and Turkey has put forth an asymmetric, in another word's a hybrid, approach and practice. Specifically, the proliferation of third country FTAs signed by the EU has complicated the trade regime, and is noted by Turkish viewer to have led to negative effects for Turkey. For that reason, a revision of the customs legislation is needed, however, it will not be easy to put this into reality, both because of Turkey's incapacity to have the conditions for a full membership and as a consequence of political and legal tensions and impassable attitudes of certain countries within the EU vis-à-vis Turkey.

References

1. Adaman F. Is corruption a Drawback to Turkey's Accession to the European Union? *South-European Society and Politics*. 2011. Vol. 16(2). P. 309-312. doi:10.1080/13608746.2011.577952.
2. Akman M. S. (The European Union's Trade Strategy and Its Reflections on Turkey: An Evaluation From the Perspective of Free Trade Agreements. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2010. P. 12.
3. Baydarol C. Asimetri ya da Onlar Ortak Biz Pazar, 2008. URL: <https://www.lojistikkulubu.ist/turkiye-avrupa-birligi-iliskilerinin-yarinini-tartisirken-unutulan-bu-gun-gumruk-birligi-ve-tasima-kotalari/>
4. Bozkurt K The EU-Turkey Relationships and Evaluation of Human Rights Axis of the Relationship. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/23270>
5. Bozkurt K. Güncel Gelişmelerle Göç Hukuku, Avrupa Birliği Politikaları ve Düzenlemeleri Kapsamında Göç Hukuku. Mülteci Statüsü, Legal Yayınları, 2022.
6. Bozkurt K. Avrupa Birliği Politikaları ve Düzenlemeleri Kapsamında Göç Hukuku, Mülteci Statüsü. Legal Yayınları. 2018.
7. Bozkurt K. Fighting corruption in the EU and impact of the policy on the accession negotiations with Turkey, 5th Traditional Law Conference of the University of Ljubljana, Faculty of Law, Ed. Kralic, S., University of Maribor Press, 2017.
8. Bozkurt K. Geri Kabul ve Vize Serbestisi Anlaşması, TBB Dergisi, 2016.
9. Bozkurt K. Suriyeli Mülteciler Ekseninde Türkiye -AB ilişkilerine Dair Kısa Bir Değerlendirme. YHF Pencere Dergisi, 2020. URL: <https://www.penceredergi.net/dergi.htm>
10. Bozkurt K. Turkey- EU Relations: A short Overview and Impact of the Refugees Crisis on the EU-Turkey Accession Negotiations. *Revista Akademike*. 2017. Vol.:2. Iss. 1.
11. Bozkurt K., De Lombearde P. The Causes and Consequences of the Hybrid EU-Turkey Trade Regime, publication in process.
12. Bozkurt K., Rottmann, S. Legal and anthropological Approaches to Migration Policy in Turkey and Europe. *Researches on Science and Art in 21st Century Turkey*. Turgeon, Gece Kitaplığı, 2017.
13. Brenton P., Manchin M. Making EU Trade Agreements Work the Role of Orgin, CEPS Working Document 2002. No. 183.
14. Brochart K-D. The ABC of European Union Law, European Union. 2017.
15. Cengiz C., Kurtbağ Ö. Türkiye-AB Gümrük Birliğinde Yaşanan Güncel Sorunlar ve Bunlara Olası Çözüm Önerileri, Akademik Yaklaşımlar Dergisi. *Journal of Academic Approaches*. 2015. Vol. 6. Iss. 2.
16. COM(2016) 278, {SWD(2016) 161 final}). Report from the Commission to the European Parliament and the Council Third Report on progress by Turkey in

- fulfilling the requirements of its visa liberalisation roadmap. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2020-09/third_progress_report_on_turkey_visa_liberalisation_roadmap_swd_en.pdf
17. COM/2014/0646. Report From The Commission To The European Parliament And The Council on progress by Turkey in fulfilling the requirements of its visa liberalisation roadmap. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52014DC0646>
 18. Commission Staff Working Document Turkey 2020 Report, Accompanying the Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2020 Communication on EU Enlargement Policy {COM(2020) 660 final} – {SWD(2020) 350 final} – {SWD(2020) 351 final} – {SWD(2020) 352 final} – {SWD(2020) 353 final} – {SWD(2020) 354 final} – {SWD(2020) 356 final}. URL: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/turkey_report_2020.pdf
 19. Commission Staff Working Document Turkey 2021 Report Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2021 Communication on EU Enlargement Policy
 20. Commission Staff Working Document Turkey 2022 Report Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2022 Communication on EU Enlargement Policy
 21. Ekşi N. Türkiye Avrupa Birliği Geri Kabul Antlaşması, Beta Yayınevi. 2016.
 22. Ertürk A. C. AB-Türkiye Arasında Gümrük Birliği'nin Güncellenmesi: Fırsatlar ve Sorunlar. *Policy Brief*. 2018. No. 59.
 23. European Commission European Neighborhood Policy And Enlargement Negotiations (2021). URL: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/countries/detailed-country-information/turkey_en
 24. Göçmen İ. Avrupa Birliği ile Türkiye Arasındaki Gümrük Birliğinin Güncellenmesinin Yöntemi ve Usulü: Avrupa Birliği açısından bir bakış. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*. 2016. C. 15, No. 1. S. 85-115.
 25. IMF Report No.85830-TR. Evaluation of the EU-Turkey Customs Union, World Bank, 2014.
 26. Kabaalioglu H. The Turkish Model of Association: Customs Union Before Accession published in, Demaret, P., Bellis, J. F. and Jimenez, GG. (eds.), *Regionalism and Multilateralism after the Uruguay Round: Convergence, Divergence and Interaction*. European Interuniversity Press, 1997.
 27. Karakaş O. «Türkiye ile ABD Arasında Olası Bir Serbest Ticaret Anlaşmasının, Dünya Ticaret Örgütü ve Avrupa Birliği Çerçevesindeki Yükümlülüklerimiz Açısından İncelenmesi,» *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, Sayı

- VII. URL: http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ile-abd-arasinda-olasi-bir-serbest-ticaretanlasmasinin_-dunya-ticaret-orgutu-ve-avrupa-birligi-cercevesindeki-yukumluluklerimiz-acisindanincelenmesi.tr.mfa
28. Karakeçeli F. 15'inci Yılında Türkiye-AB Gümrük Birliği ve Yaşanan Temel Sorunlar, İKV Değerlendirme Notu, 2011.
29. Lombaerde P. D., Ulyanov I. The Turkish FTA Puzzle, The Estey. *Journal of International Law and Trade Policy*. 2020. Vol. 21. Nr. 2.
30. Mercan S. Yeniden Gümrük Birliği Meselesi. 21. *Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*. URL: <https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/avrupa-birligi-arastirmalari-merkezi/yeniden-gumruk-birligi-meselesi>
31. Nas Ç. Gümrük Birliği Neden Güncellenmeli? *Perspektif*. URL: <https://www.perspektif.online/tr/jeopolitik/gumruk-birligi-neden-guncellenmeli.html>
32. OJ L 217. 29.12.1964
33. OJ L 28. 4.02.2003 – corrigendum OJ L 74, 20.03.2003
34. OJ L 293. 29.12.1972
35. OJ L 35. 13.02.1996
36. OJ L 98. 7.04.2001
37. R. T. Ministry of Foreign Affairs Directorate for EU Affairs (2020). URL: https://www.ab.gov.tr/the-visa-liberation-dialogue_51819_en.html
38. R. T. Ministry of Trade (2020). URL: <https://www.trade.gov/knowledge-product/turkey-trade-agreements>
39. Report From The Commission To The European Parliament And The Council Third Report on progress by Turkey in fulfilling the requirements of its visa liberalisation roadmap {SWD(2016) 161 final}, EUROPEAN COMMISSION Brussels, 4.5.2016 COM(2016) 278 final. URL: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-16-1622_en.htm
40. Ülgen S., Dilek P. Y. Gümrük Birliği'nde Yeni Dönem ve İş Dünyası. *TUSİAD*. 2015. No. 7. P. 10-568.
41. UNHCR Data, 2021.

Keywords: EU-Turkey Relations, Customs Union, Asymmetric Trade Regime, Economic Integration and Breakpoints.

Ю. Акіменко

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7238-8273>

ACQUIS ВНУТРІШНЬОГО РИНКУ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЄС З УКРАЇНОЮ

Вступ

Після розпаду соціалістичної системи колишні східноєвропейські країни почали свій шлях до систематичної інтеграції до західних інституцій, таких як ЄС і НАТО та створення нової політичної реальності на європейському континенті. З набуттям незалежності Україна також приєдналась до цього руху та висловила намір приєднатися до Європейського Союзу та прагнула перспективи членства в ЄС. Весь період незалежності Україна доводила свій європейський вибір проте одночасно боролася із конфліктом в середині, який спонсорувала країна-агресор пропагандою та політичним розхитуванням. Однак незважаючи на важкий шлях подолання цих перешкод Україна з кожним новим етапом доводила свою стійку позицію та прихильність європейським цінностям через виконання взятих на себе зобов'язань та участі у важливих новітніх проектах.

Україна підписала угоду з Європейськими Співтовариствами 16 червня 1994 року про партнерство і співробітництво, і це була перша у своєму роді угода, яку можна охарактеризувати як перший великий конкретний правовий вияв орієнтації України на Європу та інтеграції, що стало початком для відносин між Україною та ЄС. Підписання та ратифікація Угоди про асоціацію Україна – ЄС у 2014 році започаткувала процес розвитку якісно нової форми відносин на принципах політичної асоціації та економічної інтеграції. Під час підписання Угоди про асоціацію 27 червня 2014 року та під час її ратифікації 16 вересня 2014 року відповідно Президент України та Верховна Рада України оприлюднили заяви про те, що Україна розглядає Угоду про асоціацію як наступний крок до кінцевої мети європейської інтеграції – повноправного членства України в Європейському Союзі. Революція Гідно-

сті в Україні запустила багато пов'язаних соціальних та політичних зрушень також у Молдові та Грузії. Ці три країни паралельно уклали угоди про асоціації, які передбачають вільну торгівлю промисловими товарами, деяку лібералізацію торгівлі сільськогосподарськими товарами та послугами та різні форми співпраці, спрямовані на інституційне зближення з ЄС. Але очевидно, що процес зближення був повільним, а перспектива отримання статусу кандидата, якого три країни прагнули, була далекою. Приєднання до ЄС вимагає не лише від країн-кандидатів виконання певної кількості умов, а й від того, щоб країни ЄС відчували себе готовими прийняти нових членів.

28 лютого 2022 року уряд України підписав заявку на членство в Європейському Союзі з проханням про негайний вступ. Через три дні аналогічні заявки подали Грузія та Молдова. Менш ніж через чотири місяці, лідери ЄС вирішили надати Україні та Молдові статус країни-кандидата, а також визнали «європейську перспективу» Грузії, що є кроком до офіційної кандидатури. Ніколи раніше країни ЄС так швидко не реагували на заявку на членство в ЄС. Перед громадянським суспільством України, її урядом, науковою спільнотою та практиками постає багато питань щодо трансформації правової системи України та її наближення до права ЄС.

В свою чергу європейські країни створили Внутрішній ринок ЄС, який за своєю суттю, є підґрунтям ЄС, його кровоносною системою. За 70 років співіснування у європейських спільнотах було досягнуто величезного прогресу як у поглибленні економічної інтеграції, на яку поширюється законодавство ЄС, так і в поширенні *acquis* Внутрішнього ринку ЄС для подолання прогалів в інтеграції з тими країнами, які ще не є членами ЄС. З часом саме це поширення *acquis* Внутрішнього ринку ЄС стало найбільш дієвим інструментом у відносинах ЄС з його сусідами та третіми країнами. Сучасний стан відносин Україна-ЄС можна також досліджувати з огляду на те, чи є можливим та доцільним поширенні *acquis* Внутрішнього ринку ЄС для України.

1. Історія Внутрішнього ринку ЄС та умови членства

Економічне співробітництво та спокій змінили ландшафти Західної та Центральної Європи, де протягом століть панували конкуренція та війни. Як ми будемо стверджувати, ця трансформація з самого початку

мала кілька вимірів. Проблеми економіки та безпеки перепліталися з бажанням встановити стабільні демократичні режими, які поважали б основні права людини. Разом держави Європейського Союзу (ЄС) утворюють найбільшу економіку світу. Таким чином, формування ЄС заслуговує нашої уваги саме по собі. Але аналіз того, як співпраця виникла в цьому регіоні, також дає зрозуміти, як співпраця може виникнути в інших сферах.

До 1939 року країни Європи були надважливими і впливовими акторами світових відносин, оскільки під впливом кількох європейських держав перебували величезні території за різними правовими режимами. Однак Друга світова війна за 6 років цілком змінила політичну та економічну карту Європи та світу. Колонії скористалися можливістю вимагати незалежність, а економіки європейських країн потребували ресурсів та часу на відновлення. На цей момент більшість країн Європи розраховували на зовнішню фінансову підтримку та очкували відновлення довоєнного життя на старих рейках. Однак, з огляду на зменшення власного впливу на світові економічні та політичні відносини уряди країн Європи усвідомили необхідність кардинальних змін у співжитті із сусідами та сприйняли факт необхідності виконання умов щодо отримання грошової допомоги. Не слід забувати і про військовий потенціал чи обороноздатність європейських країн, які після Другої світової війни по-перше були виснажені, подекуди знаходились в критичному стані, по-друге стикнулись з новою погрозою зі сходу – Радянський союз та насильницьке поширення його ідеології на території європейських країн, по-третє європейські країни не мали власного ядерного потенціалу наприкінці 1940-х і на початку 50-х років і тому мали, з огляду на вищенаведене, погоджуватись на пропоновані умови фінансової підтримки. За часів Другої світової війни європейська цивілізація також пережила одні з найважчих у історії соціальні виклики: вимушена міграція, брак харчових продуктів та нестача ресурсів для швидкого відновлення населення, відновлення родинних зв'язків, грубі порушення прав людини, що змінили свідомість цілих націй. Отже, передумов та мотивів для об'єднання країн для вирішення питань майбутнього цих країн завжди було декілька – економічні, військові та соціальні. Наслідком чого є різноспрямованість та багатшаровість інтеграційних процесів у Європі із різними механізмами взаємодії, що, на нашу думку, є перевагою у порівнянні з

іншими можливими сучасними об'єднаннями країн чи інтеграційним рухам на інших континентах.

Таким чином економічне та військове співробітництво стало нерозривно пов'язаним і вважалося необхідним для забезпечення демократії та добробуту країн Європи. І отже слід також робити висновок про те, що вирішення труднощів, які переживала Європа, можливий у разі приділення уваги внутрішньо політичному середовищу Європи, а не зовнішній політиці чи глобальній орієнтації.

Європейська співпраця в перші повоєнні роки набула різноманітних інституційних форм. Бельгія, Нідерланди та Люксембург у 1947 році створили економічну організацію (Бенілюкс, The Benelux Union), спрямовану на зниження внутрішніх тарифів і запровадження спільного зовнішнього тарифу – принцип, який ґрунтуватиметься на подальшій інтеграції у більшому масштабі. Організація європейського економічного співробітництва (ОЄЕС), створена в 1948 році, яка зараз має назву Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). Цей форум було в основному створено для відновлення вільної торгівлі та міжнародних платежів, а також для спрямування допомоги в рамках Плану Маршалла шістнадцяти європейським державам.

Перші кроки до європейської інтеграції не були спрямовані лише на економічні здобутки. Масові страждання, спричинені геноцидом і порушеннями прав людини безпрецедентного масштабу, надихнули уряди шукати засоби для запобігання будь-якому повторенню таких подій. У 1949 році був десять країн підписали Лондонську угоду про статут Ради Європи, основною відмінністю цієї нової міжнародної організації була домовленість про існування Європейський суд з прав людини для моніторингу та розгляду скарг щодо прав людини, регламентованих Конвенцією з прав людини. Новизна інституційного механізму полягала в наднаціональному статусі Суду та прямої дії положень Конвенції. Тобто особи, вичерпавши національні засоби правового захисту, могли безпосередньо ініціювати провадження через інституції Ради Європи.

Питання безпеки також вирували, оскільки зазіхання Радянського Союзу на Чехословаччину в 1948 році та тиск на Польщу, Угорщину, Румунію та Болгарію спонукали Англію, Францію та країни Бенілюксу підписати Брюссельський договір, який обіцяв взаємну допомогу проти спільного ворога. Першою конкретною спробою Спільної зовнішньої

політики та політики безпеки було утворення Європейського оборонного співтовариства (The European Defense Community, EDC), запропонованого Францією в 1952 році. Наріжним каменем тут також виступало питання: яка роль та участь Німеччини буде у вирішенні оборонних питань та питань безпеки: інтегрування Німеччини лише у західно-європейську систему оборони шляхом участі у Європейському оборонному співтоваристві або включити Німеччину як повноцінного учасника до складу Організації Північноатлантичного договору (НАТО). Ідея Європейського оборонного співтовариства полягала в інтеграції національних військових сил в інституцію, підпорядковану НАТО.

Європейське об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС, European Coal and Steel Community, ECSC), створене Паризьким договором 1951 року, включало шість держав: три країни Бенілюксу, Францію, Західну Німеччину та Італію. Воно мало на меті регулювання виробництва вугілля та сталі; зниження внутрішніх тарифів, що перешкоджають торгівлі цими ресурсами через кордони; обмеження субсидії цим секторам; і встановлення загального зовнішнього тарифу, причому створювався наднаціональний орган, який буде мати компетенцію контролювати як національні уряди виконують настанови ЄОВС. Ідея регулювання виробництва вугілля та сталі вважалася важливим елементом для будь-якого потенційного військового нарощування, що свідчить про переваги наднаціонального моніторингу цих секторів.

Римський договір заснував Європейське співтовариство з атомної енергії (Євратом, European Atomic Energy Community, EAEC (Euratom)) у 1957 році. Євратом втілює спільні зусилля для розвитку мирного використання ядерної енергії в межах шести країн-членів. Римський договір також заснував Європейське економічне співтовариство (ЄЕС, European Economic Community, EEC), яке пізніше стане прообразом усього інтеграційного об'єднання.

Мета економічної інтеграції становила головну увагу Римської угоди 1957 року в особливій формі створення спільного внутрішнього ринку, що характеризується свободою руху товарів, послуг і факторів виробництва (праці та капіталу). Його відмінною рисою було, на додаток до зони вільної торгівлі та митного союзу зі спільним зовнішнім тарифом, було усунення технічних бар'єрів, що виникають із національних правил щодо захисту здоров'я, безпеки та навколишнього середовища, а також обмеження податкових бар'єрів.

Незважаючи на внутрішній супротив країн-учасниць ЄЕС наднаціональності його повноважень судова практика Європейського суду справедливості безупинно створювала ту правову культуру та підґрунтя *acquis communautaire* (правовий доробок, право надбання тощо), які зараз виступають опорою наднаціональності та правової природи компетенції ЄС. Тут слід навести деякі знакові справи, що переосмислили роль права Спільноти по відношенню до національного законодавства.

У 1962 році голландська транспортна компанія стверджувала, що національні тарифи Нідерландів порушують законодавство ЄЕС (*Van Gend and Loos, Case 26/62*). Компанія стверджувала, що існуючі тарифи перешкоджають веденню господарської діяльності і що таке законодавство порушує статтю 12 Договору про Співтовариство, яка забороняє державам ЄЕС підвищувати тарифи. Уряд Нідерландів стверджував, що національні суди повинні вирішувати, чи мало місце порушення права ЄЕС. Таким чином, суперечка зосередилася навколо питання судової компетенції. Позиція Нідерландів ґрунтувалась на традиційному підході: національний суд має вирішити питання про співвідношення внутрішнього права та міжнародного права. Однак Європейський суд справедливості виніс рішення проти такого тлумачення. Натомість він постановив, що якщо право Співтовариства має пряме застосування, національні суди не повинні його тлумачити, стверджуючи, що особи можуть безпосередньо апелювати до законодавства Співтовариства, якщо зміст цього нормативного акту надає особам певні права чи обов'язки. Таким чином у справі *an Gend and Loos* було встановлено принцип «прямі дії» права Європейського Співтовариства [22].

Наступне рішення (*Costa v. Enel 1964, case 6/64*) додало ще один ключовий компонент примату права Співтовариства над національним правом країн-членів: принцип «верховенства». У цьому випадку уряд Італії націоналізував комунальну компанію *Edison Volta*. Акціонер компанії виступив проти націоналізації та відмовився платити за рахунком, стверджуючи, що дії Італії суперечать законодавству Співтовариства. Відповідач, уряд Італії, дотримувався дуалістичної теорії міжнародного права: міжнародний договір має бути трансформований урядом у національний закон, перш ніж він матиме силу. Європейський суд не підтримав позицію уряду Італії та підтримав моністичну теорію міжнародного права: міжнародне право безпосередньо впливає на національне право і має вищий силу, в даному випадку наднаціональну.

Суд стверджував, що право Співтовариства замінює національне законодавство (оскільки підпадає під ті сфери, які зазначені в установчому договорі, як такі, куди поширюються виключна компетенція органів Співтовариства), навіть якщо останнє прийнято пізнішою датою [23].

Незважаючи на ці рішення, економічна інтеграція виявилася довгою та важкою справою. З однієї сторони формальні бар'єри руйнувалися (уряди поступово виконували необхідні вказівки або скасовували внутрішні нормативні акти), проте з іншої сторони неформальні бар'єри перешкоджали створенню справді інтегрованого ринку. Стаття 30 Договору про Європейський Союз 1992 року, наприклад, забороняла використання технічних бар'єрів для запобігання надходженню продукції інших держав на ринок країни, але стаття 36 дозволяла застосовувати національні стандарти у випадках, які впливають на здоров'я та безпеку [37].

Таким чином, завдяки цікавим підходам та креативності уряду іноді обмежували надходження іноземних товарів, посилаючись на внутрішні високі стандарти охорони здоров'я та безпеки, які відрізнялися від стандартів країни-експортера. Такі нетарифні бар'єри могли перекреслювати здобутки Митного союзу та існуванню свободи руху товарів. Таким чином, активна залученість інститутів ЄС та детально прописана позиція Суду справедливості в кожному конкретному випадку коштували неймовірних витрат часу та праці, але у результаті ці дії пришвидшили рух до спільного ринку та можливого економічного союзу.

Знакове рішення Суду справедливості в 1979 році (яке зазвичай називають справою *Cassis de Dijon*, № 120/78) змінило цю ситуацію: в даній справі Суду справедливості представив третій варіант (окрім моністичної та дуалістичної теорії міжнародного права): взаємне визнання. У цій справі влада Німеччини заборонила продаж французького напою чорносмородиновий лікер *Cassis*, оскільки він містив менше алкоголю, ніж німецький міцний алкоголь, але більше, ніж німецьке пиво. Посилаючись на нормативно закріплене положення в установчих договорах про можливість встановлення заборони чи обмежень на імпорт, експорт чи транзит товарів на підставі захисту здоров'я та життя людей, тварин чи рослин, національні суди Німеччини підтримали позицію свого уряду. Європейський Суд справедливості в свою чергу не підтримав позицію уряду Німеччини та Федерального суду Німеччини та застосував «правило розумності» («*rule of reason*»). Суду справедливості

постановив, що за відсутності відповідного законодавства Співтовариства Суд прийняв би національні стандарти чи правила, якби вони могли вважатися «розумними».

Таким чином, Суд не виключає можливості розбіжності між стандартами, що застосовуються в різних країнах. Однак обмеження вільного переміщення товарів були б допустимі лише за наявності надзвичайної ситуації яка б їх виправдовувала. Суд наполягав, що у цьому випадку уряд Німеччини діяв нерозумно, враховуючи, що інформації на етикетці було б достатньо для інформування споживача. Більше того, обґрунтування стандартів слід порівнювати з важливістю вільного транспортування товарів у Співтоваристві. А отже, коли такі обмеження були невиннованими (нерозумними), уряди повинні були взаємно визнавати стандарти інших членів. Отже, якби виробник задовольнив стандарти в одній країні, продукт відповідав би стандартам і інших членів ЄЕС. Суд також постановив, що таке нормативне положення є заходом, який має ефект, еквівалентний кількісному обмеженню імпорту, і таким чином порушує статтю 34 Договору [24].

План створення Внутрішнього ринку був офіційно започаткований в червні 1985 року Білою книгою Комісії. Її головна ідея, яка ґрунтувалася на судовій практиці справа *Cassis de Dijon*, полягала в тому, що немає потреби шукати засоби гармонізації, коли перешкоди для вільного пересування підпадають під «правило розумності» («rule of reason»). Відтепер заходи гармонізації можуть бути виправдані лише чітко визначеними підставами, дозволені Договором про ЄС, і, отже, можуть бути скасовані органами ЄС, які і так вже наділені відповідними повноваженнями. Біла книга також містила пропозиції щодо змін до Договору, які б спростили та прискорили процес прийняття рішень з цього приводу. Всі пропозиції були схвалені та стали основою для Єдиного європейського акту (ЄЕА), підписаного в лютому 1986 року. Після ратифікації державами-членами він набув чинності 1 липня 1987 року. ЄЕА передбачав визначення Внутрішнього ринку ЄС як території без кордонів, у якій забезпечується вільний рух товарів, осіб, послуг і капіталу та запроваджено голосування кваліфікованою більшістю в Раді щодо регулювання Внутрішнього ринку ЄС, разом із новою процедурою співпраці з Європейським парламентом, яка згодом призведе до повного спільного прийняття рішень за Маастрихтським договором. [36] Рухаючись в напрямку посилення економічних зв'язків та встанов-

лення прозорих правил конкуренції під наглядом Комісії Співтовариства держави-члени підписали Маастрихтський договір у 1992 році [37].

На цьому етапі для з'ясування унікальності правової природи Внутрішнього ринку ЄС необхідно вказати на такі його особливості. По-перше, економічна інтеграція в рамках Внутрішнього ринку ЄС передбачає не лише усунення бар'єрів («негативна» інтеграція), а й гармонізацію законодавства, яке забезпечує стандарти захисту спільної мети ЄС («позитивна» інтеграція). По-друге, для усунення перепон та запобігання різним бар'єрам, які можуть спотворити рівні умови гри після відкриття національних ринків (за допомогою державних субсидій та різних привілеїв) були затверджені єдині підходи політики конкуренції та, зокрема, політики державної допомоги – політики, унікальної для європейської конструкції, яка безпосередньо обмежує країни-члени в можливості підтримки учасників ринку. По-третє, відкриття ринку та лібералізація не виключають державного втручання, наприклад захист навколишнього середовища через спільну сільськогосподарську політику або політику згуртованості, щоб допомогти слабшим економікам протистояти впливу відкриття ринку. Така спільна сільськогосподарська політика, як правило, керується Комісією – часто під наглядом Ради через спеціалізовані комітети Ради.

Було непросто продовжити інтеграцію ринків капіталу та запроваджувати спільну валюту, але економічний і валютний союз, безсумнівно, мав свої привілеї та можливості. Контраргументом до створення «валютних зон», виступало те, що єдина валюта знизить трансакційні витрати, збільшить транскордонні інвестиції та посилить конкуренцію. Однак кожен учасник інтеграційного об'єднання є прямим підтвердженням правила про те, що аргумент щодо оптимальної валюти справедливий лише за умови економічної однорідності в регіоні та мобільності робочої сили. Для того, щоб валютний союз став реальністю, країни-члени повинні були б скасувати свою національну автономію в сферах управління валютним курсом і монетарної політики, а також сприяти транскордонному переміщенню робочої сили, а ці дві дуже політично чутливі теми. Тим не менш, було встановлено графік інтеграції зі спільним резервним банком і спільною валютою. Економічний і валютний союз був створений у 1999 році зі створенням Європейського центрального банку у Франкфурті (ЄЦБ). Загальна валюта, євро, була введена до 2002 року, після кількох років функціонування як розрахункової одиниці [38].

2. Acquis Внутрішнього ринку ЄС у взаємодії з третіми країнами

Тісна співпраця між Європейським Союзом та його сусідніми країнами сягає перших днів створення Європейських Співтовариств. Європейське Економічне Співтовариство підписало перші Угоди про асоціацію (УА) з Грецією та Туреччиною ще у 1961 та 1963 роках відповідно [15, 16].

Протягом наступних семидесяти років ЄС уклав численні угоди про асоціацію, угоди про співпрацю та партнерство зі своїми ближчими та віддаленими сусідами. Майже кожна країна-сусід ЄС вступила у відносини з ЄС на підставі однієї чи декілька двосторонніх та/або багатосторонніх угод. Ці угоди можна класифікувати відповідно до проголошених політичних цілей (співпраця, асоціація та майбутнє членство в ЄС) або на підставі сфери застосування *acquis* ЄС (правовідносини та/або територія). Центральним елементом у зближенні між ЄС і третіми країнами (зазвичай сусідами) є *acquis* Внутрішнього ринку ЄС, що слід розуміти як процес поступової гармонізації та апроксимації законодавства для вступу країни первісно у Внутрішній ринок ЄС, і при політичній та соціальній єдності навколо цієї ідеї у суспільстві формуються також політичні гасла та рушії для повноцінного вступу країни у ЄС.

Практика експорту *acquis* Внутрішнього ринку ЄС до третіх країн і, можливість на тлі розширення Внутрішнього ринку за межі ЄС є важливою частиною як зовнішньої політики ЄС щодо сусідів, так і зовнішніх вимірів окремих секторів політики ЄС, таких як енергетика та транспорт. Певна невизначеність щодо майбутнього відносини ЄС після Brexit, зокрема, викликає дискусії серед науковців (А. В. Грубінко, А. Ю. Мартинов, Н. Л. Яковенко, О. А. Неприцький, Т. О. Гогунська тощо) щодо участі держав, що не є членами ЄС, у Внутрішньому ринку як альтернативи членству в ЄС. Однак, узгодження взаємовідносин з Великобританією поки що можна вважати виключенням з правил, однак через деякий час ця форма партнерства може стати моделлю для країн-нечленів [17].

Для поширення свого впливу та цінностей, які можуть згодом привести до розширення Внутрішнього ринку Союз укладає:

- угоди про партнерство та співробітництво та інші угоди, що належать до Європейської політики сусідства (ЄПС);

- угоди про асоціацію, включаючи ті, що встановлюють поглиблені та всеохоплюючі зони вільної торгівлі (ПВЗВТ);
- секторальні угоди.

Важливо акцентувати увагу також на тій обставині, що більшість угод про асоціацію та угоди про партнерство можуть бути частиною процесу не лише економічної, а й політичної інтеграції з чітко визначеною можливістю цих країн у подальшому вступити у ЄС. Такі угоди про асоціацію (European agreement, EA) або угоди про стабілізацію та асоціацію (Stabilisation and association process, SAP) вже довели свою результативність у порівнянні з іншими регіональними інтеграційними угодами на прикладі країн Центральної та Східної Європи. По-перше, такі угоди охоплюють країни, що мають дуже різні рівні економічного розвитку, таким чином цей механізм доводить свою гнучкість та далекоглядність. По-друге, це створило виклик і можливість підвищити добробут цих країн, модернізувати їхні економіки та правові системи та прискорити реструктуризацію. Партнером ЄС в рамках угод про стабілізацію була Хорватія, яка вже набула статусу члена ЄС, а зараз в рамках угод про стабілізацію партнерами ЄС є Албанія, Боснія і Герцеговина, Косово, Чорногорія, Північна Македонія та Сербія.

Вважаємо за доцільне також визначити перевагу цих угод, які укладає ЄС для розширення Внутрішнього ринку або політичного впливу, на яку звертає увагу проф. В. І. Муравйов. На думку вченого міжнародні угоди, які ЄС укладає з країнами-нечленами є двосторонніми, однак іноді ЄС укладає угоди одночасно з групами третіх країн, на основі яких створюються і функціонують спільні інститути і процес ухвалення рішень (Суд/арбітражі/ради асоціацій тощо) при цьому треті країни виступають зі спільною позицією, і за словами вченого виявляють риси так званої «консолідованої двосторонності» [9]. Це Котонуська угода (Cotonou Agreement) про партнерство з країнами АКТ (країни Африки, Карибського басейну та Тихого океану) 2002 р., Угода про асоціацію з країнами Європейського економічного простору (Норвегія, Ісландія, Ліхтенштейн) 1992 р., Угода про співробітництво з країнами МЕРКОСУР (Аргентина, Бразилія, Парагвай та Уругвай) 1996 р.

На основі цілей і завдань угод, які укладає ЄС, з метою поширення *acquis* Внутрішнього ринку можна виокремити такі основні його функції:

- інтеграційна функція, яка реалізується у поступовій інтеграції країн, що не є членами, у різні сфери (сектори) співпраці з ЄС;

- лібералізаційна функція, яка полягає у формі створення зони вільної торгівлі або митного союзу, що призводить до лібералізації торгівлі на території цих країн;
- підготовча функція, яка поетапно наближує потенційних країн-кандидатів до членства в ЄС через первісно поширення *acquis* Внутрішнього ринку;
- інституційна функція, що надає можливості країнам-нечленам ЄС створювати разом з ЄС спільні інституції для організації співпраці, та надає країнам – колишнім членам організувати вигідну взаємодію у подальшому.

На нашу думку, найслабший зв'язок між третьою країною та *acquis* Внутрішнього ринку, який можливо не принесе сторонам вигоди, є угода про співпрацю з ЄС без прямої інтеграції країни у внутрішній ринок. Така співпраця в основному відбувається в рамках Європейсько-середземноморської угоди про налагодження асоціації (ЄСУА) (Euro-Mediterranean Agreement Establishing an Association (EMAEA)). Така співпраця відбувається на основі міжнародних конвенцій та стандартів Світової організації торгівлі замість *acquis* Внутрішнього ринку ЄС. Отже, стверджувати про поширення *acquis* Внутрішнього ринку ЄС можна лише умовно.

Більшість угод про партнерство та співробітництво було укладено наприкінці 1990-х років з країнами колишнього Радянського Союзу, за винятком країн Балтії. Метою цих угод було встановлення взаємовідносин без подальшої асоціації чи вступу відповідної третьої країни до ЄС або до Внутрішнього ринку ЄС [33]. Наприклад така угода без перспектив створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі (ПВЗВТ) та без жодної гармонізації законодавства діяла між ЄС та Казахстаном. Проте у грудні 2015 року Європейський Союз і Казахстан підписали Угоду про розширене партнерство та співпрацю (EPCA) (Enhanced Partnership and Cooperation Agreement (EPCA)). Ця нова Угода, перша у своєму роді з центральноазійським партнером, вивела відносини між ЄС і Казахстаном на новий рівень і стала важливою віхою в більш ніж 25-річних відносинах між ЄС і Казахстаном. Угода про розширене партнерство та співпрацю (EPCA) вже ратифікована всіма державами-членами ЄС та Європейським парламентом та набула чинності 1 березня 2020 року, дозволяє сторонам розвивати та зміцнювати співпрацю у таких ключових сферах політики, як сприяння взаємній торгівлі

та інвестиціям, співробітництво у сфері юстиції та внутрішніх справ, економічного та фінансового співробітництва, енергетики, транспорту, навколишнього середовища та зміни клімату, зайнятості та соціальних питань, культури, освіти та досліджень [31].

У 2004 році було започатковано Європейську політику сусідства (ЄПС) як ширшу структуру для регулювання відносин між ЄС та південними та східними країнами-сусідами. ЄПС пропонує альтернативу членству в ЄС для тих сусідніх країн, які не мають реальної перспективи членства, натомість ЄПС має на меті запропонувати третім країнам перспективу швидкої участі у внутрішньому ринку ЄС і просування чотирьох свобод для досягнення мети. Конкретні відправні точки та об'єми інтеграції для кожної країни-партнера визначено в Планах дій, які містять інструменти «м'якого права», що охоплюють, зокрема, політичний діалог і реформи, торгівлю та заходи для поступового отримання частки на внутрішньому ринку ЄС [2, с. 12].

У зв'язку із політичними подіями в Україні ЄС започаткував «Східне партнерство» як особливий східний вимір ЄПС для підтримки політичних і соціально-економічних реформ у країнах-партнерах і сприяння наближенню до *acquis* ЄС. Східне партнерство ґрунтується на угодах про асоціацію, що окреслює програми реформ і, де це можливо, включає ПВЗВТ як їх невід'ємну частину. Такі угоди не створюють обов'язкових зобов'язань держав-партнерів, проте визнає велике значення наближення законодавчих і нормативних актів і зобов'язується поширювати інформацію про закони ЄС і стандарти. Його кінцевою метою є створення економічної спільноти на основі «спільної нормативно-правової бази та покращеного доступу до ринку товарів і послуг», що, можливо, призведе до доступу до «території внутрішнього ринку товарів» за умови перевіреної «політичної та юридичної надійності» [26].

Основні принципи ЄПС передбачають поглиблення політичної співпраці та економічної інтеграції між ЄС та країнами-партнерами. Ця політика поширюється на країни Східної Європи, Південного Кавказу, Східного та Південного Середземномор'я, таким чином уніфікуючи підходи ЄС щодо розвитку відносин з країнами зазначених регіонів [6, с. 114]. Зважаючи на відсутність перспективи членства в ЄПС, Україна на політичному рівні заявила про неприйнятність такої політики та невідображення її європейських прагнень [10, с. 63].

У 2008 році під тиском України та інших східних сусідів ЄС, а також у відповідь на започаткування «Середземноморського союзу» (Європейсько-середземноморська угода про асоціацію/ЄСУА, Euro-Mediterranean Association Agreements/EMAAs) ЄС висунув пропозицію поглибити відносини зі своїми східними сусідами на основі нових принципів. ЄС сприйняв свої відносини з Україною як орієнтир для подальшого розвитку партнерства зі східними сусідами на принципах політичної асоціації та економічної інтеграції [8, с. 84]. Знов можна стверджувати про багатовимірність процесу інтеграції, який не передбачає життєздатності країни як майбутнього члена ЄС без попереднього наближення у різних вимірах (економічне / політичне / соціальне / правове / культурне наближення).

Нова ініціатива отримала назву «Східне партнерство» і була започаткована в травні 2009 року під час саміту Східного партнерства в Празі. Східне партнерство не дає країнам-партнерам перспективи отримання статусу кандидата. Східне партнерство, перш за все, є багатостороннім форумом для діалогу між ЄС та його сусідами, що відбувається на регулярних самітах найвищого рівня, зустрічах міністрів закордонних справ та тематичних платформах на рівні експертів; це також платформа для підтримки спільних проєктів між ЄС, його державами-членами та країнами-партнерами в таких сферах, як інфраструктура, обмін передовим досвідом та економічна інтеграція. Слід зазначити, що Європейський Союз розвиває двосторонню форму відносин з державами-учасницями Східного партнерства індивідуально та за принципом диференціації [7, с. 39].

Проте немає сумніву, що Східне партнерство не досягло багатьох із поставлених цілей. Звичайно, багато в чому це пов'язано з подіями в країнах-учасницях, яким ЄС приділяло недостатньо уваги або недооцінило масштаб необізнаності місцевого населення щодо цінностей та перспектив ЄС. У будь-якому випадку, створивши нові способи співпраці у формі угод про асоціацію, як в ЄС, так і в країнах-партнерах склалося враження, що Східне партнерство – це більше адміністрування відносин між ними, ніж будь-який амбітний політичний проєкт. Протягом багатьох років Східному партнерству не вистачало політичного імпульсу, реальних механізмів – в рамках Східного партнерства, через Спільну зовнішню політику та політику безпеки чи за допомогою інших дій – які забезпечують ефективний захист до вразливих сусідів.

Крім того, неоднорідність сусідства, на яку Східне партнерство намагалося відповісти принципом «диференціації», призвела до появи різноманітних форм взаємодії. Білорусь вийшла зі Східного партнерства, призупинивши свою участь після санкцій ЄС, пов'язаних із сфальсифікованими президентськими виборами в серпні 2020 року, тоді як три асоційовані держави – Україна, Молдова та Грузія – розпочали інтенсивний діалог з ЄС, переслідуючи амбітніші прагнення [14, с. 514].

Лісабонський договір запровадив нову правову основу для укладення угод з країнами-сусідами. Відповідно до ст. 8 Договору про ЄС встановлення взаємовідносин між ЄС та третіми країнами відбувається на основі цінностей Союзу простору добробуту та добросусідства, якому притаманні близькі та мирні стосунки на засадах співпраці. На додачу до цього ст. 217 Договору про функціонування ЄС надає право Союзу укладати угоди з однією або більше третіми країнами або міжнародними організаціями, що запроваджують асоціацію, включаючи взаємні права та обов'язки, спільні дії та спеціальні процедури [29, 30].

Європейський суд справедливості також зазначив, що угода про асоціацію створює особливі, привілейовані зв'язки з країною, яка не є членом, яка повинна, принаймні до певної міри брати участь у системі Співтовариства. І хоча характер цих особливих привілейованих зв'язків не роз'яснено в рішенні на практиці взаємні права та обов'язки в УА регулярно включають прийняття третіми країнами працівників з країн-членів ЄС або приєднання до міжнародних конвенцій в обмін на фінансову та технічну допомогу та визнання документів для доступу на внутрішній ринок [25].

3. Сучасний етап відносин Україна-ЄС та перспектива вступу у Внутрішній ринок ЄС

Новий інтеграційний підхід ЄС до сусідства є двовимірним, що може продемонструвати Угода про асоціацію з Україною, оскільки ця угода про асоціацію поєднана з угодами про ПВЗВТ та передбачають багатосторонню співпрацю шляхом наближення правових систем трьох країн до *acquis* Внутрішнього ринку ЄС, передбачають вихід трьох країн на внутрішній ринок і, як очікується, призведуть до посилення конкуренції в сусідньому регіоні [11].

Нові угоди про асоціацію та ПВЗВТ укладено з Грузією, Молдовою та Україною [19, 20]. Переговори з Азербайджаном щодо ПВЗВТ, але без асоціації, наразі тривають. Переговори з Вірменією щодо ПВЗВТ були завершені в 2013 році, але оскільки членство Вірменії в Євразійському економічному союзі є несумісним із положеннями ПВЗВТ, була підписана інша угода вужчого масштабу та більш скромних умов щодо доступу до внутрішнього ринку – Угоду про всеосяжне та розширене партнерство між ЄС та Вірменією (СЕРА). Метою СЕРА є законодавча співпраця між ЄС та Вірменією без встановлення асоціації, проте передбачається суттєве поширення *acquis* Внутрішнього ринку ЄС та його ключових елементів [27].

Угоду про асоціацію між Україною, ЄС та його державами-членами було підписано протягом двох етапів – 21 березня 2014 року (політична частина) та 27 червня 2014 року (економічна частина). 16 вересня 2014 року Верховна Рада України синхронно з Європарламентом ратифікувала Угоду про асоціацію. З ратифікацією Угоди про асоціацію між Україною, ЄС та його державами-членами вона набула чинності 1 вересня 2017 року. Угоди про асоціацію підписані з Молдовою, Україною та Грузією як слушно зазначає Р. Петров є найбільш прогресивними, підписання яких раніше ніколи не пропонувалось країнам-партнерам [34, р. 15].

Для надання належної правової оцінки Угод про асоціації, які були укладені у 2014 р. з Україною, Молдовою та Грузією вважаємо доречним характеристику цих угод, яку надав Ван Елсувеге П., характеризуючи їх як угоди, що належать до окремої групи «інтеграційних угод», тобто угод, які містять принципи, поняття та положення права ЄС, що тлумачиться і застосовуються таким чином, ніби третя держава є його членом [3, с. 10].

Угоди цього типу є винятковими у практиці зовнішньої діяльності ЄС, фактично є новим видом співпраці порівняно з іншими країнами, які вже мають статус кандидата, можливо навіть, що саме такий вид співпраці з майбутніми членами ЄС отримає своє відображення у новому установчому договорі про ЄС, оскільки цього потребує час та виклики сучасності.

Амбітні цілі угод про асоціацію та ПВЗВТ відображені в їхніх положеннях щодо поступового наближення третіх країн якомога ближче до внутрішнього ринку шляхом надання далекосяжного доступу до *acquis*

Внутрішнього ринку ЄС та всебічного регуляторного, однак без пропозиції щодо членства. В цих угодах охоплено кілька секторів внутрішнього ринку, таких як енергетика, транспорт, послуги та сільське господарство, всі чотири основні свободи, хоча й із суттєвими винятками щодо вільного пересування осіб. Обсяг та рівень інтеграції, передбачений у таких угодах, є значними: у сферах послуг, державних закупівель (наприклад угода про асоціацію між ЄС та Україною наближається до рівня інтеграції, передбаченого Угодою про Європейський економічний простір (ЄЕЗ). Крім того, ці угоди про асоціацію та ПВЗВТ сприяють участі країн, що не входять до ЄС, активно взаємодіяти Енергетичному співтоваристві та Європейському спільному авіаційному простору (ЕСАА), відбувається поширення *acquis* Внутрішнього ринку ЄС. Ці цілі та завдання угод про асоціацію та ПВЗВТ між ЄС та Україною, Молдовою та Грузією підтримуються інституційними та процедурними рамками, які включають елементи інших угод, що передбачають глибоку (галузеву) інтеграцію.

Таким чином, Угода про асоціацію формує правову основу співпраці між Україною та ЄС на середньострокову перспективу. Угода про асоціацію передбачає підтримання регулярного діалогу на найвищому рівні у формі щорічних самітів та створення нових постійних органів двосторонньої співпраці – Ради асоціації, Комітету асоціації, Комітету асоціації в торговій конфігурації, галузевих підкомітетів Комітету асоціації, Парламентського комітету асоціації та Платформи громадянського суспільства.

Після широкомасштабного неспровокованого збройного вторгнення в Україну 28 лютого 2022 р. Україна подала заявку на вступ у ЄС. 17 червня 2022 р. Через 4 місяці Комісія ЄС оприлюднила свої висновки щодо бачення України в ЄС. Згідно з Висновками Комісії ЄС від 17.06.2022 р. «прагнення до вступу в ЄС протягом багатьох років було найважливішим пріоритетом для України та її громадян, та було підставою для демократичних змін протягом останнього десятиліття та рушієм низки ключових реформ, заснованих на європейських цінностях. Втрачаючи контроль над частиною своєї території та зазнаючи людських та економічних втрат через конфлікт у східній частині країни, Україна протягом багатьох років залишалася стійкою демократією, наближаючись до ЄС та поступово приєднуючись до *acquis* ЄС» [28].

У своїх Висновках Комісія ЄС після ретельного аналізу ключових положень Конституції України та інших законодавчих положень, що доводять демократичність та змінність влади, рекомендує надати Україні статус кандидата за семи умов: реформа Конституційного суду України, продовження судової реформи, продовження становлення антикорупційних органів та призначення їхніх керівників, встановлення чіткої відповідальності за відмивання грошей за стандартами FATF, узгодження законодавства про аудіовізуальні медіа послуги із стандартами ЄС, внесення змін до законодавства про захист національних меншин та втілення законодавства щодо впливу олігархів на економічне, політичне та суспільне життя.

23 червня 2022 р. Парламент ЄС ухвалив Резолюцію, яка закликає голів держав і урядів, які приймають участь у саміті у ті самі дні, що й засідання Парламенту ЄС, надати статус кандидата в ЄС Україні та Республіці Молдова «невідкладно». Європейська рада 23 червня 2022 р. затвердила європейську перспективу України, Республіки Молдова та Грузії та визнала, що майбутнє цих країн та їх громадян знаходиться в межах Європейського Союзу. Тому Європейська рада вирішила надати статус країн-кандидаток на вступ до ЄС Україні та Республіці Молдова, а Грузії при певних умовах [35].

Важливо чітко сказати, що статус кандидата в ЄС сьогодні практично не має практичного значення. Таким є досвід країн Західних Балкан, які багато років були кандидатами і деякий час перебували у невагомості по відношенню до майбутніх планів ЄС щодо розширення його складу. Особливо актуальними є приклади Албанії та Північної Македонії. Ці країни вже давно отримали статус кандидата, але навіть після того, як вони виконали необхідні умови, переговори про вступ досі не розпочалися. Рішення продовжити залежить від держав-членів і є заручником політичних ігор, а окрім цього сам процес переговорів є тривалим і бюрократичним. Але на практиці країни ЄС критично ставляться до розширення, мають глибоко вкорінений скептицизм щодо розширення, можуть – і роблять – використовувати свій скепсис та прискіпливість у власних цілях незважаючи на велику симпатію та моральну підтримку України та інших асоційованих країн. Пропонування трьом асоційованим державам перспективи приєднання до ЄС, безсумнівно, надає вкрай необхідний політичний сигнал, але така пропозиція має наповнюватись реальним змістом. Неправильно очікувати, що

це призведе до прискореного членства з пропуском або пом'якшенням важливих вимог як для країн-кандидатів, так і для самого ЄС.

Натомість зараз є час для обох сторін (ЄС та країни-партнери) започатковувати форми інтеграції до однієї з найбільш важливих сфер – сфери Внутрішнього ринку ЄС. В основі цього зсуву має бути пропозиція щодо значного зміцнення економічних зв'язків між ЄС та Україною, Молдовою та Грузією, а також балканськими країнами протягом – ймовірно, досить тривалого – періоду до приєднання цих країн. Ця пропозиція має виходити за рамки, встановлені Східним партнерством та угодами про асоціацію. Слушною є також думка О. К. Вишнякова, про те що єдиний внутрішній ринок ЄС — це не те, що досягається тільки законодавчим шляхом, на думку вченого в Україні (також в Молдові, Грузії) процес євроінтеграції потребує перш за все радикальних економічних структурних перетворень [4, с. 363].

Україні як і іншим країнам-кандидатам випадає шанс створити нову модель співробітництва, або скористатись вже існуючими, наприклад «норвезька модель» [1, с. 73] або приклад Сполученого королівства надає простір для маневру [5, с. 5].

Трьома фундаментальними рушіями такого співробітництва в рамках угод про асоціацію та ПВЗВТ мають бути прискорене поширення *acquis* Внутрішнього ринку ЄС з фінансовою підтримкою з боку ЄС; посилена допомога кліматичним та енергетичним переходам економік; чітка та солідарна співпраця у сфері безпеки та зовнішньої політики. Ця нова структура співпраці була б якісно новою і приносила б конкретні вигоди в короткостроковій перспективі. Це також сприяло б значному наближенню ЄС до досягнення стратегічної мети розширення.

Вбачається за доцільне підкреслити, що активне поширення *acquis* Внутрішнього ринку ЄС на територію України, Молдови та Грузії не можна назвати новим процесом, що не схожий на існуючі форми взаємодії ЄС з його партнерами вже. Це нагадувало б функціонування Європейської економічної зони (ЄЕЗ), членами якої разом із державами-членами ЄС є Норвегія, Ісландія та Ліхтенштейн. Однак це не буде ідентичною домовленістю через абсолютно різний характер країн, які розглядаються. У нових умовах, якщо буде визначено, що визначає Внутрішній ринок своїм пріоритетом у будівництві фундаменту для вступу країн у ЄС, то це стане вираженням стратегічної відповіді ЄС на європейські амбіції його східних сусідів, що задовільнить вічну потреби ста-

більності в цих країнах і посилить їхню соціально-економічну стійкість. Повноцінна участь у Внутрішньому ринку ЄС в частині прийняття та участі держав у чотирьох свободах руху людей, товарів, послуг і капіталу вийшла б за рамки чинних угод про асоціацію. Останні передбачають лібералізацію торгівлі та відкривають перспективи доступу до єдиного ринку лише в вибраних сферах. Форма членства у Внутрішньому ринку ЄС в рамках нової моделі забезпечить найбільшу можливу інтеграцію з ЄС в економічному плані нижче порога вступу. Це дало б країнам-учасникам можливість користуватися перевагами єдиного ринку, але без права формально формувати порядок денний інтеграції.

Така конкретна мета досяжна протягом найближчого десятиліття. Політичне та культурне середовище, владні структури країни та моделі політичної, соціальної та економічної поведінки потребують, на які звертає увагу К. Волчук є також важливими умовами для досягнення мети [40, р. 21].

Точні терміни залежатимуть, звичайно, від індивідуального прогресу кожної країни; і корективи, яких їм доведеться зазнати, будуть далекосяжними. Але ця модель участі у Внутрішньому ринку дасть нову динаміку політиці ЄС, чого зараз не гарантують угоди про асоціацію та поточна політика розширення. Як зазначалось, така пропозиція не може бути копією ЄЕП. «Норвезькій моделі» не близька ситуація східноєвропейських країн з кількох причин. По-перше, Норвегія – багата країна, яка платить членські внески в обмін на доступ до Внутрішнього ринку ЄС і не потребує підтримки у вигляді регіональних фондів або підтримки фондів політики згуртованості, але Україні, Молдові та Грузії потрібна така підтримка. По-друге, ЄЕЗ не включає сільськогосподарську політику, проте сільське господарство є важливою частиною економіки нових країн-кандидатів. По-третє, на відміну від Норвегії та інших країн ЄЕЗ, країни Балкан і нові країни-кандидати отримають обмеження у свободі пересування осіб у зв'язку із наявністю великого об'єму дешевої робочої сили. Для цих країн наразі це одна з найскладніших політичних перешкод для доступу до ринку праці ЄС. Важливо відзначити, що за цією моделлю поточний рівень розвитку держав означає, що вони повинні мати доступ до ресурсів реформованої політики згуртованості ЄС (не раніше, ніж нова Багаторічна фінансова рамка на 2028-2035 pp.) [32].

Це також відрізнятиме новий підхід для України, Молдови та Грузії від ЄЕЗ. Безсумнівно, що після завершення бойових дій ЄС та інші між-

народні інституції повинні будуть надати значну підтримку Україні для відновлення її економіки та інфраструктури. Тому чітка перспектива повного приєднання до єдиного ринку також сприяла б найбільш ефективному використанню очікуваного широкомасштабного фінансування та підтримки для реконструкції економіки країни.

Висновки

У 2014 році Україна підписала Угоду про асоціацію включаючи поглиблену та всеосяжну зону вільної торгівлі, з Європейським Союзом. Ця передова за характером і масштабами угода дозволила потенційно отримати Україні доступ до Внутрішнього ринку ЄС. Ця угода також стала центром політичного конфлікту та безпрецедентної геополітичної боротьби, яка переросла в збройний конфлікт з широкомасштабним вторгненням. Під час цього конфлікту суспільство України та політичні сили об'єдналися у намірах наповнити процеси євроінтеграції реальним змістом. У 2022 році Україна отримала статус-кандидата на вступ у ЄС, однак розвиток подій у напрямку набуття Україною членства вбачається примарним.

Реалізація європейських прагнень України потребує розробки цілісної наукової правової концепції інтеграції до ЄС. Окремим проблемним блоком у концепції є особливості приєднання до ЄС поступово, через участь у різних партнерствах, угодах та союзах, наприклад через поширення *acquis* Внутрішнього ринку ЄС.

Політика розширення ЄС, паралельно з процесом поглиблення Союзу, набула свого теперішнього вигляду, видозмінюючись з кожною новою хвилею розширення. Зокрема, можливе розширення ЄС з огляду на отримання Україною, Молдовою та Грузією вимагає активних дій не тільки від країн-кандидатів, а від ЄС. Реанімація старих форматів співпраці та партнерства ЄС відбувається в нових умовах глобалізації та регіоналізації інтеграції і, очевидно, що ця зовнішня політика неадекватна сучасним глобальним фінансово-торговельно-економічним, військово-політичним викликам і всім наступним загрозам. Старі інструменти не сприяють відповідності сучасному етапу розуміння та реалізації національних інтересів і можливостей.

Останніми роками ЄС не зміг прийняти виклик і запропонувати своїм сусідам новий погляд – у будь-якій формі – на їхні європейські

прагнення. Європейська політика сусідства та Східне партнерство не має видимої та політично корисної пропозиції для тих сусідів, які хочуть міцніших відносин з ним. З огляду на війну рф в Україні та безпечову конфронтацію між Заходом і рф, яка, ймовірно, триватиме багато років, Східне партнерство більше не може служити основою для підходу ЄС до своїх східних сусідів. Тепер ЄС має значно посилити свою економічну та політичну взаємодію з вибраними державами на сході та взяти на себе нові зобов'язання перед сусідами та у співпраці з ними, зацікавленими у приєднанні до блоку через укладання угод про асоціації, створення ПВЗВТ або інші нові моделі співпраці.

З огляду на варіативність угод з можливістю поширення *acquis* Внутрішнього ринку ЄС та їхні переваги порівняно з іншими економічними союзами можна стверджувати, що *acquis* Внутрішнього ринку ЄС більше не слід розглядати як ексклюзивну справу небагатих країн, які поєднані спільним рівнем добробуту, проте *acquis* Внутрішнього ринку ЄС тепер є динамічною формою співпраці між Союзом та його сусідами, яке можна гнучко використовувати для адаптації до особливостей третіх країн та їхніх амбіцій щодо членства у ЄС.

У рамках стабілізації свого сусідства та підтримки своїх проєвропейських сусідів ЄС має розробити таку політику з розширення таким чином, щоб воно допомагало державам-партнерам зміцнювати свою енергетичну, економічну та політичну стійкість. Ключовою метою такої політики з розширення є реагування на кардинально змінену геополітичну ситуацію. Незалежно від того, як і коли закінчиться війна в Україні, рф залишатиметься загрозою для ЄС та цивілізаційного світу, а отже неможливо передбачити відновлення довіри у відносинах з цією країною чи їй подібних. Це спонукає до започаткування нової міцної основи для політики безпеки, заснованої на спільних принципах. Не варто також випускати з уваги й інші можливі загрози: неспокійна атмосфера на Балканах, а також прагнення Туреччини відігравати більшу роль у Європі та Азії, тощо. Усі ці дії не лише загрожуватимуть стабільності цих країн, а й створюватимуть серйозний ризик для інтересів ЄС. Отже нова політика з розширення має на меті досягти запланованого ефекту – прокласти шлях до остаточного вступу в ЄС нових членів і запобігти постійній дестабілізації найближчих сусідів ЄС через поширення *acquis* Внутрішнього ринку ЄС та оновлення політики безпеки.

Список використаних джерел

1. Барна Б. Ю. Європейський економічний простір у системі зовнішньої політики ЄС: норвезька перспектива. *Political science*. – № 3 (131) – Березень 2016. С. 73–77.
2. Беренда С. В. Еволюція економічної інтеграції в країнах Європи : монографія. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 168 с.
3. Ван Елсуwege П. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом як інноваційний правовий інструмент. *Право України*. Вип. 8. 2015 р. С. 9–16.
4. Вишняков О. К. Перспективи входження України до Внутрішнього ринку Європейського Союзу та інтеграційне правове регулювання. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса : Юрид. л-ра, 2011. Вип. 60. С. 361–366.
5. Європейський Союз після Brexit: продовження історії Моногр. А. В. Грубінко, А. Ю. Мартинов. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2021. 258 с.
6. Ільницька У. «Східне партнерство» як вимір європейської політики сусідства та діалоговий рівень співробітництва України з ЄС. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2019. Вип. 26. С. 113–120.
7. Матюшенко І. Ю. Євроінтеграція України в системі міжнародної економічної інтеграції. І. Ю. Матюшенко, С. В. Беренда, В. В. Резніков. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 496 с.
8. Мозіль З. Правове регулювання міжнародної торгівлі в рамках Європейського Союзу: монографія. Л.: Львівськ. національний ун-т ім. І. Франка, 2005. 199 с.
9. Муравйов В. І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика) : монографія. К.: Академ-Прес, 2002. 425 с.
10. Палагнюк Ю. В. Державна євроінтеграційна політика України: теорія, методологія, механізми : монографія.: Миколаїв, Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. 392 с.
11. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Закон України від 16 вересня 2014 року. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. С. 83.
12. Хаас Р. Розхитаний світ. Зовнішня політика Америки і криза старого ладу. пер. з англ. М. М. Климчук. Київ: Основи, 2019. 376 с.
13. Яковенко Н. Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство: монографія. К.: Науковий світ, 2003. 227 с.
14. Яковюк І. В. Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз: монографія. Х.: Право, 2013. 514–515 с.
15. Agreement establishing an association between the European Economic Community and Greece. *Official Journal of the European Union*. 1963. L 26. P. 293.

16. Agreement establishing an association between the European Economic Community and Turkey. *Official Journal of the European Union*. 1964. L 361. P. 29-43.
17. Agreement on the withdrawal of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland from the European Union and the European Atomic Energy Community 2019/C 384 I/01. *Official Journal of the European Union*. No. C 384I, 12.11.2019. P. 1-177.
18. Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and the Republic of Moldova, of the other part. *Official Journal of the European Union*. No. L 260. 2014. P. 4-738.
19. Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and Georgia, of the other part. *Official Journal of the European Union*. No. L 261. P. 4-743.
20. Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and the Republic of Moldova, of the other part. *Official Journal of European Union*. No. L 260. 2014. P. 4-738.
21. Baldur Thorhallsson. *Iceland's role in the European Economic Area (EEA): take it or leave it. TEPSA Briefs – November 2019*. URL: http://www.tepsa.eu/wp-content/uploads/2019/12/TEPSA-Brief-Thorhallsson_final.pdf
22. Case 26/62 Algemene Transport-en Expeditie Onderneming van Gend en Loos v. Nederlandse Administratie der Belastingen (1963) *European Court Reports* 1, (1963), CMLR 105 [hereinafter Van Gend en Loos].
23. Case 6/64, Flaminio Costa v. E. N. E. L. (1964) *European Court Reports* 585, CMLR 425 [hereinafter Costa v ENEL].
24. Case 120/78, Rewe-Zentrale AG v. Bundesmonopolverwaltung für Branntwein (1979) *European Court Reports* 649, 3 CML R 494 [hereinafter Cassis de Dijon].
25. Case C-12/86, Demirel v Stadt Schwäbisch Gmünd (1987) *European Court Reports* 03719.
26. Commission «Strengthening the European Neighbourhood Policy» *Communication COM (2006) 726, para 5*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/strengthening-the-european-neighbourhood-policy.html>
27. Comprehensive and enhanced Partnership Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and the Republic of Armenia, of the other part. *Official Journal of the European Union*. 2018. L 23. P. 4-466.
28. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council «Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union». 17.6.2022, COM (2022) 407 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022DC0407&qid=1675602766646>

29. Consolidated version of the Treaty on European Union. *Official Journal of the European Union*. 2010. Vol. 53 (C 83). P. 13–47.
30. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. *Official Journal of the European Union*. 2010. Vol. 53 (C 83). P. 47–201.
31. Enhanced Partnership and Cooperation Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and the Republic of Kazakhstan, of the other part. *Official Journal of the European Union*. 2016. L 21. P. 1–150.
32. Council Regulation (EU, Euratom) 2020/2093 of 17 December 2020 laying down the multiannual financial framework for the years 2021 to 2027 *Official Journal of the European Union*. 2020. L 433I. P. 11–22.
33. Morano-Foadi S., Andreadakis S. The Convergence of the European Legal System in the Treatment of Third Country Nationals in Europe: The ECJ and ECtHR Jurisprudence. *The European Journal of International Law*. Vol. 22 No. 4, 2011. P. 1071–1088.
34. Petrov R. Association agreements between the EU and Ukraine, Moldova and Georgia: Legal and constitutional challenges of implementation. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2014. Вип. 36(2). С. 15–24.
35. Resolution of the European Parliament of 23 June 2022 on the candidate status of Ukraine, the Republic of Moldova and Georgia (2022/2716(RSP)). *Official Journal of the European Union*. 2022. C 32. P. 2–5.
36. Single European Act. *Official Journal of the European Union*. 1987. L 169. P. 1–28.
37. Treaty on European Union. *Official Journal of the European Union*. 1992. C 191. P. 1–112.
38. Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts. *Official Journal of the European Union*. 1997. C 340. P. 1–144.
39. Treaty of Nice amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts. *Official Journal of the European Union*. 2001. C 80. P. s1–s1.
40. Wolczuk K. Integration Without Europeanisation: Ukraine and its Policy Towards the European Union. *EUI WORKING PAPERS*. 2004. Vol. 15. P. 1–28.

Ключові слова: міжнародне право, Європейський союз, право ЄС, Внутрішній ринок ЄС, Acquis Внутрішнього ринку ЄС, євроінтеграція, Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, апроксимація, наближення.

Key words: international law, EU, EU law, EU Internal market, Internal market acquis, eurointegration, Association Agreement between the European Union and its Member States and Ukraine, approximation, harmonization. О. Белорубова

О. Белогубова

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0030-647>

ГУМАНІТАРНА ДИПЛОМАТІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: СТАНОВЛЕННЯ ТА ЗМІСТ

Вступ

Нинішня епоха глобальної взаємозалежності потребує спільних зусиль світової спільноти для вирішення найнагальніших викликів у міжнародній політиці, безпеці, гуманітарній сфері та економіці. Офіційну або класичну дипломатію слід вважати важливим і ефективним інструментом для припинення війни, однак гуманітарна дипломатія є інструментом подолання гуманітарних проблем, які породжують як конфлікти, так і події природного або техногенного характеру.

За останні 15 років ЄС зіткнувся з багатьма кризами, які кинули виклик самим основам процесу європейської інтеграції: економічна та фінансова криза 2007–2008 років, приплив біженців і шукачів притулку у 2015–2016 роках та COVID-19 – пандемія, яка призвела до закриття європейських кордонів і спричинила соціально-економічну нерівність. Ці явища вплинули на розуміння класичної дипломатії, однак широкомасштабне вторгнення РФ в Україну стало тим викликом, який ЄС все ще долає та відшукує інструменти, адекватні до ситуації. Гуманітарна дипломатія ЄС сформувалася як багаторівнева система із залученням різноманітних акторів та інституцій: наднаціональних, міждержавних, національних і регіональних.

Порівняно нещодавня поява Європейської служби зовнішніх дій (EEAS) для допомоги зовнішнім діям ЄС характеризує розвиток та інституційне вдосконалення Європейського Союзу через Лісабонський договір, еволюційні зрушення у сприйнятті та визначенні правової природи Європейського Союзу через його Спільну політику безпеки й оборони та її нові заходи і форми, а відповідно, і участь ЄС у гуманітарних проектах. Враховуючи це, необхідно дослідити історію становлення Спільної зовнішньої політики й політики безпеки та трансформацію її в Спільну політику безпеки й оборони. З урахуванням конфліктів, у

яких ЄС брав участь, та заходів, які ним були здійснені, можна спрогнозувати участь ЄС у вирішенні нагальних проблем у зовнішньополітичній та внутрішньо-економічній сфері України, а також чітко усвідомити можливості подолання певних перепон на шляху до євроінтеграції.

Війна в Україні створює підвищену напругу та дилеми для гуманітарних учасників, таких як ЄС, його партнери та інші донори. Це пов'язано зі складним геополітичним контекстом і стрімкими подіями. Криза викликала надзвичайний рівень солідарності серед громадян, народів і держав. На відміну від забезпечення біженців, ЄС та його держави-члени окремо, на власний розсуд беруть участь у військових операціях і гуманітарних місіях.

Досліджуючи феномен гуманітарної дипломатії ЄС, можна стверджувати, що вона спирається передусім на визнання спільних цінностей ЄС та України, і реалізується численними незвичними, новітніми та унікальними засобами.

1. Дипломатія ЄС крізь призму становлення Спільної політики безпеки й оборони

У світі, який стає все більш суперечливим і в якому ЄС прагне до провідної ролі в глобальній політиці, зовнішні відносини ЄС виходять на перший план публічних політичних дебатів. Протягом останніх років процеси ухвалення рішень в ЄС і нормативні основи зовнішніх відносин ЄС були предметом інтенсивних дебатів.

Тривала еволюція Спільної зовнішньої політики та політики безпеки (СЗППЗ) (The Common Foreign and Security Policy, CFSP) почалася в 1950-х роках з багатьох невдач і незначних подій, коли під час холодної війни роль європейської спільноти як зовнішньополітичного актора значною мірою була продиктована відсутністю повноважень, і навіть відсутністю уявлення про форми та засоби такої діяльності Європейської спільноти у зовнішньополітичній сфері. Прикладом такої невдачі можна навести заснування Європейського оборонного співтовариства (The European Defense Community, EDC), в якому мали інтегруватися національні військові сили під керівництвом НАТО.

У той час як президент Франції виступав за Європейське оборонне співтовариство та підписав відповідний договір про створення Європейського оборонного співтовариства, парламент Франції, своєю чер-

гою, відмовився ратифікувати цей Договір у 1954 році. Після цієї невдалої спроби президент Франції Шарль де Голль продовжив свою роботу щодо об'єднання зусиль держав-членів Європейського співтовариства стосовно провадження спільної зовнішньої та оборонної політики між шістьма незалежними членами – Францією, Бельгією, Німеччиною, Люксембургом, Нідерландами та Італією. Однак побоювання та тривоги часів холодної війни змусили лідерів держав-членів Європейського співтовариства віддати перевагу НАТО, ніж будь-якій іншій альтернативі [4, с. 15].

Наступні кілька десятиліть стали часом великої політичної співпраці, але незначних досягнень у політиці безпеки. На Гаазькому саміті в 1969 році було започатковано програму Європейської політичної співпраці (The European Political Co-operation, EPC), яка передбачала серію зустрічей між міністрами закордонних справ і старшими військовими офіцерами Міністерства закордонних справ кожні два роки, що зрештою продемонструвало світові, що Європейське співтовариство налаштовано рішуче на політичну співпрацю та координацію дій. Лише через рік у звіті Давіньона говорилося про майбутню зовнішню політику Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС), виключаючи будь-які розмови про оборонну безпеку [23].

Неофіційні міжурядові саміти нарешті стали інституційними та формалізованими зі створенням Європейської Ради в 1974 році. Згодом, у 1987 році, Єдиний європейський акт інституціоналізував Європейську політичну співпрацю (The European Political Co-operation, EPC). Єдиний європейський акт включав питання оборони та безпеки, в яких держави-члени погодилися «інформувати та консультуватися одна з одною з будь-яких питань зовнішньої політики, що становлять загальний інтерес» [31].

Головною метою було просування до послідовності, солідарності та єдиного голосу європейської спільноти. Після закінчення холодної війни Європейське співтовариство зробило найбільш суттєві кроки до Спільної зовнішньої політики та політики безпеки (СЗППЗ).

Маастрихтський договір, який набув чинності в 1993 році, офіційно інтегрував СЗППБ (і замінив Європейську політичну співпрацю) як один із стовпів у системі з трьома опорами. На відміну від двох інших стовпів (Європейські співтовариства – The European Communities (EC) і Поліцейська та судова співпраця у кримінальних справах – The area of

freedom, security and justice, AFSJ), Спільна зовнішня політика та політика безпеки (СЗППЗ) виступала як міждержавна структура, і тому вимагала консенсусу всіх держав-членів у процесі ухвалення рішень. Всі держави-члени погодилися, що декларації СЗППЗ будуть зроблені не від імені ЄС та його держав-членів, а від імені лише ЄС. Загальним наміром було створити на міжнародній арені нового важливого учасника, рішення та дії якого хоч і ухвалювались би державами-членами, проте рішення походило б від окремого суб'єкту. Стаття 11 Маастрихтського договору закликає: захищати спільні інтереси; посилити безпеку союзу; підтримувати міжнародний мир і безпеку; сприяти міжнародній співпраці та посиленню важливості демократії [24].

У 1997 році Амстердамський договір продовжив інституціоналізацію СЗППЗ: перейменував на Спільну політику безпеки та оборони – СПБО (Common Security and Defence Policy, CSDP), відтепер рішення ухвалювались кваліфікованою більшістю (на відміну від одноголосного голосування), а СЗППЗ тепер включала всі питання щодо безпеки Союзу. Для подальшого вдосконалення процесу ухвалення рішень було додано конструктивне утримання (тобто утримання від голосування не дорівнює вето). Амстердамський договір зміцнив СПБО, але не усунув багато зовнішніх і безпекових обмежень ЄС, які залишилися. Уперше бойові сили згадуються в Петербурзькій декларації (завданнях), яка є додатком до Амстердамського договору. Відповідальність, покладена на ЄС, включала «гуманітарні та рятувальні завдання, миротворчі завдання та завдання бойових сил у врегулюванні криз, включаючи встановлення миру» [21].

Тут уперше бойові сили згадуються як засіб військових дій. Проте відповідальність за безпеку та оборону ЄС все ще бере на себе НАТО. Оскільки Петербурзька декларація була скоріше політичним документом, закликом до дій без імперативних або інших конкретних дій і повноважень, то становлення ефективної СПБО все ще не перейшло до етапу конкретних форм і дій. Таким чином, коли криза в Косово почала загострюватися в середині 1990-х років, Спільна зовнішня політика та політика безпеки все ще стикалася з численними обмеженнями щодо її військового потенціалу та конкретних форм і дій. Міждержавна структура перешкоджала здатності ЄС ухвалювати швидкі рішення та виробляти єдину відповідь на виклики часів. Амстердамський договір дійсно передбачав конструктивне утримання та голосування кваліфі-

кованою більшістю, але ці зміни не компенсували того факту, що не існувало конкретних повноважень ЄС, які б доводили, що ЄС має право ухвалювати рішення від імені держав-членів ЄС або незалежно від НАТО [29].

Зрештою держави-члени намагалися діяти незалежно від ЄС, навіть якщо це шкодило міжнародному іміджу та легітимності ЄС. Без постійної військової структури ЄС не міг діяти як військова сила, тому його єдині інструменти врегулювання криз були дипломатичними або гуманітарними за своєю природою. Коли ЄС зіткнувся з конфліктом у Косово, йому довелося звернутися до інструментів гуманітарної дипломатії, щоб запобігти ескаляції кризи [6, с. 253]. Однак вищезазначені обмеження значною мірою завадили здатності ЄС дати єдину та ефективну відповідь на події в Косово, на грузинсько-російську війну 2008 року та агресію Росії проти України, розпочату 2014 року.

Втілення СЗППЗ за Ніццьким договором мало здійснюватися шляхом співробітництва у сфері озброєнь, надання гуманітарної допомоги, проведення рятувальних робіт, здійснення миротворчої місії, залучення збройних формувань до розв'язання кризових конфліктних ситуацій. Однак лише з набуттям чинності 1 грудня 2009 року Лісабонського договору розпочався новий етап розвитку Спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС. Збройний конфлікт між РФ та Україною актуалізував співробітництво між державами-членами ЄС, її партнерами та Україною.

З 1 грудня 2009 року – моменту набрання чинності Договору про ЄС (ДЄС) та Договору про функціонування ЄС (ДФЄС), зазнала вагомих змін зовнішня політика ЄС і аспекти діяльності, пов'язані з безпекою та обороною. По-перше, у ст. 3 ДЄС визначається: «Союз, зокрема, забезпечує узгодженість своєї зовнішньої діяльності в цілому в контексті своїх зовнішніх відносин, політики безпеки, економіки та розвитку», а ст. 178 ДЄС, своєю чергою, зобов'язує Співтовариство враховувати свої цілі розвитку та гуманітарні цілі своєї політики, які можуть вплинути на країни, що розвиваються [13, 14]. Як наслідок, можна стверджувати про узгодженість зовнішньої політики ЄС з її гуманітарною політикою. Окрім наведених положень варто зазначити положення ст. 11 ДЄС, яка зобов'язує держав-членів підтримувати зовнішню політику та політику безпеки Союзу активно і беззастережно, в дусі лояльності та взаємної солідарності, а також накладає на них обов'язок утримуватися від будь-

яких дій, котрі суперечать інтересам Союзу або можуть зашкодити його ефективності як єдиної сили в міжнародних відносинах. Стаття 180 ДЄС містить конкретні положення щодо синергії між ЄС та політикою держав-членів у сфері гуманітарної допомоги: «Співтовариство та держави-члени повинні координувати свою політику щодо співпраці в галузі розвитку та консультуватися одна з одною щодо своєї допомоги, програм, у тому числі в міжнародних організаціях та під час міжнародних конференцій. Вони можуть розпочати спільні дії. Держави-члени сприятимуть, якщо необхідно, реалізації програм допомоги Співтовариства». Необхідність взаємодоповнюваності між політикою розвитку Комісії та держав-членів, тобто кращий розподіл праці відповідно до порівняльних переваг кожної зі сторін, додатково проголошується у ст. 177 ДЄС.

2. Інституціалізація механізму дипломатії ЄС

Згідно з Лісабонським договором (1 грудня 2009 року), Європейська служба зовнішніх справ (The European External Action Service (EEAS)) перебуває під керівництвом Високого представника із закордонних справ і політики безпеки (The High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy / Vice-President of the European Commission (HR/VP)). Згідно зі ст. 18 Договору про Європейський Союз (ДЄС), Європейська Рада – зустріч голів держав і урядів держав-членів ЄС – має призначати Високого представника кваліфікованою більшістю. Рада також має право достроково припинити його повноваження в такому ж порядку до закінчення 5-річного строку. Іншими словами, незалежно від того, наскільки мудрим був вибір нинішнього посадовця, важливою умовою є те, що Верховного представника передусім призначає Європейська Рада. Європейський парламент також має право винести вотум недовіри членам Європейської комісії, включаючи віце-президента, який займає посаду Верховного представника, щоб відправити у відставку [6, 7].

Діяльність Європейської Ради полягає у визначенні стратегічних інтересів, установленні цілей і визначенні загальних орієнтирів зовнішньої політики та політики безпеки, тоді як спільна зовнішня політика та політика безпеки здійснюється Верховним представником і державами-членами, використовуючи як національні ресурси, так і ресурси

ЄС. Іншими словами, Високий представник реалізує політику, визначену іншими, а саме державами-членами. Її важливість полягає в тому, що вона представляє собою гарантію, що політика ЄС залишається послідовною, об'єднує пропозиції міністрів закордонних справ держав-членів і представляє Європейський Союз у питаннях зовнішньої політики. Нарешті, Високий представник має владу як над представництвами Європейського Союзу в усьому світі, так і над Європейською службою зовнішніх справ. ДЄС приділяє лише один абзац Європейській службі зовнішніх справ, задовольняючись тим, що вона «...працює у співпраці з дипломатичними службами держав-членів і включатиме посадових осіб відповідних відділів Генерального секретаріату Європейської Ради та Комісії, а також персонал, відряджений з національних дипломатичних служб держав-членів» (ст. 27) [6].

Точні деталі, яким чином має бути організована Європейська служба зовнішніх справ, були викладені в Регламенті Ради від 26 липня 2010 року, котрий передбачає, що фінансування Європейської служби зовнішніх справ підпадає під Спільну зовнішню політику та політику безпеки і визначається Європейською комісією, але під керівництвом її віце-президента, а саме – Високого представника [15].

Європейська служба зовнішніх справ не має прерогатив суверенітету дипломатичного корпусу держави, також вона не має повноважень замінювати міністерства закордонних справ держав-членів. Ухвалення рішень у питаннях СПБО суттєво відрізняється від законодавчої процедури ЄС, яка регулює всі інші питання. Навіть після поправок, внесених Лісабонським договором, ця політика підпадає під дію спеціальних правил і процедур: відступаючи від правила однастайності, Рада може діяти кваліфікованою більшістю, ухвалюючи рішення, що визначають дії чи позицію Союзу на основі рішення або конкретного запиту Європейської Ради (ст. 31 ДЄС). Суд Європейського Союзу не має юрисдикції щодо положень, які стосуються спільної зовнішньої політики та політики безпеки, а також щодо актів, ухвалених на підставі цих положень (ст. 275ДФЕС) [7].

Рішення Європейської Ради щодо стратегічних інтересів і цілей Союзу можуть стосуватися відносин Союзу з конкретною країною чи регіоном або можуть мати тематичний підхід. Вони повинні визначати їх тривалість і засоби, які будуть надані Союзом і державами-членами. Високий представник Союзу у сфері спільної зовнішньої політики і

політики безпеки та Комісія в інших сферах зовнішньої діяльності можуть подавати спільні пропозиції до Ради (ст. 22 ДЄС).

Якщо міжнародна ситуація вимагає оперативних дій Союзу, Рада ухвалює необхідні рішення, регламентуючи власну мету, сфери дії, засоби, які може застосувати Союз, їх тривалість та умови їх виконання. Рада ухвалює рішення, які визначають підхід Союзу до конкретного питання географічного чи тематичного характеру, причому держави-члени повинні гарантувати, що їхня національна політика відповідає позиціям Союзу (ст. 29 ДЄС). Держави-члени повинні консультиватися одна з одною в рамках Європейської Ради та Ради ЄС з будь-якого питання зовнішньої політики та політики безпеки, що становить загальний інтерес, щоб визначити спільний підхід. Перш ніж вживати будь-яких дій на міжнародній арені або брати будь-які зобов'язання, які можуть вплинути на інтереси Союзу, кожна держава-член повинна проконсультиватися з іншими в рамках Європейської Ради або Ради ЄС. Держави-члени повинні демонструвати взаємну солідарність (ст. 32 ДЄС). У міжнародних організаціях і на міжнародних конференціях, де беруть участь не всі держави-члени, ті, які беруть участь, повинні відстоювати позиції Союзу (ст. 34 ДЄС).

«Конструктивне утримання» дозволяє деяким державам-членам не брати участі у спільній дії, що полегшує ухвалення ініціатив, які мають широку підтримку (дві третини зваженої більшості від кількості держав-членів). Як зазначено вище, рішення з питань СПБО ухвалюються Європейською Радою та Радою одноголосно, але будь-який член Ради може утриматися, щоб дати можливість ухвалити рішення. У такому випадку, хоча він і не буде зобов'язаний застосовувати рішення, все ж визнає, що це рішення зобов'язує Союз, і утримуватиметься від будь-яких дій, які можуть суперечити або перешкоджати діям Союзу, заснованим на цьому рішенні. Якщо члени, котрі утрималися, представляють більше однієї третини голосів у Раді, рішення не приймається взагалі (ст. 31 ДЄС).

З питань, які не мають військового або оборонного змісту, Рада може діяти кваліфікованою більшістю, ухвалюючи рішення, яке визнає дії чи позицію Союзу на підставі рішення або конкретного запиту Європейської Ради. Проте, якщо член Ради заявляє, що з важливих причин національної політики він має намір протистояти ухваленню рішення, яке передбачає кваліфікованої більшості, Рада, діючи кваліфі-

кованою більшістю, може вимагати, щоб це питання було передано до Європейської ради для ухвалення одноголосного рішення (ст. 31 ДЄС). Можливість блокуючого вето залишається, навіть якщо держава-член має надати певні пояснення щодо його використання. Такі пояснення не є засобом стримування вето, якщо одна держава-член сповнена рішучості захищати свої інтереси, що відрізняються від інтересів більшості. Можна зробити висновок, що ухвалення рішень щодо СПБО відбувається в рамках удосконаленого методу міжурядової співпраці, а не в рамках комунітарного методу. Навіть зі змінами, внесеними Лісабонським договором, зі створенням Європейської служби зовнішніх справ на чолі з Високим представником зовнішня політика та політика безпеки не може стати «спільною політикою» за допомогою засобів, наданих у її розпорядження.

Слід додати про інституційний зв'язок Європейської служби зовнішніх справ, який утворюється посадою Високого представника, до обов'язків якого входить брати участь у засіданнях конфігурації Ради ЄС, а також бути постійним членом Комісії ЄС. Таким чином забезпечується послідовність дій ЄС на світовій арені та сталість його зовнішньої політики.

3. Форми та засоби гуманітарної дипломатії ЄС у конфлікті між РФ та Україною

У відповідь на військове вторгнення РФ в Україну 20 березня 2014 року, Європейська Рада дійшла висновку: «Європейський Союз залишається відданим дотриманню суверенітету і територіальної цілісності України. Європейська рада визнає незаконним референдум у Криму, який є явним порушенням Конституції України. ЄС рішуче засуджує незаконну анексію Криму та Севастополя до Російської Федерації і не буде визнати це» [17].

Останні події, пов'язані із збройним конфліктом між РФ та Україною, ще раз доводять необхідність використання не лише засобів класичної дипломатії, а й інструментів некласичної (неофіційної) дипломатії. Слід погодитися з Т. Грачевською, що на сучасному етапі простежується щільний взаємозв'язок і потреба один в одному представників офіційної та неофіційної дипломатії, хоча і з певними умовами [2, с. 159].

29 липня 2014 року ЄС застосував економічні санкції та дипломатичні заходи проти РФ. Економічні санкції враховували два різні аспекти: з одного боку, обмеження Росії доступу до ринків капіталу в ЄС, а з іншого – запровадження ембарго на імпорту і експорт зброї та пов'язаних з нею матеріалів з і до РФ. Дипломатичні заходи щодо РФ були спрямовані на ізоляцію та обмеження доступу до міжнародних організацій. У цьому контексті надано перевагу зустрічі G7 у Брюсселі 4 і 5 червня 2014 року, порівняно з самітом G8, який мав відбутися в Сочі. ЄС також вирішив призупинити переговори щодо вступу РФ до Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) і Міжнародного енергетичного агентства.

28 лютого 2022 року Україна подала заявку на вступ до ЄС, незважаючи на перебування в умовах воєнного стану. 17 червня 2022 року Комісія ЄС оприлюднила свої висновки щодо бачення України в ЄС: «...прагнення до вступу в ЄС протягом багатьох років було найважливішим пріоритетом для України та її громадян, та було підставою для демократичних змін протягом останнього десятиліття та рушієм низки ключових реформ, заснованих на європейських цінностях. Втрачаючи контроль над частиною своєї території та зазнаючи людських та економічних втрат через конфлікт у східній частині країни, Україна протягом багатьох років залишалася стійкою демократією, наближаючись до ЄС та поступово приєднуючись до *acquis* ЄС» [16].

У своїх Висновках Комісія ЄС після ретельного аналізу ключових положень Конституції України та інших законодавчих положень, що доводять демократичність і змінність влади, рекомендує надати Україні статус кандидата за семи умов: реформа Конституційного суду України, продовження судової реформи, продовження становлення антикорупційних органів та призначення їхніх керівників, встановлення чіткої відповідальності за відмивання грошей за стандартами FATF, узгодження законодавства про аудіовізуальні медіа-послуги зі стандартами ЄС, внесення змін до законодавства про захист національних меншин та втілення законодавства щодо впливу олігархів на економічне, політичне і суспільне життя.

Слушним є також звернення до концепції «нормативної Європи», яку запропонував І. Меннерс; він пояснював унікальну правову природу Європейського союзу як «нормативну силу». Ця нормативна сила ґрунтується на спільних цінностях і принципах. Це підґрунтя здається

доречним і у поясненні високого ступеню солідарності між ЄС, національними урядами держав-членів та Україною, втілення засобів і форм офіційної та гуманітарної дипломатії для підтримки європейського прагнення України [27, с. 252].

Версальська декларація, укладена главами держав і урядів Європейського Союзу 10 і 11 березня 2022 року, визнає, що Україна належить до «європейської сім'ї», без прямої згадки про її статус кандидата, однак Європейській Комісії пропонується подати свій висновок відповідно до ст. 49 ДЄС щодо відповіді на заявку України про членство в ЄС. Таким чином, Версальська декларація виступає рушієм і в питаннях обговорення не тільки розвитку зовнішньої політики і політики безпеки, а й можливого членства України. Окрім цього важливим ефектом Версальської декларації є започаткований механізм застосування рекомендації щодо застосування законодавства ЄС про зовнішні кордони. Відповідно до Рішення, ухваленого на підставі рекомендації Версальської декларації, право на тимчасовий захист поширюється на осіб, які були вимушені виїхати з України 24 лютого 2022 року або після цієї дати внаслідок військового вторгнення російських збройних сил [26].

Наслідком досить сильної критики дій ЄС щодо запобігання гуманітарній кризи в Косово стало те, що ЄС взяв на себе активне керівництво гуманітарною місією в Афганістані. Гуманітарні зусилля ЄС в Афганістані розпочалися ще за десять років до війни, коли Комісія ЄС виділила близько 500 млн доларів допомоги Афганістану [24]. Гуманітарні програми ЄС у Афганістані – це більше, ніж просто будівництво доріг, а й інвестиції в сталий розвиток. У 1999 році Кріс Паттен, єврокомісар із закордонних справ, заявив: «Інвестиції, які ми робимо в сталий розвиток, є такою ж частиною нашої глобальної безпеки, як і інвестиції, які ми робимо в наші збройні сили» [7, р. 6].

Завдяки цим подіям ЄС можна вважати важливим глобальним актором у гуманітарній дипломатії, оскільки ЄС щорічно надає значне фінансування на такі сфери, як продовольчі запаси та медичне приладдя, зокрема на зусилля з розмінування Афганістану та інших країн. В результаті відданості ЄС гуманітарним зусиллям, ЄС став другим за величиною донором Афганістану (поступається лише США). Поряд з цим важливо додати, що для забезпечення ефективності гуманітарних програм ЄС намагається виступати коаліційно зі своїми партнерами

(США, Канада тощо), а оскільки ЄС бракує єдності у створенні збройних сил, то він взяв на себе ініціативу в гуманітарній дипломатії.

Незважаючи на те, що ЄС не має власної постійної військової структури, заходи гуманітарної дипломатії в Афганістані привели до переосмислення змісту СПБО. Завдяки Декларації Сен-Мало можна стверджувати, що неформальне зростання солідарності між державами-членами для зміцнення спроможності ЄС приведе до створення власних військових ресурсів, що тепер є питанням часу [8].

Що стосується військового потенціалу, то прагнення щодо спільності з силами ЄС залежить від добровільної участі держав-членів у вирішенні певного виклику безпеці. Таким чином, спільний європейський підхід потребує координації, узгодження та співпраці у Спільній політиці безпеки й оборони.

Однією із форм гуманітарної дипломатії ЄС є військові та цивільні операції та місії, присвячені різним аспектам:

- місії для підтримки реформування правоохоронних органів і установ;
- місії з верховенства права та моніторингу кордонів;
- місії з консультацій цивільних адміністрацій і цивільного захисту населення.

Створення цивільних і військових місій ЄС регулюється спеціальною правовою базою положень, передбачених розділом 2 глави 2 розділу V ДЕС. Згідно зі ст. 42 ДЕС, СПБО надає Союзу повноваження на оперативне втручання за допомогою цивільних і військових засобів, зазначаючи, що Союз може використовувати їх у місіях за межами Союзу для підтримання миру, запобігання конфліктам і зміцнення міжнародної безпеки відповідно до принципів Декларації ООН. Стаття 43 ДЕС далі визначає цивільні та військові засоби, про які йдеться у ст. 42 ДЕС. Оскільки Союз не має власних військ чи армій для досягнення своїх цілей, він використовує можливості, надані державами-членами. Згідно з офіційним сайтом Європейської служби зовнішніх справ, за 20 років ЄС провів більше 40 місій та операцій, 22 з них відбуваються наразі, серед них 13 цивільних і 9 військових [27].

Першою цивільною місією, розгорнутою ще в 2003 році, була Поліцейська місія Європейського Союзу (EUPM) у Боснії та Герцеговині, поспіль відбулося кілька інших того ж року, включаючи «EUJUST Themis» у Грузії або Моніторингову місію Ачеха (АММ). Більшість відомих місій,

таких як Тренувальна місія ЄС у Сомалі чи Військово-морські сили ЄС у Середземному морі, є військовими. Але незважаючи на це, цивільні місії ЄС мають вирішальне значення, оскільки здійснюють гуманітарну допомогу цивільному населенню у багатьох сферах життя, дозволяючи досягти виконання ширшого спектру завдань.

У 2021 році в ЄС запроваджено Європейський фонд миру (European Peace Facility, EPF) для зміцнення ініціатив Спільної політики безпеки й оборони. Європейський фонд миру замінив собою механізм ATHENA, через який місії ЄС фінансувалися з 2004 року. Усі держави-члени ЄС, за винятком Данії, беруть участь у фінансуванні військових операцій ЄС. Данія вирішила відмовитися від СПБО у військових питаннях.

Європейський фонд миру – позабюджетний інструмент для фінансування ініціатив ЄС у рамках Спільної політики безпеки й оборони, який уперше був втілений у березні 2021 року. Попередній запланований бюджет фонду становив близько 5,7 млрд євро. Цей механізм має два виміри для спрямування фінансових ресурсів. Перший вимір – це підтримання операцій військових місій ЄС. Другий вимір охоплює заходи щодо надання різної допомоги, у тому числі консультування з питань цивільної безпеки, взаємодії держави та громадського сектору щодо більш ефективної взаємодії під час кризових подій, навчання та тренування спеціалістів із надання першої медичної допомоги, організація цивільної безпеки тощо. За пропозицією Високого представника або держави-члена Рада Європейського Союзу вирішує, яку допомогу та обладнання можна надати відповідно до потреб партнерів ЄС. Рада оцінюватиме рівень гарантій і гарантій для належного використання, дотримання прав людини та принципів міжнародного гуманітарного права, а також інші критерії, такі як право власності, можливість відстеження обладнання та проведення моніторингу запровадження нових стандартів [3, с. 262].

Події Революції Гідності 2014 року продемонстрували нагальну потребу України у реформуванні правоохоронних органів із залученням експертів міжнародної спільноти. У 2014 році було створено Консультативну місію Європейського Союзу з реформування сектору цивільної безпеки України (КМЄС в Україні) EUAM Ukraine: European Union Advisory Mission for Civilian Security Sector Reform in Ukraine (EUAM Ukraine) [25].

Консультативна місія ЄС з реформування сектору цивільної безпеки в Україні має на меті надання стратегічних порад щодо розвитку

стійких і ефективних зв'язків між державними та правоохоронними органами, які б сприяли зміцненню верховенства права в Україні. Представники ЄС були спрямовані на підтримку розроблення переглянутих стратегій безпеки та швидкого впровадження реформ у координації дій з міжнародними партнерами (ЄС, ОБСЄ тощо). Було започатковано форум «Група сприяння управлінню кордоном (ВМАГ)» для виявлення, аналізу та вирішення проблем управління кордоном в Україні – з органами влади та міжнародними організаціями, зацікавленими співпрацювати у цій сфері. Сприяння місії ОБСЄ в Україні з боку ЄС є частиною продовження дій ЄС на підтримку України.

Однією з ключових сфер співпраці між ЄС та Україною є не тільки сфера безпеки й оборони, а й надання гуманітарної допомоги та піклування про цивільне населення під час збройного конфлікту, а отже ЄС надає значну політичну, фінансову та технічну підтримку Україні, зокрема шляхом створення Консультативної місії Європейського Союзу в Україні (EUAM Ukraine), надання військової та технічної допомоги. Консультативна місія Європейського Союзу в Україні (EUAM Ukraine) не має виконавчих повноважень, а надає підтримку державним органам України у послідовному реформуванні сектору цивільної безпеки шляхом консультацій і практичної підтримки заходів з реформування згідно зі стандартами ЄС і міжнародними принципами належного врядування та дотримання прав людини.

7 жовтня 2022 року Європейська служба зовнішніх справ погодилася створення Місії військової допомоги Європейського Союзу на підтримку України (EUMAM Ukraine: European Union Assistance Mission Ukraine, EUMAM Ukraine). З цією метою Рада ЄС ухвалила Рішення, яке передбачає військову підготовку Збройних Сил України для підвищення їхнього військового потенціалу. Зазвичай такі військові операції ЄС проводяться за кордоном, однак наведене Рішення Ради передбачає військову допомогу Україні на території держав-членів ЄС [13].

Рішення 2022/1968 заслуговує на увагу не лише через його особливий контекст і тривалі політичні дискусії, що передували йому, але також через зону дислокації Місії військової допомоги Європейського Союзу на підтримку України (EUMAM Ukraine). Ця місія буде діяти на території держав-членів, а навчання може відбуватися в кількох місцях по всьому Союзу. Варто зауважити, що жодна інша цивільна чи вій-

ськова місія ЄС раніше не діяла на території саме держав-членів ЄС, а лише поза межами ЄС. Такий відступ від усталеної практики щодо розташування Місії є доцільним з огляду на виняткові обставини, пов'язані зі збройним конфліктом на території України, однак ЄС все ж таки мусить додатково окреслити, що така Місія діє як тимчасовий захід і розташовується на території держав-членів, поки триватимуть ці обставини [10, с. 126]. Зауважимо, що Договір про ЄС у редакції 2004 року мав уточнення щодо можливості розташування місій на території ЄС, які б виконували гуманітарні та рятувальні завдання, миротворчі операції, врегулюванні криз, включаючи встановлення миру. Проте таке уточнення відсутнє у ДЄС 2007 року, а отже створює певну юридичну невизначеність.

З іншого боку, можна стверджувати, що Місія військової допомоги Європейського Союзу на підтримку України (EUMAM Ukraine) слугує загальній меті реагування на зовнішню кризу, отже відповідає положенням ст. 42 ДЄС незалежно від району дислокації.

Окрім безпеки й оборони, ЄС і Україна співпрацюють у низці інших питань зовнішньої політики, до яких належать: просування демократії, прав людини та верховенства права; підтримка економічних реформ і розвитку; вирішення глобальних викликів, таких як зміна клімату, тероризм і міграція. У рамках СПБО ЄС проводить консультації з Україною щодо провідних питань зовнішньої політики, які стосуються країни, включно з поточним конфліктом в Україні. У миротворчому контексті Україна брала активну участь у низці міжнародних місій, зокрема в миротворчих операціях ООН у Косово, Ліберії та Судані. Україна також надавала війська до місій у Африці, включно з Тренувальною місією ЄС у Малі та Військово-тренувальною місією ЄС у Центральноафриканській Республіці.

До засобів гуманітарної дипломатії слід віднести рішення поширити дію Директиви ЄС 2001/55/ЄС від 20.07.2001 року про тимчасовий захист як правову базу для масового напливу людей, що потребують захисту та були переміщені внаслідок конфлікту з України. Відповідно до цього Рішення (п. 11 Преамбули), тимчасовий захист у ЄС отримують такі категорії:

- громадяни України, які проживають в Україні та були переміщені 24 лютого 2022 року або пізніше внаслідок військового вторгнення збройних сил Росії;

- громадяни третіх країн, крім України, які були переміщені з України 24 лютого 2022 року або після цієї дати та які мали в Україні статус біженця або еквівалентний захист до 24 лютого 2022 року;
- члени сімей цих осіб, у яких їхні сім'ї вже перебували та проживали в Україні станом на 24 лютого 2022 року.

Надання тимчасового захисту громадянам України та біженцям, які проживають в Україні, є правильним кроком, однак шукачі притулку, особи без громадянства та громадяни третіх країн, які перебувають в Україні на законних підставах, наприклад студенти, не потрапляють до сфери тимчасового захисту. Незважаючи на те, що держави-члени заохочуються розширити тимчасовий захист на осіб без громадянства, шукачів притулку та інших громадян третіх країн, які законно проживають в Україні, які не можуть повернутися в безпечних і тривалих умовах до своєї країни або регіону походження, немає жодних зобов'язань це робити [1].

Важливим аспектом гуманітарної дипломатії ЄС є концепція LRRD (поєднання допомоги, реабілітації та розвитку – *linking relief, rehabilitation and development*). Ця концепція виникла ще у 1980-х роках, коли практики та науковці виявили розрив у фінансуванні – «сіру зону» – між гуманітарною допомогою, реабілітацією та діяльністю з розвитку, пов'язаною з продовольчою кризою в Африці. Європейська Комісія опублікувала перше повідомлення про це в 1996 році, де констатувала необхідність пов'язати гуманітарну допомогу ЄС з покращенням узгодженості та ефективності зовнішньої політики ЄС. Повідомлення Комісії підкреслює переваги безперервної координації між швидкою гуманітарною допомогою та реагуванням на сталий розвиток [12].

На підставі проекту Комісії та її повідомлення було ухвалено Регламент ЄС про гуманітарну допомогу 1257/1996, який охоплює заходи з надання гуманітарної допомоги. Хоча LRRD прямо не згадується в Регламенті, але там зазначено, що гуманітарна допомога повинна включати короткострокові роботи з реабілітації та реконструкції, допомогти постраждалим відновити мінімальний рівень самозабезпечення, беручи до уваги довгострокові цілі розвитку, де це можливо [21].

Тож спочатку гуманітарні заходи в рамках LRRD планувалися як лінійна безперервна послідовність дій у гуманітарній сфері: реабілітація мала б слідувати за фазою допомоги, а потім, своєю чергою, класична кооперація розвитку. Однак досвід 1990-х років (події в Косово) пока-

зав, що розгляд допомоги, реабілітації та розвитку як окремих процесів не зміг відповісти на складність низки кризових ситуацій. У певних випадках, таких як зтяжні або постконфліктні ситуації, мінливий характер операційного середовища ускладнює здійснення адекватних заходів окремо та за вказаним планом. Зрештою, від поступового (поетапного) підходу відмовилися на користь підходу, який наслідую сценарій здійснення усіх заходів одночасно та доповнює їх застосуванням різних інструментів допомоги. Починаючи з 2000 року Комісія ЄС представила проект для реформування цієї програми, який віддавав перевагу питанням, пов'язаним з безпекою та розвитком гуманітарної допомоги нелінійно [11].

ЄС підтримував LLRD кількома способами: шляхом дотримання концепції у своїй політиці, включення правових положень до інструментів фінансування, створення механізмів для полегшення переходу (шляхом адаптації гуманітарних інструментів). Проте LLRD було важко реалізувати на практиці. Останні гуманітарні кризи демонструють постійні труднощі у заповненні розриву між негайною гуманітарною допомогою та програмами більш сталого розвитку.

Частково це може бути обґрунтовано особливим характером гуманітарної допомоги ЄС і співпрацею держав-членів з цією метою, оскільки ці два сектори мають різні цілі та завдання. Вони також відрізняються повноваженнями, основними принципами, режимами та термінами реалізації. Розрив між ними відображається в організації Європейської комісії: існує чіткий поділ між Генеральним директором Європейської комісії з питань цивільного захисту та гуманітарної допомоги ЕЧО (Directorate-General Humanitarian Aid and Civil Protection, ECHO), з одного боку, та Європейською службою зовнішніх справ (EEAS) з іншого.

Перехід до іншої стратегії здійснення гуманітарних заходів відображено в другому повідомленні Комісії, опублікованому в 2001 році, де визнається, що складність багатьох кризових ситуацій може передбачати використання різних інструментів одночасно. У повідомленні визначено низку проблем і визначено заходи щодо їх подолання. Заходи включають, зокрема, перегляд інструментів для зменшення затримок, застосування більшої гнучкості та прийняття більшого рівня ризику в посткризових ситуаціях.

Важливість, яка надається LLRD, змінювалася протягом багатьох років. Однак мінливий глобальний контекст (масштабніші катастрофи,

зміна клімату, дедалі складніші кризи тощо) вимагає від гуманітарних організацій і учасників розвитку більш тісної співпраці, щоб забезпечити узгоджену відповідь ЄС на ці події. Низка останніх інноваційних ініціатив, вжитих Комісією, демонструє підвищену готовність розвивати концепцію LRRD. У 2011 році Комісія ЄС розробила методологію «Спільна рамкова програма гуманітарного розвитку» (JHDF) для перехідних ситуацій, яка об'єднує різні погляди, аналіз поточних та/або запланованих заходів ЄС, а визначення стратегічних пріоритетів. Ця методологія ґрунтується не тільки на власних розробках та ідеях, а й на Принципах та належній практиці гуманітарного донорства (GHD).

Принципи та належна практика гуманітарного донорства (GHD) – це звід 23 принципів, встановлених урядами головних світових донорів у 2003 році та згодом прийнятих Комітетом сприяння розвитку Організації економічного співробітництва та розвитку у 2005 році. Принципи GHD окреслюють низку принципів і практик для урядів-донорів, спрямованих на покращення якості й ефективності їхньої гуманітарної допомоги, вони підтримують ідею, що уряди-донори несуть відповідальність за те, щоб їхня допомога сприяла більш ефективній гуманітарній діяльності. Ухвалення GHD урядами-донорами стало великим кроком у просуванні більшої прозорості, підзвітності та покращенні координації між донорами. Однак уряди-донори зіткнулися з труднощами – інтегруванням принципів GHD у свою політику та практику. Крім того, GHD не містить конкретних цілей і контрольних показників, що ускладнює визначення прогресу в реалізації на глобальному рівні та на рівні окремих урядів-донорів [30]. Той факт, що ЄС поєднує у своїй зовнішній політиці чітке посилення на GHD, безумовно, доводить, що дії ЄС ведуть до його більш солідарної та знакової ролі у світовій політиці.

За ініціативою Комісії щодо оновлення Регламенту ЄС про гуманітарну допомогу як основного джерела регулювання заходів гуманітарної дипломатії, було впроваджено нові правила фінансування соціально-економічного розвитку, які передбачають концентрацію зусиль на обмеженому наборі цілей в рамках актуальної стратегії «Європа-2020» на період 2014–2020 років. Було встановлено пряму залежність між наданням коштів із європейських фондів і виконанням державами-членами зобов'язань щодо скорочення бюджетного дефіциту і розмірів державного боргу. Відповідно до ст. 10.3 Регламенту зазначається, що

при визначенні багаторічних індикативних асигнувань у рамках кожної географічної програми слід враховувати особливі труднощі, з якими стикаються, або регіони, які перебувають у кризовому стані, уразливі, нестабільні, конфліктні або схильні до стихійних лих [36].

Цей Регламент містить положення, які потенційно могли б підвищити гнучкість і забезпечити конкретні механізми для країн, які перебувають у кризових ситуаціях, або в посткризових ситуаціях та ситуаціях нестабільності. За умови, що використання нерозподілених коштів прямо пов'язано з цілями LRRD, це, швидше за все, збільшить гнучкість тематичних і географічних програм. Дозвіл на внесення змін до програмних документів за допомогою прискорених процедур також підвищить рівень реагування на місцях і прискорить реалізацію нових або переорієнтованих заходів.

Регламент розрізняє три категорії криз, до яких можна застосувати LRRD. По-перше, у випадку стихійних лих рекомендовано приділяти більше уваги підготовці до стихійних лих і попередженню їх як у гуманітарній допомозі, так і в стратегіях і програмах співробітництва в галузі розвитку. По-друге, щодо збройних конфліктів у повідомленні наголошується, що LRRD має розглядатися в ширшому контексті та бути частиною послідовного підходу ЄС до криз, який інтегрує інструменти. Нарешті, структурні та інші типи криз, наприклад ті, що охопили країни, які страждають від погіршення політичних, економічних чи соціальних умов.

Окрім вищезазначеного, Україна – єдина держава-не член ЄС, яка уклала угоду про участь України в програмі ЄС «Механізм “Сполучення Європи”» (Connecting Europe Facility, CEF), що дозволить українським підприємствам подавати заявки на фінансування від ЄС для проектів, які становлять спільний інтерес у транспортній, енергетичній та цифровій сферах і покращуватимуть сполучення України з її сусідами в ЄС.

Як зазначено в Принципах належного гуманітарного донорства, гуманітарна допомога повинна надаватися способами, які сприяють відновленню та довгостроковому розвитку, прагнучи, де це доцільно, забезпечити підтримку та відновлення стійких засобів до існування та переходу від гуманітарної допомоги до відновлення й розвитку. Своєю чергою, якісно розроблені програми співробітництва в галузі розвитку повинні зменшити потребу в екстреній допомозі, а діяльність з розвитку програми «Механізм “Сполучення Європи”» має включати заходи

щодо запобігання конфліктам, зниження ризику стихійних лих, готовності до стихійних лих і розвитку систем раннього попередження.

Висновки

Новий невизначений геополітичний контекст має далекосяжний вплив, зокрема на гуманітарну допомогу Європейського Союзу. ЄС зіткнувся зі зростаючою кількістю викликів останніми роками, що включають в себе фінансову кризу, міграційну кризу, наслідки Covid-19 та збройний конфлікт між РФ та Україною. Інституції ЄС і його держави-члени, а також міжнародні інституції, постали перед викликом щодо своєї реакції на біженців, які шукають притулку, та на гуманітарні кризи в Середземному морі.

Загалом роль України у Спільній політиці безпеки та оборони обумовлена її стратегічним розташуванням та її відданістю цінностям ЄС – сприянню демократії, правам людини та верховенству права в сусідньому регіоні. Участь України в гуманітарних і безпекових ініціативах, а також її участь у різноманітних програмах ЄС, демонструють її відданість цим цілям та її важливість як стратегічного партнера для ЄС. Оскільки ЄС продовжує розвивати та розширювати свою зовнішньополітичну програму, його відносини з Україною, ймовірно, залишаться ключовими у регіоні.

Україна та ЄС створили низку інституційних механізмів і рамок співпраці в гуманітарній сфері. Серед них – Угода про асоціацію між Україною та ЄС (2017), яка забезпечує комплексну основу для політичної, економічної та соціальної співпраці між двома сторонами. ЄС також створив низку діалогів і робочих груп на високому рівні з Україною, які охоплюють такі сфери, як енергетика, транспорт і цифрове співробітництво, що виступає надійною опорою для існування та відновлення України.

У цілому, зусилля ЄС виявилися недостатніми для встановлення стабільності та вирішення заморожених конфліктів, причинами цього були як зовнішні виклики у вигляді політики РФ у регіоні, так і внутрішні – недостатнє активне волевиявлення держав-членів і послідовність у зовнішній політиці, застосування засобів м'якої сили.

З оновленням Спільної політики безпеки й оборони та заснуванням Європейського фонду миру, Європейської служби зовнішніх справ та

посади Високого представника із закордонних справ і політики безпеки, відбулася реалізація правосуб'єктності ЄС у зовнішніх зносинах, гуманітарних і військових місіях, пожвавилися процеси переходу ЄС від регіональної до глобальної ролі з посиленням фокусу на безпеку та стабільність, стійкість.

До засобів гуманітарної дипломатії слід віднести рішення поширити дію Директиви ЄС 2001/55/ЄС від 20.07.2001 року про тимчасовий захист як правову базу для масового напливу людей, які потребують захисту та були переміщені з України внаслідок воєнного конфлікту.

Створення та ефективна кооперація сектору цивільної безпеки України в рамках Консультативної місії Європейського Союзу з реформування та Місії військової допомоги Європейського Союзу на підтримку України, виступають надійним підґрунтям для здійснення багатьох заходів у контексті гуманітарної дипломатії ЄС. Причому дипломатичним представництвам необхідно зосередити свою діяльність на формуванні двосторонніх фінансових механізмів, які дозволять окремим державам-членам ЄС надавати Україні цільові кредити чи гранти на закупівлю озброєння та товарів військового призначення, посиленні своєї стратегічної комунікації.

Гуманітарна допомога є особливою сферою зовнішньої діяльності ЄС. Вона розподіляється відповідно до принципів зовнішньої діяльності ЄС, а також відповідно до принципів міжнародного гуманітарного права й основних принципів – неупередженості, нейтралітету, незалежності та гуманності гуманітарної допомоги. ЄС прагне приділяти особливу увагу найсерйознішим випадкам гуманітарної надзвичайної ситуації, особливо тим, які не отримують підтримки від інших міжнародних донорів. При цьому Генеральний директорат Європейської комісії з питань цивільного захисту та гуманітарної допомоги фінансує операції з надання допомоги та координує політику і діяльність держав-членів. Парламент і Рада ЄС діють як співзаконодавці у формуванні політики гуманітарної допомоги ЄС і беруть участь у глобальних дебатах щодо більш ефективної гуманітарної діяльності. Генеральний директорат Європейської комісії з питань цивільного захисту та гуманітарної допомоги може фінансувати втручання тривалістю не більше 24 місяців. Отже, гуманітарна допомога ЄС сформована таким чином, щоб бути швидкою і гнучкою, по суті, вона обмежена короткостроковими реакціями відповідно до гуманітарного мандату.

Список використаних джерел

1. Акіменко Ю. Ю. Забезпечення прав і свобод відповідно до Директиви ЄС 2001/55/ЄС від 20.07.2001 року про тимчасовий захист. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття* (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матер. Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 408-412.
2. Грачевська Т. О. Неофіційна дипломатія як невід’ємна складова сучасних міжнародних відносин. *Грані*. 2012. № 4(84). С.157–160.
3. Кучмій О. П. Глобальна гуманітарна криза: проблеми і рішення. Глобальні тренди міжнародних відносин. Київ : Вадекс, 2020. 524 с.
4. Макаренко Є. А. Проблеми, здобутки і перспективи спільної зовнішньої політики ЄС: погляд на сучасність і майбутнє. *Актуальні проблеми міжнародних*. 2012. Вип. 108(1). С. 14-22.
5. Патлашинська І. В. Специфіка міжнародних гуманітарних операцій. *Political science*. 2016. № 8 (136). С. 124-136.
6. Ціватий В. Г. Моделі, традиції й новації сучасної дипломатії. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2014. Вип. 21(1). С. 251-254.
7. Adam Roberts. Afghanistan and International Security. *International Law Studies – The War in Afghanistan: A Legal Analysis*. 2009. Vol. 85. P. 3-42.
8. British-French summit. St-Malo, 3-4 December 1998. Joint Declaration. From Nice to Laeken. European Defense: core documents / Institute for Security Studies, EU. *Chaillot Paper*. 2002. No. 51. P. 8-9.
9. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council «Commission Opinion on Ukraine’s application for membership of the European Union». 17.6.2022, COM(2022) 407 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022DC0407&qid=1675602766646>
10. Communication from the Commission providing operational guidelines for external border management to facilitate border crossings at the EU-Ukraine borders 2022/C 104 I/01. *Official Journal of the European Union*. 2022. № C 1041. P. 1-6.
11. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament: Linking relief, Rehabilitation and Development: an assessment, COM (2001) 153 final, 23 April 2001.
12. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on Linking Relief, Rehabilitation and Development; COM (96) 153 final; 30/04/1996.
13. Consolidated version of the Treaty on European Union. *Official Journal of the European Union*. 2010. Vol. 53 (C 83). P. 13-47.

14. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. *Official Journal of the European Union*. 2010. Vol. 53 (C 83). P. 47-201.
15. Council Decision of 26 July 2010 establishing the organisation and functioning of the European External Action Service. (2010/427/EU). *Official Journal of the European Union*. 2010. № L 201. P. 30-40.
16. Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council “Commission Opinion on Ukraine’s application for membership of the European Union”. 17.6.2022, COM(2022) 407 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022DC0407&qid=1675602766646>
17. Council Decision (CFSP) 2014/486 of 22.07.2014 on the European Union Advisory Mission for Civilian Security Sector Reform Ukraine (EUAM Ukraine). *Official Journal of the European Union*. 2014. № L 217. P. 42-47.
18. Council Implementing Decision (EU) 2022/382 of 4 March 2022 establishing the existence of a mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning of Article 5 of Directive 2001/55/EC, and having the effect of introducing temporary protection. *Official Journal of the European Union*. 2022. № L 71. P. 1-6.
19. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof. *Official Journal of the European Union*. 2001. № L 212. P. 12-23.
20. Council Decision (CFSP) 2022/1968 of 17 October 2022 on a European Union Military Assistance Mission in support of Ukraine (EUMAM Ukraine). *Official Journal of the European Union*. 2022. № L 270. P. 85-91.
21. Council Regulation (EC) No 1257/96 of 20 June 1996 concerning humanitarian aid. *Official Journal of the European Union*. 1996. L 163. P. 1-6.
22. Good Humanitarian Donorship «Principles and good practice of humanitarian donorship» (June 2003). URL: <http://www.goodhumanitariananddonorship.org/gns/principles-good-practice-ghd/overview.aspx>.
23. DavignonReport (Luxembourg, 27 October 1970). URL: https://www.cvce.eu/content/publication/1999/4/22/4176efc3-c734-41e5-bb90-d34c4d17bbb5/publishable_en.pdf
24. European Union Special Envoy for Afghanistan in Tajikistan for consultations. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/tajikistan/european-union-special-envoy-afghanistan-tajikistan-consultations_en?s=301
25. European Council 20/21 March 2014, Council Conclusions (21 March 2014). URL: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_Data/docs/pressdata/en/ec/141749.pdf
26. European External Action Service, Europarlament resolution on the institutional aspects of the European External Action Service. *Official Journal of*

- the European Communities (OJEC)*. Luxemburg : The Publications Office of the European Union, 2006. № C 117. 2 p.
27. Manners I. Normative Power Europe: A Contradiction in Terms? *Journal of Common Market Studies*. 2002. Vol. 40. P. 235-258.
 28. Paul J. EU Foreign Policy After Lisbon Will the New High Representative and the External Action Service Make a Difference? *Research Group on European Affairs*. 2008. № 2. P. 7-12.
 29. Petersbergtasks. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/petersberg-tasks.html>.
 30. Resolution of the European Parliament of 23 June 2022 on the candidate status of Ukraine, the Republic of Moldova and Georgia (2022/2716(RSP)). *Official Journal of the European Union*. 2022. C 32. P. 2-5.
 31. Single European Act. *Official Journal of the European Union*. 1987. Vol. L 169. P. 1-28.
 32. Treaty on European Union. *Official Journal of the European Union*. 1992. C 191. P. 1-112.
 33. Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts. *Official Journal of the European Union*. C 340. P. 1-144.
 34. Treaty of Nice amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts. *Official Journal of the European Union*. C 80. – P. s1-s1.
 35. EU Missions and Operations. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/eu-missions-and-operations_en.
 36. Regulation (EU) No 233/2014 of the European Parliament and of the Council of 11 March 2014 establishing a financing instrument for development cooperation for the period 2014-2020. *Official Journal of the European Union*. 2014. L 77. P. 44-76.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародна дипломатія, гуманітарна дипломатія, ЄС, Спільна зовнішня політика та політика безпеки, СЗППЗ, Спільна політика безпеки та оборони, СПБО, Європейська служба зовнішніх справ, Високий представник Європейського Союзу з питань закордонних справ і політики безпеки.

Key words: international law, international diplomacy, humanitarian diplomacy, EU, Common Foreign and Security Policy, CFSP, Common Security and Defence Policy, CSDP, European External Affairs Service, High Representative of the European Union for Foreign Affairs and Security Policy.

О. Цибульська

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5534-4917>

НЕДОГОВІРНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ У СПАДКОВОМУ ПРАВІ ОКРЕМИХ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Вступ

Монографічне дослідження присвячено аналізу правового регулювання недоговірних зобов'язань у межах спадкового права окремих держав Європейського Союзу (далі – ЄС), а саме: їх виникненню, розвитку та реалізації в рамках внутрішньо національних нормативно-правових актів, норми яких регламентують процедури спадкування. Серед зазначеної сфери правового регулювання є доцільним зосередитися на таких державах, як Республіка Польща, Чеська Республіка, Литовська та Латвійська Республіки.

В рамках цього дослідження здійснено спробу сформулювати концепцію недоговірних конструкцій у спадковому праві держав-учасниць ЄС, а також виокремити та проаналізувати види таких недоговірних конструкцій, як заповідальний відказ (легат) і заповідальне покладення, у тому числі, підстав їх виникнення та умов реалізації. Здійснено правовий аналіз щодо їх ідентифікації та відокремлення у різних державах, залежно від правової сім'ї; прослідковано цілісність фундаментальної структури сфери знань щодо зобов'язальних конструкцій у рамках заповіту, прав та обов'язків спадкоємців і вигодонабувачів; відображено останні тенденції в контексті окресленого питання тощо.

Так, тенденції, що складаються останнім часом в Україні, мають вплив на вектор наукового дослідження у сфері юриспруденції, спрямований на вивчення та аналіз правових систем тих держав, що входять до складу ЄС. Актуальність цього монографічного дослідження обумовлена тим, що в сучасній політичній, соціальній та економічній ситуацій у світі вивчення окремих аспектів спадкового права є достатньо важливим, оскільки має не тільки виключно пізнавальне, наукове, але й політико-практичне значення, адже в подальшому це має вплив

на соціальну, економічну та інші складові розвитку держав у цілому, що дозволяє більш чітко усвідомлювати всі характерні ознаки і вплив такого виду правомочностей на світове співтовариство, окреслювати основні напрямки діяльності, точніше встановлювати місце і роль в житті співтовариства ЄС, його політичної, економічної та соціальної системи.

Сьогодні дослідження в наукових колах проблеми правового регулювання можливості розпоряджатися майном на випадок смерті за допомогою недоговірних конструкцій, має в загальному вигляді суто внутрішньонаціональний характер. У науковому середовищі є чимала кількість праць, в яких аналізуються зазначені правовідносини, але вони обумовлені дослідженням виключно внутрішнього правового поля нашої держави. Серед авторів таких робіт варто назвати таких науковців: В. Васильченко, Ю. Заїку, Є. Рябоконя, С. Фурсу, Є. Фурсу, Є. Харитонова, В. Чуйкову, Л. Шевчук та ін.

Над цією темою, в рамках дослідження римського спадкового права на тлі права сучасного, здійснення права на спадкування, а також предмету регулювання спадкового права, у тому числі й у міжнародному приватному праві, працювали й такі науковці-правники, як А. Кондратова, С. Благовісний, О. Печений, В. Валах, О. Зайцев, О. Кармаза та інші.

Проте, як вже було зазначено, наукового аналізу встановленої проблеми на підставі дослідження норм чинного цивільного законодавства одразу низки держав-членів ЄС здійснено не було, а зазначене вище питання, що є назвою роботи, наразі залишається відкритим, отже, є можливість стверджувати, що науковий аналіз в рамках цієї роботи залишається актуальним.

1. Сучасний та ретроспективний стан недоговірних конструкцій у спадковому праві: від римського права до ЄС

Сьогодення знаменує початок переходу до нової соціально-культурної парадигми, що обумовлена постійно мінливим світом, і тому в інституті спадкового права аспекти життя і смерті людини мають велике значення як для теоретичної моделі, так і для практичної реалізації сукупності норм. Правові механізми, за допомогою яких здійснюється правова соціальна комунікація, пов'язані з розумінням, дотриманням закону, реалізацією та захистом правового статусу особи, помноженого на необоротні конструкції.

Сьогодні в сучасному геополітичному та економічному стані розвитку суспільства в цілому існує потреба подальших кроків у напрямку відповідності національного законодавства нашої держави міжнародному законодавству в контексті вступу України до ЄС. Унаслідок усвідомлення необхідності дослідження окремих інститутів внутрішнього законодавства держав, що є учасниками ЄС, виникає необхідність переосмислення і трансформації відповідних правил поведінки в межах правового поля нашої держави у сфері спадкування.

Перш за все, окреслений науковий вектор актуалізується тим, що стає підґрунтям для подальшого наукового дослідження на засадах узагальнення попередніх наукових здобутків, доктринальних досліджень, в яких було прослідковано системність фундаментальної структури у сфері знань щодо основ недоговірних конструкцій у спадковому праві окремих країн ЄС, з метою їх переосмислення в контексті нових глобалістичних і внутрішньонаціональних реалій, що значною мірою проявляються в сучасному суспільстві.

За основу цього дослідження взято низку країн – безпосередніх сусідів України, таких як Польща, Чехія, Литва та Латвія, з огляду, по-перше, на їх безпосереднє сусідство з Україною; по-друге, ці країни сьогодні є стратегічними партнерами нашої держави в її прагненні до євроінтеграції; по-третє, з огляду на непохитне співробітництво між Україною та названими країнами – за приклад можна навести Договір про правову допомогу в цивільних справах, що вже шістнадцять років поспіль існує між Україною та Чеською Республікою.

Наше дослідження полягає в тому, щоб комплексно проаналізувати природу і специфіку нормативно-правових і доктринальних основ регламентації та практики реалізації недоговірних зобов'язань у спадковому праві окремих країн ЄС, встановити значимість загальних положень та визначити характеристику таких конструкцій на прикладі Республіки Польщі, Чеської Республіки, Литовської Республіки та Латвійської Республіки.

Саме дослідження джерельної бази цивільного законодавства окремих держав ЄС на прикладі наведених дає можливість визначити особливості правового регулювання та реалізації загальних положень про заповідальні розпорядження (зокрема відмовлення від майна спадкодавцем у рамках заповіту на випадок його смерті), провести порівняння низки національних законодавств у сфері забезпечення недоговірних конструкцій у спадковому праві.

Так, історія спадкування як права на передачу майна особам за власним бажанням після смерті розпочалася з появою людини на планеті Земля, і на сучасному етапі розвитку людства, як і тисячу років тому, події, пов'язані з фізіологічними етапами в житті кожного окремого індивіда, залишаються таким самим незмінним монолітом.

Людина приходить у цей світ через народження, її становлення та розвиток як учасника відповідних правовідносин відбувається в період її дорослішання та зрілості, шляхом набуття певного обсягу прав і обов'язків у певній сфері відносин. Але неминучим етапом у житті кожної фізичної особи є смерть. Кожен із зазначених етапів чи, застосовуючи юридичну термінологію, цивільних станів фізичної особи, відображає, перш за все, сферу приватних інтересів учасників цивільних правовідносин. Адже аналіз ситуації, що існує у сфері уніфікації недоговірних конструкцій в нормах національного права окремих країн ЄС, безпосередньо пов'язаний з відносинами, що виникають унаслідок смерті фізичної особи або визнання її померлою, адже спадкові відносини – це сфера відносин, яку неминуче доведеться пережити кожній людині.

У ХХІ столітті мільярди суб'єктів приватного права є учасниками спадкових правовідносин, які виникають незалежно від їхнього громадянства, країни перебування чи постійного місця проживання, а відносини зі спадкування є складовою частиною майнових відносин будь-якого суспільства (феодалного, капіталістичного або навіть соціалістичного), незалежно від форми власності.

Як відомо всім правознавцям, розквіт цивільного права, безумовно, припадає на часи формування римського права. Не є виключенням і норми спадкового права, які базуються на основних принципах спадкування, започаткованих за часів існування римської державності як такої, вплив рецепції яких ми бачимо й сьогодні у втіленні основних ідей і концепцій римського права в сучасних правових системах європейських держав [19].

Так, визнаними випадками недоговірних зобов'язань у спадковому праві були такі, що виникали внаслідок встановлення в заповіті відказів у формі *legatum (per vindicationem ma sinendi modo)*, а також *fideicommissa*. Основна відмінність між зазначеними відказами полягала, по-перше, в історичному періоді їх становлення (*legatum* був відомий ще нормам *jus civile*, а *fideicommissa* з'явився в період імперії), а по-друге,

у формалізмі (на відміну від *legatum*, який міг встановлюватися тільки в рамках заповіту, *fideicommissa* був неформальним проханням спадкодавця на адресу спадкоємців в усній чи письмовій формі щодо виконання якоїсь дії або передання якогось майнового блага іншій особі) [5]. Сьогодні законодавство держав, що є учасниками ЄС, у сфері правового регулювання відносин спадкування закріплює конструкції, аналогічні відказам, відомим римському праву, що виникають із позадоговірних зобов'язань між спадкоємцем і третьою особою (вигодонабувачем). Ця оцінка базується на дослідженнях стандартів спадкового права в таких країнах, як Литва, Польща, Чехія та Латвія.

2. Недоговірні зобов'язання у спадковому праві Литовської Республіки

Для висвітлення поставлених завдань розглянемо детальніше, по-перше, врегулювання цього питання у законодавстві Литовської Республіки.

Основним актом цивільного законодавства Литовської Республіки є Цивільний кодекс, ухвалений 18.07.2000, що набув чинності 06.09.2000 (далі – ЦК Литви) [18]. П'ята книга ЦК Литви називається «PAVELDĖJIMO TEISĖ» («Спадкове право»). Визначальні положення спадкового права Литви закріплено у ст. 5.1 ЦК Литви. Так, під спадковим правонаступництвом слід розуміти передачу права власності, обов'язків та інших майнових прав фізичної особи, що померла, його правонаступникам за законом та (або) заповітом.

До складу спадщини можуть входити такі майнові права та обов'язки: об'єкти матеріального світу, тобто рухомі та нерухомі речі; нематеріальні об'єкти, зокрема цінні папери, патенти, товарні знаки; вимоги майнового характеру та майнові обов'язки спадкодавця; права інтелектуальної власності (авторські права на літературні твори та твори науки і мистецтва, майнові суміжні права, а також права промислової власності).

Перелік майнових прав і обов'язків згідно з ч. 2 ст. 5.1 ЦК Литви є невичерпним, оскільки зміст цієї норми передбачає, що до складу спадщини можуть входити й інші права та обов'язки, передбачені законом.

Такими, що не входять до складу спадщини, є особисті немайнові та майнові права, що не можуть бути відокремленими від особи запо-

відача, а саме: право на честь і гідність, авторство, право на ім'я автора, недоторканість творів, ім'я виконавця та недоторканість виконання; право на аліменти та іншу допомогу, що виплачуються спадкодавцю у зв'язку з його утриманням, а також право на пенсію, за виключенням випадків, передбачених законом.

Як вбачається зі змісту зазначеної вище статті, а також ст. 5.2 ЦК Литви, спадкування може бути двох видів – за законом і за заповітом. У випадку, якщо правонаступників за законом і (або) за заповітом немає, або спадщина не була прийнята жодним зі спадкоємців, або спадкодавець позбавив всіх спадкоємців права на спадкування, майно померлого передається державі в порядку спадкового правонаступництва.

Перелік осіб, які можуть бути спадкоємцями за законом і за заповітом, встановлено у ст. 5.5 ЦК Литви. Так, спадкоємцями за законом можуть бути: фізичні особи, що пережили спадкодавця, у тому числі діти спадкодавця, які народилися після його смерті; держава Литва.

Спадкування за законом здійснюється почергово і в рівних частках. Зміст ст. 5.11 ЦК Литви передбачає шість черг спадкоємців за законом, від дітей і батьків спадкодавця, до його племінників, двоюрідних братів і сестер.

Спадкоємцями за заповітом можуть бути фізичні особи, що пережили заповідача на момент його смерті; особи, які були призначені заповідачем у заповіті або народилися після його смерті; зазначені в заповіті до їх зачаття, але за умови їх народження; юридичні особи, що існували на момент смерті спадкодавця або створені на підставі волевиявлення, зазначеного в заповіті; держава та муніципалітети.

Відповідно до ст. 5.15 Цивільного кодексу Литви, заповіт може бути складений особисто заповідачем, який є дієздатною особою, що здатна розуміти значення своїх дій та їх наслідків. ЦК Литви передбачає можливість заповідача встановити в заповіті окремі розпорядження, серед них є заповідальне розпорядження під назвою *testamentinė išskirtinė*, якому присвячено статті 5.23- 5.25 книги п'ятої ЦК Литви.

Однак жодна норма із зазначених статей не містить визначення поняття цього розпорядження. У ч. 1 ст. 5.23 ЦК Литви зазначається лише, що заповідач вправі зобов'язати спадкоємця за заповітом виконати певний обов'язок на користь однієї або більше осіб. Своєю чергою, бенефіціари мають право вимагати виконання цього зобов'язання. Вищевикладене дає підстави стверджувати, що на підставі встановленої в за-

повіді послідовності *testamentine išskirtinė* виникають зобов'язання між спадкоємцями за заповітом, яким спадкодавець передав певне зобов'язання, і бенефіціаром, який має право на вимогу, відповідає такому додатковому зобов'язанню. У тексті цієї статті також визначено перелік осіб, які можуть бути бенефіціарами на підставі такого волевиявлення у заповіті. Так, ними можуть бути як спадкоємці, так й інші особи.

Звідси можна зробити висновок, що під «іншими особами» слід розуміти інших учасників правовідносин за цивільним правом, які за законом і заповітом не належать до зазначених вище спадкоємців.

Спадкова частка спадкоємця за заповітом обмежена таким розпорядженням, яке може бути виконано лише за рахунок успадкованого майна після задоволення вимог литовських кредиторів (ст. 5.23 ч. 2 Цивільного кодексу Литви).

Спеціальні правила виконання такого розпорядження передбачені ЦК Литви і для спадкоємців, які перебувають на його утриманні, котрі мають право на так звані обов'язкові частки. У ч. 3 ст. 5.23 ЦК Литви зазначено, що такий спадкоємець виконує свій обов'язок за рахунок спадщини лише в тій частині, що перевищує розмір його обов'язкової частки.

ЦК Литви в ч. 4 ст. 5.23 наводить причини, за якими обов'язок вчинення дій, передбачених цим Кодексом, може бути переданий іншим спадкоємцям. До таких підстав належать такі ситуації: зобов'язаний спадкоємець за заповітом помер до відкриття спадщини; зобов'язаний спадкоємець за заповітом відмовився від прийняття спадщини. З цих причин частка спадкоємців за черговістю буде розподілена пропорційно між іншими спадкоємцями, які прийняли черговість.

Цікавою є ситуація, передбачена ч. 5 ст. 5.23 ЦК Литви, згідно з якою на випадок, якщо безпосередній виконавець зобов'язання, що впливає з наказу *testamentine išskirtinė*, прямо не вказаний у заповіті, цей обов'язок не буде виконано, доки не будуть визначені спадкові частки всіх спадкоємців.

ЦК Литви наводить лише одну причину визнання недійсним розпорядження *testamentine išskirtinė* згідно з ч. 6 ст. 5.23 Цивільного кодексу Литви, – це смерть вигодонабувача до відкриття спадщини.

У ст. 5.24 Цивільного кодексу Литви окремо регламентуються правила отримання грошових виплат, передбачених змістом такої заповідальної заяви. Зазвичай бенефіціар має право звернутися за такою

пільгою протягом трьох місяців від дня, коли його повідомили про таке право або коли він мав про нього дізнатися. Частина 2 цієї статті передбачає перелік осіб, яким бенефіціар повинен повідомити про прийняття *testamentinè išskirtinè*. Серед них: виконавець заповіту або керуючий спадщиною; зобов'язаний спадкоємець; нотаріус за місцем відкриття спадщини. Якщо ж предмет такого розпорядження пов'язаний з правом на нерухоме майно, повідомлення нотаріуса є обов'язковим, оскільки останній має видати свідоцтво про право на спадщину; відомості про прийняття *testamentinè išskirtinè* мають бути зареєстровані в державному реєстрі.

ЦК Литви розрізняє кілька видів розпоряджень *testamentinè išskirtinè*. Як вбачається зі змісту ст. 5.25 Цивільного кодексу Литви, поділ цього порядку на категорії відбувається залежно від того, що є об'єктом такого волевиявлення в заповіті. Таким чином, предметом цього розпорядження може бути передання або надання: речі, визначеної індивідуальними ознаками; права вимоги; родових рухомих речей; права користування чужою земельною ділянкою, іншим нерухомим майном або підприємством та (або) отримання від такого користування прибутку та інших корисних властивостей; грошового забезпечення.

Залежно від мети розпорядження заповітом, під назвою *testamentinè išskirtinè* застосовуються правила ст. 5.25 Цивільного кодексу Литви. Норми містять особливості правового регулювання виконання кожного встановленого випадку. На цьому варто зупинитися більш детально. По-перше, якщо предметом є річ, визначена загальною ознакою, то за таким порядком набувач стає її власником з моменту прийняття ним спадщини. З цього моменту така річ повинна бути передана вигодонабувачеві, а всі права й обов'язки, пов'язані з цією річчю, належать спадкодавцеві. У цьому випадку складові частини речі також переходять у власність вигодонабувача. По-друге, якщо предметом є вимога, яка становить зміст зобов'язання спадкодавця як кредитора, усі додаткові вимоги, що випливають із зобов'язання і мають бути задоволені до смерті спадкодавця, переходять до права вигодонабувача подати скаргу разом із установником. По-третє, якщо об'єкт є рухомим об'єктом, який визначається спільними ознаками, *testamentinè išskirtinè* має бути виконано незалежно від наявності таких речей у складі спадщини. Якщо ж у спадщині є декілька речей одного роду, то право вибору однієї з них належить вигодонабувачеві лише за умови, що інше не передбачено за-

повітом. По-четверте, норма, закріплена у ч. 4 ст. 5.25 Цивільного кодексу Литви, вказує на можливість того, що заповідач за допомогою „*testamentinė išskirtinė*“ може зобов’язати спадкоємця, який володіє нерухомим майном (землею, будинком, квартирою тощо) або приватним підприємством, надати іншій особі право користування цими землями, нерухомим майном чи бізнесом, та (або) мати прибуток від такого використання, чи інше корисне майно. По-п’яте, ситуація, за якої спадкодавець своїм заповідальним розпорядженням встановив грошове забезпечення для бенефіціара, але без зазначення його цільового призначення, означає, що такий вигодонабувач має право: на забезпечення його грошима для оплати житла, харчування, медичних послуг, придбання одягу; на отримання оплати за весь період навчання, якщо цей бенефіціар навчається, але йому не більше двадцяти чотирьох років.

Виходячи зі сказаного в цій статті, можна зробити висновок, що основна мета надання спадкодавця у заповіті називається *testamentinė išskirtinė* та полягає в наданні певних майнових вигод зі складу спадщини третім особам, бенефіціарам, без обтяження їх відповідними обов’язками, що існують стосовно такого майна і входять до складу спадщини. Наявність такого волевиявлення заповідача, за умови прийняття спадщини обтяженими ним спадкоємцями та бенефіціарами, породжує правовідношення зобов’язального характеру, в якому обтяжений спадкоємець виступає боржником, а бенефіціар – кредитором.

Слід зазначити, що крім *testamentinė išskirtinė* норми спадкового права ЦК Литви передбачають можливість встановлення у заповіті низки майнових вигод на користь третіх осіб за рахунок спадщини та за допомогою іншого заповідального розпорядження, що має назву *Turto palikimas visuomenei naudingiems ir labdaros tikslams* і є одним із способів розпорядження майном на випадок смерті, як можливість, передбачена ст. 5.26 ЦК Литви, здійснити шляхом складання заповіту волевиявлення, яке може стосуватися всієї спадщини або виокремлення з її складу окремих майнових благ, спрямованих на задоволення суспільних інтересів і досягнення благодійної мети. У випадках, коли йдеться про встановлення в заповіті обов’язку спадкоємця виконати певні дії немайнового характеру для загально корисної мети, вчинення таких дій, як правило, не пов’язано з обмеженням майнових прав спадкоємців [18].

Разом з цим, жодна з норм цієї статті, навіть сама її назва *Turto palikimas visuomenei naudingiems ir labdaros tikslams*, що перекладається

як *спадкування майна в інтересах суспільства та благодійної мети*, не відображає визначення поняття цього заповідального розпорядження. У рамках ч. 1 ст. 5.26 ЦК Литви можна ознайомитися з положенням, яке лише містить вказівку на таку можливість особи, яка бажає скласти заповіт. При цьому залишається незрозумілим, що конкретно слід вважати «інтересами суспільства» та «благодійною метою» у змісті такого волевиявлення, адже ані переліку, ані прикладів відповідних інтересів та мети зазначена стаття не закріплює.

Цікавою є норма, передбачена ч. 3 ст. 5.26 ЦК Литви, згідно з якою за відсутності інструкцій спадкодавця, у випадку зникнення суспільних потреб, для яких передавалося майно, або неможливості використання його для зазначеної в заповіті мети, питання про подальше використання такого майна вирішується в судовому порядку за місцем відкриття спадщини. При вирішенні цього питання суд має керуватися тим, що це майно може використовуватися для потреб, аналогічних тим, які вказані спадкодавцем.

Для досягнення мети, зазначеної таким розпорядженням, передбаченого у рамках заповіту, ч. 1 ст. 5.26 ЦК Литви визначає два способи його здійснення: право спадкодавця призначити правонаступником такого майна юридичну особу; право спадкодавця зобов'язати свого правонаступника або виконавця заповіту створити таку юридичну особу.

У випадку, якщо правонаступник або виконавець заповіту не вчинить жодних кроків для створення юридичної особи, будь-яка із заінтересованих осіб має право звернутися до суду з проханням призначити адміністратора та зобов'язати його створити юридичну особу, яка мала бути створена за розпорядженням заповідача.

З урахуванням зазначеного вище можна стверджувати, що за відсутності жодних інструкцій щодо реалізації такої волі спадкодавця, виникатимуть питання, зокрема щодо строків вчинення відповідних дій, спрямованих для досягнення суспільних інтересів і благодійної мети, а також безпосередньо і щодо самих дій, адже жодних інших спеціальних правил стосовно можливості спадкодавця шляхом складання заповіту розпорядитися своїм майном у такий спосіб норми ЦК Литви не містять.

Водночас процеси суттєвих змін у нашому суспільстві тривають і донині, що безпосередньо пов'язано з шляхом, який обрала нинішня влада України, спрямованим на європейські стандарти. Обраний на-

прям, своєю чергою, впливає не тільки на зовнішню, але й на внутрішню політику держави, що безапеляційно відображено в усіх ланках нашої екзистенціальної системи. Водночас неможливо зрозуміти, що таке «європейський стандарт», якщо не розкрити його суть. Останнього можна досягти шляхом дослідження конкретної проблеми. Загальновідомо, що вчені мають різні погляди на одне й те саме правове явище і не завжди відображають факти. Тому покладатися на чужі думки без власного волевиявлення означає, що авторське дослідження не відбулося, і правильної відповіді на запитання немає. Тому єдиним способом сформулювати власну позицію щодо розглядаемого питання є вивчення першоджерел, якими, своєю чергою, є правові норми. У будь-якій країні, незалежно від того, є вона членом ЄС чи ні, існують загальнообов'язкові правила поведінки. Проте, визначення, чи дійсно існує «європейський стандарт» у конкретній галузі, тобто «європейський стандарт», відображений у правових стандартах держав-членів ЄС, і що це єдиний так званий «мірник» однорідного правових відносин, уможливить аналізувати відповідні закони. Нормативний зміст завжди залишається незмінним і є джерелом знань, що сприймаються та інтерпретуються окремим дослідником на підставі його власного досвіду, умінь і знань, отже належить йому особисто і його необхідно відфільтрувати від інших наукових висновків.

3. Недоговірні зобов'язання у спадковому праві Республіки Польща

Розкриваючи назву цієї роботи, вважаємо доцільним зазначити, що незалежно від території, на якій проживає кожна людина, державного устрою та політичної орієнтації, будь-який індивід з часом перестане існувати, тобто іншими словами, помре. Таким чином, кожна держава повинна мати свої власні правила, що регулюють ці правові відносини, і ці правила мають бути включені у так званий спадковий закон.

Республіка Польща сьогодні є державою, що входить до складу ЄС. Отже, її правові норми мають відповідати стандартам, що називаються європейськими. Тому аналіз окремих норм польського спадкового права, спрямованих на регулювання можливості розпорядження особистим майном у разі смерті на користь третіх осіб, які не є спадкоємцями, буде предметом дослідження, проведеного в рамках цієї праці [12].

Основним актом цивільного законодавства в Республіці Польща є Цивільний кодекс від 23.04.1964 (далі – ЦК Польщі) [17]. Спадковому праву в цьому нормативно-правовому акті присвячено Книгу четверту під назвою «SPADKI». Можливість зробити волевиявлення в рамках заповіту у вигляді розпорядження, що називається *zapis*, регулюється статтями 968, 970–981 (глава перша «Zapis zwykły», розділ третій «Zapis i polecenie», титул третій «ROZRZĄDZENIA NA WYPADEK ŚMIERCI», книга четверта ЦК Польщі).

Безумовно, лише аналіз норм, що містяться в кожній із зазначених статей, дозволить повною мірою визначити характеристику заповідального розпорядження під назвою *zapis*.

Слід зауважити, що конкретного стандарту, який би визначав поняття *zapis*, не існує. Водночас, зі змісту п. 1 ст. 968 зрозуміло, якою є головна мета такого наказу: *spadkodawca*, тобто заповідач, може за заповітом змусити *spadkobiercę*, тобто спадкоємця за законом або за заповітом, поставити певні умови, які можуть бути вигідні конкретній особі. Тобто особа, яка вирішила скласти заповіт, має право надати в ньому розпорядження, яким вона може примусити спадкоємця як за законом, так і за заповітом, вчинити певну дію передання зазначеного на користь уповноваженого, знову ж таки, у заповіті.

Така можливість називається *zapis zwykły*, що можна перекласти як звичайний запис. Після такого тлумачення одразу ж виникає наступне питання – з'ясування, які з розпоряджень аналогічного змісту не є звичайним записом. Відповідь на це питання можна знайти в параграфі 2 цієї ж статті. Її зміст передбачає, що заповідач може покласти звичайний запис також на *zapisobiercę*, тобто відмову одержувача. Такий запис вже має назву *dalszy zapis*, що перекладається як подальший запис. Перші висновки, зроблені після ознайомлення зі змістом ст. 968 Цивільного кодексу Польщі:

По-перше, запис – це процедура, за якою в рамках заповіту заповідач може чітко визначити обов'язок вчинити конкретну дію щодо передачі майна, зазначеного у заповіті, особі (вигодонабувачу); по-друге, особами, з якими спадкодавець може бути пов'язаний такою дією шляхом запису, є спадкоємці (за законом або заповітом), а також сам вигодонабувач, на користь іншого вигодонабувача; по-третє, залежно від того, кому доручено таке завдання, існує два типи записів *zwykły* – звичайний та *dalszy* – подальший.

У ст. 970 ЦК Польщі визначено два випадки визначення моменту, з якого вигодонабувач (відказоодержувач) може вимагати виконання запису. Так, якщо запис є звичайним, то в разі відсутності іншої волі спадкодавця вигодонабувач може вимагати виконання правочину одразу після проголошення заповіту. У разі, якщо запис є подальшим, відказоодержувач, пов'язаний таким записом, не може здійснити виконання до моменту, коли запис здійснить спадкоємець. Якщо спадщина приймається кількома спадкоємцями, запис обтяжує їх у співвідношенні до розміру їх частки у спадщині, якщо спадкодавець не вирішив інакше. Це положення застосовується, відповідно, для подальшого запису і передбачається ст. 971 ЦК Польщі.

Стандарт, викладений у ст. 972, має відсильний характер і встановлює, що до запису застосовуються загальні правила призначення спадкоємців, їх здатності та (або) неможливості успадкувати.

Норми книги четвертої «SPADKI» ЦК Польщі містять положення, згідно з якими передбачено підстави звільнення обтяженої записом особи вчинити відповідні дії щодо передачі майна. Так, якщо особа, на користь якої було зроблено запис, не хоче або не може бути відказоодержувачем, обтяжена записом особа звільняється від обов'язку його виконання, однак за відсутності іншої волі заповідач повинен виконати подальші записи (ст. 973). Стаття 974 містить положення, які передбачають додаткові підстави для звільнення від обов'язку вчинення таких дій, але вони стосуються лише відповідачів. Тобто можна стверджувати, що визначені в рамках цієї статті підстави є характерними для запису, який називається *dalszy*. Такими підставами є здійснення: відказоодержувачем безоплатної передачі прав на речі, отримані внаслідок запису; передачі права вимоги, що виникає внаслідок запису у відказоодержувача.

Цікавою вбачається норма, закріплена у ст. 975 ЦК Польщі, згідно з якою запис може бути зроблено під умовою або із застереженням терміну. Предметом запису, як зазначалося, може бути зобов'язання вчинити дію у зв'язку з передачею майна, зазначеного в правочині. Такий атрибут може включати окрему річ або речі, ідентифіковані окремо, та об'єкт або речі, ідентифіковані за загальними характеристиками. Залежно від того, що буде передано бенефіціару, ЦК Польщі прописує різні правові наслідки вступу в цей вид правовідносин. Так, у ст. 976 зазначено, що в разі відсутності іншої волі спадкодавця, передача ін-

дивідуально-визначеної речі вигодонабувачеві є неможливою, якщо зазначена річ не входить до спадщини в момент її відкриття, або якщо спадкодавець на момент смерті зобов'язаний утримуватися від цього об'єкта. Незважаючи на існування зобов'язань між особою, зобов'язаною за векселем, і бенефіціаром, польський законодавець вирішив застосувати до них норму, характерну для угод між власниками, які не повинні бути власником об'єкта, та володіючим невласником (фактичним власником), застосовану у зв'язку з відповідністю вимогам до підтвердження. Тому вважається, що існує досить незвичайна ситуація, коли бенефіціари та особи можуть використовувати те, що має юридичний характер мови, щоб захистити свої права. Отже, відповідно до ст. 977 Цивільного кодексу Польщі, якщо предметом запису є окремо визначений об'єкт, спадкоємець може пред'явити одну із зазначених вимог, а саме: про винагороду за використання таких речей; про повернення доходів; про сплату вартості речей.

Заінтересована особа, своєю чергою, має право вимагати від уповноваженої особи відшкодування вартості об'єкта, оскільки діють правила відносин між власником і реальним власником об'єкта.

Ще одна ознака запису, об'єктом якого є індивідуально визначена річ, міститься в нормі, встановленій ст. 978 ЦК Польщі. Сама по собі, якщо предметом правочину є індивідуально визначена річ, особа, якій перешкоджає правочин, несе відповідальність за недоліки цієї речі стосовно позивача, як і дарувальник.

Записи, предметом яких є річ або речі, ідентифікуються за її загальними характеристиками та характерними властивостями (ст. 979–980). У випадку, коли предметом запису є речі, визначені лише спільними ознаками, особа зобов'язана надати речі середньої якості з урахуванням потреб відповідача. Правові наслідки неналежного виконання обов'язків, що випливають із запису, визначаються такими загальними ознаками:

- обтяжена особа відносно відказоодержувача відповідає за фізичні та юридичні дефекти речей, оскільки, відповідно, застосовуються правила про гарантії при продажу;
- відказоодержувач може вимагати від обтяженої записом особи лише відшкодування за неналежне виконання правочину або поставки замість речей такого ж характеру, які мають дефекти, без недоліків, а також за несвоєчасне відшкодування збитків.

В окремій ст. 981 ЦК Польщі законодавець визначає і строк позовної давності: строк для подання вимоги про вчинення дії, зазначений у записі, спливає через п'ять років від дня виникнення права вимоги про вчинення відповідної дії. Ознайомившись зі змістом норм ЦК Польщі, які передбачають можливість встановлювати в заповіті заповідальне розпорядження під назвою *zapis*, можна зробити такі висновки: встановлюється в межах заповіту; передбачає виникнення зобов'язання щодо передачі майна зі складу спадщини на користь визначеної особи (відказоодержувача) буває двох видів: *zapis zwykły* та *dalszy zapis*. *Zapis zwykły* передбачає, що обтяження розпорядженням відбулося щодо спадкоємця або за законом, або за заповітом. *Dalszy zapis* передбачає обтяження вже самого відказоодержувача на користь наступного відказоодержувача.

ЦК Польщі передбачає також й інші види заповідальних розпоряджень, за допомогою яких можна надавати майнові блага третім особам, не наділяючи їх правовим статусом спадкоємця, а саме: *zapis windykacyjny* (глава друга «*Zapis windykacyjny*», розділ третій «*Zapis i polecenie*», титул третій «*ROZRZĄDZENIA NA WYPADEK ŚMIERCI*», книга четверта ЦК Польщі); *polecenie* (глава третя «*Polecenie*», розділ третій «*Zapis i polecenie*», титул третій «*ROZRZĄDZENIA NA WYPADEK ŚMIERCI*», книги четверта ЦК Польщі).

Zapis windykacyjny є розпорядженням заповідача у рамках заповіту, за допомогою якого окремим визначеним особам надаються майнові блага зі складу спадщини. Такий висновок можна зробити, ознайомившись зі змістом норм, передбачених статтями 981 1 – 981 6 глави другої з відповідною назвою «*Zapis windykacyjny*», розділу третього «*Zapis i polecenie*», титулу третього «*ROZRZĄDZENIA NA WYPADEK ŚMIERCI*», книги четвертої «*SPADKI*» Цивільного кодексу Польщі від 23.04.1964 [17].

Аналіз відповідних норм дає можливість стверджувати, що ЦК Польщі не містить визначення поняття «віндикаційний запис», разом з тим, детально регулює правовідносини, що виникають унаслідок такого заповідального розпорядження. Так, це розпорядження на випадок смерті може бути змістом лише заповіту, посвідченого нотаріально. Відповідна норма є імперативною і міститься в параграфі 1 ст. 981-1, а саме: «У заповіті, складеному з нотаріальним посвідченням, заповідач може передбачити, що конкретно визначена в ньому особа набуває

предмет запису з моменту відкриття спадщини (віндикаційний запис)». Зі змісту цієї норми можна зробити висновок, що «конкретно визначена особа», на користь якої встановлено віндикаційний запис, має право вимагати передання їй предмету такого запису одразу від моменту відкриття спадщини, не чекаючи прийняття її спадкоємцями.

Що може бути предметом віндикаційного запису – передбачено параграфом 2 ст. 981-1: конкретно визначена для такої особи річ; передача права власності; підприємство або фермерське господарство; встановлення щодо речі відказоодержувача права користування або сервітуту.

Особливий інтерес уявляє норма, передбачена ст. 981 4, відповідно до змісту якої заповідач може зобов'язати звичайним записом особу, на користь якої він зробив віндикаційний запис. Звичайний запис є різновидом заповідального розпорядження під назвою *запис*. Його призначення полягає в можливості покладення обов'язку вчинити певну дію майнового характеру на користь конкретно визначеної особи – відказоодержувача, в якого виникає право вимоги до спадкоємця(-ів), за загальним правилом, з моменту прийняття ним(-и) спадщини (статті 968, 970–981 глави першої «Zapis zwykły», розділу третього «Zapis i polecenie», титулу третього «ROZRZĄDZENIA NA WYPADEK ŚMIERCI», книги четвертої «SPADKI» ЦК Польщі) [12].

Питанню чинності віндикаційного запису присвячена ст. 981 2, зміст якої полягає в наступному: «Віндикаційний запис не є чинним, якщо на момент відкриття спадщини предмет запису не належить заповідачу, або заповідач був зобов'язаний його відчужити. Якщо предметом запису є встановлення для відказоодержувача права користування або сервітуту, запис не є чинним, коли на момент відкриття спадщини об'єкт нерухомості, який повинен був бути обтяжений орендою або сервітутом, не входить до складу спадщини або заповідач був зобов'язаний його відчужити».

Доцільно звернути увагу і на заборону польським законодавством встановлення віндикаційного запису з умовою або із зазначенням строку початку його дії. Так, відповідно до параграфу 1 ст. 981 3, зазначені умови або строк при встановленні віндикаційного запису вважаються неіснуючими. Проте, якщо зі змісту заповіту або з обставин випливає, що без такого застереження запис не був би зроблений, віндикаційний запис є недійсним. Зазначені правила не застосовуються, якщо здійс-

нення або нездійснення умови, або настання строку, сталося до відкриття спадщини.

Параграф другий цієї ж статті передбачає, що віндикаційний запис є недійсним унаслідок встановлення умови або строку, що породжує наслідки звичайного запису, встановленого під умовою або із зазначенням строку.

Статті 981 5 та 981 6 ЦК Польщі мають відсильний характер. Так, ст. 981 5 зазначає, що до віндикаційного запису застосовуються правила про закликання спадкоємців до спадкування, прийняття ними спадщини та їх відмова від неї, про здатність спадкоємців успадковувати і про усунення їх від спадкування. Своєю чергою, відповідно до ст. 981 6, до питань, неврегульованих другою главою, застосовуються правила, що регулюють відносини, котрі виникають унаслідок встановлення в заповіті звичайного запису.

Таким чином, аналіз норм ЦК Польщі, спрямованих на регулювання віндикаційного запису, певним чином заповнює вакуум, що існує в національній цивілістичній науці, а отже, може бути використаний у подальшому в наукових працях.

Ознайомлення з нормами спадкового права Польщі у порівнянні з відповідними нормами Литви дає підстави виявлення спільних і відмінних рис, притаманних схожим за своїм призначенням розпорядженням, які спадкодавець при складанні заповіту може передбачити в його змісті. Такими розпорядженнями є: *zapis* та *zapis windykacyjny* (ЦК Польщі) [17], «*testamentinė išskirtinė*» (ЦК Литви) [18]. Серед основних критеріїв, за якими здійснено порівняльну характеристику зазначених розпоряджень, доцільно відзначити такі: спосіб встановлення цих розпоряджень; перелік «третіх осіб», на користь яких такі розпорядження можуть бути спрямовані; їх предмет; характер правовідносин, що виникають унаслідок їх встановлення.

Отже, по-перше, спосіб, за допомогою якого встановлюються всі зазначені вище розпорядження на користь «третіх осіб», є спільним для них і полягає в можливості складання заповіту, зміст якого буде передбачати одне з них відповідно до норм спадкового права Польщі та Литви. Про це свідчать норми, передбачені параграфом 1 ст. 968 та параграфом 1 ст. 981 1 ЦК Польщі, а також ч. 1 ст. 5.23 ЦК Литви. При цьому доцільно відзначити, що жодна із зазначених норм не містить визначення таких понять, як *zapis* та *zapis windykacyjny*, а також *testamentinė išskirtinė*.

Разом з тим, заслуговує на увагу той факт, що цивільне законодавство Польщі відрізняє *zapis* від *zapis windykacyjny*. Одна з відмінностей між ними полягає в тому, що останній може встановлюватися тільки в нотаріально посвідченому заповіті.

По-друге, коло «третіх осіб», на користь яких можна встановити такі заповідальні розпорядження, по-різному визначається цивільними кодифікаціями зазначених держав.

Так, ЦК Польщі не містить переліку таких «третіх осіб», а лише зазначає, що особа, що називається *zapisobiercę* (одержувач запису), має бути встановлена в заповіті. У такій ситуації *zapis* називається *zwykły*. Якщо ж *zapis* покладається на самого одержувача запису, на користь якого зроблено *zapis zwykły*, то він називається *dalszy*, унормоване параграфами 1-2 ст. 968.

ЦК Литви таких осіб називає бенефіціарами та зазначає, що ними можуть бути особи з числа спадкоємців, а також інші особи, що встановлено у ч. 1 ст. 5.23 [18].

По-третє, свої особливості має також визначення предмету зазначених заповідальних розпоряджень з урахуванням специфіки правового регулювання цього питання в Польщі та Литві.

Так, ЦК Польщі предметом запису, у тому числі віндикаційного, визначає дію щодо передачі визначеного записом майна. Таке майно можуть складати річ або речі, що є індивідуально-визначеними, та річ або речі, що визначені родовими ознаками. Предметом запису, в тому числі, можуть бути: передача права власності; підприємство або фермерське господарство; встановлення стосовно речі права користування або сервітуту (ст. 968 та параграф 2 ст. 981 1).

Відповідно до ст. 5.25 ЦК Литви, предметом *testamentinē išskirtinē* може бути: передання або надання речі, визначеної індивідуальними ознаками; права вимоги; родові рухомі речі; право користування чужою землею, нерухомим майном чи підприємством та/або отримання вигоди від такого користування та іншим корисним майном; валютна підтримка.

Отже, як бачимо, предмет заповідального відказу та розпоряджень, що мають відповідні назви *zapis* (у тому числі *zapis windykacyjny*) та *testamentinē išskirtinē*, полягає в однаковій за змістом дії.

По-четверте, зобов'язальний характер правовідносин, що виникають унаслідок встановлення в заповіті таких розпоряджень, як *zapis*

та *testamentinē išskirtinē*, вбачається із відповідних норм кодифікацій цивільного права зазначених держав (ст.ст. 968, 970–981 ЦК Польщі; ст.ст. 5.23–5.25 ЦК Литви) [18].

Разом з тим, свої особливості існують у спадковому праві Польщі в тих випадках, коли предметом розпорядження під назвою *zapis* є обов'язок передати індивідуально-визначену річ, але це є неможливим, а також, коли в заповіті встановлено *zapis windykasyjny*. У такій ситуації застосовуються розрахунки між обтяженою таким записом особою та одержувачем запису як між володіючим невласником (фактичним володільцем) і неволодіючим власником речі.

Перелік критеріїв, за якими можна проводити подальший порівняльний аналіз заповідальних розпоряджень на користь так званих «третьох осіб», що набувають статус вигодонабувачів у спадковому праві Польщі та Литви, не може вичерпуватися виключно тими, що були використані в цьому порівнянні, а отже, вважається необхідним розглянути для ширшого розуміння відповідні норми спадкового права інших країн, адже світові тенденції, у тому числі в політичному напрямку, як свідчить історичний досвід, можуть змінюватися, а науковий інтерес, що є рушійною силою будь-якої наукової сфери, можна сказати, є сталим чинником наукової діяльності.

4. Недоговірні зобов'язання у спадковому праві Чеської Республіки

Сучасний стан цивільно-правового регулювання спадкових правовідносин у Чеській Республіці викликає увагу тим, що її основний акт у сфері цивільного законодавства – Цивільний кодекс (далі – ЦК Чехії) є чинним з 01.01.2014 [15], а тому дослідження його норм, у тому числі норм спадкового права в частині, спрямованій на правову регламентацію можливості встановлювати в заповіті розпорядження під назвою «заповідальний відказ», безумовно, є актуальним з огляду на новизну дії його норм у часі.

Актуалізує інтерес дослідження норм спадкового права Чехії факт, що між Україною та Чехією 28.05.2001 було укладено Договір про правову допомогу в цивільних справах [3].

Так, спадкові правовідносини у Чеській Республіці регулюються главою третьою ЦК Чехії, що має назву «Спадкове право» [15], відповідно до параграфу 1475 якого, спадковим правом визначається право

на майно або пропорційну частку в ньому. Законодавство Чехії називає три види спадкування, визначені параграфом 1476 ЦК Чехії, а саме: за договором, за заповітом, за законом.

Заповідальному відказу присвячені, безпосередньо, норми відділу третього глави третьої ЦК Чехії з відповідною назвою «Заповідальний відказ». Розділ перший зазначеного відділу закріплює загальні положення про заповідальний відказ, унормований параграфами 1594–1603.

Доцільно зауважити, що норми ЦК Чехії не містять поняття «заповідальний відказ». Зробити висновок, що він є розпорядженням, яке заповідач має право зробити у заповіті, можна зі змісту параграфу 1494, згідно з яким заповіт є волевиявленням, яке може бути відкликаним, яким заповідач на випадок своєї смерті особисто залишає одному або декільком особам, принаймні частку спадщини або ж заповідальний відказ (підрозділ перший «Загальні положення» розділу другого «Заповіт» відділу другого «Заповіт на випадок смерті» книги третьої «Спадкове право»).

Так, заповідальний відказ може бути встановлений за допомогою заповіту, разом із тим, викликає значний інтерес перелік, що може називатися заповітом. Ознайомлення зі змістом параграфу 1491 ЦК Чехії дає всі підстави стверджувати, що заповіт є збиральною назвою, оскільки ним може бути одностороннє волевиявлення; спадковий договір; додаток до заповіту.

Норми глави третьої ЦК Чехії містять лише вказівку, що заповідальний відказ може встановити особа, яка має здатність скласти заповіт, проте конкретних вимог щодо такої здатності особи не закріплено. В цьому можна переконаватися, дослідивши параграф 1595, у змісті якого є й інша цікава примітка, що заповідач, який не має здатності набувати, може зі складу свого майна на підставі заповідального відказу залишити іншій особі (відказоодержувачеві) тільки предмети незначної вартості.

Знання змісту параграфу 1477 Цивільного кодексу Чеської Республіки дозволяє стверджувати, що предметом відмови від заповіту може бути право вимагати видачі/встановлення: певної речі, однієї чи декількох речей певного виду (у випадку необхідності), певного права.

Останнім, згідно з частиною третьою параграфу 1475 ЦК Чехії, є особа, якій належить право спадкування. Своєю чергою, у частині першій параграфу 1475 дано визначення спадковому праву – це право на майно або на пропорційну частку в ньому.

Разом із тим, відказоодержувачем може бути особа, що має право на спадкування, тобто спадкоємець, відповідно до частини першої параграфу 1594 ЦК Чехії. Яскравим прикладом ситуації, за наявності якої спадкоємець має статус відказоодержувача, є випадок, передбачений параграфом 1596 кодексу. Так, у рамках цього параграфу законодавець передбачив можливість заповідача встановити так званий пріоритетний заповідальний відказ на користь спадкоємця або спільних спадкоємців, і обумовив, що в такій ситуації спадкоємці будуть мати статус відказоодержувачів.

Водночас інтерес викликає норма, що міститься в параграфі 1478 ЦК Чехії та передбачає право виступати відказоодержувачем юридичну особу, яка лише створюється. Така юридична особа має здатність бути відказоодержувачем, якщо буде створена протягом одного року після смерті спадкодавця.

Розглядаючи визначення об'єкта відмови від заповіту, можна побачити, що цивільне право Чехії передбачає зобов'язальну конструкцію заповідального відказу, в якій відказоодержувач має право вимоги до спадкоємця, а при наступному відказі – до відказоодержувача.

Досить чітко нормами спадкового права врегульовано питання й щодо обтяження заповідальним відказом частки у спадщині спадкоємців. Цьому питанню присвячені параграфи 1597–1598 ЦК Чехії. Так, заповідальні відкази обтяжують всіх спадкоємців пропорційно їх часткам, навіть якщо річ перейшла за заповітом до одного зі спільних спадкоємців. Проте це правило не буде чинним, якщо заповідач окремо визначить виконання відказу одному зі спільних спадкоємців чи відказоодержувачів.

Отже, можна стверджувати, що обов'язок вчинення певних дій на підставі відмови від заповіту поширюється одночасно на всіх спадкоємців, незалежно від того, до кого переходить об'єкт. Винятком із цього правила буде пряма вказівка спадкодавця окремому спадкоємцю як правонавцю відмови.

Разом із тим, позитивним аспектом в регулюванні правовідносин, що виникають при встановленні заповідального відказу, є так звані майнові гарантії спадкоємців. Так, кожний зі спадкоємців, чия частка обтяжена заповідальним відказом, має отримати не менше $\frac{1}{4}$ від спадщини. У випадку, якщо заповідач здійснить обтяження частки спадкоємця в більшому розмірі, спадкоємець має право на відповідне змен-

шення заповідального відказу, що передбачено параграфом 1598 ЦК Чехії.

Паралельно з основним заповідальним відказом заповідач згідно з параграфом 1599 може встановити так званий наступний заповідальний відказ. Пункт передбачає два випадки, в яких така відмова може бути реалізована, а саме: якщо заповідач доручає одержувачу виконати відмову від іншого заповіту, ця особа не звільняється від обов'язку виконання такого відказу за наявності факту, що його вартість перевищує основний заповідальний відказ; якщо відказоодержувач не отримає заповідальний відказ, то подальший заповідальний відказ виконає та особа, яка його прийме. Від виконання такого зобов'язання особа звільняється, якщо заповідальний відказ, який йому перейшов, був переданий особі, якій призначався такий подальший відказ.

ЦК Чехії передбачає також можливість встановити заповідальну відмову, якщо бенефіціар не є конкретно визначеною особою. Так, параграф 1600 ЦК Чехії визначає два випадки таких відказів: заповідальний відказ, в якому заповідач зазначив конкретну групу осіб, зокрема родичів або бідних осіб; заповідальний відказ, встановлений для досягнення суспільного інтересу, благодійної та (або) іншої подібної мети.

Заповідач, як вбачається зі змісту параграфу 1601, може в заповідальному відказі встановити правонаступництво або довірче правонаступництво. Разом із тим, ця норма має відсильний характер, оскільки для таких випадків застосовуються положення параграфи 1507–1524 ЦК Чехії, що регулюють питання підпризначення спадкоємців.

Загальні положення відділу третього глави третьої ЦК Чехії містять також норми, спрямовані на регулювання питання щодо відкликання заповідального відказу. Ці норми передбачені параграфами 1602–1603 ЦК Чехії. Так, вважається, що заповідальний відказ було відкликано: якщо заповідач заповідану річ знищив або її було відчужено і знову не набуто; якщо заповідана річ була змінена таким чином, що вона вже є іншою річчю; якщо заповідану дебіторську заборгованість було стягнуто та отримано.

Вважається, що заповідальний відказ не був відкликаний, якщо: заповідану річ набула інша особа незалежно від волі заповідача; заповідана річ була змінена або знищена незалежно від волі заповідача; боржник виконав по відношенню до заповідача передану за заповідальним відказом дебіторську заборгованість за власною ініціативою. Правовід-

носинам щодо набуття заповідального відказу присвячені параграфи 1620–1626, що передбачені розділом третім відділу третього глави третьої ЦК Чехії, з відповідною назвою «Набуття заповідального відказу» [15].

За загальним правилом, право на заповідальний відказ виникає в момент смерті спадкодавця, який за життя склав заповіт з відповідним волевиявленням. Ця норма конкретизується у параграфі 1622, згідно з яким до смерті заповідача відказоодержжувач не може перевести або здійснити оформлення права на нього. Причому право на відказ може виникати як у самого відказоодержжувача, так і у його правонаступників. Зміст параграфу 1621 не містить конкретного переліку способів набуття переданої за допомогою цієї правової конструкції речі, а лише зазначає, що таку річ відказоодержжувач набуває способом, яким набувається право власності.

Доцільно відзначити, що ЦК Чехії закріплює різні строки для прийняття заповідальних відказів. Така диференціація залежить від того, що складає предмет заповідального відказу, а саме: якщо заповідальний відказ передбачає передачу речей зі складу спадщини, невеликі заохочення працівникам або такий відказ є суспільно корисним, то право вимоги у відказоодержжувача (-ів) виникає одразу від часу відкриття спадщини; якщо заповідальний відказ передбачає виконання інших дій, то застосовується строк для виконання таких відказів, який починається після спливу одного року з моменту смерті заповідача; заповідач у самому заповіті може передбачити інший строк для виконання будь-якого заповідального відказу, незалежно від того, що складає його предмет.

Цікавим є підхід законодавця при регулюванні відносин, що виникають унаслідок встановлення відказу, предметом якого є щомісячна допомога, щорічна або така, що підлягає сплаті в інший строк. Відказоодержжувач набуває право на суму за весь період призначення такої допомоги, якщо доживе до його початку. Причому така виплата може бути здійснена тільки в установленний для неї строк. Утім, ЦК Чехії в рамках зазначеного розділу нічого не зазначає про строк і порядок виплати такої допомоги у випадку, якщо вона має надаватися відказоодержжувачеві довічно, адже наперед невідомо, скільки триватиме життя такого вигодонабувача.

При заповідальному відказі певної речі відказоодержжувачеві з часу виконання такого розпорядження заповідача належать також плоди і

доходи, а також все інше, що буде додаватися до такої речі, у тому числі й обтяження. Так, у параграфі 1625 зазначено, що з того дня на відка-зоодержувача покладаються також і недоліки речі, її погіршення або знищення, що виникли внаслідок обставин, за які ніхто не несе відпо-відальності.

При цьому, з моменту відкриття спадщини спадкоємець має право не тільки вимагати відмови від заповіту, а й право відмовитися від нього. Якщо він скористається таким правом на відмову, він вважається особою, яка не має права на відмову.

5. Недоговірні зобов'язання у спадковому праві Республіки Латвія

Поряд з уже названими країнами, викликає інтерес вивчення акту-ального стану інституту спадкових відносин за цивільним правом Лат-війської Республіки – по-перше, тим, що її основний нормативний акт у сфері цивільного законодавства – *Latvijas Republikas Civillikums* – Цивільний Закон Республіки Латвії (далі – ЦК Латвії) було ухвалено ще в 1937 році. У 1938 році він набрав чинності, але через два роки, в 1940, був скасований і замінений на ЦК Латвійської РСР. Зі здобут-тям Латвією незалежності в 1990 році ЦК Латвії 1937 року поступово було відновлено в 1992–1993 роках [13]. Тому вивчення його норм, осо-бливо спадкового права в частині правового регулювання можливості встановлення порядку під назвою «спадщина» в заповіті, безумовно, є цікавим і відповідає його стандартному виконанню в часі. Інтерес до вивчення норм спадкового права Латвії також виправданий через те, що Латвія є державою-членом ЄС, а також через те, що між Україною та Латвійською Республікою 22.11.1995 було укладено Договір про право-ву допомогу, що набрав чинності від 12.07.1996 [2].

Спадковому праву в Латвійській Республіці присвячено Частину другу ЦК Латвії, яка містить вісім розділів. Підставами закликання до спадкування внаслідок його відкриття є законне волевиявлення та за-кон. Розділ перший цієї частини передбачає загальні положення спад-кування. Так, спадкуванням відповідно до ст. 382 визнається сукупність рухомого та нерухомого майна, а також інших прав і обов'язків, що мо-жуть передаватися, і які належали померлому або оголошеному помер-лим під час його дійсної або такої смерті, що встановлюється законом. Така особа згідно з цією статтею називається спадкодавцем. Спадковим

правом, своєю чергою, відповідно до ст. 384 ЦК Латвії, визнається право прийняти сукупність майнових відносин спадкодавця, а особа, якій це право належить, є спадкоємцем.

Спадкоємцями можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Проте юридичні особи можуть спадкоємцями виключно в тих випадках, коли спадкодавець це передбачив у своєму розпорядженні на випадок смерті та призначив їх спадкоємцями у заповіті (ст.ст. 385, 387 ЦК Латвії) [13].

Законним волевиявленням згідно зі ст. 389 ЦК Латвії може бути заповіт або договір про спадкування. Причому останній має перевагу над заповітом. До речі, і договір про спадкування, і заповіт, що є цілком зрозумілим, мають перевагу на спадкуванням за законом, хоча й можуть здійснюватися одночасно всі разом.

Заповітом є одностороннє розпорядження, яке особа надає на випадок своєї смерті з приводу всього свого майна або окремої його частини, або окремих речей чи прав, що передбачено ст. 418 ЦК Латвії. Якщо ж кому-небудь за заповітом має перейти не вся спадщина або її частка, а тільки окремий її предмет, то таке розпорядження називається легатом, а та особа, на користь якої таке розпорядження зроблено – легатарієм, що зазначено у ст. 500 ЦК Латвії [13].

Легат можна надати шляхом заповіту або безпосередньо, або доручити його виконати спадкоємцю чи іншому легатарію (ст. 501 ЦК Латвії). На легатарія можна покласти обов'язок видати що-небудь третій особі, але не зменшуючи вартість легата, отриманого ним. Інакше такий легатарій має право не видавати і не виконувати те, що знижує вартість його легата. Якщо на легатарія покладено обов'язок передати весь легат третій особі, то відповідно до ст. 504 ЦК Латвії необхідно передати також видатки і проценти, які він одержав від легата.

Якщо обов'язок виконати легат покладено на декількох спадкоємців, то виконання такого легату (у випадку не зазначення іншого заповідачем) відбувається відповідно до їх часток у спадщині згідно зі ст. 506 ЦК Латвії. Обов'язок виконати дії внаслідок встановлення заповідального відказу може переходити до інших спадкоємців за заповітом або субститутів, якщо обтяжені таким легатом спадкоємці згодом відпали, що передбачено ст. 508 ЦК Латвії [13].

Предметом легату, відповідно до ст. 502 ЦК Латвії, може бути все, що за своєю природою або законом не вилучено з обороту, де право на особисту діяльність виконавця легата також може бути предметом легата.

Легатарій набуває право на заповідальний відказ від моменту, коли він йому призначений, навіть якщо йому про це не було відомо. Проте, тільки на цій підставі предмет легату не стає складовою частиною майна вигодонабувача, а встановлюється лише можливість його переходу до його спадкоємців. Статтею 531 ЦК Латвії передбачено, що приймаючи легат, легатарій бере на себе всі пов'язані з легатом обтяження, а також відшкодування його виконавцю витрат, здійснених щодо його предмету.

Легатарій, відповідно до ст. 530 ЦК Латвії, має право прийняти таким чином заповідальний відказ, що йому належить, або відмовитись від нього.

Якщо ж легатарій помирає, не встигнувши заявити, бажає він прийняти заповідальний відказ чи ні, згідно зі ст. 533 ЦК Латвії право його прийняти або відмовитись від нього переходить до його спадкоємців [13].

У випадку порушення зобов'язання зі сторони обтяженої легатом особи, легатарій має право пред'явити особистий позов проти спадкоємця про видачу йому легата. Якщо ж предмет легата належав на праві власності заповідачу, але перебуває у володінні іншої особи, тоді легатарій може пред'явити позов до кожного володільця таким майном, оскільки це міг зробити сам заповідач до своєї смерті.

Отже, заповідальний відказ або легат, як ми бачимо, є зручним і ефективним засобом щодо наділення майновими благами осіб, щодо яких заповідач не бажає створювати відносини спадкування, але прагне наділити їх певною майновою вигодою у випадку своєї смерті [9].

6. Недоговірні зобов'язання спадкового права у межах загального простору ЄС

На прикладі аналізу норм спадкового права досліджуваних вище держав можна переконатися, що вплив норм римського права на недоговірні зобов'язання у зазначеній сфері неодмінно відбувся. А це, своєю чергою, підсилює інтерес до більш детального розгляду окресленого питання в межах загального простору ЄС.

У цьому контексті необхідно звернути увагу на те, що сьогодні в кожній із країн ЄС є кодифікації цивільних законів, так, окрім вже названих країн можна згадати Францію, де Французький цивільний кодекс

1804 року, або так званий «Кодекс Наполеона», є точкою відліку процесу кодифікацій на теренах Європи [16]. У Німеччині таким кодифікованим актом є Німецьке цивільне уложення 1896 року (нім. *Bürgerliches Gesetzbuch*, BGB), відомий також як «Бісмарківський кодекс» [4]. Так, систематизація цивільного законодавства у Німеччині, як можна зрозуміти, зважаючи на нетривалий проміжок часу в історії країн західної Європи XIX століття, відбувся незадовго після кодифікації цивільних законів у Франції.

З юридичної точки зору розрізняють системи спадкового права, які діють у зарубіжних країнах континентальної Європи (більшість країн ЄС), та системи спадкового права, які властиві країнам з англосаксонським правом (Ірландія). Основна відмінність між ними полягає в тому, що в континентальних європейських країнах спадщина переходить безпосередньо до спадкоємців, а в країнах з англосаксонським правом вона переходить спочатку до третьої особи, а вже потім – до спадкоємців. Крім того, в континентальній Європі можна виокремити країни, які загалом дотримуються французького зразка, та країни, для яких зразком є німецьке право [1].

Отже, як бачимо з усього вищевикладеного, у державах, що входять до простору ЄС, існує власне національне законодавство зі своїми традиціями і, безумовно, зі сталим у часі характером. Так, виникає питання щодо мотивів пошуку спільної мови у вигляді єдиних нормативних стандартів, зокрема у спадковому праві, які будуть обов'язковими на території простору ЄС.

У відповідь на це запитання можна погодитися з точкою зору, що сьогодні наявна проблема примирення двох систем права, які існують на території ЄС, – континентальної та англо-американської [20]. А якщо проблема існує, то необхідно знайти інструмент, за допомогою якого можна буде її вирішити.

Сьогодні за основу єдиних стандартів у галузі приватного права доцільно вважати Проект загальної довідникової схеми, що включає принципи, поняття та модельні норми європейського приватного права (*Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of reference*, далі – Проект або DCFR) [20].

Як вбачається зі змісту зазначеного Проекту – це документ, що був створений науковцями держав-учасників ЄС. Він складається із трьох частин: перша визначає принципи, друга – модельні правила, а третя – поняття.

Наступним кроком для визначення ролі Проєкту як інструменту гармонізації норм спадкового права на території ЄС є дослідження його змісту.

Ознайомлення зі змістом цього документа дає можливість стверджувати, що його норми спрямовані здебільшого на регулювання договірних відносин, хоча зустрічаються й окремі випадки недоговірних зобов'язань, таких як безпідставне збагачення, завдання шкоди іншій особі та вчинення дій в інтересах іншої особи без її доручення [11, с. 168].

Таким чином, закономірним є наступне питання, що виникає при визначенні предмету правового регулювання, на який спрямовані норми Проєкту про вплив DCFR на відносини спадкування. Цілком логічною вбачається відповідь про неможливість застосування його норм при регулюванні відносин спадкування. Проте кожний висновок має бути обґрунтованим. Так, підтвердженням зазначеної позиції є пункт другий ст. I.-1:101. Відповідно до змісту цієї норми, зі сфери застосування акта виключені деякі питання, зокрема про статус і правосуб'єктність фізичних осіб, заповіти та спадкування, сімейні відносини, оборотоздатні інструменти, трудові відносини, правове регулювання нерухомого майна, положення про юридичних осіб, а також цивільний процес і виконавче провадження [20]. Отже, можна вже зробити перший і основний висновок цього дослідження, згідно з яким відносини, пов'язані із заповідями та спадкуванням, Проєкт не регулює.

Разом із тим, однозначність сприйняття вказівки про виключення зі сфери застосування Проєкту питань, пов'язаних зі спадковим правонаступництвом, не означає неможливості застосування його норм до відносин, які тісно пов'язані зі спадкуванням, але не є спадковими, оскільки перехід майна на підставі спадкування внаслідок смерті особи або визнання її померлою передбачає можливість виникнення чи переходу інших прав та обов'язків, що не мають характер спадкових. Отже, від спадкодавця, який за період життя перебував, наприклад, у будь-яких зобов'язальних правовідносинах, що не припинилися унаслідок його смерті, його права як кредитора та обов'язки як боржника можуть переходити на підставі спадкування до інших осіб – його спадкоємців, які, своєю чергою, будуть вступати в такі відносини зобов'язального характеру на стороні кредитора або боржника за умови прийняття ними спадщини.

На прикладі спадкового законодавства України [6, с. 295] можна розглянути заповідальний відказ (ст.ст. 1237–1239 ЦК України) [10,

с. 259] та право заповідача покласти на спадкоємців інші обов'язки (ст. 1240 ЦК України) [14], що є підставами виникнення правовідносин зобов'язального характеру. Разом з цим, доцільно відзначити, що ці зобов'язання, які виникають внаслідок встановлення в заповіті одного із зазначених заповідальних розпоряджень, є недоговірними [8, с. 486].

Оскільки, як уже було зазначено, Проєкт містить вичерпний перелік недоговірних зобов'язань, які регулюються його нормами, а саме – безпідставне збагачення, завдання шкоди іншій особі та вчинення дій в інтересах іншої особи без її доручення – зустрічаємо іншу проблему, виходячи з необхідності визначення кінцевої можливості прийняття DCFR як інструменту для гармонізації стандартів чинного національного законодавства зі стандартами ЄС. Враховуючи той факт, що Проєкт містить фундаментальні принципи, типові правила та концепції, доцільно посылатися на загальні правила, що регулюють усі зобов'язання, що містяться в рамках Проєкту. Цим правилам присвячена книга III DCFR [20].

З огляду на зазначене вище, слід вважати обґрунтованими висновки щодо неможливості Проєкту бути універсальним інструментом гармонізації абсолютно всіх приватних правовідносин. Однак було б недоцільно проводити окреме наукове дослідження, не знайшовши можливості позитивного вирішення ключового питання на початку розмови, факту, що загальні правила DCFR можуть існувати як стандарт, запропонований ЄС, оскільки норми його на рівні загальних засад відіграватимуть безпосередній вплив на регулювання всіх зобов'язальних відносин незалежно від підстав їх виникнення.

Висновки

З урахуванням проведеного дослідження можна дійти певних наукових результатів, згідно з якими доцільно говорити, що спадкове право в кожній з обраних для дослідження країн надає можливість громадянам таких держав розпорядитися своїм майном на випадок смерті, визначаючи у заповіті свою волю, що безпосередньо спрямовано на захист особистих інтересів громадян, адже багатьом з них не байдуже, хто успадкує їх майно після смерті. Водночас, спадкове право всіляко захищає інтереси членів сім'ї померлого – це вбачається з унормованого у кожному цивільному кодексі порядків чергування, що, безумовно, сприяє зміцненню сім'ї.

Спадкування в усіх проаналізованих вище державах ЄС становить універсальну правонаступність. З огляду на наведений аналіз норм цивільного права обраних держав-членів ЄС вбачається, що особливості недоговірних конструкцій містяться у спадковому праві таких країн. Разом з цим, завданням законодавців таких країн є створення такого правового механізму реалізації права на спадкування, який ефективно забезпечить можливість кожному спадкоємцю успадкувати будь-яке майно або обов'язки із найменшими юридичними проблемами для нього, що можна побачити, наприклад, з Цивільного Кодексу Чеської Республіки, який містить оновлені норми спадкового права, з урахуванням стрімкого плину часу, що регулюють недоговірні конструкції.

З огляду на наведений аналіз норм цивільного права обраних держав-членів ЄС убачається, що особливості недоговірних конструкцій у спадковому праві таких країн пов'язані з видом прав, що успадковуються, і в кожному окремому випадку мають як схоже, так і відмінне – особливе, наприклад, відмінність місткості поняття «треті особи».

Відповідно, необхідно врахувати ряд негативних моментів національного законодавства кожної країни ЄС, а також усунути низку недоліків: на законодавчому рівні має бути спрощена реєстрація прийняття спадщини, для цього потрібно реформувати спадкове законодавство, зокрема в рамках його недоговірних конструкцій; необхідно удосконалити та наблизити національне законодавство кожної окремої держави-члена ЄС до загальноєвропейських стандартів, а також впровадити загальні та чіткі поняття, види та функції недоговірних конструкцій у спадковому праві ЄС загалом. Проте детальний аналіз зазначених пропозицій у спадковому праві європейського простору, з огляду на небезпідставний інтерес до цього питання, є можливим у рамках подальших наукових досліджень.

Отже, аналізуючи законодавство, що регулює недоговірні конструкції в спадковому праві держав-членів ЄС, варто зазначити, що охорона як особистих, так і загальних інтересів та їхнього майна регулюється на найвищому рівні численними нормативно-правовими актами, тоді як на загальноєвропейському рівні (у рамках ЄС) потребує більш сталого інституту спадкування та вирішення колізійних моментів, де загальний нормативно-правовий акт має відповідати всім вимогам нового суспільства, що стоїть на засадах ринкової економіки, адже DCFR не завжди зможе стати ефективним способом щодо пошуку компромісу

та застосування його норм як стандарту регулювання відносин, на які його норми не поширюються.

Отже, детальний аналіз таких правових конструкцій спадкового права, як недоговірні, з огляду на небезпідставний інтерес до них як у межах інших країн ЄС, так і порівняно з іншими країнами, правовими сім'ями та системами, є можливим уже в рамках подальших наукових праць.

Список використаних джерел

1. Валах В. В. Спадкове право зарубіжних країн. URL: https://www.academia.edu/89762091/СПАДКОВЕ_ПРАВО_ЗАРУБІЖНИХ_КРАЇН
2. Договір між Україною та Латвійською Республікою про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних, трудових та кримінальних справах: Міжнародний документ від 23 травня 1995 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/428_627#Text (дата звернення: 20.06.2023).
3. Договір між Україною та Чеською Республікою про правову допомогу в цивільних справах : Міжнародний документ від 28 травня 2001 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/203_018#Text
4. Німецьке цивільне уложення. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Німецьке_цивільне_уложення (дата звернення: 20.06.2021)
5. Покровский И. А. История римского права. URL: <https://pravoved.in.ua/section-library/160-rome-right.html> (дата звернення: 20.06.2023)
6. Цибульська О. Ю. Визначення та сутність заповідального відказу як підстави виникнення правовідносин за цивільним законодавством України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія Право*. 2013. № 23. Т. 1. Ч. 1. С. 293-297.
7. Цибульська О. Ю. Заповідальне покладення або право заповідача покласти на спадкоємців інші обов'язки. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/8671> (дата звернення: 20.06.2023).
8. Цибульська О. Ю. Недоговірні зобов'язання в спадковому праві України. *Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (15 – 16 травня 2015 р., м. Одеса) : у 2 т. Т.2. Одеса : Юридична література, 2015. С. 484-466.
9. Цибульська О. Ю. Правове становище відказоодержувачів за заповідальним відказом. URL: <http://apdp.in.ua/v51/06.pdf> (дата звернення: 20.06.2023)
10. Цибульська О. Ю. Право заповідача на покладення інших обов'язків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2010. Вип. 13. Ч. 1. С. 258-260.

11. Цибульська О. Ю. Щодо питання вдосконалення окремих норм спадкового права України на основі базових принципів DCFR. *Цивілістичні читання присвячені пам'яті І. В. Шерешевського: «Принципи DCFR як методологічна основа вдосконалення національного цивільного законодавства»* : матер. інтернет-конференції (м. Одеса, 5 грудня 2014 р.). Одеса : Фенікс, 2014. С. 168.
12. Цибульська О. Ю. «ZAPIS» як розпорядження на випадок смерті за цивільним законодавством Польщі. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/8908> (дата звернення: 20.06.2023)
13. Цивільний кодекс Латвійської Республіки від 23.01.1937 р. URL: <https://www.inlatplus.lv/wp-content/uploads/2019/11/Гражданский-закон.pdf> (дата звернення: 20.06.2023)
14. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40- 44. С. 356.
15. Цивільний кодекс Чехії. URL: https://anesro.com/down/zakon/89-2012_Sb.pdf (дата звернення: 20.06.2023)
16. Code civil des Français 1804/Texte entier. URL: https://fr.wikisource.org/wiki/Code_civil_des_Fran%C3%A7ais_180 (дата звернення: 20.06.2023)
17. Kodeks cywilny : USTAWA z dnia 23 kwietnia 1964 r. URL : <https://www.prawo.pl/akty/dz-u-2022-1360-t-j,16785996.html> (дата звернення: 19.06.2023)
18. Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas, patvirtintas 2000 m. liepos 18 d. įstatymu Nr. VIII-1864. URL: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalActEditions/TAR.8A39C83848CB?faces-redirect=true> (дата звернення: 20.06.2023)
19. Pavliv-Samoyil N., Mekh Kh. " Analysis of hereditary law of some EU countries". URL: <https://science.lpnu.ua/law/all-volumes-and-issues/volume-5-number-889-17-2018/analysis-hereditary-law-some-eu-countries> (дата звернення: 20.06.2023)
20. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/EUROPEAN_PRIVATE_LAW/EN_EPL_20100107_Principles_definitions_and_model_rules_of_European_private_law_Draft_Common_Frame_of_Reference_DCFR_.pdf (дата звернення: 20.06.2023)

Ключові слова: недоговірні зобов'язання, спадкування, спадкодавець, спадкоємці, заповіт, розпорядження заповідача, римське право, спадкове право, Європейський Союз, Принципи DCFR.

Key words: non-contractual obligations, inheritance, testator, heirs, will, testator; instructions, Roman law, inheritance law, European Union, DCFR Principles.

Наукове видання

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

Колективна монографія

Автори:

*Х. Бехруз, М. Аракелян, С. Андрейченко, К. Мануїлова, Т. Федорова,
Р. Харитонов, В. Дронов, П. Войтович, А. Гриб, Д. Гребенюк,
О. Канєнберг-Сандул, К. Жебровська, А. Рябошапченко,
К. Бозкурт (Bozkurt), Ю. Акіменко, О. Белозубова, О. Цибульська.*

За загальною редакцією:

*д. ю. н., професора М. Р. Аракеяна, д. ю. н., професора Х. Н. Бехруза,
к. ю. н., доцента Ю. Ю. Акіменко*

Підписано до друку 20.08.2023.
Формат 60х84/16. Ум-друк. арк. 26,97.
Наклад 100 прим. Зам. № 2308-16.

Видавець ПП «Фенікс»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25.
e-mail: fenix-izd@ukr.net

